

ЗАПІСЫ

БЕЛАРУСКІ ІНСТЫТУТ НАВУКІ Ы МАСТАЦТВА

BELARUSAN INSTITUTE OF ARTS AND SCIENCES

ZAPISY 31

NEW YORK — MIENSK

2008

ЗАПІСЫ

БЕЛАРУСКІ ІНСТЫТУТ НАВУКІ Ў МАСТАЦТВА

BELARUSAN INSTITUTE OF ARTS AND SCIENCES

ZAPISY 31

NEW YORK — MIENSK

2008

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ

Наталья Гардзіенка (рэдактар нумару),
Алег Гардзіенка, Лявон Юрэвіч;
Томас Э. Бэрд (галоўны рэдактар),
Янка Запруднік, Вітаўт Кіпель, Генадзь Сагановіч,
Юрка Станкевіч, Антон Шукелойць,
Сягей Шупа.

УВАГА: Гэты том працягвае сэрыйнае выданьне ЗАПІСЫ, запачаткаванае ў 1952 г. Першыя 6 тамоў ЗАПІСАЎ у 1952—1954 гг. выйшлі ў Нью-Ёрку; 5 наступных у 1962—1970 гг. друкаваліся ў Мюнхэне. З 12-га (1974) па 24-ты (1999) том ЗАПІСЫ друкаваліся ў Нью-Ёрку. З 2002 г. ЗАПІСЫ — сумесны нью-ёрска-менскі праект.

ADDRESS

Belarusan Institute of Arts and Sciences
166-34 Gothic Drive, Jamaica, NY. 11432, U.S.A.
zapisybinim@gmail.com

ЗЬМЕСТ

Ад рэдакцыі 6

Памяці Алены Юрэвіч

<i>Лора ДОЎНАР</i>	Моваю бібліяграфіі пра Алену Юрэвіч 9
<i>Вітаўт КІПЕЛЬ</i>	Алена Юрэвіч — адданая працаўніца беларушчыны 23
<i>Валянціна МАРОЗ</i>	І за гарою пакланюся 27
	Бібліяграфія Алены Юрэвіч <i>Падрыхтойка да друку Тацяны Дзем'яновіч, Тамары Самайлюк, Ларысы Доўнар</i> 30

АРХІВЫ

<i>Вольга ГАРБАЧОВА</i>	Беларусіка ў зборах Польскай бібліятэкі й Музею Адама Міцкевіча ў Парыжы 45
<i>Алег ГАРДЗІЕНКА</i>	Архівы царквы св. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры 65
<i>Натальля ГАРДЗІЕНКА</i>	Архівы Беларускай бібліятэкі й музею імя Францішка Скарыны ў Лёндане 73
<i>Юры ГРЫБОЎСКИ</i>	Дакумэнты й матэрыялы з гісторыі беларуска-польскіх дачыненняў падчас Другой сусветнай вайны ў архівах і бібліятэках Польшчы й Вялікабрытаніі ... 101
<i>Лявон ЮРЭВІЧ</i>	Архіў Рады БНР 112

Бібліяграфія матэрыялаў да гісторыі
Беларускай Народнай Рэспублікі на старон-
ках газэтаў „Бацькаўшчына“ і „Беларус“
Падрыхтоўка да друку Алены Юрэвіч .. 123

АРХІВАЛІ

Успаміны

- Аляксандар ПАШКЕВІЧ* Адзін „этап“ Юр’я Сабалеўскага 144
- Юры САБАЛЕЎСКИ* На этапах *Падрыхтоўкі да друку*
і камэнтары Аляксандра Пашкевіча 158
- Цімох ВОСТРЫКАЎ* Мая споведзь *Падрыхтоўка да друку*
і камэнтары Алега Гардзіенкі 261

Эпісталерыі

- Вэнэсуэльскі карэспандэнт Юркі Віцьбіча
Падрыхтоўка да друку, прадмова
і камэнтары Лявона Юрэвіча 284
- Швэдзкае жыццё беларуса
Падрыхтоўка да друку і прадмова
Лявона Юрэвіча 293

Творы

- Анатоль БЯРОЗКА* Псалым 137 297
- Ларыса ГЕНІЮШ* Калядны верш 298

Друкі

- Лявон ЮРЭВІЧ* Выдрукавана ў Бразыліі:
невядомая публікатка 300

Пэрсаналіі

- Лявон ЮРЭВІЧ* Мікрагісторыя і макрагісторыя біяграфіі
[Віктар Войтанка-Васілеўскі] 305
- Лявон ЮРЭВІЧ* Дзьева душы маргінальнага беларуса
[Кастусь Якуб-Птах] 321

ТЭКСТЫ

- Генадзь САГАНОВІЧ* Гістарычнасьць супраць
„неабвержнасьці“, або перачытваючы
Абэцэдарскага й Урбана 343

ДАВЕДНІК

- Алег ГАРДЗІЕНКА,*
Натальля ГАРДЗІЕНКА, Слоўнік псеўданімаў і крыштанімаў
Лявон ЮРЭВІЧ эміграцыйных дзеячаў 356

КНІЖНАЯ ПАЛІЦА

- Натальля ГАРДЗІЕНКА* Плягіят і прафанацыя
„Беларускай дыяспары“ 374

Андрэй ЛЮБІЧ,
Яна СЛАВІНА,

- Натальля ГАРДЗІЕНКА* Кніжны агляд (2006—2008) 392

Хроніка беларускага навукова-культурнага
жыцьця ў замежжы (2005—2007)

- Вітаўт Кіпель* 422

- Д-р праф. Уладзімер Ванцэвіч 427

АД РЭДАКЦЫІ

Дасьледаваньне гісторыі й культуры эміграцыі ў параўнаньні зь іншымі галінамі мае адну спэцыфічную складанасьць. Гэтая складанасьць зьяўляецца вынікам раскіданасьці ў сьвеце саміх аб'ектаў вывучэньня — эміграцыйных грамадаў, а разам з тым — што таксама важна — архіваў і збораў, дзе ўтрымліваецца інфармацыя пра іх. Надзвычай цяжка дасьледаваць жыцьцё замежных суайчыннікаў без знаёмства зь іхнымі архівамі. Апошнія, аднак, да сёньня амаль не апісаныя ў літаратуры, што стварае дадатковыя нязручнасьці для навукоўцаў, якія часам проста ня ведаюць, дзе варта шукаць неабходную ім інфармацыю.

Нягледзячы на тое, што „Запісы БІНІМ“ ужо даўна займаюцца публікацыяй невядомых раней дакумэнтаў з гісторыі эміграцыі, сёньня наспела патрэба ў адмысловым „крыніцазнаўчым“ выпуску, які мы й падаем увазе чытача. Тут сабраныя апісаньні найбольш цікавых архіўных збораў беларускай эміграцыі ў Лёндане, Саўт-Рывэры, архівы БНР ды Польскай бібліятэкі ў Парыжы. Зьмешчаныя ў часопісе тэксты дапамогуць дасьледнікам і аматарам эміграцыязнаўства зарыентавацца ў асаблівасьцях і зьмесьце згаданых архіваў, вызначыцца ў кірунках сваіх пошукаў.

Акрамя таго, на старонках часопісу, як звычайна, можна знайсці тэксты з эміграцыйных калекцыяў. Сярод іх — успаміны Цімоха Вострыкава з архіваў БІНІМ ды ўспаміны Юр'я Сабалеўскага са збораў у Саўт-Рывэры (Нью-Джэрзі, ЗША). Гэтыя матэрыялы паводле свайго зьместу могуць стацца сэнасацыйнымі для чытача.

„Крыніцазнаўчы“ выпуск „Запісаў БІНІМ“ утрымлівае таксама шэраг апрацаваньняў, зробленых на падставе асобных архіўных дакумэнтаў. Тут можна знайсці тэксты пра жыцьцё асобных беларусаў у Швэцыі ды Вэнэсуэле, апісаньне кнігі пра Беларусь, выдадзенай у Бра-

зыліі, біяграфічныя нарысы пра Віктара Войтанку-Васілеўскага ды Кастуся Якуба-Птаха. Усе гэтыя матэрыялы аб'ядноўвае тая ж самая ідэя як мага шырэйшага апублікаваньня архіўных дакумэнтаў, недас-тупных дасьледнікам.

Адмысловай дапамогай для тых, хто вывучае беларускую эмігра-цыю, мусіць стаць зьмешчаны ў гэтым выпуску слоўнік псэўданімаў і крыптанімаў, складзены на падставе публікацыяў у эміграцыйным друку.

Усе згаданыя матэрыялы, гэтаксама як і іншыя ў „крыніцазнаў-чым“ выпуску „Запісаў БІНІМ“, закліканыя зрабіць эміграцыйныя да-кумэнты й архівы бліжэйшымі для дасьледнікаў. Нездарма і сам гэты нумар пэрыёдыку прысьвечаны Сьв. Памяці Алёны Юрэвіч, што ў апошнія дзесяцігодзьдзі свайго жыцьця таксама шмат працавала над складаньнем бібліяграфіяў эміграцыйных друкаў з тым, каб зрабіць іх больш даступнымі для навукоўцаў і аматараў.

Безумоўна, немагчыма было на старонках аднаго выпуску „Запісаў БІНІМ“ поўна асьвятліць усе замежныя зборы эміграцыйнай бела-русікі. Меркавалася, найперш, заклаьці падмурак для падобнага сь-стэматычнага апісаньня архіваў дьяспары ды зацікавіць чытачоў у да-лейшых архіўных пошуках.

Алена Юрэвіч (1928—2006)

МОВАЮ БІБЛІЯГРАФІІ ПРА АЛЕНУ ЮРЭВІЧ

Беларускія філэлягі — гэта тыя вучоныя, якія, бадай, найбольш зрабілі й робяць у карпатлівым пошуку, зборы й бібліяграфаванні матэрыялаў па нашым пісьменстве. За час ад Яўхіма Карскага, заснавальніка беларускай філялёгіі й адначасова заўзятата бібліёграфа, да нашых дзён зьявіўся шэраг даволі значных і грунтоўных навукова-бібліяграфічных працаў, выкананых менавіта філэлягамі — літаратуразнаўцамі й мовазнаўцамі. Варта адзначыць разнастайныя бібліяграфічныя паказальнікі навукова-дапаможнага характару, прысьвечаныя беларускай мастацкай літаратуры й літаратуразнаўству: „Мастацкая літаратура савецкай Беларусі, 1917—1968“ (Менск, 1962—1971), „Беларускае літаратуразнаўства і крытыка, 1945—1963“ (Менск, 1964), „Беларуская савецкая драматургія, 1917—1965“ (Менск, 1966), „Максім Багдановіч“ (Менск, 1977), складальнікам якіх была філэляг і бібліёграф Ніна Ватацы. Пра ейную дзейнасьць, зрэшты, можна даведацца з публікацыяў у даведкавых і навуковых выданнях, да юбілею з дня яе нараджэньня былі праведзеныя Першыя кнігазнаўчыя чытаньні ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, дзе Ніна Ватацы працавала.

Значныя вынікі ў навукова-бібліяграфічнай працы мае непасрэдна й Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы¹ Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, які падрыхтаваў грунтоўны біябібліяграфічны слоўнік „Беларускія пісьменьнікі“ ў 6 тамах (Менск, 1992—1995), энцыклапэдычны даведнік „Янка Купала“ (Менск, 1986). Працы супрацоўнікаў Інстытуту літаратуры за 1931—1980 гг. адлюстраваныя ў бібліяграфічным даведніку, які склалі Мая Баргашэвіч і Ўладзімер Мархель „Працы Інстытуту літаратуры АН БССР, 1931—1980: бібліяграфічны даведнік“ (Менск, 1981), а таксама ў выданні, прысьвечаным 70-годзьдзю Інстытуту — „Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, 1931—2001“ (Менск, 2001) і інш.

¹ Цяпер Інстытут мовы й літаратуры імя Якуба Коласа й Янкі Купалы НАН Беларусі, утвораны пасля злучэньня Інстытуту літаратуры імя Янкі Купалы й Інстытуту мовазнаўства імя Якуба Коласа.

У галіне бібліяграфавання літаратуры па беларускім мовазнаўстве таксама вызначаецца Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, у якім падрыхтаваны добра вядомыя ў Беларусі рэтраспектыўныя бібліяграфічныя паказальнікі: „Бібліяграфічны ўказальнік літаратуры па беларускаму мовазнаўству“ (Менск, 1960); „Беларускае мовазнаўства: бібліяграфічны ўказальнік (1825—1965)“ (Менск, 1967); „Беларускае мовазнаўства, 1966—1975“ (Менск, 1980); „Беларускае мовазнаўства, 1976—1985“ (Менск, 1993); „Беларускае мовазнаўства, 1986—1991“ (Менск, 2004). Адною з першых персанальных, прысвечаных выдатным асобам беларускай філялёгіі, стала „Бібліяграфія прац Я. Ф. Карскага“ (Працы Інстытуту мовазнаўства АН БССР. Вып. 8. Менск, 1961).

Па часе выхаду ў свет першыя бібліяграфічныя працы Інстытуту мовазнаўства імя Якуба Коласа крыху апырэджвалі падобныя бібліяграфіі Інстытуту літаратуры і сталі пэўнай традыцыяй у падсумаванні вынікаў яго дзейнасці. Сярод пачынальнікаў першых бібліяграфічных працаў у галіне беларускай філялёгіі было і імя Алены Юрэвіч (22.10.1928 — 02.12.2006), сёння вядомай у колах беларускіх мовазнаўцаў, але адначасова амаль зусім невядомай. Так склалася, што ейнае імя і дзейнасць не знайшлі адлюстравання ў энцыклапедычных і даведкавых выданнях Беларусі. Толькі зрэдку можна натрапіць на яе прозвішча ў пераліку сярод іншых, як, напрыклад, у энцыклапедыі „Беларуская мова“ (Менск, 1994. С. 138). Тым больш, не раскрытай застаецца скрупулёзная навукова-бібліяграфічная дзейнасць мовазнаўцы Алены Юрэвіч. Толькі асобныя артыкулы Тамары Трыпуцінай, Валянціны Мароз, Юр’я Шальца, а таксама выпускнікоў 1984 г. філялягічнага факультэту Менскага пэдынастэту раскрываюць заслону маўчання вакол ейнай асобы². Таму не магу не спыніцца на некаторых біяграфічных звестках, якія былі імі апублікаваныя.

² Трыпуціна Т. Алена Казіміраўна Юрэвіч // Моўныя адзінкі ў кантэксце: Зборнік навуковых артыкулаў. Мінск, 1989. С. 110—112; Мароз В. Засталося ў Беларусі напісанае, сказанае: Аб жыцці і творчай дзейнасці Алены Юрэвіч // Кантакты і Дыялогі. Мінск, 1998. №9. С. 18—21; Maroz V. The written word lives on in Belarus — and so does the spoken word: [Аб жыцці і творчай дзейнасці Алены Юрэвіч] // Contacts & Dialogues. [Minsk], 2000. №1—2. Р. 62—65. Шальц Ю. “Зь вялікай пашанай да вас”: [Зь перапіскі Алены Юрэвіч і ўладзімера Дубоўкі аб працы над другім томам “Гісторыі беларускай мовы”] // Беларус. Нью-Ёрк, 2003. №484.

Нарадзілася Алена Юрэвіч 22 кастрычніка 1928 г. у Менску. Вучылася ў 31-й менскай беларускай школе, якая размяшчалася ў старой частцы гораду — Старажоўцы. У 1938 г. быў арыштаваны бацька, без якога сям'я на працягу доўгіх 15 гадоў спазнала ўсе жыццёвыя цяжкасці і ліхалецьце вайны. Потым была вучоба на беларускім аддзяленьні філялягічнага факультэту Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту, які скончыла ў 1954 г., затым — аспірантура, абарона кандыдацкай дысэртацыі на тэму „Категория грамматического рода имен существительных в белорусском языке“ (Менск, 1960), праца ў сэктары гісторыі мовы Інстытуту мовазнаўства Акадэміі навук БССР.

У 1959 г. зьяўляюцца першыя публікацыі Алены Юрэвіч, прысьвечаныя граматычнаму роду назоўнікаў у беларускай мове³. Надзвычай напоўненым навуковымі здабыткамі стаў год 1960. Менавіта тады завяршылася скрупулёзная падрыхтоўка да друку першага ў беларусістыцы „Бібліяграфічнага ўказальніка літаратуры па беларускаму мовазнаўству“⁴. Даведнік рыхтаваў Інстытут мовазнаўства сумесна зь Беларускім дзяржаўным унівэрсытэтам. У зборы матэрыялаў і іх бібліяграфаваньні разам з Аленай Юрэвіч бралі ўдзел Марыя Жыдовіч і Яўгенія Рамановіч. Як адзначылі ўкладальнікі ў прадмове да бібліяграфіі, паказальнік быў першым выпускам, усяго ж на той час плянаваліся тры.

Уключаны ў выданьне матэрыял быў выяўлены на аснове працы выключна ў бібліягэках і кнігасховішчах Беларусі. Аднак нават першае знаёмства з гэтай сыціплай паводле афармленьня кнігай уражвае, якую значную працу прарабілі яе складальнікі. Яны ўлічылі 1864 навуковыя публікацыі: кнігі, зборнікі, газэтныя й часопісныя артыкулы ў беларускай, расейскай і ўкраінскай мовах, якія выйшлі з 1825 па 1958 гг. Геаграфічна ўлічаныя матэрыялы дасьледаваньня беларускай мовы сягалі

³ Юрэвіч А. Афармленне і выражэнне граматычнага роду назоўнікаў у беларускай мове (мужчынскі род) // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мінск, 1959. №1. С. 150—163; Юрэвіч А. Да пытання ўзаемаадносін граматычнага роду і прыроднага полу ў назоўніках беларускай мовы // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мінск, 1959. №3. С. 116—126; Юрэвіч А. Змяшэнне граматычнага роду назоўнікаў у беларускай мове // Працы Інстытуту мовазнаўства АН БССР. Вып. 6. Мінск, 1959. С. 138—150.

⁴ Жыдовіч М., Рамановіч Я., Юрэвіч А. Бібліяграфічны ўказальнік літаратуры па беларускаму мовазнаўству. Мінск: Беларускі дзяржаўны ўнівэрсытэт імя У. І. Леніна, Інстытут мовазнаўства АН БССР, 1960. — 223 с.

далёка за межы Беларусі: Кіеў, Варшава, Паўднёва-Сахалінск, Ужгарад і г. д. У паказальніку была зьмешчаная інфармацыя з такіх малавядомых крыніцаў, як газета „Рунь“ (Смаленск, 1918), часопіс „Филологические записки“ (Варонеж, 1860—1917), „Крывіч“ (Коўна, 1923—1926) і інш. Каштоўныя й карысныя для карыстальнікаў паказальніка былі й сьціслыя анатацыі, якія раскрывалі зьмест той ці іншай крыніцы, яе дачыненне да праблемаў беларускага мовазнаўства. Першую мовазнаўчую бібліяграфію складальнікі структуравалі па шасьці тэматычных разьдзелах: I — мовазнаўчыя крыніцы, у якіх разглядаюцца агульныя пытаньні; II — працы па беларускай літаратурнай мове; III — матэрыялы з гістарычнай фанэтыкі, граматыкі й дыялекталёгіі; IV — матэрыялы зь лексыкаграфіі й лексыкалёгіі; V — працы ў пытаньнях гісторыі беларускай літаратурнай мовы; VI — падручнікі для сярэдняй школы й мэтадычная літаратура. Унутры разьдзелаў асобна вылучаліся кнігі; артыкулы, рэцэнзіі й зацемкі.

У адной з рэцэнзіяў на бібліяграфічны даведнік, аўтарам якой быў літаратуразнаўца Рыгор Шкраба, адзначалася, што „праца, якую робяць аўтары ўказальніка ў галіне беларускага мовазнаўства, павінна паслужыць добрым прыкладам, каб знайшоўся энтузіяст для ажыццяўленьня адпаведнай працы і ў галіне беларускага літаратуразнаўства й крытыкі“⁵.

Цікава, што ў тым самым 1960 г. у часопісе „Польмя“ (№5) і навуковым зборніку „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка“ зьявілася й рэцэнзія Марыі Жыдовіч, Яўгеніі Рамановіч, Алены Юрэвіч на бібліяграфію Інстытуту мовазнаўства АН СССР „Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 гг. Вып. 7. Украинский и белорусский языки. Сравнительное языкознание. Историография русского языкознания“ (Масква, 1958)⁶. Адзначыўшы каштоўнасьць даведніка, які запачаткоўваў сур’ёзную бібліяграфічную працу ў галіне беларускага мовазнаўства, аўтары вельмі падрабязна яго вывучылі й знайшлі шэраг недахопаў, якія тычыліся значных праблемаў: не былі ўключаныя ў выданьне шматлікія працы, што займалі значнае месца ў беларускім мовазнаўстве (напрыклад, Пятра Гільтэбранта, Паўла Баброўскага, Аляксандра Пыпіна, В. Быкоўскага, А. Насо-

⁵ Шкраба Р. Спадарожнік кніжных паліц // Польмя. 1960. №9. С. 188—189.

⁶ Жыдовіч М., Рамановіч Я., Юрэвіч А. Каштоўная кніга // Польмя. 1960. №5. С. 186—187; тое ж у: Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. С. 247—249. Т. 19. Вып. 3. Москва: Изд-во АН СССР, 1960.

віча, Аляксея Віктарава, Паўла Шэйна, Яна Чачота, Мітрафана Коласава, Іосіфа Даброўскага й інш). Беларускія бібліяграфы-рэцэнзэнты знайшлі таксама недакладнасці ў анатацыях, адзначылі дубляванне бібліяграфічных запісаў, непаслядоўнасць падачы бібліяграфічных матэрыялаў; удакладнілі гады ці месцы выдання некаторых крыніцаў, іх назвы й інш. — усё цалкам паказвае тое значэнне, якое беларускія даследнікі надавалі бібліяграфічным крыніцам, што ня толькі арыентавалі ў шырокім моры інфармацыі, але й сьведчылі пра ўзровень развіцця гэтай навукі.

У наступныя гады праца ў галіне бібліяграфіі была працягнутая. Удзельніц Алена Юрэвіч і Яўгенія Рамановіч прагледзелі, перабралі не адну сотню выданняў з кнігасховішчаў Менску, Вільні, Масквы й Ленінграду, рыхтуючы „Бібліяграфію прац Я. Ф. Карскага“, якая выйшла ў 1961 г. у „Працах Інстытута мовазнаўства АН БССР“ і была прымеркаваная да 100-годдзя з дня нараджэння акадэміка⁷.

У 1962 г. Алена Юрэвіч у суаўтарстве з Яўгеніяй Рамановіч апублікавалі грунтоўны артыкул, упершыню асвятліўшы тэму беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі⁸. Яны адзначылі, што бязь яснага ўяўлення пра тое, што ўжо зрабілі нашыя папярэднікі ў той ці іншай праблеме, немагчымая далейшая даследная праца. „*Нельга скласці Гістарычны слоўнік беларускай мовы, ня маючы дакладнага ўліку й апісання старажытных беларускіх рукапісаў і старадрукаваных кніг; нельга ў шырокім маштабе арганізаваць усебаковае й глыбокае вывучэнне лексыкі Беларускага Палесся без знаёмства з вялікай філялягічнай літаратурай на гэтай тэрыторыі. Веданне ісяго таго, што зроблена папярэднікамі, неабходна пры вырашэнні ня толькі кардынальных пытанняў, але й пры распрацоўцы прыватных, якія зьяўляюцца часткай больш буйных праблем. Таму складанне поўнай навуковай бібліяграфіі на беларускаму мовазнаўству зьяўляецца надзённай задачай беларускіх лінгвістаў*“⁹. Аналіз бібліяграфічных працаў аўтары артыкулу распачалі з першых згадак пра беларускую мову, уключаных у працы вядомых расейскіх бібліяграфістаў Васіля Сопікава, Уладзімера Мяжова, Аўгусты Мез’ер, Мікалая Рубакіна, Івана Каратаева й

⁷ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Бібліяграфія прац Я. Ф. Карскага // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 8. Мінск, 1961. С. 18—88.

⁸ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Аб беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі // Весты АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мінск, 1962. №3. С. 108—116.

⁹ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Аб беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі... С. 108.

інш. Разглядаючы таксама прыклады бібліяграфічнай работы вучоных-філэлягаў Яўхіма Карскага, Пятра Ўладзімірава, Аляксея Сабалеўскага ды інш., Алена Юрэвіч і Яўгенія Рамановіч прыходзяць да высновы, што ўжо ў дарэвалюцыйны час была зробленая значная праца ў стварэнні беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі. Аднак збіраньне, класіфікацыя й публікацыя бібліяграфічных матэрыялаў мелі выпадковы характар. Аўтары падалі падрабязную характарыстыку арганізацыі бібліяграфічнай работы за 1918—1930-я гг.: разглядаецца дзейнасць Бібліяграфічнай камісіі Інстытуту беларускай культуры, Беларускага аддзелу Дзяржаўнай бібліятэкі БССР імя У. І. Леніна. Асабліва плённымі ў справе вывучэння беларускай дыялекталёгіі, у тым ліку й яе бібліяграфавання, былі названыя 1926—1928 гг. Алена Юрэвіч і Яўгенія Рамановіч разгледзелі як тэматычныя бібліяграфічныя працы, так і пэрсанальныя, сярод якіх адной зь першых назвалі бібліяграфію лінгвіста Барыса Ляпунова, прысьвечаную Яўхіму Карскаму, якая выйшла ў 1932 г. у „Известиях АН СССР”¹⁰. Адзначаныя ў артыкуле й дасягненні 1950—1960-х гг. — бібліяграфічныя напрацоўкі Міхаіла Судніка, Аркадзя Жураўскага, Майсея Грынבלата, Георгія Галенчанкі. Сьціпла згаданыя й названыя вышэй уласныя бібліяграфічныя паказальнікі. Аўтары, заклапочаныя праблемай недастаткова поўнага ўліку беларускай мовазнаўчай літаратуры й асабліва той, што выходзіла за мяжой і заставалася для айчыннага чытача невядомай, прапаноўвалі арганізаваць рэфэраваньне найбольш каштоўных айчынных і замежных працаў па беларусазнаўстве, друкаваць штогадовыя анатаваныя агляды беларускай лінгвістычнай літаратуры. Такім чынам, аўтары сьцьвердзілі, што беларуская мовазнаўчая бібліяграфія мае сваю гісторыю й патрабуе далейшага разьвіцьця ў кірунку складаньня поўнай навуковай бібліяграфіі.

У 1964—1966 гг. Алена Юрэвіч у суаўтарстве з Аленай Яновіч распрацоўвала такія тэмы, як гісторыя беларускай мэтралягічнай лексыкі (назвы пошлінаў і падаткаў у мове помнікаў старабеларускага пісьменства), дзвюхмоўе ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, гісторыя лексыка-сэмантычнай групы словаў са значэньнем ‘пасаг’. „*Лёгка, з цікавасьцю працавалася над артыкуламі з гісторыі беларускае мовы, — успамінала спадарыня Алена. — [...] Вабіла фразэалёгія старажытнае беларускае мовы: на матэрыяле ідыямэтрычных адзінак дзелавага пісьменства быў падрыхтаваны й прачытаны даклад на канфэ-*

¹⁰ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Аб беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі... С. 114.

рээнцыі ў БДУ, надрукаваны першы ў нашай лінгвістыцы артыкул па гэтай тэматыцы¹¹.

Аднак праца ў галіне бібліяграфіі таксама непакоіла й прываблівала Алену Юрэвіч. І вось ужо ў 1966 г. у „Известиях АН СССР“ выйшла наступная рэцензія ў суаўтарстве зь Нінай Ватацы й Яўгеніяй Рамановіч на бібліяграфічны паказальнік літаратуры, выдадзенай з 1918 да 1960 гг., „Славянское языкознание“¹². Гэтая бібліяграфічная праца, выкананая як сумесная: I частку ўкладалі навуковыя супрацоўнікі Інстытуту рускай мовы АН СССР, Інстытуту мовазнаўства імя А. А. Патабні АН УССР, Фундаментальнай бібліятэкі й Інстытуту мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; II частку — супрацоўнікі Інстытуту славяназнаўства й Інстытуту рускай мовы АН СССР, — атрымала даволі высокую адзнаку беларускіх філэлягаў-бібліяграфіаў. Было адзначана, што вялікая карпатлівая праца складальнікаў, якія ўлічылі 14 000 адзінак апісаньня, зьяўляецца важкай галіновай бібліяграфіяй і адрозьніваецца сваёй грунтоўнасьцю ад папярэдніх працаў, стройнасьцю ў афармленьні матэрыялу, прадуманасьцю ў яго падачы, чым заслугоўвае стаць выдатным прыкладам для наступных бібліяграфічных паказальнікаў падобнага тыпу. Адзначаная наяўнасьць добра складзенага дапаможнага апарату: альфабэтнага й іменнага паказьнікаў. Аднак былі заўважаныя й некаторыя, у першую чаргу, бібліяграфічныя, недахопы. На думку рэцэнзэнтаў, увесь матэрыял у паказальніку найлепш было б арганізаваць у тэматычныя разьдзелы, а не храналягічна, што дало б магчымасьць сканцэнтраваць увесь масіў літаратуры пэўнай праблематыкі ў адным месцы. Да ліку недахопаў аднесеная адсутнасьць анатацыяў у першай частцы, а ў другой — савецкіх рэцензіяў на замежныя выданьні. Уважліва быў вывучаны й навукова-дапаможны апарат паказальніка, у якім былі заўважаныя таксама пэўныя недакладнасьці й пропускі, што тычылася асабліва іменнага паказьніка. Філэлягі-бібліяграфы спадзяваліся, што паказальнік „Славянское языкознание“ стане грунтоўнай асновай для капітальнай абагульняльнай бібліягра-

¹¹ Мароз В. Засталося ў Беларусі напісанае, сказанае: Аб жыцці і творчай дзейнасці Алены Юрэвіч // Кантакты і дыялогі. Мінск, 1998. №9. С. 20—21.

¹² Ватаца Н., Романович Е., Юревич Е. *Славянское языкознание: Библиографический указатель литературы, изданной с 1918 по 1960 гг.: В 2 ч. / Под рук. Н. Дебеч, С. Коткова, И. Можяевой. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Ч. 1: 1918—1955 гг. — 342 с.; Ч. 2: 1956—1960 гг. — 450 с. // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 25. Вып. 2. Москва, 1966. С. 156—159.*

фічнай працы. Яны не гублялі надзеі, што нарэшце будзе ўлічаная шырокая мовазнаўчая літаратура II пал. XIX — пачатку XX стст. — пэрыяду, які вызначыўся працамі Аляксея Шахматава, Аляксея Сабалеўскага, Яўхіма Карскага, Бадуэна дэ Куртэнэ, Піліпа Фартунатава й іншых вядомых навукоўцаў¹³.

Праз год, у 1967-м, зьявілася новае выданьне бібліяграфічнага паказальніка па беларускім мовазнаўстве, па-сутнасьці, другі яго выпуск — „Беларускае мовазнаўства“, храналягічныя межы якога былі пашыраныя, 1825—1965 гг.¹⁴. Над складаньнем бібліяграфіі працаваў ізноў творчы калектыў: бібліёграф Фундаментальнай бібліятэкі АН БССР А. Д. Васілеўская; прафэсар Марыя Жыдовіч, старшыя навуковыя супрацоўнікі Інстытуту мовазнаўства Яўгенія Рамановіч і Алена Юрэвіч. У паказальнік быў уключаны кароткі нарыс разьвіцьця беларускага мовазнаўства, напісаны рэдактарам выданьня Лявом Шакуном. Праца мела шырокі рэзананс — у айчынным і замежным друку зьявілася пяць рэцэнзіяў на выданьне на беларускай, украінскай, польскай і нямецкай мовах. Як адзначалі рэцэнзэнты, новы беларускі паказальнік „зьяўляецца адзінай і самай поўнай зводнай бібліяграфічнай крыніцай ня толькі ўсходнеславянскіх, але й наогул славянскіх моваў“¹⁵. Аднак без савецкага ідэалыгічнага ўплыву не абышлося, і ў працы не былі адлюстраваныя мовазнаўчыя дасьледаваньні з эміграцыі, якія залічваліся да антынавуковых. Такі падыход не адпавядаў прынцыповай пазыцыі складальнікаў, бібліёграфаў і мовазнаўцаў, якія імкнуліся, як можна заўважыць нават у зьмесьце артыкулу „Аб беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі“ (1962)¹⁶, да найбольш поўнага ўліку й замежных дасьледаваньняў.

Такім чынам, задума аўтараў выдаць поўную беларускую бібліяграфію ў галіне мовазнаўства ізноў адкладвалася. Хаця быў зроблены чарговы крок наперад. Складальнікі правялі велізарную працу ў выяўленьні спецыяльных і сумежных крыніцаў, у якіх у той ці іншай ступені

¹³ Ватаці Н., Романовіч Е., Юрэвіч Е. *Славянское языкознание...* С. 159.

¹⁴ Васілеўская А., Жыдовіч М., Рамановіч Я., Юрэвіч А. Беларускае мовазнаўства: Бібліяграфічны ўказальнік (1825—1965) / Пад рэд. Л. Шакуна. Мінск: Навука і тэхніка, 1967. — 416 с.

¹⁵ Вярхоў П. Летаніс беларускага мовазнаўства // *Польмя*. 1967. №11. С. 248—250.

¹⁶ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Аб беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі // *Весці АН БССР. Сэрыя грамадскіх навук*. Мінск, 1962. №3. С. 108—116.

закраналіся пытанні беларускай мовы. Увесь матэрыял, які ўключаяў каля 3 500 назваў, быў вывераны *de visu*, што дало магчымасьць пры неабходнасьці забясьпечыць працу дакладнымі анатацыямі. Складальнікі, якія ўжо мелі даволі добры досьвед бібліяграфічнай працы, па-навуковаму скрупулёзна падышлі да будовы паказальніка, спыніўшыся на сыстэматычным разьмяшчэньні матэрыялу. Пяць разьдзелаў паказальніка ўяўлялі сабою лягічна прадуманую структуру: 1 — праблемы паходжаньня й разьвіцьця беларускай мовы; 2 — гісторыя беларускай мовы; 3 — пытанні дыялекталёгіі; 4 і 5 — гісторыя й сучасны стан беларускай літаратурнай мовы. Кожны з разьдзелаў даведніка падзяляўся на больш дробныя часткі, што ў значнай ступені палягчала пошук патрэбнай літаратуры. У бібліяграфіі былі ўлічаныя кнігі, брашуры, артыкулы, тэзісы, аўтарэфэраты й мэтадычная літаратура для вышэйшай школы. Акрамя альфабэтнага паказьніка імёнаў і загаловаў, сьпісу асобных зборнікаў па беларускім мовазнаўстве, у даведніку шырока выкарыстоўвалася сыстэма адсылак. Трэба адзначыць таксама, што гэтая праца выконвалася ў якасьці пазашляхавай, на грамадзкіх пачатках, побач зь вялікай плянавай і пэдагагічнай нагруквай.

У 1960-х гг. пачалася падрыхтоўка фундаментальнага дасьледаваньня Інстытуту мовазнаўства, „Гісторыі беларускай літаратурнай мовы“. Аўтарскі калектыў атрымаў афіцыйны дазвол на карыстаньне „спэцфондамі“. Як адзін з суаўтараў (разам з Іванам Крамко й Аленай Яновіч) другога тому, прысьвечанага праблемам станаўленьня й разьвіцьця новай беларускай літаратурнай мовы ў XIX—XX стст., Алена Юрэвіч праводзіла нялёгкаю працу пошуку ў Дзяржаўнай бібліятэцы БССР імя У. І. Леніна, а потым і ўвядзеньня ў навуковы ўжытак новых, раней не дазволенах для вывучэньня матэрыялаў, што тычыліся ў тым ліку пэрыяду беларусізацыі 1920—1930-х гг., часу, зьвязанага з „нацдэмамі“, працай Камісіі па рэформе беларускага правапісу 1926 г., правядзеньнем рэформы беларускага правапісу 1933 г. і г. д. Пасьля дзесяцігодзьдзяў сьвядомага замоўчваньня й ігнараваньня давалася інфармацыя пра Браніслава Тарашкевіча, Міколу Байкова, Пятра Бузку, братаў Гарэцкіх, Мікалая Касьпяровіча, Сьцяпана Некрашэвіча, Уладзімера Пічэту, Уладзімера Дубоўку й інш.¹⁷ Патрэбная была мужнасьць і грамадзянская адвага, каб у тых няпростых умовах грамадзка-палітычнага й культурнага жыцьця Беларусі захоўваць навуковасьць і

¹⁷ Шальц Ю. “З вялікай пашанай да вас”...

аб'ектыўнасьць¹⁸, не паддавацца палітызаваным, часта фальсыфікаваным ацэнкам асобаў, падзеяў і з'яваў. Ня ўсё, што выявілі, знайшло адлюстраваньне ў названай працы, бо, як адзначала сама спадарыня Алена, „і рэдактары, і цэнзары па-ранейшаму сачылі за кожным словам, за кожнаю „крамольнай думкай“, хоць і была адліга“¹⁹.

У 1968 г., калі выйшаў другі том „Гісторыі беларускай літаратурнай мовы“, Алена Юрэвіч ужо працавала на катэдры беларускай мовы Менскага пэдагагічнага інстытуту. „Праца ў АН дала мне многа. Была магчымасьць карыстацца лепшымі бібліятэкамі Саюзу, бываць на прадстаўнічых канфэрэнцыях, слухаць цікавыя даклады — адукацыя ад „свайей ваколіцы“. [...] Але пасля адыходу ад сэктару Марыі Жыдовіч атмасфэра там зьмянілася, людзі пачалі „разьбягацца“... Сям'я выказалася за катэдру беларускай мовы ў пэдынстытуце. Так яно й стала — у снежні 1967 г.“²⁰. Наперадзе была напружаная пэдагагічная дзейнасьць. Аднак у 1969 г. у выдавецтве „Навука й тэхніка“ ў сэрыі „Вучоныя Беларусі“ выйшла яшчэ адно выданьне Алены Юрэвіч у суаўтарстве зь Яўгеніяй Рамановіч: „П. А. Бузук: Нарыс аб жыцьці і навуковай дзейнасьці“, — прысьвечанае беларускаму вучонаму-лінгвісту, які падпаў пад рэпрэсіі ў 1934 і 1937 гг. і быў расстраляны. Па сутнасьці, гэта была першая кніга такога кшталту. Аўтары здабывалі інфармацыю ў архівах Адэсы й Волагды, з успамінаў некаторых смелых калегаў Пятра Бузука. Найбольшую ўвагу надалі ў нарысе дасьледаваньням навукоўца ў галіне беларускай дыялекталёгіі. Не прамінулі аўтаркі кнігі ўключыць у яе сьпіс друкаваных працаў Пятра Бузука, што склаўся з каля 90 публікацыяў²¹. У пазьнейшы час, а менавіта на пачатку 1990-х гг., Яўгенія Рамановіч і Алена Юрэвіч яшчэ неаднойчы зьвярталіся да асобы рэпрэсаванага лінгвіста, рыхтуючы матэрыял да 100-годзьдзя зь дня ягонага нараджэньня²², а таксама для энцыкляпэдыі „Беларуская

¹⁸ Выпускнікі філялягічнага факультэту Менскага пэдынстытуту (1984 году). Сьв. памяці Алены Юрэвіч (22.10.1928–02.12.2006) // Наша Ніва. Менск, 2006. 15 студзеня. №46. С. 37; тое ж у: Беларус. Нью-Ёрк, 2007. №528.

¹⁹ Шальц Ю. “З вялікай пашанай да вас”...

²⁰ Мароз В. Засталася ў Беларусі напісанае, сказанае... С. 20—21.

²¹ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Бузук П. А.: Нарыс аб жыцьці і навуковай дзейнасьці. Мінск: Навука і тэхніка, 1969. — 103 с.

²² Рамановіч Я., Юрэвіч А. Пётр Апанасавіч Бузук: Да 100-годдзя з дня нараджэньня // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1991. №7–8 (43–44). С. 84–85.

мова²³, уносячы адначасова некаторыя праўкі і дапаўненні да біяграфіі й дзейнасці навукоўца. Нездарма, відаць, таксама ў 1991 г. з’явілася й рэцэнзія Алены Юрэвіч ды Тамары Трыпуцінай на практыкум для філіялягічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноўаў „Беларуская дыялекталёгія“ Еўдакіі Мяцельскай і Эвеліны Блінавай²⁴.

1970—1990-я гг. прынеслі шэраг набыткаў у галіне навукова-даследчай і вучэбна-метадычнай дзейнасці Алены Юрэвіч. Упершыню ў беларускім мовазнаўстве яна распрацавала праблему „Прадмет і задачы курсу «Лінгвістычны аналіз мастацкага тэксту»“²⁵. Адною з першых у Беларусі падрыхтавала для студэнтаў навучальны дапаможнік „Стылістыка беларускай мовы“²⁶. З 1970 г. некаторыя ейныя артыкулы сталі з’яўляцца ў энцыклапедычных выданнях: „Беларуская савецкай энцыклапедыя“ (У 12 т. Т. 2, 3, 9); „Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя“ (У 5 т. Т. 4); „Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі“ (У 5 т. Т. 4, 5); „Беларуская мова: Энцыклапедыя“ (Менск, 1994), дзе Алена Юрэвіч, дарэчы, была ў складзе навуковых кансультантаў; „Беларуская энцыклапедыя“ (У 18 т. Т. 14, 15).

У кола навуковых зацікаўленняў Алены Юрэвіч уваходзілі пытанні, што тычыліся як гісторыі развіцця мовы (напрыклад, фразеалёгія старабеларускіх помнікаў, старажытная беларуская мэтралёгія, эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага пэрыяду), так і сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Даволі значнае месца ў ейных працах займала вывучэнне асобных разьдзелаў мовазнаўства —

²³ Рамановіч Я., Юрэвіч А. Бузук Пётр Апанасавіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 99—100.

²⁴ Трыпуціна Т., Юрэвіч А. Вывучаем народную мову // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1991. №7—8 (43—44). С. 158—159.

²⁵ Юрэвіч А. Прадмет і задачы курсу „Лінгвістычны аналіз мастацкага тэксту“ // Лінгвістычны аналіз тэксту: Зборнік артыкулаў / Пад рэд. М. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1978. С. 3—25.

²⁶ Юрэвіч А. Стылістыка беларускай мовы: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1983. — 191 с.; Юрэвіч А. Стылістыка беларускай мовы: Вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў педінстытутаў па спецыяльнасці 02.19 „Беларуская мова і літаратура“. Выд. 2. Мінск: Вышэйшая школа, 1992. — 286 с.

марфалёгіі, лексыкалёгіі, лексыкаграфіі, стылістыкі. Прадметам вывучэння Алены Юрэвіч былі й асобныя часціны мовы (выказнік, дзеяслоў, прыслоўе). Займалася яна аналізам словаў, словазлучэнняў і сказаў; сынонімаў паэтычнага сынтаксісу; даследавала народную мову й стылі мовы; словаўжываньне й значэнне слова. У пачатку 1980—1990-х гг. выйшлі даследаванні Алены Юрэвіч, дзе яна закранала пытанні вобразнасці слова ў мастацкіх творах Якуба Коласа й Янкі Купалы.

Навуковыя публікацыі Алены Юрэвіч зьяўляліся пераважна ў зборніках мовазнаўчых працаў Менскага педагагічнага інстытуту імя А. М. Горкага²⁷: „Лінгвістычны аналіз тэксту“ (Менск, 1975), „Купалава і Коласава слова“ (Менск, 1981), „Слова, фразеалогізм, словазлучэнне“ (Менск, 1984), „Пытанні лексыкалёгіі, фразеалёгіі, стылістыкі“ (Менск, 1985), „Моўныя адзінкі ў кантэксце“ (Менск, 1986, 1989, 1992), — якія выпускаліся пад рэдакцыяй загадчыка, а пазней прафэсара катэдры беларускага мовазнаўства Фёдара Янкоўскага. Лічаныя артыкулы выходзілі ў іншых часопісах і зборніках, як „Беларуская мова і літаратура ў школе“ (1991. №7—8), „Моўныя адзінкі і кантэкст“ (Менск, 1992), „Слова беларускае. З гісторыі лексыкалёгіі і лексыкаграфіі“ (Менск, 1994).

Значна большая частка надрукаваных матэрыялаў, у падрытоўцы якіх брала ўдзел Алена Юрэвіч, прысьвечаная распрацоўцы навучальнай і навучальна-мэтадычнай літаратуры — навучальных і практычных дапаможнікаў для студэнтаў і абітурыентаў, праграмаў. Праўда, пачынала яна з навукова-мэтадычных і практычных працаў для выкладчыкаў, як „Зборнік дыктантаў“ (Менск, 1973, 1978, 1984). Удзельнічала таксама ў напісанні такіх навучальных дапаможнікаў для студэнтаў філіялягічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў, як „Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалёгія“ (Менск, 1975), „Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексыкалёгія. Фразеалёгія. Лексыкаграфія. Фразэаграфія. Фаналёгія. Артаэпія. Графіка і артаграфія“ (Менск, 1976), „Аналіз слова, словазлучэння, сказа: Лексыка, фразеалёгія, фанэтыка і графіка — артаграфія, марфэмны, словаўтваральны, марфалогічны і сынтаксычны разбор“ (Менск, 1977), „Курсавыя працы па беларускай мове“ (Менск, 1990). З 1975 да 1998 гг. яна напісала звыш 20 артыкулаў і базавых разьдзелаў для 11 навучальных і 2 практычных дапаможнікаў, падрыхтавала 9 праграмаў.

²⁷ Сёння Беларускі дзяржаўны педагагічны ўнівэрсытэт імя Максіма Танка.

Як пісала Валянціна Мароз, „пра дацэнта Юрэвіч ніколі не гаварылі, што яна „дае глыбокія веды“, — гэтую выкладчыцу калегі й студэнты мелі за дасведчанага чалавека, які выпраменьвае веданьне, дае штушок да здабываньня ведаў, абмінаючы гатовыя формулы й савецкія палітызаваныя стэрэатыпы. Дарэчы, яна ўмела клапацілася пра найшырэйшае далучэньне студэнтаў да нацыянальнае культуры, навучаючы высокаму ды густоўнаму ўспрыняцьцю свайго й нейчага“²⁸.

У лютым 1993 г. Алена Юрэвіч разам са сваёй сям’ёй выехала ў ЗША. Аднак і там яна брала актыўны ўдзел у навуковай і бібліяграфічнай дзейнасьці Беларускага інстытуту навукі й мастацтва ў Нью-Ёрку, кансультавала рэдактараў „Ангельска-беларускага слоўніка“ (выдадзены ў Менску ў 2006 г.), займалася падрыхтоўкай да друку творчай спадчыны беларускіх эмігранцкіх пісьменьнікаў.

Першай публікацыяй за мяжой, у якую былі ўключаныя бібліяграфія й камэнтар Алены Юрэвіч, стаў збор твораў Уладзімера Дудзіцкіага „Напярэймы жаданьням“²⁹, што выйшаў у сэрыі БІНІМ *Belarusian Poets and Writers Series*. У гэтай самай сэрыі праз год былі выдадзеныя й выбраныя творы Міколы Цэлеша „Хмары над Бацькаўшчынай“³⁰, да якіх Алена Юрэвіч выканала лексычны камэнтар, а рэдагаваньне, уступны артыкул і бібліяграфію падрыхтаваў яе сын Лявон. У 2003 і 2006 гг. выйшлі добра вядомыя фундаментальныя бібліяграфічныя працы Зоры й Вітаўта Кіпельяў, у падрыхтоўцы якіх да друку брала ўдзел і Алена Юрэвіч. Асноўнай задачай гэтых выданьняў было як мага поўнае адлюстраваньне ўсяго, што было выдадзена беларусамі за мяжой. „Каб ня толькі захаваць, але і ўвесці ў навуковы й культурны зварот даробак колькіх пакаленьняў беларускіх творцаў і выдаўцоў, каб зафіксаваць унікальную інфармацыю, што засталася адно ў памяці сьведкаў і ўдзельнікаў выдавецкага працэсу, — з гэтых меркаваньняў і пайстала думка стварыць бібліяграфічны даведнік «Беларускі друк на Захадзе»“³¹.

²⁸ Мароз В. Засталася ў Беларусі напісанае, сказанае... С. 19.

²⁹ Юрэвіч А. [Бібліяграфія, камэнтар] // Дудзіцкі У. Напярэймы жаданьням: Збор твораў. Нью-Ёрк: БІНІМ, 1994. — XXIX+313 с. — (Belarusian Poets and Writers Series / Беларускі інстытут навукі й мастацтва; №5).

³⁰ Юрэвіч А. [Лексычны камэнтар] // Цэлеш М. Хмары над Бацькаўшчынай: Выбраныя творы. Нью-Ёрк: БІНІМ, 1995. — XXV+299 с. — (Belarusian Poets and Writers Series / Беларускі інстытут навукі й мастацтва; №6).

³¹ Кіпель В., Кіпель З. Беларускі і беларусаведны друк на Захадзе. Асобныя выданні: Бібліяграфія. Нью-Ёрк—Менск: БІНІМ, 2003. С. XV.

Хочацца думаць, што й для Алены Юрэвіч удзел у такой працы быў крокам набліжэння да адной са сваіх мараў, народжаных у часе бібліяграфавання матэрыялаў беларускага мовазнаўства — зьяўленьня поўнай навуковай бібліяграфіі беларусазнаўчай айчыннай і замежнай літаратуры. Гэтая праца яшчэ наперадзе й яе „зь цягам часу *трэба будзе зрабіць беларусістам-бібліёграфам: агульнага летанісу друку Беларусі (і рэтранспэктывага, і сучаснага) — у самой Беларусі, у Летуве, Польшчы, Чэхіі, Расеі, Амэрыцы, Новай Зэльандыі й г. д.*“³². Прыведзеныя словы былі сказаныя Лявонам Юрэвічам ва ўступе да апошняга выданьня бібліяграфіі Вітаўта й Зоры Кіпельяў „Беларускі друк на Захадзе“ (Нью-Ёрк—Варшава, 2006) і засьведчылі сталыя бібліяграфічныя традыцыі. А гэта яшчэ адно пацьверджаньне таго, што вынікі навукова-бібліяграфічнай працы Алены Казіміраўны Юрэвіч вартыя, каб ейнае імя заняло годнае месца ў шэрагу выдатных асобаў ня толькі ў галіне філялёгіі, але й беларускай бібліяграфіі.

---

³² Кіпель В., Кіпель З. Беларускі друк на Захадзе: Бібліяграфія. Нью-Ёрк: БНІМ — Варшава: Інстытут Славістыкі Польскай Акадэміі Навук, 2006. С. IX.

АЛЕНА ЮРЭВІЧ — АДДАНАЯ ПРАЦАЎНІЦА БЕЛАРУШЧЫНЫ

Алена Юрэвіч — выдатная працаўніца Беларушчыны. Не памылюся, калі скажу: ня часта так бывае, што знаёмства пераходзіць адразу ў супрацоўніцтва, блізкасьць працоўных і бытавых адносінаў, сяброўства. А ў дачыненні да Алены Казіміраўны Юрэвіч гэтак яно й было.

Прыпамінаю восеньскі сонечны дзень 1993 г. Недзе на вузенькай „нашынскай“ вулачцы ў Брукліне мы з Зорай К. увайшлі ў драўляны, гонтай абабіты акуратны дамок, дзе жыла разам з мужам Навумам нядаўна прыбылая тады ў ЗША Алена Казіміраўна. Пераступіўшы парог, Зора ўручыла гаспадыні невялікі букецік кветак, ды мы пачалі скорагаворкай гутарку прыблізна ў гэткім пляне: *„Добры дзень! Вітаем Вас у Амэрыцы. Мы пра Вас ведаем з акадэмічных працаў ды чулі ў часе паездак у Менск“.*

Закончыўшы стандартныя вітаньні, мы паступова пачалі пераходзіць да іншае тэмы. *„Мы, сябры Беларускага інстытуту навукі й мастацтва ў ЗША, арганізацыі навукова-дасьледнай, хацелі б бачыць Вас і мужа ў ліку сяброў БІНіМу ў якасьці актыўных супрацоўнікаў, дасьледнікаў беларушчыны. Паверце, — казалі мы, — у БІНіМе мноства праектаў, але не хапае працаўнікоў. Працуем жа мы для справы, для Беларусі. Робім тое, чаго ня робіцца на Бацькаўшчыне. Вы абое былі б для нас вялікай падмогай. Шчыра да вас зьвяртаемся: давайце працаваць разам“.*

Нашая прамова скончылася, настала хвіліна цішыні. Праз пару мамэнтаў Алена Казіміраўна запытальна-прыхільна ўсьміхнулася, пранікліва паглядаючы проста ў вочы то мне, то Зоры, пачала свой адказ на нашу ўзвышаную тыраду:

„Мы яшчэ, бадай, не распакаваліся, усё на пачаканьні, ня ведаем, як і што будзе далей. Ды мы ўжо й не маладыя, але... Вядомая справа, ад беларускае працы мы ніколі не ўхіляліся. — Характэрнай адзнакай гаворкі Алены Юрэвіч было ўжываньне ўстойлівых словазваротаў, а часта й мудрых народных прыказак, пры гэтым яна заўсёды згадвала настаўніка й калегу, ведамага мовазнаўца Фёдара Янкоўскага. — Што

зможам, будзем рабіць. Давайце вып'ем гарбаткі, пачастуемся. Ды кажэце, што ў вас пільнае — будзем разам адольваць“.

Вось так яно пачалося, ці, як сказала б Алена Казіміраўна: „Гэтак мы трапілі з карабля ды на баль“. Далей мы пазнаёмлілі новую супрацоўніцу з тым, што было зроблена ў БІНіМе, хто над чым працуе, ды расказалі пра заплянаваныя праекты. На варштаце тады было рыхтаваньне да друку збору твораў Уладзімера Дудзіцкага ў сэрыі „Беларускія паэты й пісьменьнікі“. Агульнае рэдагаваньне тому ўзяў на сябе Лявон, сын Алены, але над архівам Дудзіцкага трэба было яшчэ папрацаваць — правесці тэксталягічны аналіз і даць тлумачэньні. Былі сабраныя амаль усе большыя творы, укладзеная бібліяграфія ды зробленыя шырокія камэнтары. Без малага праз год кніжка твораў Уладзімера Дудзіцкага „Напярэймы жаданьням“ ляжала на стале. У дараваным Зоры Кіпель экзэмпляры кнігі значацца гэтакія надпісы: „Хроснай амэрыканскай маці — Лявон Юрэвіч, рэдактар“. Спраўды вельмі працуючыя словы. А Алена Юрэвіч, укладальніца бібліяграфіі й моўны камэнтатар, задакумэнтавала падзею гэтак: „Дарагой Зоры на добры ўспамін пра сёньняшні вечар, 29.10.94“. Так, той вечар застаўся незабыўным. Упершыню ў Нью-Ёрку выступала Алена Юрэвіч з дакладам аб творчасьці й моўных аспэктах паэзіі Ўладзімера Дудзіцкага. Вечар зацягнуўся і быў надзвычай пасьпяховы.

Далей Алена Казіміраўна выступала даволі часта перад беларускай аўдыторыяй. Бывалі на ейных дакладах таксама госьці: амэрыканцы, пераважна з нью-ёрскіх каледжаў, украінцы, землякі зь Беласточчыны. Пры актыўным ўдзеле Алены Юрэвіч у наступныя гады ў БІНіМе выйшлі кнігі: збор твораў Міколы Цэлеша „Хмары над Бацькаўшчынай“ (1995), „Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі“ Юркі Віцьбіча (1996), зборнік „Архіўная кніга“ (1997). Перагледжаныя ёю перад друкам былі таксама творы Лявона Крывічаніна „Беларусізацыя пад №...“ (1998), „Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі“ Лявона Юрэвіча (1999). І вельмі важная адзначыць, што яшчэ доўга-доўга давялося б чакаць на творы Антона Адамовіча, калі б да падрыхтоўкі іх да друку не далучылася Алена Казіміраўна Юрэвіч.

З выданьнем твораў Антона Адамовіча справа выглядала гэтак. Найбольш папулярнай працай аўтара сярод ангельскамоўных чыгачоў была манаграфія *Opposition in Belarussian Literature* („Супраціў саветызацыі ў беларускай літаратуры“). Але па-беларуску друкаваліся толькі часткі гэтай працы. А й сам аўтар, і сябры ў БІНіМе хацелі, каб гэтая праца была поўнасьцю выдрукаваная ў мове беларускай. Сам Ада-

мовіч зрабіць гэтага ня мог: ён апошнія дзесяць гадоў хварэў, працаваць быў ня ў стане. Яшчэ складаней была справа з устанавленьнем цытаваных тэкстаў зь літаратурных твораў ды іншых дакумэнтаў. І ўсе гэтыя цяжкасьці пераадолела Алена Юрэвіч. Можна з пэўнасьцю сьцьвердзіць, што безь ейнай працавітасьці й менскіх сувязяў закончыць беларускамоўны пераклад Адамовічавай працы так хутка не ўдалося б. Але ў 1999 г. і творы Антона Адамовіча сталіся даступныя шырокаму чытачу. Словаў няма, у літаратураведнай дзялянцы працы БНІМу за апошнія 10—12 гадоў Алена Казіміраўна была галоўным рухавіком.

Шмат Алена Казіміраўна дапамагла і ў апрацоўваньні ангельска-беларускага слоўніка Валянтыны Пашкевіч. Калі яна прыехала ў ЗША, праца над ім ішла поўным тэмпам. І Алена Казіміраўна далучылася да гэтае працы, увайшла ў склад рэдкалегіі. Ёй належыць вялікі ўклад у беларускую частку слоўніка, у тым ліку ў напісаньне разьдзелу „Як карыстацца слоўнікам“. Таксама ці раз маладыя мовазнаўцы, апрацоўваючы правапісныя правілы тарашкевіцы, зьвярталіся да Алены Казіміраўны па парады.

Займаючыся літаратуразнаўствам, моваведай, трымаючы кантакты з Бацькаўшчынай, яны з Навумам Кацнельсонам былі частымі наведнікамі-чытачамі Славянскага аддзелу Нью-Ёрскае публічнае бібліятэкі. Але бадай ці ня самым ёмкім для Алены Казіміраўны сталася апрацоўваньне бібліяграфіі беларускай замежнай пэрыёдыкі. Як пачалася гэтая праца? На адным з нашых сяброўскіх вечароў мы пазнаёмлі Алену Казіміраўну з калекцыяй беларускай эміграцыйнай пэрыёдыкі, якую мы рыхтавалі перадаць як дар Нью-Ёрскай публічнай бібліятэцы. Гартаючы часопісы, Алена Казіміраўна выказала шкадаваньне, што змест гэтай пэрыёдыкі застаецца недаступным для шырокага карыстаньня. „Гэта проста непрабачальна, — казала яна, — бо ёсьць там такія зьмястоўныя артыкулы“. „Мы гэта ведаем! — амаль ва ўнісон адказала ёй уся кампанія. — Каб расьпісаць гэты друк, патрэбныя работнікі, дзясяткі іх“. Гэтак амаль закончыўся паказ нашага збору пэрыёдыкі. Аднак спадарыня Юрэвіч не дала тэме замерці. „Ведаеце што, — прапанавала яна, — думаю, мы з Навумам возьмемся за росьпіс „Бацькаўшчыны“ й „Беларуса“, дзьвюх найбольшых газэтаў эміграцыі. Кампутар у нас ёсьць, а калі будуць патрэбныя новыя праграмы да яго, думаю, БНІМ набудзе іх — і праца пойдзе. Мы яшчэ пагаворым пра гэта“. І так яно пачалося. Юрэвічы ўзяліся за „аналітыку“ „Бацькаўшчыны“, якая выдавалася ў 1947—1966 гг., ды „Беларуса“, які пачаў выходзіць у 1950 г. ды выдаецца па сёньняшні дзень. За

мінулы дзясяткаў зь лішнім гадоў Алена й Навум стварылі аналітычны паказьнік гэтых найбольшых летапісаў эміграцыі. Валатоўская праца! А ініцыятарам гэтае працы была Алена Казіміраўна. Часта ў гутарках яна „сур’ёзна“ жартавала: „*Вось, Вітаўт, Вы, Янка Запруднік і Зора добра ведаеце эміграцыю, але я напэўна лепей за вас ведаю пра ўсё, што пісалася ў „Бацькаўшчыне“ і «Беларусе»*“. Мы з гэтым ейным цьверджаньнем згаджаліся: сапраўды Алена Юрэвіч сталася экспертам адлюстраванасьці жыцьця эміграцыі ў гэтых дзевюх вялікіх газэтах.

Безумоўна, гіамыснаму супрацоўніцтву спрыялі нашыя сяброўскія дачыненні з Аленай і Навумам. Было ў нас ці мала падобных жыцьцёвых адрэзкаў. Мы прыпушчалі, што ў нашым дзяцінстве ў Менску, хоць я бываў там толькі наездамі, мы маглі бываць на супольных дзіцячых гарадзкіх мерапрыемствах. У нашых гутарках, калі мы сустракаліся, часта ўспаміналіся пройдзеныя шляхі: нам было цікава даведвацца адны ад адных пра студэнцкія гады. Алена выдатна апавядала-прыпамінала пра свой час у БССР, а мы пра свой на Захадзе. Мы аднадушна згаджаліся, што гады 1930-я для нашых сем’яў былі цяжкія. Часта ўспаміналася ды вырысоўвалася новымі эпізодамі-дэталямі дата 22 чэрвеня 1941 г., калі пачалася нямецка-савецкая вайна. Няма словаў, дата трагічная. Нам яна асабліва прыпомнілася 11 верасня 2001 г., калі ў Нью-Ёрку адбыўся тэракт, у якім загінулі каля трох тысячаў асобаў. Мы з Зорай, жывышы ў Нью-Джэрзі, у гэты дзень былі якраз у Нью-Ёрку. І сталася так, што пасля выбуху а гадзіне 9—9.15 ураньні амаль немагчыма было выбрацца з гораду. Адзінае месца, дзе мы змаглі пераначаваць, дзякуючы Лявону Юрэвічу, — гэта ў кватэры Навума й Алены.

Бясспрэчна, дзень гэты застаўся ў памяці: горад пакрыты попелам, на месцы выбуху на вуліцах поўна асколкаў шкла, дрэва, цэглы. Алена Казіміраўна з мужам былі вельмі гасыцінныя, але ўсё рабілася найбольш моўчкі. Вось уявіце сабе: чатыры асобы ў двух невялічкіх пакойчыках рухаюцца, крыху гавораць, але найбольш маўчаць — маўчаць і думаюць кожны сам сабе. Думалі пра тое, што сталася, што цяжка было спасьцігнуць, але ў памяці аднаўляліся й прызабытыя вобразы далёкіх 1941—1945...

Прасядзелі-прамаўчалі мы ў гаспадароў больш за 24 гадзіны, калі радыё падало вестку, што з гораду можна выяжджаць. Разьвітаўшыся каля ліфта, Алена Казіміраўна кінула наўздагон: „*Пачнем індэксаваць новыя часотысы...*“ І працу гэтую яна працягвала аж да раптоўнага адыходу з жыцьця пад канец 2006 г.

Вечная Вам, Алена Казіміраўна, памяць. Такіх працаўнікоў нацыянальнага руху не забывае. Вашая праца — цаглінка да цаглінкі ў нацыянальную скарбніцу — дасьць плён. Беларусь адродзіцца.

І ЗА ГАРОЮ ПАКЛАНЮСЯ

Мы яшчэ захапілі навукі шчырага вучнёўства. Сам лад адносінаў са школьнымі настаўнікамі, а потым інстытуцкімі выкладчыкамі змушаў да павагі, узаемнага абавязку, да ўдзячнай памяці на ўсё жыццё. Школьныя й студэнцкія гады помняцца наўным імкненнем да ідэалу, які не шукаўся недзе далёка — не было моды калекцыянаваць паштоўкі актораў ці каго са знакамітасцяў. Людзі, якія выяўлялі найлепшыя якасці асобы, вартай захаплення, надзеленай прыцягальнай абаяльнасцю, знаходзіліся побач, і найбольш — сярод нашых настаўнікаў. Успаміны пра такіх людзей разварушваюць пласты падзеяў, веці складанай, як на сёння — ужо гістарычнай эпохі.

Мы ганарыліся сваімі выкладчыкамі. І таму ня толькі мне адной Алена Казіміраўна Юрэвіч застанеца чалавекам назаўсёды родным. Яна была ўвасабленьнем таго найвышэйшага аўтарытэту, у аснове якога — выключная прафэсійная кампэтэнцыя. З гэтага вынікаў узаемны давер, які пакідаў нам (як студэнтам, так і ўжо даўно выпускнікам, сталым людзям) адчуваньне абароненасці, падтрыманьня.

Нашаму пакаленьню лінгвістаў было ўжо за кім ісьці — за паваенныя дзесяцігодзьдзі стала на ногі беларуская філялёгія, падтрыманая высокім аўтарытэтам акадэмікаў Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, Пятра Глебкі, Пятруся Броўкі. Поруч з акадэмічнай наукай умацоўвалася пэдагагічная філялягічная школа, у БДУ ўзначаленая Лявом Міхайлавічам Шакуном, а ў Менскім пэдынстытуце Фёдарам Міхайлавічам Янкоўскім. Абедзьве катэдры — унівэрсытэцкая й пэдынстытуцкая — былі асяродкамі актыўнай навуковай дзейнасьці. Скажу пра катэдру беларускага мовазнаўства, куды Алена Казіміраўна Юрэвіч пасля доўгага пэрыяду працы ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук прыйшла працаваць у снежні 1967 г. Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі за гады кіраваньня катэдрай падрыхтаваў да чатырох дзясяткаў кандыдатаў філялягічных навук — лінгвістаў, якія сёння працуюць ва ўсіх структурах Беларусі. Да іх маю гонар адносіцца й я, некалі ў 1970-х гг. (на другім курсе філфаку) заўважаная нашай выкладчыцай сучаснай беларускай мовы Аленай Казіміраўнай. Зь яе рэкамэндацыі разам з маімі аднакурсніцамі Любай Марціновіч і Ірынай Мухай пад кіраўні-

цтвам прафэсара Янкоўскага апублікавалі першы артыкул: „Пра адну стылістычную асаблівасьць твораў Янкі Брыля“. Кожная з нас потым абараніла кандыдацкую дысэртацыю й знайшла сваю сыжэжку ў навуцы: Любоў Кунцэвіч (Марціновіч) і Грына Кандрацэня (Муха) працавалі ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, я засталася на пэдагагічнай ніве, таму трохі бліжэй была й да навукова-пэдагагічных клопатаў Алены Казіміраўны. Ведаю, колькі ёй давялося перачытаць дысэртацыяў і рукапісаў навуковых зборнікаў, манаграфіяў, падручнікаў, мэтадычных дапаможнікаў, якія ішлі на катэдру з усіх унівэрсытэтаў рэспублікі. Навуковая рэцэнзія, заключэньне Алены Казіміраўны Юрэвіч, ейнае слова пры вусным абмеркаваньні былі нязьменна вызначальнымі, пасля чаго маладзейшым (ці нават і некаторым дацэнтам, але зь меншым цяжарам адказнасьці) можна было з палёгкай сказаць нешта накшталт „Я далучаюся...“.

Відаць, варта сказаць пра свае, засвоенныя ад Алены Казіміраўны, урокі: 1) калі гаворыш з чалавекам — глядзі ў вочы, не хавайся (што натуральна спалучалася з падказкаю Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага: „Будзь найперш выслухач, а ўжо затым апавядач“); 2) вучыся гаварыць па сутнасьці, не вярзі грушкі на вярбе (не аднойчы ад яе чулі: „Друг Аркадзій, не говори красиво“); 3) будзь акуратны зь людзьмі, не вагайся ў важным, адказным (інакш — „бойся пляснуцца“); 4) выстройвай сваю пазыцыю, але ўмей суаднесці яе з асноўным, з агульным (на гэта, вядома, не бяз гумару, даваліся такія ацэнкі: „Катэдра Вамі не задаволеная“ ці „Катэдра Вамі задаволеная“).

Адважаюся сказаць і пра тое, што здзіўляла, змушала „страпянуцца“, убачыць як зайздросны прыклад для перайманьня. Падчас першай пэдагагічнай практыкі на трэцім курсе патрапілі да Алены Казіміраўны ў госьці. Уразіў багаты кнігазбор, шматлікасьць альбомных выданьняў жывапісу, архітэктуры; але ня меншым адкрыцьцём была строгая арганізаванасьць побыту, шматлікія паказчыкі рацыянальнага выкарыстаньня часу, дзе ўсё працавала на пашырэньне інтэлекту сям’і. Разам з тым было відавочна — тут умеюць пераключацца на розныя віды заняткаў, адпачываць. Уменьне ашчаджаць час (ці дакладней — разьмяркоўваць яго) заўважалася й па акуратнай скрыначцы — кюбук нітак і пруткі, каб былі пад рукою, калі глядзіш тэлевізар ці выгадваецца колькі вольных хвілінаў да выхаду на працу; на стале таксама скрыначка зь лістамі, паштоўкамі, іншымі паперамі, выстраенымі ў адпаведным парадку, каб не пратэрмінаваць з адказам ці адсылкаю дакумэнту, блянку; на гэта паказвалі й акуратныя маткі нітак, зь якіх сама гаспадыня вязала для ўсёй сям’і цёплыя швэдры — навучылася ў вай-

ну ад сваёй мамы. Да ўбачанага дадалося пазьней і расказанае самой Аленай Казіміраўнай: паколькі шмат часу забіраў клопат прыгатаваць, памыць, папрасаваць, у сям'і ёй дапамагалі тым, што ўся карэспандэнцыя, публіцыстыка, а то й сур'ёзныя навуковыя публікацыі чыталіся кімсьці голасна, пакуль гаспадыня завіхалася на кухні ці ў ваннай. Ня дзіва, што Лявон Юрэвіч, малодшы сын, і тут, на радзіме, і ў Амэрыцы ідзе ўпэўнена, вынікова. У лістах Алена Казіміраўна нязьменна падкрэсьлівала: „У нас клопаты па спарадкаваньні спадчыны Дудзіцкага...“, „Кватэра ўслана рукапісамі — *мы зь Лявонам...*“ і інш.

Дзесяць гадоў таму да шчаслівага сямідзесяцігодзьдзя Алены Казіміраўны ў мяне ўжо была магчымасьць сказаць ёй праз друк шчырыя словы ўдзячнасьці. Тады аптымістычна верылася: абавязкова будучь сустрэчы і ў Амэрыцы, і ў Беларусі. А выйшла на тое, што даводзіцца вінаваціцца за неапраўдана рэдкія лісты, за нерэгулярныя навіны, за адтэрмінаваньня просьбы й шмат за што іншае. Таму й папрасіўся заглавак: „І за гарою пакланюся“.

Пакланіцца трэба за апекаваньне, якое дапамагло стаць на крыло, адчуць сябе ўпэўнена ў прафэсіі.

Пакланіцца трэба за падтрымку на самым пачатку навуковай дзейнасьці, калі зь недасканалых дысэртацыйных старонак Алена Казіміраўна цярпліва вучыла ляпіць навуковую працу, падахвочваючы не пустым авансаваньнем, а раскрываючы рацыянальнае зерне тваіх першых спробаў, адзначаючы „даказнасьць тэарэтычных палажэньняў“, „сьвежасьць і навізну ілюстрацыйнага матэрыялу“, „навуковую карэктнасьць у спасылках і цытатах“, „агульную культуру мовы рукапісу“, „навуковую добрасумленнасьць“.

Пакланіцца трэба за перасьцярогу, якая ўратавала ад пасьпешлівага выбару, калі ў 1980-х гг. вырашалася пытаньне, ці выкіроўвацца на Вільню (там распачыналася беларускае аддзяленьне філфаку). Была ўсяго адна фраза: „Думаі, ці зможаш жыць безь Беларусі“.

Пакланіцца трэба за кнігі й картатэку, што перайшлі ў спадчыну пасля ад'езду.

Пакланіцца трэба за ліставаньне, дзе ёсьць і парады, і строгі спыт, і заўсёдная зычлівасьць, падтрымка ў навуковых клопатах.

Пакланіцца трэба за кнігі, публікацыі, бібліяграфічныя даведнікі — за ўсё, што назаўсёды засталася ў Беларусі, у нашай філялягічнай навуцы.

Пакланіцца трэба за ўсіх нас, каму выпала шчаслівая доля ведаць Алену Казіміраўну Юрэвіч і ўдзячна яе помніць.

БІБЛІЯГРАФІЯ Алены Юрэвіч

1959

1. Юрэвіч А. Афармленне і выражэнне граматычнага роду назоўнікаў у беларускай мове (мужчынскі род) // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мінск, 1959. №1. С. 150—163.
2. Юрэвіч А. Да пытання ўзаемаадносін граматычнага роду і прыроднага полу ў назоўніках беларускай мовы // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мінск, 1959. №3. С. 116—126.
3. Юрэвіч А. Змяшэнне граматычнага роду назоўнікаў у беларускай мове // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 6. Мінск, 1959. С. 138—150.

1960

4. Жыдовіч М., Рамановіч Я., Юрэвіч А. Бібліяграфічны ўказальнік літаратуры па беларускаму мовазнаўству. Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт імя У. І. Леніна, Інстытут мовазнаўства АН БССР, 1960. — 223 с.

Рэцэнзіі ў: Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. М., 1962. Т. 21. Вып. 1. С. 74—76; Настаўніцкая газета. 1961. 4 студзеня; Літаратура і мастацтва. 1960. 20 снежня; Польша. 1960. №9. С. 187—188.

5. Жыдовіч М., Рамановіч Я., Юрэвіч А. Каштоўная кніга // Польша. 1960. №5. С. 186—187.

Рэцэнзія на кнігу: Авилова Н., Черкасова Е., Шведова Н. Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 гг. Вып. 7. Украинский и белорусский языки. Сравнительное языкознание. Историография русского языкознания. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. — 554 с.

Аналігічная рэцэнзія ў: Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. 19. Вып. 3. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. С. 247—249.

6. Юрэвіч А. Афармленне і выражэнне граматычнага роду назоўнікаў у беларускай мове (ніякі род) // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 7. Мінск, 1960. С. 198—212.
7. Юрэвіч Е. Категория грамматического рода имен существительных в белорусском языке: Автореф. Дис. ... канд. филол. наук. Минск: АН БССР, Институт языкознания им. Я. Коласа, 1960. — 25 с.

1961

8. Рамановіч Я., Юрэвіч А. Бібліяграфія прац Я. Ф. Карскага // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. 8. Мінск, 1961. С. 18—88.

1962

9. Рамановіч Я., Юрэвіч А. Аб беларускай мовазнаўчай бібліяграфіі // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мінск, 1962. №3. С. 108—116.

1964

10. Крэмко И., Юрэвіч Е., Яновіч Е. Проблема двуязычия в истории белорусского литературного языка // Тези доповідей VI Української славістичної конференції. [Чернівці], 13—18 жовтня 1964 р. Чернівці, 1964. С. 15—17.
11. Юрэвіч Е., Яновіч Е. Из истории белорусской метрологической лексики // Вопросы этнографии Белоруссии: Сборник статей / Под ред. Н. Глебо (ответственный редактор) и др. Минск: Наука и техника, 1964. С. 68—79. — (Труды Института искусствоведения, этнографии и фольклора Министерства культуры БССР).
12. Юрэвіч Е., Яновіч Е. Названия пошлин и податей в языке памятников старобелорусской письменности // Программа и тезисы межреспубликанской конференции по изучению лексики старобелорусских письменных памятников XV—XVII вв. [Вильнюс], 15—16 мая 1964 г. Вильнюс, 1964. С. 17—18.

1965

13. Юрэвіч А., Яновіч А. З гісторыі лексіка-семантычнай групы слоў са значэннем 'пасаг' // Беларуская мова (даследаванні па лексікалогіі): Зборнік артыкулаў / Пад рэд. М. Судніка (галоўны рэдактар) і інш. Мінск, 1965. С. 95—100.

1966

14. Ватаці Н., Романовіч Е., Юрэвіч Е. *Славянское языкознание: библиографический указатель литературы, изданной с 1918 по 1960 гг.: В 2 ч. / Под рук. Н. Дебец, С. Коткова, И. Можяевой. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Ч. 1: 1918—1955 гг. — 342 с.; Ч. 2: 1956—1960 гг. — 450 с.* // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 25. Вып. 2. Москва, 1966. С. 156—159.
15. [Юрэвіч А., Яновіч А.]. *Назвы мер* // Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы. Мінск: АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, 1966. С. 22—30.

1967

16. Васілеўская А., Жыдовіч М., Рамановіч Я., Юрэвіч А. *Беларускае мовазнаўства: Бібліяграфічны ўказальнік (1825—1965)* / Пад рэд. Л. Шакуна. Мінск: Навука і тэхніка, 1967. — 416 с. Рэцэнзіі ў: Польшча. 1967. №11. С. 248—250; Мовознаўство. Київ, 1969. №1. С. 89—90; Slavia orientalis. Warszawa, 1968. R. 17. № 1. S. 114—115; Acta Baltico-Slavica. 1970. S. 319—323; Zeitschrift für Slavistik. 1968. T. 13. С. 760—762.
17. Крамко І., Юрэвіч А., Яновіч А. *Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду* // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мінск, 1967. №3. С. 41—49.

1968

18. Юрэвіч А. *Фразеалогія старабеларускіх помнікаў XVI—XVII стст.* // Беларуская лексікалогія і этымалогія: Праграма і тэзісы дакладаў міжрэспубліканскай канферэнцыі па беларускай

лексікалогіі і этымалогіі. [Мінск], 19—23 лютага 1968 г. Мінск: АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, 1968. С. 158—161.

19. **Юрэвіч А., Яновіч А. Паслякастрычніцкі перыяд // Крамко І., Юрэвіч А., Яновіч А. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. Т. 2 / Пад рэд. А. Жураўскага. Мінск, 1968. С. 155—338.**

Рэцэнзіі на выданьне ў: Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1971. №3. С. 134—137; Настаўніцкая газета. 1970. 22 жніўня; Ученые записки высших учебных заведений ЛитССР. Серия Языкознание. Т. 1. №22. 1971. С. 119—123; Маладосць. 1970. №5. С. 123—126; Літаратура і мастацтва. 1969. 21 студзеня; Мовознаўство. Київ. 1970. №1. С. 83—86, Slavica orientalis. Warszawa, 1971. R. 20. №1. S. 102—104.

1969

20. **Рамановіч Я., Юрэвіч А. Бузук П. А.: Нарыс аб жыцці і навуковай дзейнасці. Мінск: Навука і тэхніка, 1969. — 103 с.**
Рэцэнзія ў: Полымя. 1969. №6. С. 244—245.

1970

21. **[Рамановіч Я., Юрэвіч А.]. Бузук Пётр Апанасавіч [2 (14). 7. 1891, в. Цярноўка ў Малдавіі — 7. 10. 1943], беларускі савецкі мовазнавец // Беларуская савецкая энцыклапедыя: У 12 т. Т. 2. Мінск, 1970. С. 455—456.**
22. **[Юрэвіч А.]. Вастокаў Аляксандр Хрыстафоравіч [16 (27). 3. 1781, г. Арансбург Ліфляндскай губ. — 8 (20). 2. 1864], рускі мовазнавец і паэт // Беларуская савецкая энцыклапедыя: У 12 т. Т. 2. Мінск, 1970. С. 619—620.**

1971

23. **Юрэвіч А. Выказнік // Беларуская савецкая энцыклапедыя: У 12 т. Т. 3. Мінск, 1971. С. 187.**
24. **Юрэвіч А. і іншыя. Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання лексічнага атласа беларускай мовы / Пад рэд. Н. Вайтовіч і іншыя. Мінск: АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, 1971. — 164 с.**

25. Юрэвіч А. Курс стылістыкі беларускай мовы на літаратурна-музычным факультэце Мінскага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага (з вопыту работы) // Беларуская мова і літаратура ў ВНУ: Тэзісы рэспубліканскай навукова-метадычнай канферэнцыі. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. С. Пушкіна, 1971. С. 93—95.

1972

26. Юрэвіч А., Яновіч А. Старажытная беларуская метралогія (назвы мер плошчы, вагі і грошай) // Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акадэміка АН БССР Кандрата Кандратавіча Крапівы: Зборнік артыкулаў / Пад аг. рэд. М. Судніка. Мінск: Навука і тэхніка, 1972. С. 286—303.

1973

27. Юрэвіч А. Вызначэнне тыпаў памылак у пісьмовых працах // Вывучэнне беларускай мовы ў вышэйшых навучальных установах: Матэрыялы [рэспубліканскага навукова-метадычнага] семінара / Пад рэд. Ф. Янкоўскага (адказны рэдактар) і інш. Мінск, 1973. С. 132—136.
28. Юрэвіч А. і інш. Зборнік дыктантаў: Дапаможнік для выкладчыкаў беларускай мовы. Мінск: Вышэйшая школа, 1973. — 303 с.
29. [Юрэвіч А.]. Род у мовазнаўстве // Беларуская савецкая энцыклапедыя: У 12 т. Т. 9. Мінск, 1973. С. 146.
30. Юрэвіч А., Янкоўскі Ф. Гісторыку беларускай і іншых усходнеславянскіх моў // Вывучэнне беларускай мовы ў вышэйшых навучальных установах: Матэрыялы [рэспубліканскага навукова-метадычнага] семінара / Пад рэд. Ф. Янкоўскага (адказны рэдактар) і інш. Мінск, 1973. С. 172—173.

Рэцэнзія на: Филин Ф. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектологический очерк. Ленинград, 1972. — 656 с.

1974

31. Юрэвіч А., Янкоўскі Ф. Курсавыя заданні на завочным аддзяленні філфака // Матэрыялы другой рэспубліканскай

научно-методической конференции по вопросам высшего заочного образования: Тезисы докладов. Минск, 1974. С. 161—162.

1975

32. [Кавалёва М., Юрэвіч А.]. Дзеяслоў // Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў БССР / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Вышэйшая школа, 1975. С. 144—190.
33. Юрэвіч А. Да праблемы лінгвістычнага аналізу тэксту // Лінгвістычны аналіз тэксту: Матэрыялы семінара. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1975. С. 28—30.
34. Юрэвіч А. і інш. Аналіз слова, словазлучэння, сказа // Лінгвістычны аналіз тэксту: Матэрыялы семінара. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1975. С. 118—128.
35. [Юрэвіч А.]. Марфалогія як раздзел граматыкі // Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў БССР / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Вышэйшая школа, 1975. С. 5—9.
36. Юрэвіч А. Стылістыка // Настаўніцкая газета. 1975. 5 красавіка.
37. [Юрэвіч А.]. Часціны мовы // Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў БССР / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Вышэйшая школа, 1975. С. 32—36.

1976

38. Кавалёва М., Юрэвіч А. Лексікалогія // Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфазія. Графіка і арфаграфія: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў БССР / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Вышэйшая школа, 1976. С. 3—62.

Рэцэнзіі на выданьне ў: Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. 1977. №3. С. 70—71; Польшы. 1977. №7. С. 249—251.

1977

39. Кавалёва М., Панюціч К., Юрэвіч А., Янкоўскі Ф. **Дзяржаўны экзамен па беларускай мове:** Праграмы педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1977. — 19 с.
40. Юрэвіч А. і інш. **Аналіз слова, словазлучэння, сказа: Лексіка, фразеалогія, фанетыка і графіка — арфаграфія, марфемны, словаўтваральны, марфалагічны і сінтаксічны разбор:** Вучэбна-метадычны дапаможнік. Мінск: Мінскі педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1977. — 20 с.

1978

41. Юрэвіч А. і інш. **Зборнік дыктантаў:** Дапаможнік для выкладчыкаў беларускай мовы. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1978. — 352 с.
42. Юрэвіч А. **Прадмет і задачы курса „Лінгвістычны аналіз мастацкага тэксту“** // Лінгвістычны аналіз тэксту: Зборнік артыкулаў / Пад рэд. М. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1978. С. 3—25.

1979

43. Кавалёва М., Панюціч К., Юрэвіч А. і інш. **Сучасная беларуская літаратурная мова:** Праграмы педагагічных інстытутаў (для спецыяльнасці №1220 „Беларуская мова і літаратура“). Мінск: Вышэйшая школа, 1979. — 23 с.
44. Кавалёва М., Панюціч К., Юрэвіч А. і інш. **Сучасная беларуская літаратурная мова:** Праграмы педагагічных інстытутаў. Мінск: Мінскі педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1979. — 24 с.
45. Кавалёва М., Панюціч К., Юрэвіч А., Янкоўскі Ф. **Дзяржаўны экзамен па беларускай мове:** Праграмы педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1979. — 22 с.

1980

46. Юрэвіч А. і інш. **Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія:** Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1980. — 240 с.

Рэцэнзіі ў: Настаўніцкая газета. 1982. 4 верасня; Народная асвета. 1983. №2. С. 77—78; Народная асвета. 1981. №9. С. 79; Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. Псіхалогія. 1981. №2. С. 74—75.

1981

47. **Кавалёва М., Юрэвіч А. Дзеяслоў** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Зборнік практыкаванняў: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1981. С. 161—188.
48. **Кавалёва М., Юрэвіч А. Лексіка** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Зборнік практыкаванняў: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1981. С. 7—37.
49. **Кавалёва М., Юрэвіч А. Прыслоўе** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Зборнік практыкаванняў: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1981. С. 204—212.
50. **Юрэвіч А. Выказнік** // Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя: У 5 т. Т. 4. Мінск, 1981. С. 158.
51. **Юрэвіч А. 3 паэтычнага сінтаксісу Якуба Коласа** // Купалава і Коласава слова: Зборнік артыкулаў / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1981. С. 98—109.
52. **Юрэвіч А. Новы пераклад паэмы Янкі Купалы „Курган“** // Купалава і Коласава слова: Зборнік артыкулаў / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1981. С. 3—14.
53. **Юрэвіч А. Часціны мовы** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Зборнік практыкаванняў: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1981. С. 97—100.

1983

54. **Юрэвіч А. Стылістыка беларускай мовы**: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў. Мінск: Вышэйшая школа, 1983. — 191 с.

1984

55. Кавалёва М., Юрэвіч А., Янкоўскі Ф. і інш. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педінстытутаў. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1984. — 190 с.
56. Юрэвіч А. **Вобразнасць слова ў мастацкім творы** // Слова, фразеалагізм, словазлучэнне: Зборнік артыкулаў / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1984. С. 40—52.
57. Юрэвіч А. і інш. **Зборнік дыктантаў**. Мінск: Вышэйшая школа, 1984. — 304 с.

1985

58. Юрэвіч А. **Словы, спалучэнні слоў у паэме Якуба Коласа „Сымон-музыка“ (з параўнання дзвюх рэдакцый „Песні аб звонах“)** // Пытанні лексікалогіі, фразеалогіі, стылістыкі: Зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1985. С. 63—68.
59. Юрэвіч Е. **Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы: Вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў педагагічных інстытутаў. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1983. — 271 с.** // Неман. 1985. №12. С. 172—173.

1986

60. Юрэвіч А. **Слова і музыка ў паэме Я. Коласа „Сымон-музыка“** // Моўныя адзінкі ў кантэксце: Зборнік навуковых прац / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1986. С. 46—54.
61. Юрэвіч А. **Стылістыка беларускай мовы: Праграма для педагагічных інстытутаў (па спецыяльнасці 2102 „Беларуская мова і літаратура“)**. Мінск: Вышэйшая школа, 1986. — 21 с.

1987

62. Кавалёва М., Панюціч К., Юрэвіч А., Яўневіч М. **Сучасная беларуская літаратурная мова: Праграма для педагагічных інстытутаў** (па спецыяльнасці №2102 „Беларуская мова і літаратура“). Мінск: Вышэйшая школа, 1987. — 21 с.
63. Кавалёва М., Юрэвіч А. **Дзеяслоў** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Практычныя заняткі: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педінстытутаў Беларусі / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1987. С. 151—177.
64. Кавалёва М., Юрэвіч А. **Лексікалогія** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Практычныя заняткі: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педінстытутаў Беларусі / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1987. С. 6—34.
65. Кавалёва М., Юрэвіч А. **Прыслоўе** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Практычныя заняткі: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педінстытутаў Беларусі / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1987. С. 193—202.
66. **Юрэвіч А. Сінанімія** // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Т. 4. Мінск, 1987. С. 730.
67. **Юрэвіч А. Сінонімы** // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Т. 4. Мінск, 1987. С. 733.
68. **Юрэвіч А. Словаўжыванне** // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Т. 5. Мінск, 1987. С. 53.
69. **Юрэвіч А. Стылі мовы** // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Т. 5. Мінск, 1987. С. 146.
70. **Юрэвіч А. Часціны мовы** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Практычныя заняткі: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педінстытутаў Беларусі / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1987. С. 94—97.

1989

71. **Юрэвіч А. і інш. Комплексная праграма „Родная мова“**. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1989. — 11 с.

72. **Юрэвіч А. Слова-вобраз агонь у паэтычным радку Якуба Коласа** // Моўныя адзінкі ў кантэксте: Зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэд. Ф. Янкоўскага. Мінск: Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. М. Горкага, 1989. С. 30—38.

1990

73. **Юрэвіч А. Курсавыя працы па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік** / Пад рэд. М. Яўневіча. Мінск: Вышэйшая школа, 1990. — 157 с.

1991

74. **Рамановіч Я., Юрэвіч А. Пётр Апанасавіч Бузук: Да 100-годдзя з дня нараджэння** // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1991. №7—8 (43—44). С. 84—85.
75. **Трыпуціна Т., Юрэвіч А. Вывучаем народную мову** // Беларуская мова і літаратура ў школе. 1991. №7—8 (43—44). С. 158—159.
Рэцэнзія на: Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія: Практыкум: Для філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці 02.19 „Беларуская мова і літаратура“. Мінск: Вышэйшая школа, 1991. — 287 с.: карты.
76. **Юрэвіч А. і інш. Беларуская мова: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў педінстытутаў па спецыяльнасці 02.17 „Руская мова і літаратура“** / Пад рэд. М. Яўневіча. Мінск: Вышэйшая школа, 1991. — 351 с.

1992

77. **Юрэвіч А. Асаблівасці перакладу паэмы Янкі Купалы „Курган“** // Блінава Э., Гаўрош Н., Кавалёва М. і інш. Моўныя адзінкі і кантэкст. Мінск: Вышэйшая школа, 1992. С. 202—211.
78. **Юрэвіч А. Беларуская мова: Практычны дапаможнік для абітурыентаў**. Мінск: Вышэйшая школа, 1992. — 190 с.
79. **Юрэвіч А. Вобразнасць Коласавага слова** // Блінава Э., Гаўрош Н., Кавалёва М. і інш. Моўныя адзінкі і кантэкст. Мінск: Вышэйшая школа, 1992. С. 23—32.
80. **Юрэвіч А. З паэтычнага сінтаксісу Якуба Коласа** // Блінава Э., Гаўрош Н., Кавалёва М. і інш. Моўныя адзінкі і кантэкст. Мінск: Вышэйшая школа, 1992. С. 190—195.

81. Юрэвіч А. і інш. **Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў.** Мінск: Вышэйшая школа, 1992. — 189 с.
82. Юрэвіч А. „**Рамантызацыя“ выяўленчых моўных сродкаў у Коласавай „Песні аб звонах“** // Блінава Э., Гаўрош Н., Кавалёва М. і інш. **Моўныя адзінкі і кантэкст.** Мінск: Вышэйшая школа, 1992. С. 33—37.
83. Юрэвіч А. **Слова-вобраз агонь у паэтычным радку Я. Коласа** // Блінава Э., Гаўрош Н., Кавалёва М. і інш. **Моўныя адзінкі і кантэкст.** Мінск: Вышэйшая школа, 1992. С. 37—44.
84. Юрэвіч А. **Слова і музыка ў паэме Я. Коласа „Сымон-музыка“** // Блінава Э., Гаўрош Н., Кавалёва М. і інш. **Моўныя адзінкі і кантэкст.** Мінск: Вышэйшая школа, 1992. С. 45—52.
85. Юрэвіч А. **Стылістыка беларускай мовы: Вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў педінстытутаў па спецыяльнасці 02.19 „Беларуская мова і літаратура“.** Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1992. — 286 с.

1993

86. Кавалёва М., Юрэвіч А. **Лексікалогія** // Сучасная беларуская літаратурная мова: Уводзіны. **Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў вышэйшых навучальных устаноў.** Выд. 3-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1993. С. 24—74.

1994

87. Гаўрош Н., Панюціч К., Юрэвіч А. **Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія** // Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1994. С. 18—50.
88. Рамановіч Я., Юрэвіч А. **Бузук Пётр Апанасавіч** // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 99—100.
89. Юрэвіч А. **[Бібліяграфія, камэнтар]** // Дудзіцкі У. Напярэймы жаданням: Збор твораў. Нью-Ёрк: БІНІМ, 1994. — XXIX+313 с. — (Belarusian Poets and Writers Series / Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; №5).

90. **Юрэвіч А. Значэнне слова** // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 223—224.
91. **Юрэвіч А. і інш. Беларуская мова: Практычны дапаможнік для абітурыентаў.** Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1994. — 239 с.
92. **Юрэвіч А. Прыслоўе** // Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1994. С. 129—134.
93. **Юрэвіч А. Сінанімія [лексічная]** // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 482—483.
94. **[Юрэвіч А.]. Слова, граматычна не звязаныя з членамі сказа** // Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў. Выд. 2-е. Мінск: Вышэйшая школа, 1994. С. 169—172.
95. **Юрэвіч А. Стылізацыя** // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 538.
96. **Юрэвіч А. Стылістыка** // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 538—541.
97. **Юрэвіч А. Стылістычная афарбоўка слова** // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 541.
98. **Юрэвіч А. Стылістычныя нормы** // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 541—543.
99. **Старажытная беларуская метралогія (назвы мер, плошчы, вагі і грошай)** / Укл. Т. В. Кузьмянкова і інш. [у т. л. Алена Юрэвіч]; Пад рэд. А. Міхневіча // Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. Мінск: Народная асвета, 1994. С. 110—124. — (Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць).

1995

100. **Юрэвіч А. [Лексычны камэнтар]** // Цэлеш М. Хмары над Бацькаўшчынай: Выбраныя творы. Нью-Ёрк: БІНІМ, 1995. — XXV+299 с. — (Belarusian Poets and Writers Series / Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва; №6).

1998

101. **[Гаўрош Н., Панюціч К., Юрэвіч А.]. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія** // Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў. Выд. 3-е. Мінск: Выдавец У. М. Скакун, 1998. С. 16—42.

102. [Юрэвіч А. і інш.]. **Практычная частка** // Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў. Выд. 3-е. Мінск: Выдавец У. М. Скакун, 1998. С. 187—378.
103. [Юрэвіч А.]. **Прыслоўе** // Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў. Выд. 3-е. Мінск: Выдавец У. М. Скакун, 1998. С. 111—115.
104. [Юрэвіч А.]. **Словы, граматычна не звязаныя з членамі сказа** // Беларуская мова: Дапаможнік для абітурыентаў. Выд. 3-е. Мінск: Выдавец У. М. Скакун, 1998. С. 144—146.

2002

105. **Юрэвіч А. Сінанімія** // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 14. Мінск, 2002. С. 394.
106. **Юрэвіч А. Стылі мовы** // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 14. Мінск, 2002. С. 226.

2003

107. **Алена Юрэвіч і інш. [Бібліяграфічны паказальнік]** // Кіпель В., Кіпель З. Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе. Асобныя выданні: Бібліяграфія. Нью-Ёрк—Менск: БНІМ, 2003. — 582 с.
Аналігічна і ў перавыданні: Кіпель В., Кіпель З. Беларускі друк на Захадзе: Бібліяграфія. Нью-Ёрк: БНІМ — Варшава: Інстытут Славістыкі Польскай Акадэміі Навук, 2006. — 841 с.

2006

108. **Пашкевіч В. Ангельска-беларускі слоўнік** / Пад рэд. С. Шупы. Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва. [У складзе рэдакцыйнай калегіі — Алена Юрэвіч]. Менск: Выдавец Зьміцер Колас, 2006. — 1010 с.
Рэцэнзія ў: Беларус. Нью-Ёрк, 2006. №525.

Друкаваньня матэрыялы пра Алену Юрэвіч

1. **Трыпуціна Т. Алена Казіміраўна Юрэвіч** // Моўныя адзінкі ў кантэксте: Зборнік навуковых артыкулаў. Мінск, 1989. С. 110—112.

2. **Мароз В.** Засталося ў Беларусі напісанае, сказанае: **Аб жыцці і творчай дзейнасці Алены Юрэвіч** // Кантакты і дыялогі. Мінск, 1998. №9. С. 18—21.
3. **Шальц Ю.** „Зь вялікай пашанай да Вас“: [Зь перапіскі Алены Юрэвіч і ўладзімера Дубоўкі аб працы над другім томам „Гісторыі беларускай мовы“] // Беларус Нью-Ёрк, 2003. №484.
4. **Выпускнікі філялягічнага факультэту Менскага пэдынагагічнага ўніверсітэту (1984 году). Сьв. памяці Алены Юрэвіч (22.10.1928–02.12.2006)** // Наша Ніва. Менск, 2006. 15 студзеня (№46). С. 37.
Аналягічная публікацыя ў: Беларус. Нью-Ёрк, 2007. №528.
5. **Maroz V. The written word lives on in Belarus — and so does the spoken word: [Аб жыцці і творчай дзейнасці Алены Юрэвіч]** // Contacts & Dialogues. Minsk, 2000. №1—2. P. 62—65.

*Падрыхтоўка да друку Тацяны Дзем'яновіч,
Тамары Самайлюк, Ларысы Доўнар*

БЕЛАРУСІКА Ў ЗБОРАХ ПОЛЬСКОЙ БІБЛІЯТЭКІ І МУЗЭЮ АДАМА МІЦКЕВІЧА Ў ПАРЫЖЫ

Гісторыя заснавання Польскай бібліятэкі ў Парыжы распачынаецца ад 1832 г. Адзін зь першых ідэю аб стварэнні ў эміграцыі польскай бібліятэкі выказаў Аляксандр Галынскі, які занатаваў гэта напрыканцы 1832 г. у Дрэздэне ў сваім праграмным дакумэнце¹. У снежні таго ж году ў Ліёне незалежна ад Галынскага аналягічная ідэя была ўхвалена ў праекце Леана Вадзінскага, што ня толькі падкрэсьліў неабходнасьць заснавання бібліятэкі, але й вызначыў для яе дакладнае месца. На яго думку, гэта была сталіца Францыі². У наступным годзе ідэю агучыў генэрал Ляфает, пад уплывам якога Адамам Міцкевічам нават напісаў прамову, адрасаваную ўсім цівілізаваным народам³. Нягледзячы на гэтыя памкненьні, у першыя эмігранцкія гады не дайшло да ўтварэння адзінай бібліятэчнай установы.

У той жа час пад уплывам агучаных прапаноў паступова паўставалі асобныя невялікія бібліятэчкі, якія яшчэ не былі здольныя выконваць функцыі, ускладзеныя надалей на Польскую бібліятэку ў Парыжы. Першую з такіх невялікіх бібліятэк заснаваў пры Польскай вайскавай школе ў Парыжы Дамінік Бялінскі ў 1834 г. Аднак праіснавала яна толькі некалькі месяцаў, пасля чаго кніжныя зборы перавезлі ў чытальню пры Таварыстве навуковай дапамогі.

Цягам наступных некалькіх гадоў адбываліся дыскусіі, сярод якіх варта вылучыць выступ Юльяна Нямцэвіча, які улетку 1838 г. чарго-

¹ Biblioteka Polska w Paryżu (далей – BPP). Rkps 612/1. S. 37–52.

² BPP. Rkps 1380/19. S. 79–82.

³ Przewodnik po zespolach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu / Oprac. M. Wrede, M. Prokop, J. Pezda. Paryż–Warszawa, 2000. S. 8.

вы раз агучыў прапанову аб стварэнні польскай публічнай бібліятэкі⁴. Нарэшце, 24 лістапада 1838 г. быў падпісаны акт аб заснаванні бібліятэчнага фондуша, а 24 сакавіка 1839 г., у гадавіну пачатку паўстання 1794 г., Польская бібліятэка ўпершыню адчыніла свае дзверы для чыгачоў. Установа аб'яднала некалькі асобных кніжных збораў: Таварыства навуковай дапамогі, кнігазбор якога налічваў каля 1 тыс. тамоў, Літаратурнага таварыства і яго аддзяленняў — гістарычнага і статыстычнага. У снежні 1838 г. аб'яднаны кнігазбор налічваў ужо 2085 тамоў⁵. Адначасова з гэтым у бібліятэцы захоўваліся таксама калекцыя мапаў, нумізматычныя зборы, мастацкія і музычныя творы, а таксама рукапісныя матэрыялы.

Ад снежня 1844 г. паўстала ідэя заснавання пры бібліятэцы тайнага Нацыянальнага архіву, які аб'ядноўваў бы матэрыялы апошняга паўстання (1830—1831 гг.) і дакумэнты прыватнага характару. Сама ідэя не была наватарскай. Ужо ў 1832 г. Таварыства Літоўскае і Рускіх зямель стварыла архіў рукапіснай спадчыны, прысьвечанай падзеям паўстання на тэрыторыі Літвы, Беларусі і Украіны. Вядома таксама, што сябры гістарычнага аддзелу Літаратурнага таварыства ад 1836 г. праводзілі пошук палёнікаў у бібліятэчных сховішчах Францыі, Англіі, Італіі, Злучаных Штатаў і Партугаліі⁶. А скапіявання і набыцця матэрыялы захоўваліся ў зборы таварыства. Адной з найістотнейшых крыніцаў паступлення рукапіснай спадчыны ў Польскую бібліятэку сталі прыватныя ахвяраванні.

У чэрвені 1841 г. у бібліятэку трапіў збор Юльяна Нямцэвіча⁷. Шматлікія рукапісы, успаміны і кнігі перадаў у бібліятэку яго пляменьнік Караль Нямцэвіч⁸. У наступным годзе да бібліятэкі адышоў

⁴ Rederowa D. Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831—1872. Wrocław, 1972. S. 105.

⁵ Przewodnik po zespołach... S. 10; Rederowa D. Polski emigracyjny ośrodek... S. 105.

⁶ Апісаньне дзейнасці сяброў гістарычнага аддзелу у Літаратурнага таварыства, сярод якіх было багата ліцьвінаў, гл.: BPP. Rkps 1375.

⁷ BPP. Rkps 1375. S. 411.

⁸ Матэрыялы са збору Юльяна Нямцэвіча занатаваныя ў адным з каталёгаў Польскай бібліятэкі пад №492—507. Гл.: Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 2 (rękopisy nr 432—545) / Oprac. Cz. Chowaniec, I. Gałęzowska; Uzup. i przyg. do druku M. Prokop. Paryż—Warszawa, 1994. S. 112—119.

збор генэрала Караля Князевіча. У 1848 г. Фелікс Вратноўскі перадаў матэрыялы, якія пачаткова знаходзіліся ў архіве Таварыства Літоўскага і Рускіх зямель, а затым перайшлі Ксаверыю Бранікоўскаму⁹, які мусіў іх выдаць. У справаздачы за 1852 г. занатаванае, што Яўстафі Янушкевіч аддаў у тайны архіў 36 лістоў Іаахіма Лялевеля¹⁰.

У 1860-х гг. бібліятэка ўзбагацілася шэрагам знакамітых рукапісаў, што маюць непасрэднае дачыненне да Беларусі. Так, Яўстафі Янушкевіч перадаў лісты свайго брата Адольфа да маці й братоў, а таксама ўспаміны часу высылкі¹¹. Браніслаў Залескі аддаў на захаванне некалькі каралеўскіх лістоў, а Валяр’ян Калінка — копію двух тамоў успамінаў Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Апроч таго, з радзімы ў эміграцыю трапілі 72 дакумэнты эпохі апошняга караля Рэчы Паспалітай¹². У 1876 г. у бібліятэку быў перададзены найкаштоўнейшы збор пэрыяду паўстання 1830—1831 гг. — архіў сойму. Сярод дакумэнтаў гэтага збору знаходзіўся Акт дэтранізацыі Мікалая I, пошукамі якога актыўна займалася царская паліцыя¹³.

Істотныя зьмены ў Польскай бібліятэцы сталі адбывацца ад пачатку ХХ ст. У кастрычніку 1901 г. Уладзіслаў Міцкевіч, сын паэта, які ад 1899-га да 1926 г. быў дырэктарам гэтай установы, прапанаваў заснаваць пры ёй музэй свайго бацькі. Гэтая ідэя знайшла падтрымку ў Акадэміі навук у Кракаве, пад апекай якой ад канца ХІХ ст. знаходзілася бібліятэка. І ў 1903 г. Уладзіслаў Міцкевіч, перадаўшы ўсё, што засталося пасля бацькі, і тое, што ўдалося набыць уласна яму за амаль пяцьдзясят гадоў, ствараў пры бібліятэцы Музэй Адама Міцкевіча¹⁴. Складана пераацаніць тыя матэрыялы, што ўяўлялі сабою адзін з самых вялікіх і каштоўных збораў, прысьвечаных паэту й ягонаму асяродзьдзю. Тут былі рукапісы „Дзядоў“, „Пана Тадэвуша“, „Кнігі польскага народу й польскага паломніцтва“, матэрыялы й выпіскі да лекцыяў, чы-

⁹ BPP. Rkps 347. Materiały do powstania r. 1831 na Litwie, Żmudzi i Rusi. S. 16.

¹⁰ Przewodnik po zespolach... S. 14.

¹¹ VII Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Historyczno-Literackiego od 1 kwietnia 1867 do 1 kwietnia 1868. Paryż, 1868. S. 9.

¹² IX Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Historyczno-Literackiego od 1 kwietnia 1869 do 1 kwietnia 1870. Paryż, 1870. S. 9.

¹³ Prokop M. Dzieje i przygody archiwum Sejmu z lat 1830—1831 // Kontakt. 1986. №55. S. 109—114.

¹⁴ Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu / Oprac. A. Lewak. Kraków, 1931. S. IX—X.

таных у 1839—1840 гг. у гімназіі і ўнівэрсытэце Лазаны, тэксты лекцыяў, чытаных у 1840—1844 гг. у Калеж дэ Франс, лісты й тэксты выступленьняў у справе Андрэя Тавянскага, лісты да Францішка Малеўскага, Іаахіма Лялевеля, Ігнація Дамейкі, Люцыяна Стыпулкоўскага, Францішка Міцкевіча, Аляксандра Ходзькі, Аляксандра Бэргеля, Яўстафія Янушкевіча, Эдварда Герыча й шмат іншага. Падчас апрацоўкі матэрыялы былі падзеленыя на восем асобных частак: друкаваныя выданьні, прысьвечаныя Адаму Міцкевічу (каля 14 тысячаў адзінак); архіў Адама Міцкевіча (рукапісная спадчына паэта); збор партрэтаў Адама Міцкевіча й ягоных сучасьнікаў; асабістыя рэчы Адама Міцкевіча й сваякоў (каля 600 адзінак); архіў Уладзіслава Міцкевіча; друкаваныя выданьні аб падзеях Вялікай эміграцыі (каля 5600 адзінак); фрагменты замежных выданьняў польскай тэматыкі; калекцыя гравюраў, прысьвечаных Тадэвушу Касцюшку¹⁵. 1112 рукапісаў былі апісаныя Адамам Левакам¹⁶. Надалей Уладзіслаў Міцкевіч меў на мэце перанос музэю паэта ў незалежную Вільню.

Эмігранты добра разумелі каштоўнасьць матэрыялаў Польскай бібліятэкі. Аднак улічваючы тое, што яны не былі даступныя для ўсіх, хто жадаў, у 1865 г. было прынятае рашэньне пра выданьне „Гадавіка Гісторыка-літаратурнага таварыства“. Выходзіў ён на працягу 1866—1878 гг. спачатку ў Парыжы, а з 1872 г. — у Познані. Сьвет пабачылі сем тамоў. Зразумела, што ў „Гадавік“ не маглі трапіць дакумэнты павышанай сакрэтнасьці, а пераважна публікаваліся матэрыялы з старажытнай гісторыі, скапіяваныя ў эўрапейскіх архівах, звесткі пра дзеячаў, што спачылі ў эміграцыі¹⁷.

Традыцыя выданьня каштоўных дакумэнтаў са збораў Бібліятэкі аднавілася толькі ў канцы XX ст. У 1991—1999 гг. былі выйшлі чатыры тамы не друкаваных раней бібліятэчных рукапісных матэрыялаў¹⁸.

Ад 1920-х гг. у бібліятэцы распачалася актыўная праца, накіраваная на сыстэматызацыю рукапіснай спадчыны й выданьне каталёгаў

¹⁵ Pułaski F. Przedmowa // Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza... S. XIII—XIV; Przewodnik po zespolach... S. 34.

¹⁶ Гл.: Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza... S. 7—244.

¹⁷ Гл.: Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. Paryż, 1867—1869; Poznań, 1872—1878.

¹⁸ Гл.: Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. T. I—IV. Paryż, 1991—1999.

рукапісаў. Дзякуючы намаганням яе супрацоўнікаў Чэслава Хаванца, Адама Левака й Ірэны Галензоўскай яшчэ ў даваенны пэрыяд былі надрукаваныя першыя каталёгі Польскай бібліятэкі й музэю Адама Міцкевіча, што, зразумела, адразу зрабіла гэтыя зборы больш даступнымі¹⁹. Потым на пэўны час выдавецкая дзейнасьць была прыпыненая, што абумоўлівалася як палітычнымі, гэтак і фінансавымі праблемамі, і адраділася на пачатку 1990-х гг., калі пабачылі сьвет яшчэ пяць каталёгаў²⁰. У 1995 г. быў выдадзены індэкс асобаў да першага тому, падрыхтаванага ў даваенны час Чэславам Хаванцам і Ірэнай Галензоўскай і ўдакладненага Янушам Пэздам²¹. На сёньня ў апрацоўцы знаходзяцца толькі III і IV тамы, машынапісныя копіі якіх таксама даступныя наведнікам бібліятэкі²².

Што датычыць зместу каталёгаў Польскай бібліятэкі, то першы том сфармаваны паводле храналягічнага прынцыпу й ахоплівае рукапісы ад XVI да XIX ст. уключна. Перад Другой сусьветнай вайной некаторыя каштоўныя дакумэнты пазычылі ў часовае карыстаньне Польская Акадэмія навук у Кракаве, а таксама для прыватнага ўжытку

¹⁹ Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza; Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 1 (rękopisy nr 1—431) / Oprac. Cz. Chowaniec. Kraków, 1939.

²⁰ Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 2 (rękopisy nr 432—545) / Oprac. Cz. Chowaniec, I. Gałęzowska; Uzupeł. i przyg. do druku M. Prokop. Paryż—Warszawa, 1994; Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 5 (rękopisy nr 664—755) / Oprac. J. Skarbek, J. Ziółek. Lublin—Paryż, 1990; Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 6 (sygnatury 760—1135) / Oprac. J. Pezda. Paryż—Warszawa, 1996; Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 7 (sygnatury 1136—1359) / Oprac. M. Gamczyk-Kluźniak, D. Kamolowa, A. Kaszlej, M. Prokop, T. Sieniacka. Paryż—Warszawa, 1996; Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 8 (sygnatury 1360—1705). Archiwum administracyjne Towarzystwa Literackiego, Wydziału Statystycznego, Wydziału Historycznego, Towarzystwa Historycznego, Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej z lat 1832—1893 / Oprac. J. Pezda, M. Prokop. Paryż—Kraków, 2006.

²¹ Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 1. Indeks / Oprac. Cz. Chowaniec, I. Gałęzowska; Przyg. do druku J. Pezda. Paryż, 1995.

²² Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej w Paryżu. T. 3, sygnatury 546—608; Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 4, sygnatury 609—759.

Марцэлі Хандэльсман, Станіслаў Кот, Карал Бучкоў і пасля заканчэньня вайны ўжо не вярнулі ў Парыж. Нумары страчаных рукапісаў удакладніў Януш Пэзда й пазначыў у індэксе асобаў першага тому²³.

Другі том, удакладнены й падрыхтаваны да друку Маркам Пракопам, апісвае паперы эмігрантаў, згрупаваныя ў альфавэтным парадку. Пазначаныя рукапісы паходзяць пераважна з XIX ст. і датычаць прадстаўнікоў „Вялікай эміграцыі“. Трэці том, апрацоўку якога ажыццявіў Генрык Жалінскі, утрымлівае акты польскага сойму ў эміграцыі, архіў Польскага політэхнічнага таварыства, Камітэту польскай эміграцыі ў Парыжы, Згуртаваньня польскай эміграцыі ў Англіі й Гістарычнага кола ў Лёндане. Чацьверты том, падрыхтоўкай якога займаецца Януш Новак, апісвае архіў Таварыства навуковай дапамогі, паперы Банку польскай эміграцыі й Польскага клюбу ў Парыжы. Пяты том адлюстроўвае архіў эмігранцкага таварыства „Пашаны й хлеба“. Шосты, апрацаваны Янушам Пэздам, датычыць фінансавых справаў „Гатэлю Лямбэр“ і маэнткавых справаў сямі Чартарыйскіх. Сёмы том прысьвечаны дакумэнтам са спадчыны сяброў Гісторыка-літаратурнага таварыства, скіраваных у Польскую бібліятэку пасья Другой сусьветнай вайны самімі ўладаўнікамі або іх нашчадкамі. Утрымліваецца таксама ў бібліятэцы вопіс неапрацаваных, акцэсійных рукапісных матэрыялаў.

Такім чынам, Польская бібліятэка ў Парыжы, што стала для эмігрантаў першай буйной навуковай бібліятэкай, аказвала ня толькі неацэнную дапамогу ў дасьледаваньнях, якія праводзіліся рознымі таварыствамі. Каштоўнасьць яе вызначаецца ў найбольшай ступені тым, што бібліятэка стала месцам захаваньня рукапіснай спадчыны ўсіх знакамітых эмігрантаў XIX ст., а таксама архіваў шматлікіх арганізацыяў і таварыстваў. Наша цікавасьць да фондаў бібліятэкі абумоўліваецца тым, што тут захоўваюцца паперы Юльяна Нямцэвіча, Адама Чартарыйскага, Ігнація Дамейкі, Людвіка Плятэра, матэрыялы генэрала Ляфаэта, рэдкія пэрыядычныя выданьні („Новая Польшча“, „Нацыянальны дзеньнік“, „Польскі дэмакрат“, „Паляк“, „Хроніка польскай эміграцыі“), аўтографы Тадэвуша Касьцюшкі, рукапіс першага варыянту „Пана Тадэвуша“, эпістальярная спадчына Адама Міцкевіча, Вінцэнта Поля, Антонія Гарэцкага, мастацкія творы Аляксандра Ходзькі, картаграфічны матэрыял; мастацкія калекцыі, а адначасова з гэтым надзвычай рэдкія дакумэнты з старажытнай гісторыі Беларусі.

²³ Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 1. Indeks... S. 39.

Матэрыялы Польскай бібліятэкі ў Парыжы²⁴

BPP. Rkps 3. Miscellanea historyczne do czasow Henryka Walezego, Stefana Batorego i Zygmunta III, odnoszące się do spraw elekcyjnych z lat 1572—76 oraz zamyslyw ligi antytyreckiej 1587—97. (S. 1—3. *Унія 1569*; s. 169—171. *Унівэрсал польскіх і літоўскіх сэнатараў 1575 г., дакумэнты ў лацінскай і польскай мовах* (326 S.))

BPP. Rkps 4. Zbiór materiałów dotyczących spraw polskich od w. XIII do XV. (На s. 17—56 — *копіі дамоваў і прысягаў XVIII і XIX стст., складзеных Ягайлу князямі Міхалам Заслаўскім (30.09.1386), Юр'ем Смаленскім (17.09.1386), Васілём Пінскім (28.11.1386).*)

BPP. Rkps 8. Obłężenie Pskowa w r. 1581. (*Дзёньнік сакратара Стэфана Баторыя Яна Пятроўскага ад 20.01 да 31.12.1581, выдадзены ў 1876 г. у Рапэрсвілі.*)

BPP. Rkps 11. Zbiór materiałów do czasów Zygmunta III i Władysława IV z lat 1584—1644²⁵. (S. 55—70. *Ухвалы літоўскіх паслоў у сувязі з выездам Жыгімонта III у Швэцыю, 1593 г., арыгінал з 25 папяровымі пячаткамі; s. 203—210. Лісты гетмана ВКЛ Караля Хадкевіча, 1609; s. 245—248. Інструкцыя наваградзкаму соймаку на сойм у Варшаве, 1628; s. 357—380. Канстытуцыя ВКЛ у справах Трыбуналу; s. 423—426. Ліст Віленскай акадэміі, скіраваны К. Л. Сапегу, 1644; s. 481—488. Копія ўнівэрсалу зь Берасьцейскай вуніі 1596 г.)*

BPP. Rkps 12. Zbiór aktów i pism, dotyczących rodziny ks. Radziwiłłów z lat 1522—1803²⁶. (696 старонак справы ўтрымліваюць матэрыялы Радзівілаўскага архіву.)

BPP. Rkps 13. Zbiór materiałów do czasów Jana Kazimierza, Michała Wiśniowskiego i Jana III Sobieskiego z lat 1648—1693²⁷. (S. 107—110. *Ліст*

²⁴ Матэрыялы ПБ у межах адной адзінкі захаваньня пераважна сфармаваныя ў асобныя тэчкі, дзе дакумэнты зьвязаныя паводле пэўнага прынцыпу: тэматычна, храналягічна й г. д.

²⁵ У справе адсутнічаюць тэчкі з нумарамі 6—7, 10—15, 17, 19, 21—22, 32, 37, 39. Гл.: *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 1. Indeks...* S. 39.

²⁶ У справе адсутнічаюць тэчкі з нумарамі 6—8, 10—15, 20, 39—43. Гл.: *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 1. Indeks...* S. 39.

²⁷ У справе адсутнічаюць тэчкі з нумарамі 9 і 30. Гл.: *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 1. Indeks...* S. 39.

літоўскага харунжага Жыгімонта Слушкі да пісара польнага ВКЛ Аляксандра Палубінскага, 1658; s. 375–402. Гаспадарскія справы Слуцку.)

BPP. Rkps 15. Zbiór materiałów w czasów Augusta II z lat 1696–1733. (S. 1–4, 139–148. Ліст да віленскага ваяводы Казімера Сапегі, гетмана ВКЛ, 1696; s. 345–346. Ліст Мазеты да берасьцейскага старасты, 1705, копія XIX ст.)

BPP. Rkps 19. Zbiór aktów sejmowych z w. XVIII z lat 1733–1790. (S. 25–212. Дыярышош гарадзенскага сойму 1752; акты сойму, універсалы, інструкцыі паслам, сьпіс паслоў.)

BPP. Rkps 25. Hieronim Florian Radziwiłł chorąży W.X.L. Fragment dziennika za czas od 6.I. do 31.XII.1748.

BPP. Rkps 27. Zbiór materiałów do czasów Augusta III z lat 1733–1761. (S. 83–102. Матэрыялы аб пажары ў Вільні ў 1748 г.)

BPP. Rkps 29. Archiwum Ambasady Rosyjskiej w Polsce z lat 1763–1794. (Матэрыялы часу падзелаў Рэчы Паспалітай, лісты з канцэлярыі расейскай амбасады да прадстаўнікоў адміністрацыі ВКЛ.)

BPP. Rkps 35. Korespondencja Joachima Chreptowicza sekretarza W.K.L. z lat 1768–1775.

BPP. Rkps 39. Listy Ignacego Potockiego marszałka W.K.L. z Polski i z zagranicy... z lat 1786–1799.

BPP. Rkps 48. Zbiór materiałów odnoszących się do życia Tadeusza Kościuszki i powstania 1794. (Карэспандэнцыя часу паўстаньня, рапарты, апісаньне ваенных падзеяў.)

BPP. Rkps 49. Zbiór pism różnych z lat 1767–1776 dotyczących się zdarzeń Konfederacji Barskiej. (S. 207–208. Зьвесткі зь Літвы ад 18.10.1768; s. 235–237. Акт Берасьцейска-літоўскай канфэдэрацыі.)

BPP. Rkps 50. Ks. Jędrzej Kitowicz: Listy do W. Michała Lipskiego, opata Lubieńskiego, pisarza W.K.L. z lat 1771–1776²⁸.

BPP. Rkps 56. Autografy królów i znakomitych osób z lat 1547–1794²⁹. (Лісты Стэфана Баторыя, Жыгімонта III, Уладыслава IV, Яна Казіме-

²⁸ Фрагмэнты гэтых успамінаў выдаваліся: Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Petersburg, 1855; Pamiętniki ks. A. Kitowicza / Wyd. Wł. Zawadzki. Lwów, 1882.

²⁹ У справе адсутнічаюць тэчкі з нумарамі 30, 93, 94. Гл.: Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. T. 1. Indeks... S. 39.

ра, Яна III Сабескага, Аўгуста II, Аўгуста III, Станіслава Аўгуста Пянятоўскага ды інш.)

BPP. Rkps 106. Waclaw Gąsiorowski: Emilia Plater, powieść historyczna z w. XIX³⁰.

BPP. Rkps 111. Miscellanea z czasów Stanisława Augusta z lat 1754—1769. (S. 67—72. Віленская канфэдэрацыя 1767 г.)

BPP. Rkps 119. Hieronim Florian ks. Radziwiłł: Miscellanea dotycząca gospodarstwa, edukacji i myśliwstwa z połowy w. XVIII.

BPP. Rkps 120. Aleksander Czernik: Manuskrypt zbioru literatury poetycznej polskiej od r. 1814 przeznaczony do Biblioteki Narodowej w Warszawie, Paryż 1872—1874.

BPP. Rkps 131. Miscellanea poetyckie. (Творы Якуба Ясінскага, Вінцэнта Поля, Габрыелі Пузыны, Уладзіслава Сыракомлі, Пятра Шпрэтара, Тамаша Зана.)

BPP. Rkps 197. Aleksander Czernik: Projekt de culture, wykłady w szkole agronomicznej w Grignon, z 1843. (На французскай мове запіс лекцыяў шляхціца з Гарадзенскай губэрні.)

BPP. Rkps 205. Kitah-Ul-Aslah. (Арабскі рукапіс другой паловы XVI ст.)

BPP. Rkps 211. Miscellanea geograficzne. (S. 547—616. Рукапіс з апісаньнем геаграфічнага ў палітычнага стану Наваградзкага навету³¹.)

BPP. Rkps 339. Archiwum w. ks. Konstantego, t. 1. (S. 429—696. Дакумэнты, звязаныя зь дзейнасьцю масонскіх таварыстваў.)

BPP. Rkps 347. Materiały do powstania r. 1831 na Litwie, Żmudzi i Rusi. (Штабныя матэрыялы; дакумэнты з экспэдыцыі Дзэідэрыя Хлапоўскага; матэрыялы, выдадзеныя ў зборніку Фэлікса Вратноўскага, а таксама ўспаміны, якія не ўвайшлі ў гэтае выданьне, у тым ліку „Мартыралёгія“ Віктара Гельтмана, апісаньне Бабруйскай крэпасці; заўвагі да выданьня Вратноўскага; храналёгія паўстаньня.)

BPP. Rkps 380. Papiery sejmowe z 1831, wzięte z Senatu. (Прамаколы гарадзенскага, менскага, беластоцкага соймаў, што адбываліся ў Варшаве ў жніўні 1831 г.)

³⁰ Твор выдадзены ў Варшаве ў 1910 г.

³¹ Намі вызначанае, што гэты тэкст належыць Ісідару Мікульскаму ў напісанні ім у Парыжы ў межах працы ў Літаратурна-гістарычным таварыстве.

BPP. Rkps 387. Papiery Sztabu Głównego wojska polskiego z 1831, t. 1. (Сярод пералікаў розных вайсковых фармаваньняў — сьпіс 26-га лінейнага палка ў Літоўска-рускага леґіёну.)

BPP. Rkps 402. Papiery Sztabu Głównego wojska polskiego z 1831, t. XVI. (Паперы пра падзеі часу паўстаньня на беларуска-літоўскіх тэрыторыях.)

BPP. Rkps 406. Papiery Sztabu Głównego wojska polskiego z 1831, t. XX. Akta odnoszące się do korpusu gen. Samuela Rożeckiego. (Паперы, сабраныя Яўстафіем Янушкевічам аб дзейнасьці корпусу Ружыцкага на беларуска-літоўскіх тэрыторыях; „Дзёньнік дзейнасьці Самуэля Ражыцкага ў ліпені—жніўні 1831“ Яўстафія Янушкевіча³².)

BPP. Rkps 410. Pamiętniki do powstania 1830—1831. (S. 1—140. Успаміны Яна Барткоўскага, прысьвечаныя адыходу ген. Генрыка Дэмбінскага зь беларуска-літоўскіх зямель у Варшаву ў 1831 г.; s. 237—308. Успаміны пра паўстаньне 1831 г. Ігнація Крываблוצкага³³; s. 521—556. „Дзёньнік падарожжа ў падзеяў ад 28.04.1831 г.“ Казімера Маркевіча, французская мова³⁴; s. 557—716. 7 сшыткаў пра падзеі паўстаньня, падрыхтаваныя Аляксандрам Рьпінскім³⁵.)

BPP. Rkps 436. Papiery emigrantów. Litera „B“. (S. 683—687. Матэрыялы Вайсковага літоўскага камітэту.)

BPP. Rkps 451. Papiery emigrantów. Litera „C“: Chodźko Aleksander, Jan Władysław, Leonard i Olimpia, prace, tłumaczenia, listy. (S. 1—4. Аўтограф перакладу вершу, прысьвечанага І. Кірыеўскім Адаму Міцкевічу „У памяць твайго разьвітаньня з намі...“.)

³² 12 лютага 1832 г. Яўстафі Янушкевіч наладзіў свой публічны выступ на тэму „Аб паходзе Рожыцкага ў Літву“ і рэпрэзэнтаваў сваё дасьледаваньне Таварыству Літоўскаму і Рускіх зямель. Надалей быў выдадзены толькі кароткі фрагмэнт гэтага дасьледаваньня. Гл.: Januszkiewicz E. Działania wojenny gen. Rożyckiego (czastka pamiętnika) // Mieczysław I. Paryż, 1832.

³³ Гл.: Krzywoblocki I. Pamiętnik o powstaniu w puszczy białowieskiej w 1831 r. Bezansą, 1832.

³⁴ У Бібліятэцы Чартарыйскіх захоўваецца варыянт гэтых успамінаў на польскай мове. Гл.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далей — В. Czart.). Rkps 6440 III. Т. 3.

³⁵ Адзін са сшыткаў гэтай справы выдадзены Язэпам Янушкевічам. Гл.: Янушкевіч Я. Архіўная спадчына Алесь Рьпінскага // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2005. S. 229—259.

BPP. Rkps 457. Papiery emigrantów. Litera „D.": Domeyko Ignacy (Żegota), fragment spuścizny. (S. 1—1588. Лісты Ігната Дамейкі да Ўладыслава Лясковіча³⁶; s. 1589—1700. Паперы Ігната Дамейкі, пакінутыя ім з прэчыны ад'езду ў Чылі ў Таварыстве навуковай дапамогі, якія ўтрымліваюць матэрыялы аб дачыненні да гэтай арганізацыі ліцьвінаў; s. 1715—1722. Лісты да Ігната Дамейкі Людвіка Плятэра, Юзафа й Богдана Залескіх.)

BPP. Rkps 466. Papiery emigrantów. Litera „G". 10. Gerycz (Gierycz) Anna i Edward. (s. 481—484. *Інвэнтар маёнтку Ішкалдзь.*)

BPP. Rkps 472—476. Papiery emigrantów. Litera „J.": Januszkiewicz Adolf. T. 1—5. (*Ліставаньне Адольфа Янушкевіча са сваякамі; успаміны*³⁷.)

BPP. Rkps 477. Papiery emigrantów. Litera „K". 12. Klimaszewski Hipolit.

BPP. Rkps 487. Papiery emigrantów. Litera „L". 5. Laskowicz Władysław. (S. 55—121. *Пасьведчаньні аб вайскавай службе, успаміны, лісты.*)

BPP. Rkps 490. Papiery emigrantów. Litera „M". 13. Markiewicz Kazimierz. (*Пасьведчаньне, выдадзенае Літоўскім вайсковым камітэтам; справздача аб сьвяткаваньні пятай гадавіны паўстаньня 1830 г. у Пуаць; выступленьне Казімера Маркевіча на сьвяткаваньні гадавіны паўстаньня ў 1840 г.; лісты.*) 30. Mikulski Izydor. (S. 1355—1356. *Ліст да Канстанціна Залескага.*)

BPP. Rkps 491. Papiery emigrantów. Litera „N". 4. Niemcewicz Ursyn Karol. (*Лісты, тэкст прамовы на пахаванні Юльяна Нямцэвіча.*)

BPP. Rkps 492—507. Papiery emigrantów. Litera „N.": Niemcewicz Julian Ursyn. T. 1—16. (*Прыватныя дакумэнты Юльяна Нямцэвіча, тастамэнт, карэспандэнцыя, гістарычныя творы, вершы, успаміны*³⁸; *вопіс кніг, якія засталіся пасля сьмерці Караля Нямцэвіча.*)

³⁶ Гэтая частка эпістэлярнай спадчыны Ігната Дамейкі выдадзеная Эльжбэтай Нецэвай. Гл.: Domeyko I. Listy do Władysława Laskowicza. Warszawa, 1976.

³⁷ Часткова карэспандэнцыя і ўспаміны Адольфа Янушкевіча выдадзеныя. Гл.: Januszkiewicz A. Żywot Adolfa Januszkiewicza i ego listy ze stepów kirgizkich. Paryż, 1861; Januszkiewicz A. Listy z Syberii / Przedmowa J. Odrowąż-Pieniążek; Oprac. H. Geber. Warszawa, 2003.

³⁸ Фрагмэнты ўспамінаў Юльяна Нямцэвіча са збораў БПП надрукаваныя ў наступных выданьнях: Niemcewicz J. U. Dziennik pobytu za granicą od dnia 21 lipca 1831 do 20 maja 1841 r. T. I—II. Poznań, 1876—1877; Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. Cz. I—II. Paryż, 1848; Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich / Opr. J. Dihm. T. II. Warszawa, 1957.

BPP. Rkps 508. Papiery emigrantów. Litera „O”. 9. Orda Napoleon. (*Чатыры лісты Напалеона Орды да сябра Камітэта польскай эміграцыі Генрыка Якубойскага, датаваныя 1848 г.*)

BPP. Rkps 509. Papiery emigrantów. Litera „P”. 12. Pietkiewicz Daniel Dominik Gaspard. (*Успаміны пра эміграцыю ў Францыю (1832—1835), біяграфія, напісаная дачкой Ядвігай Пяткевіч, вайсковыя пасьведчанні.*) 13. Pietkiewicz Ludwik. (*Лісты.*) 20. Plater Cezary. (*Лісты.*) 23. Pluszczewski Lambert. (*Чатыры лісты ксяндза Плюшчэўскага ў „Хроніку польскай эміграцыі“.*) 28. Pongowski Stanislaw. (*Ліст ад 1866 г. да Ўладыслава Лясковіча.*)

BPP. Rkps 510. Papiery emigrantów. Litera „P”. 4. Listy do Ludwika Platera. (*S. 1187—1190, 1247—1250. Лісты за 1839 і 1840 г. ад Станіслава Радзішэўскага.*)

BPP. Rkps 511. Papiery emigrantów. Litera „R”. 7. Ragoza Mikolaj. (*Чатыры лісты да Казімера Маркевіча 1839—1843 гг., прамова на пахаваньні Караля Тавянскага.*) 34. Ruriński Aleksander. (*Ліст да Юзафа Патрыкюўскага 1856 г.*)

BPP. Rkps 516. Papiery emigrantów. Litera „R”. Ręczyński Jerzy, spuścizna, cz. 4. (*S. 1—296. Вершаваны твор аб Эміліі Плятэр.*)

BPP. Rkps 529. Papiery emigrantów. Litera „S”. 29. Sołtan Adam. (*Лісты да Караля Князевіча, Ісідара Мікульскага, фрагменты зь біяграфіі Станіслава Солтана.*)

BPP. Rkps 534. Papiery emigrantów. Litera „T”. 17. Tyszkiewicz Tadewusz. (*S. 455—458. Клепсыдра.*)

BPP. Rkps 537. Papiery emigrantów. Litera „W”. 20. Wołłowicz Michał. (*Паперы, зьвязаныя з удзелам у паўстаньні, чарнавы й часткова чыставы варыянт дасьледаваньня Міхала Валовіча „Партызанская вайна“.*)

BPP. Rkps 542. Papiery emigrantów. Litera „Z”. 4. Zaleski Bronislaw. (*Карэспандэнцыя, вершы, матэрыялы да біяграфіі Адама Чартарыйскага.*) 6. Zaleski Mikolaj. (*Лісты да Сымона Барысевіча, Яўстафія Янушкевіча, запіска апошняга.*) 22. Zieliński Gustaw. (*Ліст да Яўстафія Янушкевіча ў справе выданьня ўспамінаў брата Адольфа.*) 24. Zienkowicz Leon. (*Лісты.*) 25. Zienkowicz Wiktor. (*Ліст.*)

BPP. Rkps 544. Papiery emigrantów. Litera „Z”. 6. Papiery dotyczące Władysława Laskowicza (*Лісты, нататкі да біяграфіі.*)

BPP. Rkps 552. Akta Sejmu polskiego na emigracji. T. 2. (*Ёсьць матэрыялы, якія датычаць дзейнасьці на эміграцыі ў 1841 г. Юзафа Кашыца.*)

BPP. Rkps 565. Spisy i adresy Polaków na emigracji. (На с. 12, 29, 125, 164, 495 адзначаныя месцы жыхарства Напалеона Орды ў Парыжы за 1834—1855 гг.)

BPP. Rkps 568. Spisy emigrantów z 1853/54. (Насупраць Напалеона Орды пазначаныя два адрасы, абодва закрэсленыя.)

BPP. Rkps 570. Zbiór aktów odnoszących się do spraw emigracyjnych z lat 1831—1868. (Ліст невядомай асобы зь Літвы ў эміграцыю; тэкст выстуну Караля Нямцэвіча на абедзе, арганізаваным былымі вучнямі Віленскага ўнівэрсытэту ў Крамянецкага ліцэю.)

BPP. Rkps 571. Zbiór pamiętników emigracyjnych z lat 1832—1865. (Успаміны Эдварда Герыча за 1834 г. і частка ўспамінаў ягонаі маці Ганны Герыч.)

BPP. Rkps 575. Papiery Towarzystwa Politechnicznego Polskiego w Paryżu 1835—1836. Т. 1. (Адмова Тадэвуша Тышкевіча ад сяброўства ў Таварыстве; згода Ігната Дамейкі на ганаровае сяброўства.)

BPP. Rkps 581. Papiery Komitetu emigracji polskiej w Paryżu w roku 1848. Т. 1. (S. 285. Ліст Камітэту да Напалеона Орды.)

BPP. Rkps 582. Papiery Komitetu emigracji polskiej w Paryżu w roku 1848. Т. 2. (S. 195—210, 1383—1386. Матэрыялы што да дзейнасьці Напалеона Орды.)

BPP. Rkps 585. Papiery Komitetu emigracji polskiej w Paryżu. (S. 1109—1112. Подпіс Напалеона Орды пад рахункам.)

BPP. Rkps 612. Cz. 1. Archiwum Towarzystwa Naukowej Pomocy (TNP). (Карэспандэнцыя Ігната Дамейкі, Алаізія Яновіча; праект Дамейкі аб навучанні эмігрантаў у Шатару; сьпісы эмігрантаў зь біяграфічнымі зьвесткамі, што жадаюць працягваць навучаньне ў розных установах Францыі (сустракаюцца імёны шэрагу былых студэнтаў Віленскага ўнівэрсытэту).)

BPP. Rkps 612. Cz. 2. Archiwum TNP. (S. 796—797. Згадка аб жаданні Напалеона Орды працягнуць навучаньне ў Школе галюўнага штабу ў Парыжы і пазначэньне ягонага месца жыхарства на 14.12.1833.)

BPP. Rkps 1375. Sprawozdanie roczne z czynności TLP z lat 1832—1849. (Гадавыя справаздачы аб дзейнасьці Польская Літаратурнага Таварыства, дзе згадваецца ўдзел Адама Міцкевіча, Напалеона Орды, Аляксандра Рылінскага, Антонія Букаты, Ігната Дамейкі ды інш. ліцэвінаў.)

BPP. Rkps 1379. Akty Towarzystwa Literackiego Polskiego (TLP). Т. 2. (4 лісты, дасланыя ў эміграцыю зь Беларусі; ліст Адама Міцкевіча ў якасьці сябра Гістарычна-літаратурнай сэкцыі Таварыства Літоўска-

га і Рускіх зямель на імя Польскага літаратурнага таварыства; згода Ігната Дамейкі стаць сябрам Польскага літаратурнага таварыства.)

BPP. Rkps 1380. Akty TLP. T. 3. (Пра выданьне ўспамінаў, прысьвечаных падзеям 1831 г. у Літве, Беларусі, Украіне.)

BPP. Rkps 1387. Korespondencja TLP z r. 1839. (Просьба Напалеона Орды аб прыняцьці яго ў шэрагі Польскага Літаратурнага Таварыства; лісты Ісідара Мікульскага, Аляксандра Рыпінскага; рэкамэндацыі, дадзеныя для ўступленьня ў Польскае Літаратурнае Таварыства Аляксандру Рыпінскаму, Напалеону Орду, Антонію Букату.)

BPP. Rkps 1400. Prace członków TLP z lat 1832—1842 wygłaszane na jego posiedzeniach i publikowane. (Узгадваюцца працы Антонія Букаты, Ігната Дамейкі, Антонія Гарэцкага, Гіпаліта Клімашэўскага, Ісідара Мікульскага, Напалеона Орды, Міхала Падчашынскага, Аляксандра Рыпінскага, Уладыслава Плятэра, Прота Прушынскага, Юзафа Страшэвіча, Фэлікса Вратноўскага.)

BPP. Rkps 1402. Prace członków TLP z lat 1832—1852. (Вершы Антонія Гарэцкага, Аляксандра Рыпінскага; навуковыя працы Ігната Дамейкі, Яўстафія Янушкевіча, Уладыслава Плятэра, Прота Прушынскага.)

BPP. Rkps 1412. Spisy członków Wydziału Historycznego Towarzystwa Literackiego. (Пералікі эмігрантаў, сяброў гэтага таварыства, у тым ліку ў Напалеона Орды, з пазначэньнем іхніх месцаў жыхарства.)

BPP. Rkps 1458. Korespondencja TLP z r. 1851. (S. 47—50. Ліст Напалеона Орды; аб дабрачыннай дзейнасьці Юзафа Кашыца.)

BPP. Rkps 1469. Spisy członków Wydziału Statystycznego i kontrole obecności na posiedzeniach. (Плян Парыжу з пазначэньнем на ім месцаў пражываньня на 1835 г. Адама Міцкевіча, Юльяна ў Караля Нямцэвічаў, Ігната Дамейкі, Цэзарыя ў Уладыслава Плятэраў, Уладыслава Аляшчынскага.)

BPP. Rkps 1473. Korespondencja Wydziału Statystycznego z roku 1840. (S. 77—78. Ліст Аляксандра Рыпінскага.)

BPP. Rkps 1521/1. Korespondencja TLP z r. 1882. (S. 51—52. Ліст Напалеона Орды³⁹.)

³⁹ Лісты Напалеона Орды са справаў BPP. Rkps 1521, 1616, 1617/1, якія тычацца выданьня „Альбому відарысаў“, выдадзеныя: Гарбачова В. Эпістальярная спадчына Напалеона Орды ў зборах Польскай бібліятэкі ў Парыжы // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. Зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса. Мн., 2007. С. 184—190.

BPP. Rkps 1589. Korespondencja Biblioteki Polskiej w Paryżu z roku 1852. (S. 55—58. Ліст Аляксандра Рыпінскага.)

BPP. Rkps 1616/1. Korespondencja Biblioteki Polskiej w Paryżu z 1881. (S. 23—30. 3 лісты Напалеона Орды.)

BPP. Rkps 1617/1. Korespondencja Biblioteki Polskiej w Paryżu z 1882. (S. 33—34. Ліст Напалеона Орды.)

BPP. Rkps 1656. Dary ofiarowane Bibliotece Polskiej w Paryżu. (Ахвяраваньні Аляксандра Рыпінскага, Юльяна й Караля Нямцэвічаў, Тадэвуша Тышкевіча, Яўстафія Янушкевіча.)

BPP. Rkps 1660. Spisy monet i medali ze zbiorów Biblioteki Polskiej w Paryżu. (Апісаньне мэдаля, выбітага з нагоды гадавіны паўстаньня на тэрыторыі Літвы й Беларусі; аб ахвяраваньнях у бібліятэку мэдалёў Юльянам Нямцэвічам, Аляксандрам Рыпінскім, Віктарам Зянковічам.)

BPP. Rkps 1686. Finanse Biblioteki Polskiej w Paryżu z 1882. (S. 227—228. Ліст Напалеона Орды.)

Матэрыялы Музэю Адама Міцкевіча

МAM. Rkps 159. Testament Walentego Wańkowicza. (Тэкст складзены Адамам Міцкевічам з подпісам Валенція Ваньковіча.)

МAM. Rkps 297. List do Stypułkowskiej, Paryż, sierpień 1837. (Ліст Адама Міцкевіча да маці Люцыяна Стыпулкоўскага.)

МAM. Rkps 301. List do Władysława Laskowicza, Paryż, 1838.

МAM. Rkps 305. List do Walerjana Chelchowskiego, Paryż, 1838.

МAM. Rkps 321. List do Władysława Laskowicza, Paryż, 1839.

МAM. Rkps 345. List do Walerjana Chelchowskiego, Paryż, 1841.

МAM. Rkps 347. List Stefana-N.N. do Napoleona Ordy, 19.7.1832.

МAM. Rkps 348. List do Eustachego Januszkiewicza, Paryż, 1841.

МAM. Rkps 396. List do Władysława Laskowicza, Batignolles, 1847.

МAM. Rkps 475. List do Aleksandra Biergiela, 1852—1855(?).

МAM. Rkps 486. Aleksander Biergiel do Adama Mickiewicza. (Два лісты, датаваньня 1848 г.)

МAM. Rkps 488. Franciszek Billewicz do Adama Mickiewicza, St. Denis, 1848.

MAM. Rkps 505. Michał Chodźko do Adama Mickiewicza. (22 лісты ад 1848 і 1851 гг.)

MAM. Rkps 517. Ignacy Domeyko do Adama Mickiewicza. (39 лістоў за 1830—1850 гг., скапіяваныя Ўладыславам Міцкевічам.)¹⁰

MAM. Rkps 533. Edward Geritz do Adama Mickiewicza. (4 лісты, датаваныя 1848—1849 гг.)

MAM. Rkps 534. Anna z Reytanów Geritzowa do Adama Mickiewicza. (Ліст за 1848 г.)

MAM. Rkps 557. Eustachy Januskiewicz do Adama Mickiewicza. (7 лістоў за 1839—1854 гг.)

MAM. Rkps 568. Ignacy Klimaszewski do Adama Mickiewicza. (25 лістоў за 1848—1849 гг., скапіяваныя Ўладыславам Міцкевічам.)

MAM. Rkps 605. Aleksander Mickiewicz do Adama Mickiewicza. (Ліст ад брата, датаваны 1836 г.)

MAM. Rkps 624. Napoleon Orda do Adama Mickiewicza, Paryż, 09.10.1848.

MAM. Rkps 631. Władysław Plater do Adama Mickiewicza, Paryż, 1843.

MAM. Rkps 669. Lucian Stypułkowski do Adama Mickiewicza, Paryż, 1838.

MAM. Rkps 670. Tekla Stypułkowska do Adama Mickiewicza, Tuhanowicze, 1821.

MAM. Rkps 700. Feliks Wrotnowski do Adama Mickiewicza. (8 лістоў за 1839—1848 гг.)

MAM. Rkps 705. Tomasz Zan do Adama Mickiewicza. (3 лісты за 1827—1828 гг.)

MAM. Rkps 715. Adam Mickiewicz. Wypis z księgi Metryk chrzystalnych kościoła parafialnego rzym.-katol. Nowogrodzkiego, 1799.

MAM. Rkps 718. Pasperty Adama Mickiewicza. (5 нашпартоў Адама Міцкевіча за 1830, 1845, 1848, 1849 гг.)

MAM. Rkps 746. Akt śmierci Adama Mickiewicza, Konstantynopol, 17.11.1855. (Копія 1872 г.)

MAM. Rkps 752. List Aleksandra Chodźko do Feliksa Wrotnowskiego w sprawie pogrzebu Adama Mickiewicza, Paryż, 21.12.1855.

MAM. Rkps 763. Aleksander Biergiel „O Adamie Mickiewiczu ze wspomnień...” (b. d.).

¹⁰ Мікрафільмаваная копія лістоў захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве.

MAM. Rkps 765. List Józefa Szczapińskiego do Ignacego Domejki⁴¹. (*Апісаньне ад'езду Юзафа Шчэпінскага падчас паўстаньня 1831 г. у Белавескую пушчу.*)

MAM. Rkps 769. Tomasz Kraskowski. Artykuł o Adame Mickiewiczu dla pisma „Nowa Polska“, 21.10.1836.

MAM. Rkps 792. Jan Czczot. Kolenda na Nowy Rok, 1827.

MAM. Rkps 799. Feliks Wrotnowski. Emilia Plater. (*Біяграфічныя зацёмкі Вратноўскага аб Эміліі Плятэр і копіі лістоў, напісаных пра яе Юзафам Гедройцам і Юзафам Камінскім.*)

MAM. Rkps 809. Adolf Januszkiewicz. (*У гэтай справе ўтрымліваецца плян Ішыму й малюнак кіргіскай юрты, выкананы Адольфам Янушкевічам.*)

MAM. Rkps 827. Inwentarz papierów pozostałych po ś. p. Adamie Mickiewiczu, Paryż, 1856. (*Лісты Яўстафія Янушкевіча, Аляксандра Ходзькі, а таксама пастанова ў дачыненні некаторых папераў, што засталіся па сьмерці Адама Міцкевіча.*)

MAM. Rkps 851. Aleksander Chodźko (Notatki i zapiski do dziennika), 1843—1884. (*Сярод іншых папераў тут утрымліваюцца ўспаміны пра Адама Міцкевіча.*)

MAM. Rkps 853. Notatnik Edwarda Geritza obejmujący kopje pism, listów i not w sprawie A. Towiańskiego, 1841—1862.

MAM. Rkps 856. Eustachy Januszkiewicz, Paryż—Zurich, 1844—1846. (*Справаздача аб аднаўленьні помніка Тадэвушу Касьцюшку ў Салюры; паперы Яўстафія Янушкевіча ў справе Андрэя Тавянскага.*)

MAM. Rkps 872. Korespondencja Michała Chodźki w sprawie Legjonu Polskiego we Włoszech w r. 1848—1849.

MAM. Rkps 880. Listy Aleksandra Mickiewicza. (*12 лістоў брата паэта да Іаахіма Лявелея.*)

MAM. Rkps 888. Papiery odnoszące się do życia Franciszka Mickiewicza. (*Матэрыялы, якія датычаць дзейнасьці брата паэта.*)

MAM. Rkps 905. Listy do Luciana Stypulkowskiego. (*6 лістоў за 1838—1840 гг.*)

MAM. Rkps 919. Listy do Marji Mickiewicz. (*Сярод 81 ліста, адрасаванага да Марыі Міцкевіч, лісты Аляксандра Ходзькі, Ігната Дамейкі, Яўста-*

⁴¹ У каталёзе пазначаная іншая, памылковая назва гэтай архіўнай справы.

фія Янушкевіча, Аляксандра Міцкевіча, Антонія Эдварда Адьнца, датаванья 1848—1892 гг.)

МAM. Rkps 938. Władysław Mickiewicz. Pamiętniki 1838—1861⁴².

МAM. Rkps 942. Papiery rozmaite Marji Mickiewicz. (*Вершы Антонія Эдварда Адьнца, Тамаша Зана.*)

МAM. Rkps 947. Franciszek Malewski „Dziennik pisany w więzieniu“, 20.12.1823—23.1.1824, Berlin.

МAM. Rkps 948. Franciszek Malewski „Dziennik podróży od granicy pruskiej do Warszawy, więzienia i śledztwa w Warszawie w sprawie Filaretów“, luty 1824.

МAM. Rkps 955. Listy do Franciszka Malewskiego, 1822—1868. (*У справе ўтрымліваецца карэспандэнцыя Тадэвуша Булгарына, Аляксандра Ходзькі, Яна Чачота, Ігната Даніловіча, Ігната Дамейкі, Юзафа Яжоўскага, Юзафа Крашэўскага, Аляксандра Міцкевіча (брата), Вацлава Пелікана, Ануфрыя Петрашкевіча, Юзафа Твардоўскага, Пятра Вяземскага, Тамаша Зана.*)

МAM. Rkps 992. Lucian Stypulkowski. Notatki i listy do rodziny, 1832—1839.

МAM. Rkps 999. Listy do Antoniego Goreckiego. (*Сярод 65 лістоў, адрасаваных Антонію Гарэцкаму, лісты Ганны Герыч, Яўстафія Янушкевіча, Аляксандра Эйсмана, Антонія Эдварда Адьнца, Валенція Ваньковіча за 1828—1861 гг.*)

МAM. Rkps 1001. Józef Jeżowski „Pietnaście prawideł postępowania dla młodzieży należącej do zgromadzenia Przyjaciół pożytecznej zabawy, uchwalonych na majówce dn. 17 maja 1820 w Wilnie“, Wilno, 1820.

МAM. Rkps 1004. Tomasz Zan. Utwory, listy i pisma rozmaite, 1828—1856. (*Матэрыялы да біяграфіі Тамаша Зана.*)

МAM. Rkps 1018. Pisma i listy do Ignacego Domeyki. (*576 лістоў за 1831—1888 гг.*)

МAM. Rkps 1019. Pisma Ignacego Domeyki i papiery rozmaite. (*Прамова Ігната Дамейкі на святкаваньні гадавіны паўстанья 1830—1831 гг. Парыж, 29 лістапада 1833 г.⁴³; партрэты Тамаша Зана й Адама Міцкевіча.*)

МAM. Rkps 1025. Feliks Wrotnowski „Pamiętnik“, 1856—1871. Т. 1—3.

⁴² Згаданыя ўспаміны гл.: Mickiewicz W. Pamiętniki. Т. 1—3. Warszawa, 1926—1933.

⁴³ Прамова выдздзеная: Гарбачова В. Ігнацій Дамейка і святкаванне гадавіны лістападаўскага паўстання ў Францыі ў 1833 г. // *Архіварыус*. Вып. 4. Мінск, 2006. С. 41—51.

МAM. Rkps 1030. Aleksandra Chodźko. Pisma i papiery rozmaite. (*Вершы; дамова зь Яўстафіем Янушкевічам што да твораў Адама Міцкевіча.*)

МAM. Rkps 1031. Anna z Rejtanów Geritzowa „Urywki z pamiętników“.

МAM. Rkps 1052. Listy do Eustachiego Januskiewicza, 1842—1861.

МAM. Rkps 1089. Powstanie w 1794 r. (*Ліст Тадэвуша Касцюшкі да Караліны Ленскай ад 14.07.1794.*)

МAM. Rkps 1094. Powstanie listopadowe. (*Адозва Юзафа Кашыца да жыхароў Наваградзкага павету ад 22.07.1831.*)

МAM. Rkps 1096. Pamiętnik o powstaniu w 1830 r. na Litwie. (Autor nieznaný.) (*Успаміны Ігната Клюкоўскага.*)⁴⁴

МAM. Rkps 1108. Zbiór różnych wierszy, pieśni i utworów muzycznych. (*Творы Антонія Эдварда Адынца, Уладзіслава Сыракомлі, Пятра Шрэтара, Ляха Шырма, Тадэвуша Лады-Заблоцкага, Станіслава Манюшкі.*)

Неапрацаваныя зборы (акс.)⁴⁵

акс. 2305. Album z fotografiami ofiarowany Wł. Mickiewiczowi przez Litwinów z Minska w 1861 r. (*Фотаальбом з 36 здымкамі менскіх і наваградзкіх шляхціцаў, а таксама здымкамі Наваградку, падараваны Ёладыславу Міцкевічу падчас яго прыезду ў Беларусь у сакавіку 1861 г.*)

акс. 2741. Uroczystości narodowe. (*Утрымліваюцца матэрыялы аб святкаванні гадавінай нараджэння і смерці Тадэвуша Касцюшкі.*)

акс. 3338. Jan Szymański. Materiały dotyczące ekshumacji w Paryżu i reinhumacji w Warszawie prochów Tadeusza Tyzkiewicza. (*Дакумэнты, звязаныя з працэсам эксгумацыі і перазахаваннем у Варшаве на могілках Павёнскі ў лютым 1939 г. старшыні Часовага Літоўскага ўраду пэрыяду паўстання 1831 г. Тадэвуша Тышкевіча.*)⁴⁶

⁴⁴ Адзначаныя ў каталёзе як успаміны невядомага аўтара, насамрэч належаць Ігнату Клюкоўскаму. Гл.: За вольнасць і веру. Ігнацій Клюкоўскі і яго ўспаміны аб падзеях паўстання 1830—1831 гадоў / Укл., пер. на бел., уст. арт., кам. В. Гарбачовай. Мінск: Лімарыус, 2007.

⁴⁵ Гэтыя матэрыялы не апісаныя і пераважна не пагінаваныя.

⁴⁶ У 2008 г. плянуецца друк артыкулу з дадаткам аднаго з рукапісных лістоў гэтай справы, прысьвечанага гісторыі бюста Тадэвуша Тышкевіча, выкананага Ёладыславам Аляшчынскім. Гл.: Гарбачова В. З гісторыі помніка Тадэвуша Тышкевіча на могілках Пер-Лашэз // *Архіварыус*. Вып. 6. Мн., 2008 (у друку).

акс. 3602/ 28–31. List Frederyka Chopina do Napoleona Ordy oraz materiały z tym związane, 1849 (?). (*Дакумэнты ў французскай мове, 07.2006 знаходзіліся ў апрацоўцы.*)

акс. 3636. Biblioteka Polska w Wersalu, 1843. (*Інфармацыя пра выбары ганаровага рэктара Вэрсальска-Віленскай бібліятэкі.*)

акс. 3692. Z[ygmund] B[iergell]: Wypisy z różnych dzieł w tym wspomnienia z wydarzeń polistopadowych na Litwie 1831–1863.

акс. 3720. List Napoleona Ordy do Komitetu zajmującego się pomnikiem Niemcewicza, 1841–1842.

АРХІВЫ ЦАРКВЫ СЬВ. ЭЎФРАСІНЬНІ ПОЛАЦКАЙ У САЎТ-РЫВЭРЫ

Унікальныя й малавядомыя архівы захоўваюцца ў памяшканьні пад царквой сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры (Нью-Джэрзі, ЗША). Будынак паўстаў у 1972 г. высілкамі мясцовай беларускай грамады. Пад архівы тут адведзены невялічкі пакойчык памерам прыкладна два на пяць мэтраў. У складзеных капэртах і скрынях захоўваюцца надзвычай цікавыя матэрыялы з гісторыі ня толькі саўт-рывэрскага беларускага асяродку, але і ўсей беларускай паваеннай эміграцыі на Захадзе.

Саўт-рывэрскі архіў зьбіраўся паступова. Спачатку ў пісьменьніка Юркі Віцьбіча, які жыў у гэтым нью-джэрзійскім мястэчку, узнікла ідэя стварыць пры царкве сьв. Эўфрасіньні Полацкай бібліятэку. Ён і ахвяраваў частку сваіх кніг для гэтых патрэбаў. Потым вырашылі заснаваць архіў, дзе б акумуляваліся дакумэнты беларускіх арганізацыяў, а матэрыялы перадавалі б сюды сваякі й калегі памерлых (або на ўласнае жаданьне, або паводле тастамэнту).

Адметнасьць гораду Саўт-Рывэр у тым, што ён як бы зьяўляўся неафіцыйнай сталіцай прыхільнікаў аднаго з крылаў беларускай палітычнай эміграцыі: тых, хто вызнаваў палітычную плятформу Беларускай Цэнтральнай Рады. Тут прайшлі ўсе адзінаццаць Кангрэсаў беларусаў Амэрыкі, тры зь пяці Пленумаў БЦР, выдавалася адпаведная прэса.

У выніку дакумэнты, якія захоўвацца ў архіве, у пераважнай большасьці тычацца дзейнасьці арганізацыяў, прыхільных да БЦР. Разам з тым, яны дапамагаюць скласьці агульнае ўяўленьне пра падзеі беларускай паваеннай эміграцыі, а таксама пра палітычны й рэлігійны раскол беларускіх грамадаў на Захадзе.

Значную частку саўт-рывэрскіх архіваў складаюць уласна дакумэнты БЦР. Аснова іх — паперы Аляксандра Русака, які ўзначальваў Выканаўчы камітэт БЦР (фактычна, урад БЦР) у 1952—1955 гг., дакумэнты

другога прэзідэнта БЦР, Нікандра Мядзэйкі (1977—1987), і архівы прэзідэнта БЦР Радаслава Астроўскага (1943—1976). Архівы першага прэзідэнта БЦР складаюцца зь дзвюх частак: першую перадалі ягоньня паплечнікамі, другую — дачка Галіна Мінкевіч (увесь амэрыканскі пэрыяд свайго жыцця — чатырнаццаць гадоў — Радаслаў Астроўскі жыў у доме дачкі і зяця Мікалая Мінкевіча).

Архівы прэзідэнта БЦР складаюцца зь бягучай дакумэнтацыі, пратаколаў пленумаў, запрашэньняў на паседжаньні й імпрэзы, часопісаў, мэмарандумаў, адозваў, а таксама багатага ліставаньня з рознымі дзеячамі (найперш зь Юр'ем Сабалеўскім, Дзьмітрыем Касмовічам, Аляксандрам Русаком, Аркадзею Арэхвам). Большая частка дакумэнтаў датычыць паваяннага пэрыяду дзейнасьці БЦР. Матэрыялы ваеннага пэрыяду ў той ці іншай ступені дублююць тыя, што ўвайшлі ў кнігу „За дзяржаўную незалежнасьць Беларусі“ (Лёндан, 1960). Ёсьць таксама паперы „заходнебеларускага пэрыяду жыцця“ Радаслава Астроўскага: дырэктарства ў Віленскай беларускай гімназіі й дзейнасьці ў БСРГ. Аналіз архіваў прэзідэнта БЦР, тым ня менш, дазваляе заўважыць, што ня ўсё паперы, нават з паваяннага пэрыяду, знаходзяцца ў зборах у Саўт-Рывэры. Напрыклад, тут вельмі мала дакумэнтаў з часу побыту Радаслава Астроўскага ў Вялікабрытаніі, дзе ён жыў у 1954—1962 гг.

Цікавыя матэрыялы ўтрымлівае архіў грамадзкага дзеяча Аляксандра Русака (1907—1957). У ім захоўваюцца ня толькі дакумэнты што да пэрыяду ягонага ачольваньня Выканаўчага камітэту БЦР (1952—1955). Асаблівую ўвагу прыцягвае таксама „нямецкі пэрыяд“ жыцця дзеяча, калі ён быў кіраўніком найбуйнейшага беларускага лягэру DP (у Рэгенсбургу), старшынём Цэнтральнага прадстаўніцтва беларускай эміграцыі й адным з ініцыятараў стварэньня ў Саўт-Рывэры й Нью-Джэрзі новага беларускага асяродку. Аляксандар Русак рэкамэндаваў, каго запрашаць зь Нямецчыны, падаваў сьпісы, выпраўляў неабходныя паперы, даваў парады, вёў з гэтай нагоды шырокае ліставаньне. Усю гэтую дзейнасьць і адлюстроўвае ягоны архіў.

На эміграцыі некаторыя дзеячы ўваходзілі адразу ў некалькі арганізацыяў. Так, архіў Уладзімера Пелясы ўтрымлівае дакумэнты БЦР, Беларускага кангрэсавага камітэту Амэрыкі, арганізацыі „Амэрыканскія прыхільнікі БЦР“ і г. д. Тое ж і што да папераў Анатоля Плескачэўскага: у ягоным архіве таксама захоўваюцца дакумэнты арганізацыі „Амэрыканскія прыхільнікі БЦР“, БККА, а таксама амэрыканскай філіі Антыбальшавіцкага блёку народаў. Дадатковыя звесткі пра дзейнасьць БЦР на чужыне, раскол у беларускай эміграцыі можна адшу-

каць і ў скрыні з паперамі Юр'я Сабалеўскага. Праўда, архіў гэтага дзеяча збольшага адлюстроўвае паваенны пэрыяд ягонага жыцьця. Дакумэнтаў жа зь дзейнасьці ў міжваеннай Заходняй Беларусі ды ў час нямецкай акупацыі амаль няма.

Вялікую каштоўнасьць уяўляе й скрыня, дзе захоўваюцца дакумэнты, кнігі, часопісы, што датычаць беларускага скаўтыngu ў Нямеччыне. Праўдападобна, што гэтыя паперы яшчэ пры сваім жыцьці перадаў у Саўт-Рывэр грамадзкі дзеяч і выдавец Уладзімер Пеляса. Гэта ня толькі ўнутраная дакумэнтацыя, але й самаробныя часопісы, кнігі, рэгуляміны, што вырабляла беларуская моладзь.

Саўт-Рывэрскі асяродак займаўся шырокай выдавецкай дзейнасьцю, таму ў архівах тут захоўваюцца кнігі, выдадзеньня або ў Саўт-Рывэры, або пры падтрымцы мясцовых энтузіястаў: гэта і „Ўспаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага каналу“ Пятра Палягошкі, і „Сьпеўнік беларускага жаўнера“, і некалькі соцень асобнікаў ангельскамоўнай кнігі Івана Касяка „Беларусь: гістарычны нарыс“. Захоўваюцца таксама падшыўкі газэтаў „Незалежная Беларусь“, „Барацьба“, часопісу „Беларуская думка“ ды гадавікі менскага „Голасу радзімы“. На адмысловую ўвагі заслугоўваюць і скрыпты для радыё „Свабода“ Юркі Віцьбіча, а таксама альбомы Віленскай беларускай гімназіі, якія ўласнаручна рабіў Мікалай Мінкевіч — навучэнец гэтай гімназіі.

Трэба адзначыць, што зьбіраньне архіваў у Саўт-Рывэры так і засталася грамадзкай ініцыятывай. Часта пасля перадаваньня сваякамі ці калегамі тых ці іншых папераў імі далей ніхто не апекаваўся. Большасьць дакумэнтаў не разабраныя і неадсартаваныя. Выключэньне складаюць зборы Ўладзімера Пелясы, бо сам аўтар вельмі акуратна падыходзіў да вядзеньня свайго архіву, сартаваў паперы й складаў іх у храналягічным парадку. У любым выпадку, упарадкаваньне й дакладнае апісаньне збораў, а таксама арганізацыя належных умоваў для захаваньня папераў — сёньня надзвычай актуальная праблема.

Пададзенае тут прыблізнае апісаньне матэрыялаў саўт-рывэрскага архіву мае на мэце справакаваць інтарэс да гэтых збораў і паспрыяць іх больш шырокаму выкарыстанню ды належнай апрацоўцы ў будучыні.

Скрыня „Радаслаў Астроўскі“ (скрыня №1)

1. Тэчка „17-ы пленум БЦР (1976)“: запрашэньні на пленум; матэрыялы, што тычацца 15-га Пленуму БЦР (1957) ды інш.; дэкрэт аб пры-

значэнні Нікандра Мядзейкі віцэ-прэзідэнтам БЦР (15.06.1976); ліставаньне Нікандра Мядзейкі; мандаты дэлегатаў 17-га Пленуму.

2. Тэчка „15-ы пленум БЦР“: выцінкі з газэтаў на розныя міжнародныя тэмы.

3. Тэчка „Бюлетэнь БЦР. XV пленум БЦР“ (30.XI.1957): рэзалюцыі 15-га Пленуму, справаздача старшыні 15-га Пленуму БЦР А. Арэхвы; надзённая дакумэнтацыя.

4. Тэчка „17-ы пленум БЦР“: запрашэнні на 18-ты Пленум; мандаты дэлегатаў, віншаванні ад БККА Радаславу Астроўскаму, лісты прадстаўніка БЦР на Вялікабрытанію Кастуся Глінскага да Радаслава Астроўскага, лісты й заклікі Радаслава Астроўскага; віншаванні.

5. Тэчка „Ордэны Беларускага вызвольнага фронту і БЦР (Н. Мядзейкі)“: мандат дэлегата Другога Ўсебеларускага кангрэсу Мікалая Мінкевіча, дакумэнты Беларускага вызвольнага фронту; лісты да Нікандра Мядзейкі й Янкі Шымчыка, Радаслава Астроўскага; праекты медалёў БЦР (аўтарства Нікандра Мядзейкі).

6. Тэчка „Віктар Астроўскі“: Статут Беларускага вызвольнага фронту; артыкулы Віктара Астроўскага „Беларускі голас правакатараў“ (на беларускай і ангельскай мовах); дакумэнты, што тычацца дзейнасці арганізацыі „Антыбальшавіцкі блёк народаў“.

7. Тэчка з машынапісам „Справаздача пасяджэння польскага сейму 10.12.1926“.

8. Тэчка з артыкуламі пра беларускую эміграцыю з газэтаў „Новое русское слово“ (Нью-Ёрк) і „Голас Радзімы“ (Менск).

9. Тэчка з паасобнымі нумарамі выданняў „Наш сыцяг“, „Беларускі голас“ (Вільня, 1942—1944) і „Баранавіцкая газэта“ (1942—1944).

10. Тэчка „Копіі інтэрпэляцыяў беларускіх паслоў у Польскім сойме“. Змяшчаюцца таксама дакумэнты, што тычацца дзейнасці Антыбальшавіцкага блёку народаў, артыкул Лява Акіншэвіча пра ўкраінскага гісторыка Міхаіла Грушэўскага.

11. Тэчка „БККА: запысы на VII Кангрэс“ (1976).

12. Тэчка „Прэзідэнт БЦР“: дакумэнты, перапіска Радаслава Астроўскага, лісты сябрам прэзідыюму Аляксандру Русаку, Аркадзію Арэхву.

13. Тэчка „Розная карэспандэнцыя“: ліставаньне зь Яўхімам Кіпелем, Аркадзем Арэхвам, Юр’ем Сабалеўскім, Янкам Шымчыкам.

14. Тэчка „Хрысьціянскае аб’яднаньне беларускіх работнікаў“: некалькі дакумэнтаў, прысьвечаных дзейнасці гэтай арганізацыі беларусаў у Вялікабрытаніі.

15. Тэчка „Розная перапіска малога значаньня“: прыватныя лісты, адозвы, запрашэньні.

16. Тэчка з дакумэнтамі, што датычаць дзейнасьці Беларускага вызвольнага руху, 13-га Пленуму БЦР.

Скрыня „Радаслаў Астроўскі“ (скрыня №2)

Зьмяшчае 14 тэчак, падтэчак і капэртаў, дзе знаходзяцца: перапіска з Аркадзем Арэхвам, Аляксандрам Русаком, Дзьмітрыем Касмовічам, Нікандрам Мядзейкам; статут Кангрэсу беларусаў Амэрыкі, карэспандэнцыя Віктара Астроўскага, брашуры „Здрада“ М. Зьніча (Антона Адамовіча), „А што далей“ Міколы Шылы, Статут Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы.

Асобная тэчка „Юры Попка“ зьмяшчае ліставаньне зь Віктарам Астроўскім.

Тэчка „Аркадзь Арэхва“ ўтрымлівае перапіску зь Дзьмітрыем Касмовічам і Радаславам Астроўскім за 1957—1958 гг.

Скрыня „Радаслаў Астроўскі“ (скрыня №3)

Зьмяшчае ліставаньне за 1957 г. Аркадзя Арэхвы — у той час старшыні Выканаўчага органу БЦР — з Радаславам Астроўскім, Яўхімам Кіпелем, Сяргеем Розмыслам, Вячаславам Селях-Качанскім; а таксама ўспаміны Юр’я Сабалеўскага пра Беларускаю сялянска-работніцкую грамаду (друкаваліся ў лёнданскім часопісе „Аб’яднаньне“ ў I пал. 1960-х); карты Віктара Астроўскага, ягонае ліставаньне; асобную тэчку матэрыялаў да гісторыі Праваслаўнай царквы ў Беларусі; выцінкі з савецкіх газэтаў (напр. „Голас Радзімы“) з артыкуламі пра дзейнасьць падчас нямецкай акупацыі Дзьмітрыя Касмовіча; дакумэнты Беларускага вызвольнага руху, Беларускага вызвольнага фронту; выцінкі з газэты „Беларускі голас“ (Таронта).

Скрыня „Архіў БЦР“

Утрымлівае карэспандэнцыю Аляксандра Русака з Чаславам Найзюком, Уладыславам Рыжым-Рыскім; перапіску Радаслава Астроўскага з Іванам Касяком, дакумэнты БЦР за 1949—1953 гг., 1957 г., 1953—1990-я гг., азначэньні ахвяраваньняў на Беларускае цэнтральнае прадстаўніцтва, выцінкі з газэтаў, карэспандэнцыя за 1951—1954 гг., тэчкі „Дэлегататура БЦР у Англіі“, „Дэлегататура БЦР у Канадзе“.

Дзье скрынні „Юры Попка“

Утрымліваюць ліставаньне з Радаславам Астроўскім, Янкам Золакам, Міколам Шчорсам, Сяргеем Грамыкам, Яўхімам Кіпелем, Людвікам Галубовічам.

Скрыня „Юры Сабалеўскі“

Утрымлівае ліставаньне з Радаславам Астроўскім, Аляксандрам Русаком, Дзьмітрыем Касмовічам, Палікарпам Маньковым, Барысом Суравым; дакумэнты 12-га й 13-га Пленумаў БЦР, пачак „Праатакол XIII пленуму БЦР“; тэчкі з дакумэнтацыяй Камітэту незалежнай Беларусі: лісты, звароты, мэмарандумы, перапіска.

Скрыня „Архіў грамадзкага дзеяча Анатоля Плескачэўскага“

Зьмяшчае тэчкі з матэрыяламі што да дзейнасьці Камітэту незалежнай Беларусі, Антыбальшавіцкага блёку народаў, Беларускага вызвольнага руху.

Скрыня „Архіў Уладзімера Пелясы“

Складаецца з дакумэнтаў адносна дзейнасьці БККА (1956—1994) і Антыбальшавіцкага блёку народаў.

Скрыня „Архіў БЦР. Мядзейка“

Утрымлівае ліставаньне зь Міхасём Зуём, Дзьмітрыем Касмовічам, Кастусём Глінскім, Іванам Касяком, Янам Пятроўскім, Віталём Цярпіцкім, Чаславам Найдзюком, Юр’ем Попкам, Пятром Нягодам; тэчку з паперамі пра дзейнасьць Сусьветнай антыкамуністычнай лігі й БЦР; дакумэнты, што тычацца царкоўнага жыцьця парафіі сьв. Эўфрасіньні Полацкай, бухгалтарскія паперы, асобную тэчку з дакумэнтамі адносна намінацыі і ўзнагародаў мэдалямі БЦР.

Скрыня „Скаўты“

Зьмяшчае паперы (у тым ліку арганізацыйныя), рэгуляміны, дакумэнты, перапіску, прысьвечаныя беларускаму скаўтынгу ў ІІ пал. 1940-х у Нямеччыне, кнігі ўліку, сьпісы скаўтаў (напр. зьвязу „Гарц“ 1-га сьцяга ў Ватэнштэце), часопіс „Напагатовэ“.

Скрыня „Царкоўныя [справы]“

Зьмяшчае матэрыялы, прысьвечаныя парафії сьв. Эўфрасіньні Полацкай, беларускаму адпачынкаваму цэнтру „Белэр-Менск“, царкве сьв. Юр’я ў Чыкага.

Скрыня „Розныя часопісы“

Зьмяшчае паасобныя эміграцыйныя часопісы: „Божым шляхам“ (Парыж—Лёндан), „Дакумэнты і факты“ (ЗША), „Сакавік“ (Нямеччына), „Беларускае слова ў Амэрыцы“, „Барацьба“ (Нямеччына), „Уздым“ (Кліўлэнд), „Вехі“ (Нямеччына), „Беларускі патрыёт“ (Онэйда, ЗША), „Патрыёт“ (Вялікабрытанія), „Новае жыцьцё“ (Аўстралія), „На варце“ (Аўстралія), „Сялянскі кліч“ (ЗША), „Зьвіняць званы сьвятой Сафіі“ (Нямеччына), „Праваслаўны беларус“ (ЗША), „Рух“ (Нямеччына), „Летапіс беларускай эміграцыі“ ды інш., а таксама тэчку з кнігамі „А што далей“ Міколы Шылы, „Хто такія крывічы“, паасобнымі нумарамі часопісу „Моладзь“ (Францыя), газэты „Беларуская воля“ (Нямеччына).

Скрыня „Розныя часопісы №2“

Утрымлівае паасобныя нумары часопісаў „Беларускі сьвет“, „Навіны зь Беларусі: агляд савецкага друку“, „Веча“, „Барацьба“, „На варце“, „Наш сьцяг“, „Царкоўны сьветац“, „Дзяцел“, „Беларуская моладзь“, „Беларускі каталік“.

Скрыня „Беларускія часопісы“

Зьмяшчае паасобныя нумары часопісаў „Барацьба“, „Беларускае слова ў Амэрыцы“, „Сакавік“, Бюлетэнь ЗБАДК у Нью-Ёрку, „Уздым“, „Наш сьцяг“, „Вехі“.

Ёсьць таксама скрыні „Беларускія газэты й выданьні на эміграцыі“, скрыня з часопісам „Аб’яднаньне“, з часопісам „Інфармацыйны бюлетэнь БЦР „Жыве Беларусь““. Асобна захоўваюцца скрыня з асобнікамі кнігі Пятра Палягошкі „Ўспаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беламорскага каналу“ (Нью-Ёрк, 1968), скрыня з „Памятнай кнігай: 1950—1975. Гісторыя царквы сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры“

**Скрыня са „Зборнікам песняў
Беларускага жаўнера“ (1975)**

Зьмяшчае 22 асобнікі кніг, а таксама тэчку з часопісам „Беларуская праўда“.

**Скрыня „Беларускія харавыя ноты“ (1970-я),
скрыня „Беларуская школа“, дзе захоўваюцца
перавы дадзеныя ў 1961 г. кнігі Кастуся Езавітава
„Беларуская школа“.**

Асобна захоўваюцца капэрты „Архіў У. Лазарэвіча“, дзе ўтрымліваюцца некалькі лістоў ад Юркі Віцьбіча й Радаслава Астроўскага, асабістыя дакумэнты, капэрты з пэрсанальнымі дакумэнтамі актывіста парэфіі ў Саўт-Рывэры Аляксандра Банкета.

АРХІВЫ БЕЛАРУСКАЙ БІБЛІЯТЭКІ Й МУЗЭЮ ІМЯ ФРАНЦІШКА СКАРЫНЫ Ў ЛЁНДАНЕ

Зьбіраньне рукапісных дакумэнтаў у Беларускаю бібліятэку ў Лёндане пачалося ад самага пачатку яе існаваньня яшчэ ў адным з пакояў Марыян-Хаўзу. Ужо ў 1949 г. заснавальніку збору беларускі а. Часлаў Сіповічу грамадзкі дзеяч Вацлаў Пануцэвіч перадаў зь Нямецчыны архівы беларускіх скаўтаў. Так быў, фактычна, пакладзены пачатак калекцыі дакумэнтаў беларускіх паваянных арганізацыяў на эміграцыі. У хуткім часе дадаліся паперы суполак, што мелі сваёй сядзібай Марыян-Хаўз: Беларускага хрысьціянскага акадэмічнага аб'яднаньня „Жыцьцё“, Беларускага акадэмічнага каталіцкага аб'яднаньня „Рунь“, а таксама іншых брытанскіх, а пазьней і замежных арганізацыяў. У выніку, у бібліятэцы апынулася значная колькасьць архіваў беларускіх грамадаў з Аўстраліі, Аргентыны, Бэльгіі, Вялікабрытаніі, ЗША, Канады, Францыі.

Ідэя зьбіраньня побач з друкаванымі выданьнямі недрукаваных была закладзеная і ў самім першапачатковым назове ўстановы. У адмысловай абвестцы, змешчанай у газэце „Бацькаўшчына“ ў 1955 г., а. Часлаў Сіповіч паведамляў: „У *Marian House* у Лёндане пры Беларускай Каталіцкай Місіі ёсьць запачаткаваны Агульны Беларускі Архіў, Беларускі Музей і Беларуская Бібліятэка. Да ўсіх суродзічаў шчырая просьба прысылаць у *Marian House* (Holden Avenue, London, №12) усё тое, што ёсьць вартым захаваньня“¹. Падобныя заклікі, а таксама актыўная прапагандысцкая дзейнасьць заснавальнікаў бібліятэкі спрыялі папаўненьню сховішчаў ня толькі дакумэнтамі арганізацыяў, але й прыватнымі архівамі.

Па іроніі лёсу адным зь першых асабістых збораў дакумэнтаў, што зьявіліся ў Скарынаўцы, быў архіў расейскага арыстакрата князя Георгія Паўлавіча Бэнігсэна (пам. 1962). Эмігрант з Расеі часу рэвалюцыі, ён

¹ Сіповіч Ч., а. Абвестка // Бацькаўшчына. №9 (239). 1955.

некаторы час жыў у Лёндане, дзе стаў адным з заснавальнікаў Таварыства Яна Златавуснага, якое займалася пашырэннем ведаў пра ўсходняе хрысціянства сярод ангельцаў. Хутка па сваім прыездзе ў Брытанію а. Часлаў Сіповіч пазнаёміўся з Бэнігсэнам, які празь некаторы час у зьвязку з ад'ездам у ЗША перадаў беларускаму сьвятару на захаваньне свае лёнданскія архівы.

Надалей прыватныя рукапісныя фонды бібліятэкі пашыраліся найперш за кошт папераў каталіцкіх сьвятароў: а. Лява Гарошкі, а. Язэпа Гэрмановіча, а. Тамаша Падзявы, а. Пётры Татарыновіча ды іншых. Уласны архіў пакінуў тут і сам уладыка Часлаў Сіповіч. Праўда, па яго сьмерці на гэтыя дакумэнты прэтэндавалі польскія марыяне, аднак доўгачасовы кіраўнік бібліятэкі а. Аляксандар Надсан здолеў захаваць паперы Часлава Сіповіча. Гэтыя дакумэнты займаюць асобную шафу й складаюцца з багатага ліставаньня на розных мовах, папераў зь дзейнасьці Беларускай каталіцкай місіі бізантыйска-славянскага абраду ў Лёндане ды іншых цікавых дакумэнтаў.

Прыватныя архівы перадавалі ў бібліятэку й іншыя беларускія дзеячы на эміграцыі. Тут ёсьць паперы Кастуся Акулы, Уладзімера Сядуры, Аўгена Протаса, Юр'я Попкі, Юркі Віцьбіча й г. д. Найбольшы паводле памеру пасья архіву ўладыкі Часлава Сіповіча — збор дакумэнтаў Міколы Шчаглова-Куліковіча, што перадала ў бібліятэку пасья ягонай сьмерці ўдава.

Унікальная калекцыя рукапісных дакумэнтаў бібліятэкі не вычэрпваецца паваеннымі эміграцыйнымі архіўнымі зборамі. Асабліва пасья пераезду ўстановы ва ўласны будынак у 1970 г. пачалося актыўнае зьбіраньне старажытных беларускіх рукапісаў. Пераважная большасьць іх была набытая адмыслова для бібліятэкі. У выніку, сёння тут захоўваюцца некалькі дзясяткаў дакумэнтаў XV—XVII стст. Сярод лацінскамоўных і польскамоўных тэкстаў найвялікшую цікавасьць выклікае арыгінальны рукапіс архіярэйскай літургіі сьв. Яна Хрызастома на царкоўнаславянскай мове з паралельным лацінскім перакладам, напісаны беларускім скорапісам. Тэкст датуецца XVII ст. і паўстаў у вуніяцкім асяродзьдзі². Вялікую каштоўнасьць мае рукапіс беларускіх тата-

² Тэкст быў факсымільна выдадзены біскупам Чаславам Сіповічам: *The Pontifical Liturgy of Saint John Chrysostom: A manuscript of the 17th century in the Slavonic text and Latin translation / Edited with explanatory liturgical notes by Česlaus Sipovič*. London: The Francis Skaryna Byelorussian Library and Museum, 1978. — 205 p.

раў „Тэфсір“, або Каран у арабскай мове, з паралельнымі перакладамі на беларускую й польскую, запісанымі арабскім пісьмом. Тэкст паходзіць з 1725 г. і належыць Багдану ібн-Шэвбану Асановічу. Сам рукапіс перахоўваўся ў апошняга менскага імама Смайкевіча, які ў часе Другой сусьветнай вайны ўцёк і чые дзеці апынуліся ў Вялікабрытаніі ды перадалі ў бібліятэку гэты рарытэт.

Значную частку „даваеннай“ архіўнай калекцыі (каля 1000 адзінак захаваньня) складаюць дакумэнты Пінскага духоўнага праўленьня Менскай праваслаўнай дзяццэзіі канца XVIII — сярэдзіны XIX стст. Гэтыя паперы захоўваліся ў Кангрэгацыі ўсходніх цэркваў у Рыме, адкуль а. Часлаў Сіповіч перавез іх у Лёндан. Акрамя іх, у бібліятэцы ёсьць шмат дакумэнтаў каталіцкага й праваслаўнага паходжаньня больш позьняга часу, што ўяўляюць цікавасьць для дасьледнікаў рэлігійнай гісторыі Беларусі.

Асобную групу матэрыялаў складаюць дакумэнты з архіваў Рады БНР. Сярод іх рукапісная праца Васіля Захаркі „Галоўныя моманты беларускага руху“³, а таксама некалькі арыгінальных лістоў „даваенных“ дзеячаў БНР.

Важнае месца ў калекцыі займаюць аўтографы беларускіх паэтаў і пісьменьнікаў, у тым ліку рукапісы твораў Янкі Купалы (напрыклад, паэмы „Курган“) і Якуба Коласа. Гэтыя рукапісы выстаўленьня ў музэйнай экспазыцыі. Ёсьць таксама аўтографы Ларысы Геніюш, Алесь Салаўя, Хведара Ляляшэвіча.

На жаль, архіўныя зборы бібліятэкі й музэю на сёньня не ўпарадкаваныя, ня ўлічаныя ды дакладна не апісаныя. Шмат якія архівы застаюцца ў тым самым выглядзе, у якім яны былі перададзеныя на захаваньне. Гэта ў значнай ступені ўскладняе працу з імі.

Каб хаця крыху выправіць становішча, мы прапануем тут прыблізнае й вельмі агульнае апісаньне тых паваянных эміграцыйных матэрыялаў, што захоўваюцца сёньня ў Скарынаўцы. Асноўнымі элементамі вопісу зьяўляюцца скрыні й тэчкі з дакумэнтамі, якія можна досыць умоўна падзяліць на некалькі групаў: тэматычныя зборы, архівы арганізацыяў і архівы прыватных асобаў. Прычым у тэматычных скрынях таксама прысутнічаюць дзьве апошнія катэгорыі матэрыялаў.

На жаль, ня ўсе калекцыі ўдалося апісаць у аднолькавай ступені. Найбольшыя архівы: уладыкі Часлава Сіповіча, Міколы Шчаглова-Куліковіча й Сакрата Яновіча — засталіся па-за нашай увагай. Аднак спадзяемся, што нават такое абагуленае апісаньне эміграцыйных збо-

³ Выдрукаванае ў: Запісы БІНІМ. №24. Нью-Ёрк, 1999. С. 5—87.

раў Беларускай бібліятэкі й музею імя Францішка Скарыны ў Лёндане дасьць дасьледнікам уяўленьне пра тых каштоўных матэрыялы, якія тут утрымліваюцца, і справакуе новую цікавасьць да яе архіўных сховішчаў, а таксама да працы ў іх упарадкаваньні.

Тэматычныя зборы

Скрыня „БАПЦ“

Утрымлівае фрагментарныя матэрыялы да гісторыі дзейнасьці БАПЦ на эміграцыі:

1. Капэрта з фатакопіямі лістоў уладыкі Васіля 1960 г.
2. Тэчка бяз назвы з разнастайнымі друкаванымі, машынапіснымі й рукапіснымі матэрыяламі зь дзейнасьці БАПЦ на эміграцыі.
3. Тэчка „Праваслаўная царква БАПЦ пасья 1942 г. да сёньня“. Друкаваныя матэрыялы й карэспандэнцыя беларускіх царкоўных дысьвецкіх дзеячаў у царкоўных справах.
4. Скрынка I: „Архіпастырское пасланьне япіскапаў БПЦ да Духавенства й веруючых праваслаўных беларусаў на эміграцыі 25.12.1949“; „Лісток“ і „Лістоўкі“ Аляксандра Асіповіча-Асіпчыка.
5. Скрынка II: Аляксандар Асіповіч-Асіпчык „Цудатворны абраз Жыровіцкай Божай маці й Жыровіцкі манастыр (гістарычны нарыс)“ ды некаторыя іншыя матэрыялы.
6. Тэчка „Лісты Я. Д. Архіяпіскапа Васіля Тамашчыка“. Карэспандэнцыя розных гадоў.

Скрыня „Беларускія скаўты“

Дакумэнты скаўцкіх арганізацыяў, перададзеныя ў бібліятэку зь Нямецчыны Вацлавам Пануцэвічам каля 1949 г.

1. Брашуры: „Асновы скаўцкай мэтоды“, „Канспэкт да дзесяці замяткаў для ваўчанят (апр. Мгр. Шпак), В. Пануцэвіч „Вытычныя для кіраўнікоў скаўтаў“.
2. Ліставаньне ў скаўцкіх справах у лягерах Нямецчыны Згуртаваньня крывіцкіх скаўтаў на Чужыне (1947—1949) і Згуртаваньня беларускіх скаўтаў на чужыне (некалькі тэчак).
3. Тэчка „Зедорф-Гановер (1946—1949)“.
4. Тэчка „Французская зона: Saulgau—Weingarten—Tubingen—Ravensburg—Dettingen (1946—1949)“.

5. Тэчка „ЗБСЧ-скаўткі (1946—1949)“.
6. Тэчка „Віндышбэргердорф (1946—1949)“.
7. Тэчка „Міхельсдорф (1946—1949)“.
8. Тэчка „Штандар „Баварыя“ (1946—1949)“.
9. Тэчка „Mainleus-Gibbelstadt (1947—1949)“.
10. Тэчка „Загады Гал. Кір. 1946“.
11. Тэчка „Ватэнштэт. Агульная карэспандэнцыя 1946—1949“.
12. Тэчка „Іншыя лягеры“.
13. Тэчка „Зьвяз Маервік 1948—1949“.
14. Тэчка з рэпартажам з Гамбургскага зьлёту й матэрыяламі з скаўцкіх зьвязаў Аўстрыі (Куфштайн, Рьд і інш) 1948—1949.
15. Тэчка „Зьвяз Госляр (1946—1949)“.
16. Тэчка са скаўцкімі інструкцыямі, рэгулямінамі, песнямі й іншымі матэрыяламі 1945—1949.
17. Тэчка „Ватэнштэт 1945—1949“.
18. Тэчка „Агульная карэспандэнцыя (1946—1949)“.
19. Тэчка „Школьніцтва. Ватэнштэт“.
20. Тэчка „6-ты сыяг Мітэнвальду“. (Паводле аднаго з дакумэнтаў, асабовы склад ЗБСЧ быў 945 чал. (1947 г.).)
21. Тэчка „Остэргофэн (2-гі сыяг ЗБСЧ) 1946—1949“.
22. Тэчка „Мітэнвальд 1947—1949“.
23. Тэчка „Скаўты-студэнты. Марбург 1947—1949“.
24. Тэчка „Скаўты-студэнты. Рэгенсбург (1946—1949)“.
25. Тэчка „Скаўты-студэнты. Мюнхен (1946—1949)“.
26. Асобныя паперы міжнароднага скаўтыngu ў Нямеччыне й Аўстрыі.
27. Нумары бюлетэню „Skauckaja Infarmacyjnaja sluzba“ за 1949—1950 гг.
28. Насьценныя календары, што выдавала Скаўцкая інфармацыйная служба, на 1948 і 1949 гг.
29. Папяровыя значкі ЗБСЧ (кшталту марак).
30. „Скаўцкі Рэгулямін. Частка I. Ваўчаняты“.
31. „Скаўцкі Рэгулямін. Частка II. Малодшыя скаўты“.
32. „Скаўцкі страявы рэгулямін. Ч. 1“
33. „Скаўцкі Спадарожнік“.
34. „Вялікая скаўцкая гульня“.
35. „Юнак“, скаўцкі часопіс №4.
36. „Беларускія народныя гульні“.
37. „Пастановы Першага зьлёту крывіцкіх скаўтаў. Ватэнштэт“, 1946.
38. „Рада круту“, 1951.

Скрыня „Беларусы ў Аўстраліі ды Аргентыне“

Утрымлівае дзеве няроўныя часткі дакументаў.

1. Невялікая тэчка „Аргентына“, дзе перахоўваюцца запрашальнікі на розныя мерапрыемствы Згуртавання беларусаў у Аргентыне, а таксама машынапіс тэксту Эміля Цяўлоўскага „Беларусы ў Аргентыне“ і асобная тэчка „Беларусы ў Аргентыне“ з брашураванымі трыма тэкстамі таго ж аўтара на аналягічную тэму.

2. Невялікая скрыня „Архіў беларускіх арганізацыяў у Аўстраліі (Мэльбурн)“:

- спіс выданняў, што можна атрымаць празь Беларускае прэсавае прадстаўніцтва ў Аўстраліі;

- тэчка „Дапамаговы фонд ЗБВ“: касавыя запісы, квіты й карэспандэнцыя Згуртавання беларускіх вэтэранаў;

- тэчка „Беларускі клуб у Мэльбурне“: спісы сяброў, карэспандэнцыя арганізацыі 1950—1952 гг.;

- кніга пратаколаў Згуртавання беларускіх камбатантаў у Вікторыі (Мэльбурн 1952—1956);

- кніга пратаколаў Управы Беларускага клубу ў Вікторыі 1950—1951 гг.;

- беларускі насыценны каляндар на 1954 г., выдадзены Згуртаваннем беларускіх вэтэранаў (некалькі асобнікаў);

- тэчка з запросінамі на беларускія мерапрыемствы ў Мэльбурне, ладжаныя рознымі арганізацыямі;

- тэчка „А. Калодка“: некалькі асабістых дакументаў, некалькі лістоў у справе паваеннай БНП, рукапісы артыкулаў пра падзеі беларускага жыцця ў Аўстраліі розных гадоў, ліставаньне Аляксандра Калодкі з а. Чаславам Сіповічам. (Відавочна, што дакумэнты перададзеныя самім Калодкам);

- тэчка „Лісты Янкі Філістовіча да Міколы Скабея“ (перадаў у бібліятэку сам Мікола Скабей у 1978 г.);

- тэчка „Ліставаньне Задзіночанья беларускіх Вэтэранаў у Заходняй Аўстраліі 1952—1956“ (гут таксама карэспандэнцыя Згуртавання беларускіх камбатантаў у Вікторыі);

- асобна спіс сяброў ЗБК у Вікторыі й некаторыя анкеты.

Скрыня „Бэльгія (Студэнты)“

Значная частка матэрыялаў перададзеная Аляксеем Арэшкам.

1. Тэчка „ЦБСА. Карэспандэнцыя. Студэнцкія справы“: ліставаньне Цэнтралі беларускіх студэнцкіх арганізацыяў з 1948—1949 гг.

2. Доктарская дысертацыя па хіміі Аляксея Арэшкі (фр. мова, 1956 г.).
3. Тэчка бяз назвы: копіі навуковых публікацыяў Аляксея Арэшкі.
4. Касавая кніга Беларускага студэнцкага задзіночання ў Лювэне (запісы за 1950—1953 гг.).
5. Карэспандэнцыя Згуртаваньня беларускіх камбатантаў за 1952—1956 гг.
6. Тэчка „Заяўкі ЗБК“: анкеты сяброў Згуртаваньня беларускіх камбатантаў у Бэльгіі 1950—1951 гг.
7. Тэчка „Працоўны агульны зьездаў і паседжаньняў ураду ЗБК“. (Сярод іншага, справаздача Годара Цімафейчыка з паездкі ў Францыю.)
8. Тэчка „Леанід Карась“: асабістыя дакумэнты Леаніда Карася, што былі знойдзеныя разам зь ягоным целам у вадзе й перададзеныя ў Лёндан у 1975 г. Юр’ем Сянькоўскім.

Скрыня „Беларусы ў ЗША“

Утрымлівае матэрыялы з розных месцаў і ад розных асобаў.

1. Тэчка „Я. Чарапук-Змагар“: здымкі й некаторыя паперы Янкі Чарапука-Змагара з рознага часу.
2. Тэчка „№3166“: праклямацыі з нагоды абвешчання ўгодкаў незалежнасьці Беларусі ў Глінойсе.
3. „Памятны альбом 10 летія русскаго радио в Чикаго 1933—1943“.
4. Тэчка бяз назвы: розныя друкаваныя матэрыялы й лісты з жыцьця беларусаў у ЗША.
5. Капэрта „Аляксандра-Вольга Хмыз 13.07.1902—25.03.1974“: асабістыя дакумэнты й фатаздымкі.
6. Рукапіснае й машынапіснае ліставаньне (у тым ліку копіі лістоў) розных беларускіх дзеячаў у ЗША (бяз тэчкі).
7. Тэчка з дэкларацыяй Дня незалежнасьці Беларусі ў Лос-Анджэ-лесе й здымкамі з гэтай нагоды (на адным зь іх — Часлаў Найдзюк з мэрам гораду).
8. Капэрта „Марк Шагал і беларусы ў Чыкага“.
9. Тэчка машынапісных лістоў розных дзеячаў (сярод іншых, Станіслава Станкевіча, Вацлава Пануцэвіча).

Скрыня „Беларусы ў Канадзе 1“

Утрымлівае добраўпарадкаваныя дакумэнты розных гадоў, дасла-
ныя, відавочна, Раісай Жук-Грышкевіч.

1. Тэчка „Згуртаваньне Беларусаў Канады 1948—1964“: розныя матэрыялы, копіі пратаколаў, лістоў і інш.
2. Тэчка „Канада. Згуртаваньне Беларусаў Канады. Каардынацыйны Камітэт Беларусаў Канады й інш. 1965—1971“: розныя друкаваныя матэрыялы, камунікаты дзейнасьці арганізацыяў.
3. Тэчка „Згуртаваньне Беларусаў Канады 1972—1973“.
4. Тэчка „Association of Byelorussians in Canada 1965—1969, Belarusian-Canadian Coordinating Committee 1966—1969“.
5. Тэчка „Association of Byelorussians in Canada 1970—1975, Belarusian-Canadian Coordinating Committee 1970—1975“.
6. Тэчка „Association of Byelorussians in Canada 1976—1979, Belarusian-Canadian Coordinating Committee 1976—1979“.
7. Тэчка „Association of Byelorussians in Canada 1980—1989, Belarusian-Canadian Coordinating Committee 1980—1989“.
8. Тэчка „Association of Byelorussians in Canada 1990—1991, Belarusian-Canadian Coordinating Committee 1990—1991“.
9. Тэчка „Association of Byelorussians in Canada 1992—1994, Belarusian-Canadian Coordinating Committee 1992—1994“.
10. Тэчка „Згуртаваньне Беларусаў Канады. Каардынацыйны Камітэт Беларусаў Канады. 1995. №1“.
11. Тэчка „Каардынацыйны Камітэт Беларусаў Канады. 1995. №2“.
12. Тэчка „Паведамленьні. Запросіны“: запрашальнікі на розныя беларускія мерапрыемствы.
13. Тэчка „Праграма“: праграмкі розных беларускіх мерапрыемстваў у Канадзе.
14. Скрынка бяз назвы з рознымі друкаванымі матэрыяламі зь беларускіх мерапрыемстваў у розных краінах і некалькі здымкаў.

Скрыня „Беларусы ў Канадзе 2“

Утрымлівае ўпарадкаваныя матэрыялы, таксама дасланыя Раісай Жук-Грышкевіч.

1. Тэчка „Association of Byelorussians in Canada 1994, Belarusian-Canadian Coordinating Committee 1994“: розныя матэрыялы дзейнасьці арганізацыі.
2. Тэчка „Каардынацыйны Камітэт Беларусаў Канады. 1996. №1“.
3. Тэчка „Каардынацыйны Камітэт Беларусаў Канады. 1996. №2“.
4. Тэчка „Каардынацыйны Камітэт Беларусаў Канады. 1997. №1“.
5. Тэчка „Каардынацыйны Камітэт Беларусаў Канады. 1997. №2“.

6. 2 альбомы матэрыялаў, прысьвечаных стварэньню, асьвячэньню ды паломніцтвам у Беларускаю сьвятыню пакутнікаў у Мідлэндзе (Канада).

Скрыня „Беларусы ў Францыі“

Утрымлівае паперы прыватных асобаў і арганізацыяў, перададзеныя ў бібліятэку ў розны час.

1. Невялікая скрынка „Архіў групы беларусаў у Лё-Крэзо“:
- тэчка „Копіі высланай карэспандэнцы“;
- тэчка з паперамі й квітамі сплаты сяброўскіх складак;
- касавая кніга за 1955—1957 гг.;
- „Аб’яднаньне Беларускіх Работнікаў у Францыі. Сэкцыя ў Лё-Крэзо. Кніга пратаколаў“: утрымлівае запісы ад 08.06.1947 да 05.02.1967, калі было вырашана разьвязаць сэкцыю з прычыны нястачы сяброў (засталося 5 асобаў, а напачатку было каля 50);

- дзьве пячаткі сэкцыі;

- машынапіс успамінаў палкоўніка Трусава (беларуса зь Лё-Крэзо) „Od Warszawy do Warszawy“ (у польск. мове).

2. Тэчкі карэспандэнцы Хаўрусу беларускіх работнікаў у Францыі:

- 1946—1947;

- 1947—1948;

- 1948;

- 1949;

- 1950.

3. Беларускі каляндар на 1949 г.

4. Копіі ўзнагародных лістоў Міхася Булыгі (нар. 06.11.1923 у Баранавічах, сярод іншага, ваяваў у Францускім легіёне ў Індакітаі).

5. Тэчка папераў Лявона Рыдлеўскага:

- капэрта са здымкамі Лявона Рыдлеўскага рознага часу;

- асабістыя дакумэнты й паперы Лявона Рыдлеўскага, у тым ліку

Нансэнаўскі пашпарт;

- ліставаньне Лявона Рыдлеўскага, пераважна з часу яго побыту ў Лёндане перад сьмерцю ў 1953 г.;

- паперы, зьвязаныя з пахаваньнем Лявона Рыдлеўскага, спачувальныя лісты й зборкі ахвяраў на помнік, а таксама паперы набыцця помніку й адрас магільі;

6. Тэчка „Моладзь. 1950“:

- 2 тэчкі з матэрыяламі часопісу „Моладзь“;

- ліставаньне яго рэдактара Янкі Філістовіча за 1950 г.

7. Тэчка „САБЭ“: Статут, інфармацыйны бюлетэнь САБЭ, пратаколы й афіцыйныя паперы, ліставаньне ад імя САБЭ й да яго кіраўніцтва, у тым ліку ліставаньне ў справе выпуску марак БНР (1949—1950).

Скрыня „УК“

Утрымлівае паперы розных беларускіх арганізацыяў у Брытаніі, сабраныя ў розныя гады й пераважна разьмеркаваныя па тэчках.

1. Тэчка „БХАА «Жыцьцё»“ (Беларускае хрысьціянскае акадэмічнае аб’яднаньне „Жыцьцё“):

- уліковыя карткі сяброў арганізацыі;
- карэспандэнцыя арганізацыі;
- дакумэнты I Агульнага зьезду, 28.08.1948;
- лісты прысутных на розных зборках (у сярэднім 15—17 асобаў);
- дакумэнты II Агульнага зьезду, 04.09.1949;
- пратакол II Зьезду арганізацыі;
- дакумэнты III Агульнага зьезду, 05—07.08.1950;
- кніга карэспандэнцыі БХАА „Жыцьцё“ (ад 29.07.1947 да

12.08.1950).

2. Тэчка „БННХР“ (Беларускі незалежніцкі народна-хрысьціянскі рух):

- розныя (пераважна друкаваныя) паперы БННХР;
- сшытак з накідамі, якія тлумачаць неабходнасьць стварэньня арганізацыі й яе ідэйнай асновы. (У сшытку ўкладзеныя некалькі лістоў у справе беларусаў у гімназіі й ліцэі 5-й Крэсвай дывізіі пяхоты.)

3. Тэчка „ЗБВБ (запрашальнікі, паведамленьні, заклікі)“ (Згуртаваньне беларусаў у Вялікай Брытаніі): паперы з 1950-х гг., пераважна друкаваныя запрашальнікі й паведамленьні пра розныя мерапрыемствы.

4. Тэчка „ЗБВБ“: друкаваныя матэрыялы, запрашальнікі, заклікі, камунікаты, рэгулямін, Статут ЗБВБ. Паперы з розных гадоў (ад 1949 да пачатку 1970-х).

5. Тэчка „CCCRWO“ (*Central Coordinating Committee of Refugee's Welfare Organizations* — Цэнтральны каардынацыйны камітэт уцякацкіх дабрачынных арганізацыяў): друкаваныя матэрыялы камітэту (мэмарандумы розных сходаў) за часоў прадстаўніцтва там а. Часлава Сіповіча (1950-я гг.), ліставаньне а. Часлава Сіповіча ў справе камітэту.

6. Тэчка бяз назвы: розныя паперы ЗБВБ, рэгулямін, статуты, а таксама лісты да ген. Уладзіслава Андэrsa й Станіслава Капаньскага ў справе становішча беларусаў у польскім войску ў Брытаніі.

7. Тэчка „EVW“ (*European Voluntary Workers* — Эўрапейскія добраахвотныя работнікі — брытанская назва для былых DP): пераважна паперы *CCCRWO* рознага часу, пратаколы паседжаньняў з 1949—1955 гг., ліставаньне Вінцэнта Жук-Грышкевіча й а. Часлава Сіповіча ў справах камітэту, зацёмкі з прэсы пра справы ўцекачоў.

8. Тэчка „Рах Romano 1946—49“: Статут арганізацыі ў ангельскай і французскай мовах, мэмарандумы з розных сустрэчаў і паасобныя паперы (пераважна ў французскай мове).

9. Тэчка „Саюз журналістаў“.

- друкаваньня матэрыялы Міжнароднай фэдэрацыі свабодных журналістаў Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы й Балтыйскіх і Балканскіх краінаў з пачатку 1950-х гг.;

- бюлетэні;

- паперы Саюзу беларускіх журналістаў на выгнаньні — сэкцыі ў Брытаніі (старшыня — Якуб Амор);

- агульныя паперы Саюзу;

- спісы сяброў арганізацыі;

- анкеты брытанскіх сяброў арганізацыі;

- ліставаньне ў справе арганізацыі (пераважна 1950—1952 гг.).

10. „Беларускі Выдавецкі Фонд у Брытаніі. Карэспандэнцыйная кніга 1950—1951“.

11. „Беларускі Выдавецкі Фонд у Брытаніі. Карэспандэнцыйная кніга 1952—1953“.

12. „Беларускі Выдавецкі Фонд у Брытаніі. Кніга—Журнал—Галоўная. 1950—1953 гг.“ (фінансавыя справы фонду, улік аплаты падпісі, выдаткаў і г. д.).

13. Тэчка „Рунь“:

- паперы зь дзейнасьці Беларускага акадэміцкага каталіцкага аб'яднаньня „Рунь“ (пераважна друкаваньня);

- дакумэнты брытанскіх партнэраў „Руні“ па „Рах Romano“;

- ліставаньне БАКА „Рунь“;

- паперы з нагоды тыдняў студыяў „Руні“.

14. Дзьве тэчкі з анкетамі „Пэрсанальны стан беларускай эміграцыі ў краіне/акрузе“ (яшчэ адна вялікая тэчка такіх анкетаў захоўваецца ў іншай скрыні).

Скрыня УК 2

Утрымлівае разнастайныя паперы што да беларускай прысутнасці ў Брытаніі рознага часу.

1. Тэчка розных матэрыялаў, сабраных, верагодна, Гаём Пікардам (у тым ліку сьпіс дакумэнтаў Брытанскага архіву, што датычаць Беларусі 1918—1920-х гг.).

2. Тэчка папераў Эўрапейскай групы сувязі (*European Liaison Group*): друкаваныя матэрыялы самой арганізацыі, а таксама інфармацыя пра Беларусь, што туды падавалася.

3. Тэчка „В. Брытанія“: паперы розных гадоў і розных беларускіх арганізацыяў, пераважна запрашэньні й паведамленьні.

4. Тэчка „Мэмарыялы й Лісты. К. Глінскі“: паперы, праекты, мэмарыялы Беларускага вызвольнага руху й асабіста Кастуся Глінскага.

5. Тэчка „Рознае“.

- брашура (сшыты тэкст) з нагоды 10-годзьдзя ЗБВБ. Аўтар — Дзедзінка (а. Часлаў Сіповіч);

- паперы да 10-х і 25-х угодкаў ЗБВБ;

- брашура пра маркі ЗБВБ;

- звароты ЗБВБ да брытанскіх міністраў у справе ўліку беларусаў у перапісе насельніцтва;

- афіцыйнае ліставаньне старшыні ЗБВБ Янкі Міхалюка.

6. Тэчка „Жыцьцё“: паквітаваньні й некалькі лістоў у справе дзейнасці БХАА „Жыцьцё“.

7. Тэчка „Хельсінкі—Белград“: матэрыялы, перасланыя брытанскаму МЗС у 1977 г. (мэмарандумы Хэльсынскай канфэрэнцыі бясьпекі й супрацоўніцтва ў Эўропе, па розных краінах, у тым ліку, па Беларусі).

8. Тэчка з тэкстам тэлеперадачы на ВВС пра беларускі асяродак у Лёндане (верасень 1968 г.), рознымі лістамі, карыкатурамі.

9. Тэчка „Беларускі выдавецкі фонд“: ліставаньне й квіты фонду за 1952—1953 гг.

10. Тэчка „60-я ўгодкі прагалашэньня незалежнасьці Беларусі, Палата лёрдаў 06.04.1978“: матэрыялы да прыняцьця ў Палаце лордаў, ладжанага лордам Эгрэмонам з нагоды 25 Сакавіка (запрашалнікі, улёткі, інфармацыйныя брашуры й г. д.).

11. Тэчка „Прамова Лэдзі Фіпс у Вэстмінстэр Касідрал Хол 24.03.1957 і Гая Пікарды ў школе Кірылы Тураўскага ў 1970“.

12. Тэчка „7-я Канфэрэнцыя ВАКЛ у Лёндане“: прэс-рэлізы й іншыя друкаваныя матэрыялы з канфэрэнцыі Сусьветнай антыкамуністычнай лігі (*WACL — World Anti-Communistic League*) 1973 г.

13. Тэчка „Бібліятэка“: копія ліста а. Часлава Сіповіча ў газэту *Catholic Herald* з нагоды ягонага інтэрвію (1948 г.), некалькі публікацыяў пра Беларускаю бібліятэку ў брытанскай прэсе.

14. Тэчка „Рах Romano“: матэрыялы й ліставаньне, пераважна з нагоды канфэрэнцыі арганізацыі ў Амстэрдаме ў 1950 г.

15. Тэчка „Жыцьцё“: касавыя й рахункавыя кнігі „Беларуса на чужыне“ і Беларускага выдавецкага фонду ў Брытаніі.

16. Тэчка „Каардынацыйны Камітэт Беларускіх Арганізацыяў у Вялікабрытаніі“: касавыя запісы, пратаколы й ліставаньне арганізацыі.

17. Капэрта „Архіўны матэрыял. Зварот да жаўнераў-беларусаў у Савецкай арміі ў Аўганістане. 31.08.1981“: друкаваныя тэксты й аўдыё-стужка.

Архівы арганізацыяў

Скрыня „АБТ“ (Англа-беларускае таварыства)

Утрымлівае больш за 20 тэчак неўпарадкаваных матэрыялаў дзейнасьці АБТ у 1960—1990-х гг., матэрыялы беларусаведных лекцыяў, запрашэньні навукоўцаў, касавыя справаздачы, карэспандэнцыя ў справе арганізацыі беларусаведных лекцыяў і выданьня „Часопісу беларусаведы“. Матэрыялы перададзеныя ў бібліятэку Гаем Пікардам і Джымам Дынглі.

Скрыня „Архіў Рады БНР“

Утрымлівае разнастайныя матэрыялы зь дзейнасьці арганізацыі рознага часу.

1. Бюлетэні Рады БНР.
2. Перапіска ў справе марак БНР з Гаем Пікардам.
3. Ліга БНР 1968—1972.
4. Дакумэнты сэктару Рады БНР у Канадзе за 1961—1979 гг.
5. Арыгінал інфармацыйнага бюлетэню „Бээнэравец“ (Таронта, 1952) і Статут Рады БНР.
6. Пратаколы сэсіяў Рады БНР (XII—XVII) 1973—1982 гг.
7. Пратаколы сэсіяў Рады БНР 1960—1994 гг.
8. Матэрыялы заснаваньня Фундацыі П. Крэчэўскага.
9. Пратаколы паседжаньняў Прэзыдыюму Рады БНР 1969—1982 гг.
10. Прывітальныя словы, прамовы, прывітальныя лісты й г. д. Вінцэнта Жук-Грышкевіча.

11. Рахункі канцылярыі старшыні Рады БНР, 1973—1982 гг.
12. Матэрыялы да рэарганізацыі Рады БНР, 1968—1971 гг.
13. Рада БНР. Справы вэтэранаў.
14. Францускамоўныя паперы Рады БНР, 1919—1920 гг.
15. Матэрыялы пахаваньня Міколы Абрамчыка з мапай могілак.
16. Ліставаньне ў справе архіву Міколы Абрамчыка.

Скрыня „БНР“

Утрымлівае дакумэнты (пераважна копіі) дзейнасьці Рады БНР, перасланыя ў бібліятэку Раісай Жук-Грышкевіч.

1. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1981—1984“.
2. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1980“.
3. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1979“.
4. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1978“.
5. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1977“.
6. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1976“.
7. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1975“.
8. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1974“.
9. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1973“.
10. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1981 і 1982“.
11. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1979 і 1980“.
12. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1978“.
13. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1977“.
14. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1976“.
15. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1975“.
16. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1974“.
17. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1973“.
18. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1972“.
19. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1971“.
20. Тэчка „Выходзячая карэспандэнцыя старшыні Рады БНР 1970“.
21. Тэчка „Прыходзячыя лісты Старшыні Рады БНР 1971“.
22. Тэчка „Прыходзячыя лісты Старшыні Рады БНР 1970“.
23. Тэчка „Старшыня Рады БНР. Прыходзячая карэспандэнцыя 1972 (№1)“.
24. Тэчка „Старшыня Рады БНР. Прыходзячая карэспандэнцыя 1972 (№2)“.

25. Тэчка „Прыходзячая карэспандэнцыя вонкавых зносінаў Старшыні Рады БНР 1973“.

26. Тэчка „Выходзячыя лісты Старшыні Рады БНР да лідараў краінаў Захаду 1971—1973“.

Скрынка „Архіў Рады БНР „Людзі і падзеі“ І. Сурвіла“

Утрымлівае копіі ліставання й друкаваных матэрыялаў Рады БНР у 2000-х гг.

Скрыня бяз назвы з архівам карэспандэнцыі Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны

Утрымлівае ліставаньне а. Аляксандра Надсана ў справах кнігаабмену і ў іншых пытаннях, розныя матэрыялы, зьвязаныя зь бібліятэкай, а таксама здымкі з жыцьця бібліятэкі й школы сьв. Кірылы Тураўскага.

Скрыня „Беларуская Каталіцкая Місія“

Сфармаваная адносна нядаўна.

1. Бакалаўраўскія працы зь Лювэнскага ўнівэрсытэту Ірыны Дубянецкай, Ігара Лабацэвіча й Караліны Мацкевіч.

2. Тэчка „Ліст да Папы. Подпісы. 1991“: падпісныя лісты да Звароту да Папы Яна Паўла II у справе аднаўленьня Грэка-каталіцкай царквы ў Беларусі й вызначэньня на яе кіраўніка а. Аляксандра Надсана.

Скрыня „UK (ZBVB)“

Утрымлівае дакумэнты дзейнасьці ЗБВБ рознага часу.

1. Дзьве кнігі копіяў пратаколаў паседжаньняў агульных зьездаў ЗБВБ.

2. Скрыня з рознымі дасланымі матэрыяламі з ЗША, праграмнымі паперамі беларускай выставы ў Лёндане й канцэрту „Ўцекачы для ўцекачоў“.

3. Тэчка з паквітаваньнямі часопісу „Беларус на чужыне“.

4. Тэчка з паперамі ЗБВБ (пераважна камунікаты й друкаваныя паведамленьні), *CCCRWO*, *Pax Romano* і інш.

Скрыня „УК ZBVB 2“

Утрымлівае матэрыялы зь дзейнасці ЗБВБ.

1. Кніга пратаколаў паседжанняў Нагляднай рады ЗБВБ 1947 г.
2. Тэчка „ЗБВБ 1993—1996, АБТ 1990“: лісты, камунікаты й іншыя матэрыялы дзейнасці арганізацыяў.
3. Тэчка „ЗБВБ 1949—1988“: карэспандэнцыя й розныя матэрыялы дзейнасці Галоўнай управы ЗБВБ.
4. Тэчка „Liaison Group, ABN, Amnesty international“: розныя (пераважна друкаваныя) матэрыялы й ліставаньне зь беларускай дзейнасці ў гэтых арганізацыях, паперы кампаніі за вызваленне Міхася Кукабакі.
5. Тэчка „Справа высвячэння Беларускага дому ў Лёндане“: вытрымкі з пратаколаў розных аддзелаў ЗБВБ і лістоў у справе высвячэння Беларускага дому ў 1952 г.
6. Тэчка „The Captive Nations Committee“: розныя матэрыялы арганізацыі й дзейнасці ў ёй беларусаў.
7. Тэчка „Лісты беларускіх арганізацыяў да дырэкцыі *Voice of America*“.
8. Тэчка „Мемарандум і Статут ЗБВБ 1948“: дублікаты дакументаў.
9. Тэчка „ЗБВБ 1989—1992“: розныя публікацыі й карэспандэнцыя, камунікаты.

8 тэчак і капэртаў матэрыялаў Каардынацыйнага камітэту беларусаў Канады

Утрымліваюць паперы, дасланыя Раісай Жук-Грышкевіч: матэрыялы пераважна друкаваныя й збрашураваныя.

Архіў школы-інтэрнату сьв. Кірылы

- Складаецца з шэрагу тэчак (без агульнай скрыні).
1. Тэчкі са здымкамі вучняў школы ў часе розных імпрэзаў.
  2. Тэчка матэрыялаў да іспытаў вучняў зь беларускай мовы ў Лёнданскім унівэрсытэце й Інстытуце лінгвістыкі.
  3. Тэчкі з персанальнымі дакумэнтамі вучняў: сьведчаньнямі поступай у навучаньні, мэдычнымі карткамі, ліставаньнем кіраўніцтва школы з бацькамі.
  4. Чатыры касавыя кнігі інтэрнату, пераважна за 1961—1964 гг.

Прыватныя архівы

Скрыня „Акула (Канада)“

Утрымлівае пераважна ліставаньне й рукапісы розных гадоў.

1. Тэчка „Карэспандэнцыя“:

- ліставаньне ў ангельскай і беларускай мовах з рознымі інстытуцыямі й асобамі, пераважна з 1960—1970х гг;

- паведамленьні й праграмкі розных мерапрыемстваў беларусаў у Канадзе й ЗША;

- зацемкі з газэтаў;

- некалькі фатаздымкаў зь беларускіх мерапрыемстваў у Канадзе.

2. Скрынка „Закрываўленае сонца“: рукапіс.

3. Тэчка бяз назвы зь ліставаньнем (1970-я гг.).

4. Тэчка „Карэспандэнцыя Акула — Віцьбіч“: пасьлядоўна сабранае ліставаньне, што цягнулася дзесяцігодзьдзямі.

5. Тэчка „Akula in Canadian press“: копіі зацемак Кастуся Акулы ў канадзкіх газэтах.

6. Дзьве тэчкі з надпісам „Дэманстрацыя на Экспо 67“: матэрыялы з газэтаў, паведамленьні й лісты ў гэтай справе.

7. Тэчка „Акула“: інфармацыйныя матэрыялы й карэспандэнцыя рознага часу.

8. Капэрта зь некалькімі здымкамі, сямейнымі й з жыцьця беларусаў у Канадзе.

9. Тэчка „№2304—2310“: абжнікі БІНІМ, карэспандэнцыя 1963—1964 гг., скрыпты перадачаў для радыё „Свабода“ пра Канаду (1963—1964 гг.).

10. Тэчка „Бацькаўшчына“: карэспандэнцыя ў справе газэты з 1960-х (пераважна ліставаньне з Паўлам Урбанам).

11. Тэчка „Школьныя пасьведчаньні Кастуся Акулы“: школьныя пасьведчаньні з розных установаў адукацыі, у тым ліку зь Віленскай беларускай гімназіі й настаўніцкіх курсаў у Глыбокім.

12. Тэчка „Скарынінка. Лёндан“: карэспандэнцыя й матэрыялы розных гадоў.

13. Тэчка бяз назвы: ліставаньне з а. Язэпам Гэрмановічам, Аўгенам Трусавым, Янам Пятроўскім.

14. Тэчка „Карэспандэнцыя з прэсай“: ліставаньне з рознымі выданьнямі (сярод іншага, ёсьць некалькі лістоў Фларыяна Чарнушэвіча з Аргентыны й адказ Кастуся Акулы на заўвагі што да „Змагарных дарог“).

15. Тэчка „Карэспандэнцыя Акула — др. Ст. Станкевіч“: ліставаньне розных гадоў.

16. Тэчка „«Гараватка» карэспандэнцыя“: ліставаньне з нагоды выдання аповесці, сьпіс ахвярадаўцаў і інш.

17. Тэчка „Прадстаўніцтва ўраду БНР Канада й інш.“: ліставаньне з рознымі асобамі (Міколам Абрамчыкам, Пётрам Манькоўскім, Аўгенам Каханоўскім і інш.).

18. Тэчка „«Змагарныя дарогі» карэспандэнцыя“: лісты розных асобаў да Кастуся Акулы з заўвагамі да кнігі.

19. Тэчка „Чабатарэвіч кс. Гадлеўскі“: лісты пра падзеі ў акупававым Менску.

Скрыня „Бэнігсэн“

Утрымлівае прыватны архіў князя Георгія Паўлавіча Бэнігсэна (пам. 1962) і матэрыялы пра Таварыства Яна Залатавустага ў Лёндане, а таксама пра жыцьцё расейцаў у Брытаніі.

Скрыня „а. Леў Гарошка (Парыж) 1“

Утрымлівае пераважна матэрыялы зь дзейнасьці а. Лява Гарошкі й беларусаў у Францыі й Вялікабрытаніі.

1. Тэчка „Архіў „Божым Шляхам“ (Парыж)“: раскладзеньня па краінах (у алфавэтным парадку) матэрыялы для розных нумароў часопісу, выцінкі з газэтаў, лісты, брашуры, улёткі й інш.

2. Тэчка „Моладзь 1948—1949“: пераважна лісты розных асобаў да Янкі Філістовіча ў справе выдання часопісу „Моладзь“.

3. Тэчка „Карэспандэнцыя з Усх. Кангрэгацыяй“: пераважна папэры ад 1945 г.

4. Тэчка „САБЭ“: пратаколы, камунікаты, карэспандэнцыя Сусьветнага аб’яднаньня беларускай эміграцыі.

5. Тэчка „Інстытут дасьледаваньняў гісторыі й культуры СССР“: лісты з Інстытуту да а. Лява Гарошкі.

6. Тэчка „Беларуская эміграцыя ў Францыі“: карэспандэнцыя з канца 1940-х — пачатку 1950-х гг., сьпісы беларусаў, інфармацыйныя матэрыялы.

7. Тэчка „International Federation of Free Journalists“: інфармацыйныя матэрыялы пра арганізацыю ў ангельскай і французскай мовах.

8. Тэчка „Выдавецкі Фонд «За Волю»“: касавыя запісы й невялікая колькасць лістоў у „Беларускія Навіны“ й „За Волю“.

9. Тэчка „СФТС“: паперы Аб’яднання беларускіх работнікаў у Францыі, пратаколы агульных сходаў, сьпісы сяброў.

10. Тэчка „Лісты“: лісты да а. Гарошкі 1970-х гг. (часткова раскладзеныя паводле алфавэту прозьвішчаў аўтараў).

11. Тэчка „Рэлігійная гісторыя Беларусі“.

12. Тэчка з паасобнымі матэрыяламі рознага характару.

13. Тэчка „Беларускае жыццё ў Англіі“: матэрыялы розных гадоў зь дзейнасьці розных беларускіх арганізацыяў у Вялікабрытаніі, паведамленьні, брашуры, улёткі й г. д.

14. Тэчка бяз назвы: паперы Беларускага праваслаўнага камітэту ў Лёндане (а. Вялікі), а таксама беларускай праваслаўнай царквы сьв. Еўфрасіньні Полацкай у Лёндане.

15. Дзьве тэчкі бяз назвы з машынапіснымі тэкстамі перадачаў а. Лява Гарошкі на радыё „Ватыкан“.

Скрыня „Архіў а. Гарошкі (Парыж) Лісты (1)“

Утрымлівае ліставаньне з рознымі эміграцыйнымі дзеячамі (лісты 1950—1960-х гг). Лісты складзеныя ў чатырох тэчках у алфавэтным парадку прозьвішчаў аўтараў: Ia (A—C), Ib (D), II (D—J), III (K—M).

Скрыня „Архіў а. Гарошкі (Парыж) Лісты (2)“

Працяг тэчак зь ліставаньнем з рознымі эміграцыйнымі дзеячамі (лісты 1950—1960-х гг). Тэчкі: IV (M—P), V (P—S), VI (S—Š), VII (Š—Ž).

Скрыня „Архіў а. Гарошкі 1“

Утрымлівае пераважна друкаваныя матэрыялы рознага часу і тэмаў.

1. Тры тэчкі „Матэрыялы да біяграфій“, дзе сабраныя біяграфічныя звесткі пра беларускіх дзеячаў (пераважна эміграцыйных), анкеты зь Нямецчыны, а таксама артыкулы пра іх, публікаваныя ў „Голасе Радзімы“.

2. Тэчка „Карэспандэнцыя Міколы Абрамчыка з архім. Львом Гарошкам“: лісты з 1945—1958 гг.

3. Тэчка „Казаньні. Год С“: машынапісы казаньняў.

4. Тэчка „Матэрыялы да гісторыі беларускае царквы“.
5. Тэчка „Карта вольнага Міжмора“: збрашураваны тэкст. 1945 г.
6. Тэчка з рознымі друкаванымі матэрыяламі.
7. Тэчка з машынапісамі артыкулаў а. Лява Гарошкі, прысьвечаных рэлігійнай гісторыі Беларусі.
8. Гарошка Л. Зборнік беларускіх прыказкаў і прымаўкаў. Лёндан, 1963. (Два збрашураваныя асобнікі.)
9. Гарошка Л. Перад сужэнствам. Чужына, 1947. (Брашура.)
10. Гарошка Л. Рэлігія ў штодзённым жыцці. Парыж, 1947. (Брашура.)
11. Тэчка „Мова“: слоўнік лацінска-грэцка-стараславянска-беларускі.
12. Тэчка „Катэхэзы“: машынапісы перадачаў для радыё „Ватыкан“.

Тэчка „Архіў а. Гарошкі (3)“

Утрымлівае машынапісныя й рукапісныя тэксты розных гадоў.

1. Тэчка „Карэспандэнцыя Я. Д. архіепіскапа Васіля Тамашчыка з архім. Лявом Гарошкам“.
2. Тэчка „Катэхізм“: машынапісныя тэксты скрыптаў перадачаў для радыё „Ватыкан“.
3. Тэчка „Рэлігійнае беларускае жыццё ў Нямецчыне“: карэспандэнцыя розных дзеячаў зь Нямецчыны і ўласныя тэксты а. Лява Гарошкі.
4. Беларусь у датах і фактах. Парыж, 1949. (Машынапіс.)
5. Хронолёгія да гісторыі хрысьціянства ў Беларусі. Парыж, 1952. (3 асобнікі машынапісу.)
6. Гарошка Л., а. Рэлігія ў штодзённым жыцці. Парыж, 1947. (Брашура.)
7. Гарошка Л., а. Даведнік з гісторыі царквы на Беларусі. Парыж, 1954. (Брашура.)
8. Старонкі з крыжовае дарогі каталіцкае царквы на Беларусі. (Машынапіс.)
9. Пакет зь ліставаньнем, пераважна ў францускай мове.
10. Тэчка „Школа беларусаведы“: машынапісы лекцыяў зь беларускай мовы, літаратуры й гісторыі, чытаных Вінцэнтам Жук-Грышкевічам і а. Чаславам Сіповічам.
11. Тэчка „Казаньні. Год А“: машынапісы казаньняў для радыё „Ватыкан“.

12. Гарошка Л., а. Перад сужэнствам. Рады й заўвагі маладым заручаным. Парыж, 1947. (Брашура.)
13. Тэчка „Беларуска-ангельска-італійскі слоўнік“. (Недапрацаваны.)
14. Машынапісныя тэксты на тэму працы „Навука й рэлігія“.
15. Сшытак са сьпісамі праграмаў беларускіх перадачаў на радыё „Ватыкан“ ад 1971 г.
16. Ерархія й некаторыя статыстычныя даныя аб праваслаўнай царкве ад першае сусьветнае вайны да нашых дзён. (1950 г., машынапіс.)
17. Тэчка „а. Гарошка“: некалькі машынапісных тэкстаў („Люблінская вунія і яе насьледнікі“ і „Доля бібліятэк на Беларусі“).
18. Тэчка „Беларуская народная творчасць“: рукапісныя й машынапісныя запісы.
19. Тэчка „Даведнік да гісторыі царквы на Беларусі“: машынапісныя й рукапісныя старонкі.
20. Каваль П. Беларусь у датах, ліках і фактах. Выд. 2-е. Парыж, 1952. (Брашура з рукапіснымі праўкамі.)

Скрыня „Архіў а. Гарошкі (4)“

Утрымлівае матэрыялы й асабістыя дакумэнты пераважна 1960—1970-х гг.

1. Тэчка „Сам-насам з Богам. 8-і дзённыя рэкалекцыі для сьвятароў“: адпаведны машынапіс (Лёндан, 1970), а таксама рукапісныя тэксты.
2. Тэчка „Лісты“: лісты ад розных дзеячаў на эміграцыі 1970-х гг.
3. Тэчка „Архімандрэйт Леў Гарошка. Асабістыя дакумэнты“: асабістыя дакумэнты а. Лява Гарошкі ва ўкраінскай, нямецкай, французскай і ангельскай мовах, у тым ліку нансэнаўскі пашпарт.
4. Сшытак са сьпісам беларускіх перадачаў радыё „Ватыкан“.
5. Каваль П. Слуцкі фронт. Кароткі гістарычны нарыс слуцкага ўздыму 1917—1921. Лёндан, 1967. (Брашура.)
6. Вялікі сшытак „Агульныя весткі аб праваслаўных цэрквах ад першае сусьветнае вайны да сёньня“ (1956).
7. Скрынка „Архім. Леў Гарошка. 26.02.1911—28.07.1977“: матэрыялы што да сьмерці й пахаваньня а. Лява Гарошкі.
8. Скрынка „Архім. Леў Гарошка. 26.02.1911—28.07.1977“: нататнікі а. Лява Гарошкі, а таксама брытанскія дакумэнты й афіцыйныя паперы.

Скрыня „Архіў а. Гэрмановіча (1)“

Утрымлівае друкаваныя й рукапісныя матэрыялы.

1. Капэрта з польскім машынапісным перакладам кнігі „Кітай—Сібір—Масква“.
2. Расейскамоўны варыянт тэксту тае ж кнігі (машынапіс) у капэрге й асобна сшыты ў тэчцы.
3. Нямецкі варыянт тэксту кнігі „Кітай—Сібір—Масква“.
4. Капэрта з ангельскамоўным машынапісным тэкстам „Кітай—Сібір—Масква“ і асобная тэчка.
5. Тэчка „Біблія ў вершах“: машынапісныя й рукапісныя варыянты Бібліі ў вершах, напісаныя ў Лёндане ў 1970-х.
6. Тэчка „Байкі“: машынапісныя тэксты баек.
7. Вялікі сшытак „Псальмы“: рукапісныя пераклады псальмаў.
8. Тэчка „Асабістыя“: сэртыфікат рэгістрацыі а. Язэпа Гэрмановіча.
9. Машынапіс „Новы сьвет ідзе...“.
10. Тэчка бяз назвы з матэрыяламі для часопісу „Божым шляхам“.
11. Скрынка з асабістымі рэчамі (крыжамі й інш.).
12. Рукапіс „Разумная Анютка“.
13. Сшытак з пачаткам рукапісных успамінаў а. Язэпа Гэрмановіча (Лёндан, 1970).

Скрыня „Архіў а. Гэрмановіча 2“

Утрымлівае пераважна рукапісы й машынапісы літаратурных твораў.

1. Сшытак „Галінка“.
2. Сшытак „Вершы“ (першы — „Жук у музэі“).
3. Сшытак „Розныя“: некалькі баек.
4. Два сшыткі „Псальмы“.
5. Сшытак „Маніфэст да моладзі“.
6. Сшытак „Notes“.
7. Тэчка „Анютка. Архіў“.
8. Тэчка бяз назвы з рознымі праўленымі машынапісамі.
9. Тэчка „Калядкі“ (рукапісы).
10. Тэчка „Бог так хоча?“.
11. Тэчка „Архіў „Божым Шляхам“ 1970—1971“: праўленьня машынапісы розных тэкстаў.
12. Тэчкі „Разумная Анютка“, ч. 1, 2. (некалькі варыянтаў).

13. Некалькі тэчак „Маніфэст да маладых“.
14. Тэчка „Рэлігійныя песні“.
15. Тэчка „Сьв. Літургія“.
16. Тэчка „да №1 1972 Б. Шл.“.
17. Тэчка „Розныя Б. Шл“.
18. Тэчка „Малітвы-пацеры“.
19. Тэчка „Літаніі“.
20. Тэчка „Літургія“: тэксты „Парадак сьвятой літургіі“.
21. Іншыя непадпісаныя тэчкі й асобныя дакумэнты з машынапіснымі тэкстамі.

Скрыня „Архіў а. Гэрмановіча (3)“

Утрымлівае рукапісныя й машынапісныя тэксты.

1. Запакаваная капэрта з машынапіснай копіяй „Разумнай Анюткі“.
2. Тэчка „Псальмы“ з машынапіснымі тэкстамі.
3. Тэчка „Катэхізмуўка“.
4. Тэчка бяз назвы: машынапіс „Беларусь у крыві і агні“ (трагедыя) (Лёндан, 1967).
5. Дзьве запакаваныя капэрты з копіямі вершаў і баек.
6. Тэчка „Гэрмановіч 1979“: матэрыялы, звязаныя са сьмерцю а. Язэпа Гэрмановіча.
7. Пакунак машынапісу баек.
8. Дзьве тэчкі італьянскага перакладу кнігі „Кітай—Сібір—Масква“ (машынапіс).
9. Тэчка „Лацинская Літургія“.
10. Капэрта „Дзёньнік“: пяць шыткаў дзёньнікавых запісаў а. Язэпа Гэрмановіча ад 1967 да 1973(?) гг.
11. Скрыня з асабістымі дакумэнтамі й фатаздымкамі а. Язэпа Гэрмановіча.

Скрыня „Архіў: В. Камароўскі, Ю. Віцьбіч, Касьцевіч, Валошка, Катковіч, Х. Гляшэвіч, М. Сяднёў, Я. Мазгалеўскі, Я. Юхнавец, Ермалковіч, А. Савёнак, Б. Стэповіч, Ю. Весялкоўскі“

Утрымлівае сабраныя ў розны час матэрыялы.

1. Тэчка „3 фотаальбому Бэрнарда Стэповіча“: якасныя здымкі з падрабязным апісаньнем (імёны асобаў, прысутных на здымках), 1930—1935 гг.

2. Тэчка „Юры Весялкоўскі“: машынапіс працы „Беларусы ў Першай сусветнай вайне (гістарычны нарыс)“.

3. Тэчка „Я. Мазгалёўскі“: рукапіс артыкулу „Аб нацыянальным стылі беларускай архітэктуры“ (Менск, 1943).

4. Тэчка „Ермалковіч“: машынапіс „Суфраганія беларуская“ (у польскай мове), 1980 г.

5. Тэчка „Юхнавец“: старонка рукапіснага вершу „Згода“.

6. Тэчка „А. Савёнак“: рукапісны „Ружанец“ Апалёніі Савёнак у беларускай мове.

7. Тэчка „Юрка Віцьбіч 1905—1975“:

- тэкст уладыкі Часлава Сіповіча пра Юрку Віцьбіча;

- рукапісныя запісы бібліяграфіі публікацыяў Юркі Віцьбіча ў эміграцыйным друку;

- машынапісы яго тэкстаў („Пра Мір, які ніколі ня ведаў спакою“ (1970). „Ад Лукі Жыдзяты да Янкі Купалы“, „Назваўся Менскам горад“, „Хатынь і Катыві“, „Як выглядала Сьвятая Еўфрасіньня-Прадслава“);

- спроба аднаўленьня генэалгічнага дрэва Стукалічаў (невялікі малюнак-схема);

- тэчка „Юры Стукаліч-Віцьбіч-Лещенко «Новое русское слово»“: выцінкі артыкулаў Юркі Віцьбіча ў гэтай газэце.

8. Тэчка „Хведар Ільяшэвіч“: архіў Хведара Ільяшэвіча, што перахоўваўся ў Масея Сяднёва і які потым дачка Ільяшэвіча забрала й перадала Юр’ю Попку, а той, у сваю чаргу, у 1980 г. перадаў паперы ў Лёндан:

- сшытак з назвай „Зацемкі“: тэксты дрэнна чыгтэльныя, алавіковыя;

- два сшыткі з надпісам „Матэрыялы“;

- два сшыткі бяз назваў з запісамі вершаў;

- асобны сшытак „С. Залужны «Вывзвалілі...»“ (аповесьць): напісана ад рукі;

- машынапіс у сшытку „Ягор (Юры) Жывіца „Пушча Шуміць“ аповесьць“;

- таксама ў тэчцы атэстат сталасьці Хведара Ільяшэвіча й ліст Веры са Шчэціна, сястры Надзі Ільяшэвіч (12 старонак, пераважна польску). Ліст напісаны да Юр’я Попкі ў зьвязку зь ягонай працай над кнігай пра Хведара Ільяшэвіча.

9. Тэчка „Валашка“: сшытак „Валашка“, у якім ад рукі напісаныя біяграфічныя нарысы й некалькі вершаў беларуса зь Беласточчыны, што ў 1929—1958 гг. жыў у Аргентыне, а потым ва Ўзбэкістане.

10. Тэчка „Масей Сяднёў“: адзін ліст рукапісу вершу 1949 г. „Не для вас“.

11. Тэчка „Касьцэвіч“: рукапіс „Памяці Вялікага князя Літоўскага Вітаўта“ Янука Касьцэвіча беларуса з Палангі 1926 г. (перадаў, верагодна, а. Ян Тарасэвіч).

12. Тэчка „Катковіч“: два сшыткі рукапісу Анелі Катковіч „Мае ўспаміны“.

13. Тэчка „Васіль Камароўскі“: некалькі лістоў і рукапісных вершаў Васіля Камароўскага ды аповяданьне „Сьмерць Бутрыма“.

14. Тэчка „Юрка Стукаліч-Віцьбіч. Лісты“: лісты да а. Лява Гарошкі (найбольш), а. Часлава Сіповіча, а. Язэпа Гэрмановіча, Міколы Дзямідава.

Архіў Міколы Шчаглова-Куліковіча

Складаецца з васьмі вялікіх скрыняў дакумэнтаў.

Скрыня а. Тамаш Падзява

Утрымлівае асабістыя, рукапісныя й машынапісныя дакумэнты.

1. Нататнік з развагамі ў польскай, беларускай і расейскай мовах.

2. Тэчка „Экуменізм“: рукапісныя тэксты, у тым ліку тэкст з назвай „Аўтакефалія“.

3. Тэчка „Т. Podziawa. Rękopisy“: рукапіс працаў а. Тамаша Падзявы пад агульнай назвай „Сучасныя напрамкі ў філязофіі“.

4. Тэчка „Wsychd — Zachyd“: польскамоўны рукапіс.

5. Тэчка „Dom Najświaciejszej Panny“: польскамоўны машынапіс.

6. Тэчка „Копіі арыгінальных катэхезаў Т. Падзявы“: друкаваньня ў „Божым Шляхам“.

7. Асабістыя дакумэнты а. Тамаша Падзявы: польскі пашпарт і брытанскае пасьведчаньне аб рэгістрацыі.

8. Розныя рукапісы й машынапісы тэкстаў філязофска-рэлігійнага зьместу.

Архіў Гая Пікарды

Складаецца зь некалькіх скрыняў неразабраных матэрыялаў, сярод якіх ліставаньне розных гадоў, накіды тэкстаў, матэрыялы да тэкстаў, ноты й іншае.

Скрыня „Протас, Дзямідаў. Амэрыка“

1. Скрынка „Архіў А. Протаса“:
  - кніжка адрасоў у ЗША. Акруга БАЗА ў Нью-Ёрку;
  - тэчка матэрыялаў рэсарту „Белэр-Менск“;
  - тэчка „Беларускі Кангрэсавы Камітэт у Амэрыцы“: мэмарандумы, паведамленьні, заклікі, афіцыйныя лісты, рэзалюцыі;
  - тэчка бяз назвы з карэспандэнцыяй Аўгена Протаса як старшыні аддзелу БАЗА ў Стэмфардзе;
  - карэспандэнцыя й друкаваныя матэрыялы зь дзейнасьці беларускіх арганізацыяў у розных штатах ЗША.
2. Скрынка „Архіў А. Протаса II“:
  - тэчка „Чытані“: друкаваныя матэрыялы аўтарства Янкі Станкевіча;
  - тэчка „Пратакты кангрэсаў“: пратакты кангрэсаў БАЗА 1954, 1955, 1959 гг., Статут БАЗА й некаторыя афіцыйныя паперы;
  - тэчка „1957“: паперы старшыні аддзелу БАЗА ў Стэмфардзе;
  - тэчка „ЗБВ у Стэмфардзе“: працікол арганізацыйнага сходу (1951), ліставаньне, афіцыйныя матэрыялы Згуртаваньня беларускіх вэтэранаў;
  - тэчка „Е. Протас“: паперы з арганізацыі аддзелу БАЗА ў Стэмфардзе, дзейнасьці Аўгена Протаса;
  - тэчка „Акт прыбыткаў і выдаткаў II спатканьня беларусаў Амэрыкі і Канады“;
  - тэчка „Амэрыканска-беларуская праваслаўная царква Сьв. Кірылы Тураўскага“: розныя матэрыялы, справаздачы, паведамленьні зь дзейнасьці царквы ў Рычманд-Гіле.
  - капэрта „С.С.Фонд“: матэрыялы зь дзейнасьці Студэнцкага стыпэндыйнага фонду на Паўночную Амэрыку, карэспандэнцыя.

Скрыня „Рознае 2“

- Утрымлівае сабраныя эпізодычна матэрыялы розных асобаў і часу.
1. Тэчка „Рудзь“: асабістыя паперы й карэспандэнцыя беларускага дзеяча ў Брытаніі Максіма Рудзя.
  2. Тэчка „Мікіта Смаль“: асабістыя дакумэнты Мікіты Смаля, вучня школы-інтэрнату сьв. Кірылы Тураўскага ў Лёндане.
  3. Тэчка „Беларускі Выдавецкі Фонд. Карэспандэнцыя 1950—1951“.
  4. Тэчка „Бібліятэка“: ліставаньне ў бібліятэчных справах.

5. Тэчка з ліставаньнем у справах *Pax Romano*.
6. Тэчкі з карэспандэнцыяй а. Аляксандра Надсана (неўпарадкаваная).

Скрыня а. Ул. Салавей

Невялікая скрыня з дакумэнтамі асабістага характару.

1. Скрынка з рознымі пячаткамі а. Уладзіслава Салаўя.
2. Асабістыя дакумэнты (нямецкія і літоўскія).
3. Фатаздымкі з дзейнасьці сьвятара ў Нямецчыне.
4. Тэчка з паперамі з нагоды пахаваньня а. Уладзіслава Салаўя.
5. Тры тэчкі з рознымі прыватнымі матэрыяламі й дакумэнтамі.
6. Нешматлікая карэспандэнцыя.

Архіў уладыкі Часлава Сіповіча

Займае вялікую шафу й складаецца найперш з шматлікай карэспандэнцыі ў розных мовах.

Скрыня „Сядура“

Складаецца з тэчкі з ліставаньнем Уладзімера Сядуры розных гадоў і тэчкі з тэкстамі артыкулаў.

Скрыня „а. Татарыновіч (1)“

Утрымлівае раскладзеную па тэчках (частка паводле альфабэту, частка разам) карэспандэнцыю розных гадоў і асобную тэчку з лістамі 1947—1948 гг.

Скрыня „Архіў а. Татарыновіча (2)“

Утрымлівае пераважна машынапісныя матэрыялы й карэспандэнцыю.

1. Тэчка з машынапісам навуковай працы, прысьвечанай Кірылу Тураўскаму (у італьянскай і польскай мовах).
2. Машынапісы тэкстаў рэлігійнага зьместу.
3. Тэчка „Матэрыялы да «Зьніча»“.
4. Капэрта дакумэнтаў, зьвязаных з выданьнем і распаўсюдам „Зьніча“.

5. Тэчка „Справы Арганізацыйна-рэлігійныя“: карэспандэнцыя рознага часу.

6. Тэчка „Дакументальныя даведкі“: машынапісныя матэрыялы зь дзейнасьці беларускай эміграцыі й яе дзеячаў ды капэрта машынапісаў і копіяў скарынаведных публікацыяў.

7. Тэчка бяз назвы з карэспандэнцыяй пераважна ў лацінскай мове (сярод іншага ёсьць сьпіс сьвятароў-беларусаў каталікоў).

8. Тэчка „Зьніч“: карэспандэнцыя ў справе выданьня „Зьніча“.

9. Тэчка бяз назвы з асабістымі дакумэнтамі, фатаздымкамі й інфармацыйнымі матэрыяламі розных гадоў.

Скрыня „а. Чарняўскі“

Утрымлівае машынапісныя тэксты перакладаў біблейскіх і літургічных тэкстаў, зробленых а. Уладыславам Чарняўскім.

Скрыня „а. Чарняўскі й іншыя пераклады Сьвятога пісанья“

Утрымлівае пераклады Леаніда Галяка, а. Уладыслава Чарняўскага й інш.

Архіў Сакрата Яновіча

Займае асобную шафу й складаецца з машынапісных і рукапісных матэрыялаў розных гадоў.

ДАКУМЕНТЫ І МАТЭРЫЯЛЫ З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІХ ДАЧЫНЕННЯЎ ПАДЧАС ДРУГОЙ СУСЬВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў АРХІВАХ І БІБЛІЯТЭКАХ Польшчы І Вялікабрытаніі

Гісторыя польска-беларускіх дачыненняў у пэрыяд Другой сусьветнай вайны, бясспрэчна, належыць да ліку надзвычай істотных і яшчэ, на жаль, маладасьледаваных у айчынай і замежнай гістарыяграфіі старонак мінуўшчыны абодвух народаў. Увесь комплекс польска-беларускіх стасункаў (палітычных, вайсковых, гаспадарчых і сацыяльных) варта разглядаць на двух узроўнях: дачыненні паміж звычайнымі людзьмі (польскім і беларускім насельніцтвам) і паміж польскай і беларускай палітычнымі элітамі (палітычнымі групамі, партыямі, арганізацыямі). У архіўных крыніцах знаходзяць адлюстраваньне розных цікавых аспэктаў згаданых стасункаў: 1) беларускае пытаньне ў палітыцы польскага эміграцыйнага ўраду і разнастайных палітычных пляняў польскага незалежніцкага лягеру; 2) узаемаадносіны паміж беларускім насельніцтвам і польскім незалежніцкім падпольлем ва ўмовах савецкага і нямецкага панаваньня; 3) кантакты паміж беларускім нацыянальным рухам і польскім незалежніцкім лягерам падчас савецкай і нямецкай акупацыі; 4) стаўленьне беларускага насельніцтва да паразы Польшчы ў верасьні 1939 г.; 5) становішча беларускай меншасьці ў Польшчы ў гады вайны; 6) удзел беларусаў у польскіх узброеных фармаваньнях у 1939—1945 гг.

Мэтай гэтай публікацыі ёсьць разгляд асноўных архіўных крыніцаў згаданай праблематыкі, якія знаходзяцца ў Польшчы і Вялікабрытаніі. Шмат матэрыялаў, неабходных для падрыхтоўкі бадай любога грунтоўнага дасьледаваньня, прысьвечанага супольным польска-беларускім

бачынам гісторыі XX ст., знаходзяцца ў Архівах новых актаў у Варшаве (*Archiwum Akt Nowych*). Тут захоўваюцца фонды, дзе можна знайсці досыць багата інфармацыі пра падзеі часу нямецкай акупацыі.

У першую чаргу заслугоўваюць на ўвагу дакумэнты польскага падполья, якія ствараюць два асобныя фонды — Дэлегацыі ўраду Рэспублікі Польшча на край¹ і Галоўнага камандавання Арміі Краёвай². Першы з іх цікавы перадусім тым, што ўтрымлівае пласт дакументаў, якія паходзяць з Усходняга бюро Дэлегацыі ўраду на край. Гэтая арганізацыя займалася зборам інфармацыі на ўсходніх тэрыторыях даваеннай польскай дзяржавы, у тым ліку ў Заходняй Беларусі. Галоўным чынам у фондзе ўтрымліваюцца тыднёвыя й месячныя рапартаў пра грамадзка-палітычную, вайсковую, сацыяльную й гаспадарчую сытуацыю на беларускай тэрыторыі. Сярод аспэктаў, на якіх найбольш засяроджвалі ўвагу аўтары рапартаў, была актыўнасць беларускага руху пад савецкай і нямецкай акупацыяй, а таксама стаўленьне беларусаў да польскага пытання й польскага насельніцтва. Варта падкрэсліць, што гэтаму аспэкту ў рапартах звычайна надавалася значна больш увагі, чым нават дзейнасці савецкай партызанкі ці перамяшчэнням нямецкіх вайсковых адзінкаў. Звесткі пра беларуска-польскія стасункі можна знайсці найперш у рапартах з Наваградчыны й Віленшчыны, радзей — з Палесся.

Некаторыя матэрыялы да гісторыі беларуска-польскіх дачыненняў утрымліваюцца таксама ў рапартах г. зв. „*Pro Memoria* аб сытуацыі ў краіне“³, аўтарамі якіх былі супрацоўнікі Дэпартаменту інфармацыі й прэсы Дэлегацыі ўраду Рэспублікі Польшча. Яны ствараліся для своеасаблівай рэгістрацыі фактаў злачынстваў акупантаў, каб пазней выкарыстоўваць тыя звесткі ў адпаведных судовых справах. У зборах Архіву новых актаў захоўваецца 29 рапартаў з гэтай сэрыі, якія асвятляюць дзейнасць акупантаў у пэрыяд зь вясны 1941 да вясны 1944 гг., у тым ліку ў паўночна-ўсходніх ваяводзтвах Другой Рэчы Паспалітай. Польска-беларуская тэматыка прасочваецца на бачынах паасобных рапартаў у сувязі з удзелам беларускіх арганізацыяў у антыпольскіх акцыях нямецкіх акупацыйных уладаў.

Фонды Дэлегацыі ўраду й Арміі Краёвай цікавыя для айчынных даследнікаў яшчэ і матэрыяламі што да перамоваў паміж польскай пад-

¹ Archiwum Akt Nowych (AAN). Sygn. 202-III.

² AAN. Sygn. 203-III.

³ AAN. Sygn. 202-I-III.

польнай дзяржавай і некаторымі беларускімі дзеячамі ў 1941—1944 гг. У розны час у іх бралі ўдзел прадстаўнікі Партыі беларускіх нацыяналістаў (ПБН), а ў 1942 г. нават Радаслаў Астроўскі, будучы прэзыдэнт Беларускай Цэнтральнай Рады (БЦР). У АҚоўскіх актах, якія цяпер захоўваюцца ў зборах ААН у Варшаве, утрымліваюцца справаздачы пра беларускі рух пад нямецкай акупацыяй чальцоў АК, што ажыццяўлялі непасрэдня перамовы зь беларускім бокам. У месячных рапартах экспазытураў Арміі Краёвай у акупаванай краіне можна трапіць на інфармацыю адносна беларускага руху й стаўленьня яго дзеячаў да польскага Супраціву⁴.

Іншыя дакумэнты з гісторыі польска-беларускіх стасункаў падчас нямецкай акупацыі знаходзяцца таксама ў нямецкіх акупацыйных крыніцах Архіву новых актаў. Масіў нямецкамоўных дакумэнтаў складае фонд г. зв. Александрыйскіх мікрафільмаў. Найбольшую цікавасць выклікаюць матэрыялы, створаныя Канцэлярыяй рэйхсфюрэра СС⁵, Міністэрства ўсходніх земляў⁶. Гэта разнастайныя справаздачы й рапартажы кіраўніцтва СС, паліцыі й цывільных нямецкіх устаноў, якія мелі непасрэднае дачыненне да абшару Генэральнай акругі „Беларусь“. Нярэдка ўвагу аўтараў такой дакумэнтацыі (нямецкіх вайсковых і цывільных урадоўцаў) прыцягвалі складаныя дачыненні паміж польскімі й беларускімі палітычнымі сіламі.

Дакумэнты трох згаданых вышэй архіўных фондаў у значнай ступені ўжо даследаваныя айчыннымі й замежнымі гісторыкамі. Акрамя таго, частка фонду Дэлегатуры была апублікаваная ў выглядзе апрацаванага збору дакумэнтаў⁷.

Сярод іншых збораў Архіву новых актаў, дзе магчыма знайсці цікавыя дакумэнты з гісторыі беларуска-польскіх дачыненняў, варта адзначыць фонды Саюзу польскіх патрыётаў (*ZPP*)⁸, Дзяржаўнага ўпраўлення рэпатрыяцыі (*PUR*)⁹, Міністэрства працы й грамадзкай апекі польскага эміграцыйнага ўраду (*MPiOS*)¹⁰, Міністэрства замеж-

⁴ ААН. Sygn. 202-I-2; 202-I-30, 31; 202-II-22; 203-VII-37.

⁵ ААН. Sygn. mf aleksandryjskie. T-175.

⁶ ААН. Sygn. mf aleksandryjskie. T-454.

⁷ Pro Memoria (1941—1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu RP na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim, Warszawa—Pułtusk 2004/2005.

⁸ ААН. Sygn. ZPP.

⁹ ААН. Sygn. PUR.

¹⁰ ААН. Sygn. MpiOS.

ных справаў¹¹. У апошнім захоўваюцца паведамленьні польскіх дыпляматычных прадстаўніцтваў, якія ўтрымліваюць звесткі наконт дзейнасьці напярэдадні Другой сусьветнай вайны беларускіх палітычных асяродкаў у шэрагу эўрапейскіх краінаў (такіх як Нямеччына й Латвія), а таксама іх кантактаў зь беларусамі ў Другой Рэчы Паспалітай¹². Некаторыя цікавыя дакумэнты пра беларускі нацыянальны рух у Польшчы й яго стаўленьне да палякаў і ўкраінцаў утрымліваюцца ў фондзе Генэральнага губэрнатарства¹³. Адлюстраваныя ў нямецкіх дакумэнтах польска-беларускія рэляцыі датычаць 1939—1944 гг., калі польскія землі ўваходзілі ў склад Генэральнага губэрнатарства.

Сапраўдным скарбам матэрыялаў што да ўдзелу беларусаў ва ўзброеных сілах Другой Рэчы Паспалітай напярэдадні і на пачатку Другой сусьветнай вайны зьяўляецца Цэнтральны вайсковы архіў у Варшаве-Рамбэртаве (*Centralne Archiwum Wojskowe*). Найбольшай увагі сярод яго збораў заслугоўваюць фонды Другога аддзелу Галоўнага штабу Войска Польскага¹⁴, камандаваньня 9-га корпусу (Берасьце)¹⁵ і калекцыя Вайскова-архіўнай камісіі¹⁶. Апошні фонд уяўляе сабой багаты збор дакумэнтаў з расейскіх архіваў (Расейскі дзяржаўны вайсковы архіў, Дзяржаўны архіў Расейскай Фэдэрацыі, Цэнтральны архіў Міністэрства абароны Расейскай Фэдэрацыі й інш.), якія апынуліся ў польскім архіве на пачатку 1990-х гг. дзякуючы намаганьням супрацоўнікаў вайскова-гістарычнай камісіі. Сярод іншага, тут захоўваюцца дакумэнты адносна польскіх ваеннапалонных у СССР у 1939—1941 гг., значная колькасьць актаў паходзіць з канцылярый Ўправы па справах ваеннапалонных і інтэрнаваных НКУС СССР. Дзякуючы гэтым дакумэнтам магчыма вызначыць колькасьць беларусаў сярод польскіх вайскоўцаў у савецкай няволі, прааналізаваць стаўленьне савецкіх уладаў да ваеннапалонных беларускай нацыянальнасьці, прасачыць акалічнасьці лёсу некаторых беларусаў, што былі ахвярамі Катынскага лесу.

У фондах Другога аддзелу Галоўнага штабу Войска Польскага й камандаваньня паасобных акругаў карпусоў захоўваюцца вельмі падрабязныя справаздачы камандаваньня паасобных вайсковых фармавань-

¹¹ AAN. Sygn. MSZ, 322.

¹² Тамсама.

¹³ AAN. Sygn. Generalne Gubernatorstwo, 429.

¹⁴ CAW. Sygn. I.303.3.

¹⁵ CAW. Sygn. I.371.3-9.

¹⁶ CAW. Sygn. VIII.800.

няў адносна вынікаў мабілізацыі на тэрыторыі паўночна-ўсходніх ва-
ыводзтваў Польшчы напярэдадні вайны. Гэтыя дакумэнты дапаўняюць
агульныя звесткі пра стаўленьне беларускага насельніцтва да нямец-
кай і савецкай агрэсіі ў дачыненні Польшчы ў верасні 1939 г.¹⁷.

Пэўную каштоўнасьць маюць дакумэнты з пэрсанальнага фонду
польскіх афіцэраў¹⁸. Яго складаюць пэрсанальныя тэчкі грамадзянаў
міжваеннай Польшчы, што мелі вайсковую годнасьць афіцэраў, у тым
ліку афіцэраў рэзэрвы. Гэты збор цікавы для гісторыкаў, якія займа-
юцца пошукам беларусаў у польскай арміі ў гады Другой сусьветнай
вайны. Варта згадаць, што сярод былых польскіх афіцэраў сустрака-
ліся таксама вядомыя беларускія дзеячы. Так, сярод афіцэрскіх пэрс-
анальных тэчак магчыма знайсьці дакумэнты Францішка Кушаля,
які ў міжваенны час быў капітанам польскага войска, ці Францішка
Ўмястоўскага, які да вайны належаў да паспалітага рушаньня
польскага войска, а ў красавіку 1940 г. быў закатаваны НКУС у Ка-
тынскім лесе¹⁹.

Заслугоўвае на ўвагу таксама збор асабістых рэчаў жаўнераў
Польскіх узброеных сілаў на Захадзе, што палеглі падчас Другой сусь-
ветнай вайны²⁰. Сярод іх былі дзясяткі беларусаў, якія змагаліся і за-
гінулі ў Італіі, Францыі, Нямецчыне, Галляндыі, Бэльгіі і Паўночнай
Афрыцы. Разам з чыста вайсковымі рэчамі і рэлігійнай літаратурай у
пэрсанальных тэчках захоўваецца перапіска вайскоўцаў з сваякамі і
сябрамі.

Важным сховішчам дакумэнтаў з гісторыі беларуска-польскіх да-
чыненняў у гады вайны ёсьць Усходні архіў (*Archiwum Wschodnie*).
Значную частку яго складаюць матэрыялы з калекцыі Інстытуту імя
Гувэра²¹, а таксама ўспаміны былых жыхароў Заходняй Беларусі,
сабраныя ўжо на пачатку 1990-х гг. супрацоўнікамі грамадзкага цэнтру
„Карта“ (Варшава)²². Пераважна гэтыя тэксты жыхароў паўночна-
ўсходніх ваыводзтваў даваеннай Польшчы пра падзеі верасня 1939 г.
і савецкія рэпрэсіі на тэрыторыі Заходняй Беларусі. У сваіх рэляцыях
аўтары нярэдка згадвалі пра міжнацыянальныя адносіны, у тым ліку

¹⁷ CAW. Sygn. I.371.9A. T. 100, 198.

¹⁸ CAW. Sygn. AP; KKIMN.

¹⁹ CAW. Sygn. AP 650.

²⁰ CAW. Sygn.: Depozyty żołnierzy PSZ na Zachodzie.

²¹ Archiwum Wschodnie (AW). Sygn. III.

²² AW. Sygn. Wspomnienia, II.

стаўленьне беларускага насельніцтва да прыходу Чырвонай Арміі ў верасні 1939 г., стасункі паміж палякамі й беларусамі ў савецкіх лягерах у 1940—1941 гг. і пад нямецкай акупацыяй. Варта, аднак, заўважыць, што гэтыя ўспаміны, як і любыя іншыя, варта выкарыстоўваць зь вялікай асьцярогай, зважаючы на іх суб'ектыўны характар. Да таго ж, некаторыя дакумэнты з фонду Інстытуту Гувэра дублююцца з матэрыяламі адпаведнага фонду, які ад нядаўняга часу захоўваецца ў Архіве новых актаў²³. Проста адбіткі тых дакумэнтаў у розны час траплялі ў Польшчу са згаданага інстытуту ў Каліфорніі (ЗША), дзе да сёння захоўваюцца арыгіналы.

Нельга абмінуць увагай і Ваяводзкі дзяржаўны архіў у Беластоку. Тут захоўваецца багаты матэрыял, прысьвечаны беларускай меншасці ў Польшчы пасля ліпеня 1944 г. Пераважную большасць складаюць дакумэнты камуністычных уладаў на Беласточчыне: рапарты, справаздачи, статыстычныя звесткі на тэрыторыі Беластоцкага ваяводзтва, якія характарызавалі настроі беларускага насельніцтва, яго стаўленьне да ўладаў і польскага незалежніцкага падполья²⁴.

Варта таксама згадаць матэрыялы, што ўтрымлівае архіў Цэнтральнага музэю ваеннапалонных у Ламбіновічах-Аполі (*Archiwum Centralnego Muzeum Jenców Wojennych*). Тут знаходзіцца адна з найбольш поўных калекцыяў дакумэнтаў, датычных польскіх вайскоўцаў, што ў верасні 1939 г. трапілі ў нямецкі палон²⁵. Галоўным чынам гэта іменныя спісы ваеннапалонных. Нагадаем, што ў выніку паразы Польшчы ў кампаніі 1939 г. у нямецкай няволі апынуліся звыш 420 тысячаў польскіх жаўнераў і афіцэраў. Сярод іх ня менш за 20 тысячаў — беларусы. Удзел беларусаў у кампаніі 1939 г. на баку польскай арміі да нядаўняга часу быў малавядомай бачынай гісторыі Беларусі. З дапамогай згаданых архіўных дакумэнтаў магчыма таксама высветліць цікавыя моманты біяграфіі некаторых вядомых беларусаў, якія знаходзіліся ў нямецкім палоне, напрыклад, Станіслава Грынкевіча, Васіля Камароўскага, Усевалода Родзкі, жаўнераў 1-га беларуска-га штурмовага зьвязу²⁶.

²³ AAN. Sygn. HI, MSW.

²⁴ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku (WAPwB). Sygn. UWB; SPB; SPBB; SPS.

²⁵ Archiwum Centralnego Muzeum Jencyw Wojennych w Jambinowicach-Opolu (ACMJWwJ). Sygn. WAsT.: Stalag IA-Oflag XVI E.

²⁶ ACMJWwJ. Sygn. WAsT.: Oflag XA, l. 4, 47; Stalag XXIA, l. 255.

Нешматлікія, але надзвычай каштоўныя дакумэнты, якія тычацца стаўлення беларускага насельніцтва да мабілізацыі ў польскае войска ў 1939 г., а таксама адносінаў да польскага антыкамуністычнага ўзброенага падполья на Беласточчыне (як нацыянальнага, гэтак і аб'яднаньня „Вольнасьць і Незалежнасьць“) пасля ліпеня 1944 г., можна адшукаць у архіўных зборах былога Вайскова-гістарычнага інстытуту ў Варшаве. Цяпер гэныя матэрыялы знаходзяцца ў Навуковай бібліятэцы Вайсковага бюро гістарычных дасьледаваньняў (*Biblioteka Naukowa Wojskowego Biura Badań Historycznych*)²⁷. Паводле характару, матэрыялы магчыма падзяліць на: пісьмовыя ўспаміны (напрыклад, былых удзельнікаў кампаніі 1939 г.) і дакумэнтальныя крыніцы (тэксты загадаў, прапагандовыя ўлёткі польскага падполья).

Некаторыя дакумэнты з гісторыі беларуска-польскіх стасункаў падчас нямецкай акупацыі захоўваюцца ў архіве Інстытуту нацыянальнай памяці (*Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*) і падначаленым гэтай установе ў юрыдычным сэнсе, але самастойным у архіўнай працы архіве Галоўнай камісіі дасьледаваньня гітлераўскіх злачынстваў у Польшчы (*Archiwum Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*). У першым зь іх знаходзіцца фонд „Беларускія нацыяналісты і іх палітычныя асяродкі на Захадзе“²⁸, што складаецца з апэратыўных дакумэнтаў службаў дзяржаўнай бяспэкі камуністычнай Польшчы за 1944—1974 гг. У паваяны час камуністычныя спэцслужбы намагаліся кантраляваць жыцьцё сваіх грамадзянаў, і пад асабліва пільны нагляд траплялі найбольш актыўныя й няпэўныя з камуністычнага гледзішча асобы, у тым ліку й беларусы. У шэрагі г. зв. „беларускіх нацыяналістаў“ залічваліся тыя, хто вылучаўся нацыянальнымі поглядамі, пераважна людзі, якія падчас нямецкай акупацыі працавалі ў органах мясцовага самакіраваньня (бурмістры, войты, старасты), належалі да разнастайных нацыянальных арганізацыяў (напрыклад, БНС) альбо служылі ў вайсковых і вайскова-паліцэйскіх фармаваньнях. Значную частку згаданых асобаў складалі былыя сябры Беларускага камітэту ў Беластоку (1941—1944). Пасля заканчэньня Другой сусьветнай вайны большасьць зь іх ня здолела эвакуавацца на Захад і засталася ў Польшчы. Шмат хто зьмяніў уласнае прозьвішча й старанна хаваў сваё мінулае перад новымі ўладамі. Польскія службы бяспэкі намагаліся ўсталя-

²⁷ Biblioteka Naukowa Wojskowego Biura Badań Historycznych (BN WBBH). Sygn.: II/2. Т. 536, 540.

²⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN). Sygn. BU 00231/228.

ваць кантроль над часткай такіх „беларускіх нацыяналістаў“, а таксама спрабавалі празь іх выкарыстаць дзеля сваіх мэтаў беларускую палітычную эміграцыю ў краінах Заходняй Эўропы, Паўночнай Амэрыкі й Аўстраліі. Паводле характару й клясыфікацыі, згаданыя архіўныя дакумэнты складаюцца са штомесячных і штогадовых справаздачаў аб стане „распрацоўкі“ „беларускіх нацыяналістаў“, ліставаньня й загадаў на гэты конт. Зьмест дакумэнтаў пераважна датычыць дзейнасьці сяброў беларускіх арганізацыяў пад нямецкай акупацыяй і іх узаемадачыненьняў з польскім насельніцтвам і польскім рухам Супраціву. Падобныя матэрыялы захоўване ня толькі Цэнтральны архіў у Варшаве, але й рэгіянальныя філіі, перадусім — у Беластоку.

Ня менш цікавыя й каштоўныя матэрыялы ўтрымліваюць сховішчы згаданага вышэй архіву Галоўнай камісіі дасьледаваньняў гітлераўскіх злачынстваў у Польшчы. Сярод іншага тут захоўваюцца дакумэнты судовых справаў адносна колішніх беларускіх паліцыянтаў, якія ўдзельнічалі ў зьнішчэньні цывільнага насельніцтва, а пасля вайны жылі ў Польшчы. Варта адзначыць, што да злачыннай дзейнасьці камуністычныя ўлады залічалі ня толькі ўдзел у забойствах мірнага насельніцтва, але таксама і змаганьне з Саветамі. У сувязі з гэтым нярэдка на лаве падсудных побач з ваеннымі злачынцамі аказваліся й дзеячы беларускага антыкамуністычнага руху ў гады Другой сусьветнай вайны. У 1940—1960-х гг. адбыліся некалькі гучных судовых працэсаў, у выніку якіх за краты на розныя тэрміны зьняволеньня трапілі дзясяткі былых функцыянераў беларускіх вайскова-паліцэйскіх фармаваньняў, а некалькі асобаў нават атрымалі сьмяротныя выракі. Сярод крымінальных справаў, якія захоўваюцца ў архіве, неабходна згадаць матэрыялы судовага працэсу над колішнімі жаўнерамі 13-га беларускага паліцэйскага батальёну СД, што ў паваенныя гады пасяліліся ў Польшчы²⁹. Да ліку найбольш гучных належыць і справа 1956—1957 гг. у дачыненні некалькіх паліцыянтаў на чале зь Сяргеем Бобкам, былым камэндантам сумнавядомага Калдычэўскага лягеру. Яе матэрыялы ўяўляюць сабою допыты абвінавачаных, сьведчаньні відавочцаў, службовыя нататкі сьледчых, тэксты прысудаў і г. д. Значная частка дакумэнтаў датычыць разгляду ўдзелу беларускіх паліцыянтаў у забойствах польскай інтэлігенцыі ў часе г. зв. „Польскай акцыі“ (*Polenaktion*) у 1942 г. Крыніцы дазваляюць узнавіць ход *Polenaktion* на тэрыторыі Наваградзкага, Ба-

²⁹ Archiwum Głównej Komisji Badań Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (AGKWBZ-HwP). Sygn. SWWr. T. 98-112; SOW. T. 67.

ранавіцкага, Слонімскага, Стаўпецкага, Глыбоцкага раёнаў, а таксама пералічыць прозьвішчы беларусаў, перадусім чальцоў БНС, што былі заангажаваныя ў ажыццяўленьне гэтае карнае акцыі.

Зборы дакумэнтаў з гісторыі беларуска-польскіх дачыненняў захоўваюцца таксама ў аддзеле рукапісаў унівэрсытэцкай бібліятэкі ў Варшаве (*Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie*). Цікавыя матэрыялы знаходзяцца ў фондзе Бюро інфармацыі й прапаганды Галоўнага камандаваньня Арміі Краёвай³⁰. Мэтай гэтай арганізацыі была, між іншым, прапагандовая праца сярод насельніцтва, у тым ліку нацыянальных меншасьцяў. Сярод дакумэнтаў магчыма знайсці абежнікі кіраўніцтва Бюро да акруговых аддзелаў у справе трактаваньня беларусаў, стаўленьня да беларускай інтэлігенцыі й простага насельніцтва, інструкцыі што да магчымасьці перамоваў зь беларускімі дзеячамі, аналітычныя матэрыялы пра стан і пэрспэктывы разьвіцьця беларускага руху. Апрача таго, фонд утрымлівае некалькі цікавых дакумэнтаў часу звароту ў ліпені 1942 г. беларускіх дзеячаў да Ватыкану з патрабаваньнем дэпалянізацыі й беларусізацыі Каталіцкага касьцёлу ў Беларусі. Маецца на ўвазе ліст беларускага актыву ў экспазытуру Апостальскай сталіцы ў Бэрліне³¹.

Каштоўнымі для дасьледніка беларуска-польскіх дачыненняў у гады вайны зьяўляюцца дакумэнты, што захоўваюцца ў польскіх архівах і бібліятэках Вялікабрытаніі. Як вядома, менавіта ў гэтай краіне на працягу амаль усёй Другой сусьветнай вайны (ад чэрвеня 1940 г.) знаходзіўся польскі эміграцыйны ўрад. Тут засталася пераважная большасьць дакумэнтаў, створаных польскімі палітычнымі й вайсковымі ўладамі на чужыне. Найбуйнейшым архіўным асяродкам брытанскай палёні ёсьць архіў Польскага інстытуту й музэю імя генэрала Сікорскага ў Лёндане (*Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego*), дзе захоўваюцца матэрыялы як вайсковага, гэтак і палітычнага характару. У прыватнасьці, тут амаль цалкам знаходзяцца архівы розных установаў і арганізацыяў: Рады Міністраў і разнастайных міністэрстваў (у тым ліку — Міністэрства нацыянальнай аба-

³⁰ Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW). Wydział Rękopisów. Sygn. 14209-1422.

³¹ Перакладзеная на польскую мову копія ліста захоўваецца таксама ў архіве архідыяцэзіі ў Беластоку. Гл.: Шальц Ю. „...На карысьць Нямецчыны й Беларусі“ // Запісы БІНІМ. №26. New York—Miensk, 2003. С. 132—136.

³² Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS). Sygn. RN; RM-K.

роны, Міністэрства замежных справаў і інш.)³²; Галоўнага камандавання польскага войска й паасобных фармаваньняў і родаў зброі³³; грамадзкіх таварыстваў на чужыне; шматлікія асабовыя фонды, якія былі перададзеныя ў архіў вядомымі палітычнымі або вайсковымі дзеячамі³⁴.

У архіве Польскага інстытуту асабліва шмат матэрыялаў адносна ўдзелу беларусаў у польскім войску падчас Другой сусьветнай вайны. Такія дакумэнты захоўваюцца ў фондах Галоўнага камандавання польскага войска, а таксама родаў зброі (напрыклад, вайскова-паветраныя сілы), асобных апэратыўных і тактычных фармаваньняў. Пераважна гэта загады, выдаваныя на розных узроўнях, ліставаньне паміж Міністэрствам нацыянальнай абароны й іншымі ведамствамі, а таксама статыстычныя звесткі пра асабовы склад польскай арміі на чужыне. Дзякуючы гэтым дакумэнтам магчыма вызначыць нацыянальную й рэлігійную палітыку польскіх вайсковых уладаў у дачыненні жаўнераў-непалякаў, у тым ліку — беларусаў. Акрамя таго, падрабязная нацыянальная й рэлігійная статыстыка дазваляе прасачыць колькасны склад беларусаў і прадстаўнікоў іншых нацыянальных меншасцяў у паасобных вайсковых фармаваньнях, што ў гады Другой сусьветнай вайны змагаліся на франтах у Італіі, Францыі, Галіяндзі, Бэльгіі, Паўночнай Афрыцы й г. д.

Вялікую каштоўнасьць маюць некаторыя дакумэнты з цывільных дзяржаўных устаноў: Рады Міністраў альбо Міністэрства справаў рэлігійных веравызнаньняў. Прыкладам, тут знаходзяцца матэрыялы (справаздачы праваслаўных капэлянаў, карэспандэнцыя Рады Міністраў, дакумэнтацыя польскіх амбасадаў і дыпляматычных прадстаўніцтваў у краінах трэцяга сьвету), што датычаць лёсу 2 тысячаў цывільных беларусаў, якія ў 1942 г. разам з польскай арміяй генэрала Ўладыслава Андэраса пакінулі СССР і накіраваліся ў Іран, адтуль — у Ірак, Індыю, Мэксыку й Усходнюю Афрыку. Дакумэнты дазваляюць асэнсаваць палітычную й рэлігійную дзейнасьць беларускіх выгнанцаў, а таксама адлюстроўваюць складаныя ўзаемадачыненні паміж польскімі грамадзянамі розных нацыянальнасьцяў, якія апынуліся ў далёкай Мэксыцы альбо Танзаніі. У паперах канцылярыі Рады Міністраў захоўваюцца мэмарандумы й мэмарыялы створанага ўвесну 1942 г. Беларускага камітэту ў Тэгеране да польскага эміграцыйнага

³³ IPMS. Sygn. A.X-A.XII; Lot. A.V.

³⁴ IPMS. Sygn. Relacje i wspomnienia. Kol. 9.

ўраду, а таксама прэзыдэнта ЗША ў справе паваяеннай дзяржаўнай прыналежнасці беларускіх земляў³⁵.

Немагчыма абмінуць увагай таксама матэрыялы Цэнтру даследаванняў польскага падполья ў Лёндане (*Studium Polski Podziemnej*), які зьяўляецца найбуйнейшым архіўным зборам са спецыялізацыяй на гісторыі Арміі Краёвай. Найбольш цікавымі для айчыннага навукоўца тут падаюцца дакумэнты што да партызанскага руху на Віленшчыне ды Наваградчыне³⁶. Гэта і ўспаміны былых удзельнікаў польскага незалежніцкага падполья, і апэратыўная дакумэнтацыя, створаная партызанамі (прыкладам, справаздачы аб ваеннай сытуацыі й настроях насельніцтва на акупаваных абшарах). Асабліваю вартасць маюць таксама матэрыялы з фонду Галоўнага камандавання Арміі Краёвай, якія дазваляюць акрэсьліць стаўленьне кіраўніцтва гэтай падпольнай арганізацыі да беларускага пытання (справаздачы аб перамовах зь беларускімі дзеячамі; аналітычныя рэфэраты адносна стану беларускага руху й магчымасцяў супрацоўніцтва зь ім)³⁷. У Цэнтры знаходзіцца й багаты збор успамінаў былых удзельнікаў падполья, у тым ліку на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Тут ёсць успаміны як шараговых жаўнераў, якія змагаліся ў партызанскіх аддзелах, гэтак і буйных кіраўнікоў незалежніцкае барацьбы, напрыклад, успаміны колішняга шэфа штабу Наваградзкае акругі АК Станіслава Сэндзяка й ягоных паплечнікаў³⁸. У рэляцыях магчыма адшукаць інфармацыю пра дачыненні польскага падполья зь беларускім насельніцтвам. Шэраг успамінаў утрымлівае згадкі пра ўдзел беларусаў у АК.

Падсумоўваючы агляд польскіх крыніцаў на тэму беларуска-польскіх адносінаў у гады Другой сусветнай вайны, належыць прызнаць, што гэтая праблема адлюстраваная ў дакумэнтах значна больш сьціпла, чым польска-ўкраінскія дачыненні ў згаданы пэрыяд. Разам з тым, матэрыялы, якія асьвятляюць стасункі паміж беларусамі й палякамі ў час вайны, расьцярушаныя ў розных архіўных зборах Польшчы й Вялікабрытаніі, маюць вялікую навуковую каштоўнасьць і яшчэ чакаюць на сваіх дасьледнікаў.

³⁵ IPMS. Sygn. Kol. 9.V.6; A.11.851c.

³⁶ Studium Polski Podziemnej (SPP). Sygn. Pro Memoria — MSW, 3.I.I.

³⁷ SPP. Sygn. Pro Memoria — MSW, 3.I.I.13B.

³⁸ SPP. Sygn. 3.I.I.I.

АРХІЎ РАДЫ БНР

Гісторыя архіву Рады БНР найноўшага часу пачынае свой адлік ад 1997 г. — згодна з пастановаю, прынятаю на XXII Сэсіі Рады БНР (30—31 жніўня 1997 г.). Аднаўленьне пачыналася з чыстага аркуша: на жнівень 1997 г. архіву не існавала. Акрамя дакумэнтаў і пратаколаў бягучага часу вырашылі таксама збіраць дакумэнты, датычныя Рады БНР ад пачатку аднаўленьня яе дзейнасьці на эміграцыі.

Крыніцамі папаўненьня бачыліся прыватныя архівы грамадзкіх дзеячаў, Фундацыя Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк, ЗША), Бібліятэка й музэй імя Ф. Скарыны ў Лёндане, царкоўныя сховы. Найбольшыя спадзяваньні ўскладаліся на Беларускі інстытут навукі й мастацтва, з збораў якога й былі адбітыя шматлікія копіі, асабліва ў дачыненні да пэрыядычных выданняў і эфэмэры.

Па зборы матар'ялаў распачалася праца над публікацыяй асобных зь іх¹. Архіў Рады БНР, насьледуючы Беларускаму загранічнаму архіву, вырашылі пабудаваць з чатырох аддзелаў: дакумэнтаў, пэрыядычных выданняў, бібліятэчны, бібліяграфічны.

Аддзел дакумэнтаў

Тут перахоўваюцца пратаколы, мэмарандумы, пастановы, рэзалю-

---

¹ Захарка В. Галоўныя моманты беларускага руху // Запісы БІНІМ. №24. Нью-Ёрк—Менск, 1999. С. 5—87; Каханоўскі А. Фактычныя дадзеньня аб стане беларускае эміграцыі // Запісы БІНІМ. №28. Нью-Ёрк—Менск, 2004. С. 273—284; Лісты Васіля Захаркі // Запісы БІНІМ. №28. Нью-Ёрк—Менск, 2004. С. 285—291.

цыі, маніфэсты, Статут Рады БНР, Канстытуцыя БНР², пасьведчаньні, „Падатковыя карткі“ (пазьнейшы назоў — „Падатковыя кніжкі“) сяброў Рады, афіцыйнае й прыватнае ліставаньне, сярод якога асабліваю значнасьць маюць лісты й паштовыя карткі Міколы Абрамчыка й Янкі Чарапука-Змагара³. Сюды ж належаць працы кшталту адкрытага ліста Янкі Ліманоўскага „Да паважаных сяброў Рады БНР“ (1956), „Сучасныя праблемы Беларускае вонкавае палітыкі“ (недатаваны, без пазначэньня аўтарства; №7 Канцылярыі Ўраду БНР⁴).

Частка дакумэнтаў надрукаваная на афіцыйных блянках — „Беларуская Народная Рэспубліка / Урад Беларускай Народнай Рэспублікі / Republique Democratique Bielorussienne / Gouvernement De La Republique Democratique / Bielorussienne“, асобныя зь іх маюць пячатку „Ўрад Беларускае Народнае Рэспублікі“.

З найбольш раньніх дакумэнтаў — „Пракакол №2 паседжаньня Прэзыдыюму Рады БНР“, другая або трэцяя копія, адбітая на машыныцы:

„Пракакол №2 паседжаньня Прэзыдыюму Рады БНР 21 чэрвеня 1948 г. у Остэргэфене.

Прысутнічалі: Старшыня Рады БНР Прэз. інж. М. Абрамчык, др. І. Гагалінскі, пасол А. Стагановіч, др. Станіслаў Станкевіч, палкоўнік М. Дзямідаў, др. В. Войтанка, М. Рагажэцкі, М. Міцкевіч, М. Панькоў, В. Папуцэвіч, П. Манькоўскі, М. Куцэвіч.

Парадак дня: 1. Уканстытуяваньне Прэзыдыюму Рады БНР; 2. Пакліканьне паасобных камісіяў; 3. Справа апублікаваньня матэрыялаў Сэсіі Рады БНР; 4. Царкоўныя справы; 5. Рознае.

Да пункту 1: Першым Заступнікам Старшыні Рады БНР, выбранага папярэдняй Сэсіяй Рады БНР, заакцэптавана сп. Др. І. Гагалінскага, на другога Заступніка Старшыні Рады БНР выбраны сп. пасол

² Машынапіснае выданьне без пазначэньня старонак (агулам 18 бачынаў, друк з аднаго боку) мае дапіску: „Гэты праект Канстытуцыі Беларускае Народнае Рэспублікі ўкладзены сп. Маг. Юр., судзьдзёй вышэйшага суду БНР на эміграцыі Л. Галяком, на прапанову Прэзыдэнта летам 1949 году, у часе побыту пераважнае колькасьці беларускае эміграцыі на лягероў у Нямецчыне. Да вясны 1953 г. праект ня быў падняты ні на адной з сэсіяў Рады БНР, але шырэй абмяркоўваўся паасобнымі паважнымі сьбрамі Рады і Ўраду БНР на эміграцыі“.

³ Асобныя зь іх выдрукаваны ў: АРСНЕ. Менск, 2001. №3. С. 53—67.

⁴ Большасьць дакумэнтаў мае нейкую нутраную нумарацыю (код), як звычайна ў справаводствах.

А. Стагановіч, на сакратара Прэзыдыюму Рады БНР выбраны др. С. Станкевіч.

Да п. 2: Пастаноўлена арганізаваць наступныя Камісіі Рады БНР і вызначана наступных ейных старшыняў: 1. Камісія Вонкавых Спраў пад старшынствам др. В. Войтанкі; 2. Камісія Нутраных Справаў пад старшынствам В. Папуцэвіча; 3. Камісія Вайсковых Справаў пад старшынствам пал. М. Дзямідава; 4. Фінансавая Камісія пад старшынствам М. Кунцэвіча; 5. Камісія Праўная пад старшынствам М. Міцкевіча; 6. Культурна-асьветная Камісія пад старшынствам М. Панькова й П. Манькоўскага.

Да п. 3: Пастаноўлена арганізаваць выдаваньне Інфармацыйнай Камісіі „Беларускага Прэсавага Бюра“ дзеля апублікаваньня матэрыялаў і пастановаў органаў БНР і іншых палітычных і грамадзкіх арганізацыяў. Важнейшыя з гэтых матэрыялаў выдаваць у спецыяльных выданьнях „БелПрэсБюра“ ў чужых мовах. Пастановы аб вонкавай і нутраной палітыцы, прынятыя Сэсіяй Рады БНР 21.06.48, выдрукаваць у „БелПрэсБюры“, скуль перадрукуе іх „Бацькаўшчына“, а пастанову аб вонкавай палітыцы зьмясьціць таксама ў іншамойных выданьнях „БелПрэсСлужбы“.

Да п. 4: Не афіцыйна, але фактычна Рада БНР павінна падтрымліваць акцыю аднаўленьня Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы і ў гэтым кірунку а) праводзіць адпаведную прапаганду сярод праваслаўных беларусаў; б) старацца аб прыездзе з Францыі сьвятара Фінькоўскага й высьвячэньне яго на япіскапа; в) высьвячэньне на япіскапа Ў. Тамашчыка й М. Дзямідава, высьвячэньне сьвятароў для Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы; д) выдаваць беларускі царкоўны аўтакефальны орган. Арганізацыйнае праводжаньне гэтае акцыі даручаецца др. В. Войтанку й палкоўніку М. Дзямідаву.

Да п. 5: Даручана сп. В. Папуцэвічу арганізаваць кантролю беларускага нутранага арганізацыйнага жыцьця. Пастаноўлена выдаць сэрыю беларускіх паштовых марак й даручана выкананьне гэтае пастановы Фінансавай камісіі.

Старшыня Рады БНР / Прэзыдэнт БНР інж. М. Абрамчык
Сакратар Прэзыдыюму Рады БНР Др. Ст. Станкевіч⁵.

⁵ Гэты й наступныя дакумэнты з архіву Рады БНР друкуюцца з захаваньнем правапісу арыгіналу.

Да таго ж часу належыць дакумэнт са штампам „*Kanc. Uradu B.N.R. No 108 DATA. AHZSINSIWMIPRI.DS*“. Нумар, як і подпіс (неразборліва) на штампі, зроблены чырвоным алавіком:

„Інструкцыя №1 Прадстаўніком Ураду БНР у розных дзяржавах сьвету. Зьмест: Агульныя дырэктывы.

§1. Урад БНР з мэтай актывізацыі свае працы на эміграцыі арганізуе ў розных дзяржавах сьвету свае Прадстаўніцтвы.

§2. На чале Прадстаўніцтва Ураду БНР стаіць Прадстаўнік Ураду БНР, адпаведна ўмандатаваны.

§3. Залежна ад патрэбы й магчымасьцяў Прадстаўнік Ураду БНР падбірае сабе супрацоўнікаў — сакратара й рэфэрэнтаў нутранае й вонкавае палітыкі. Пэрсанальны склад супрацоўнікаў падлягае зацьверджаньню ўраду БНР.

§4. Прадстаўнік Ураду БНР дзейць у адпаведнасьці з інструкцыямі й распараджэньнямі свайго ўраду й перад ім адказны. Ён можа выяўляць і собскую ініцыятыву, аднак у межах атрыманых ад Ураду дырэктываў. Ува ўсіх няпэўных і няясных выпадках належыць зварочвацца за растлумачэньнямі да ўраду БНР.

§5. На абавязку Прадстаўніка ўраду БНР ёсьць праводзіць на тэрыторыі дзяржавы свайго месцапрабываньня палітыку ўраду БНР, дзеля чаго ён павінен:

а) устанавіць і трымаць сталую сувязь і супрацоўніцтва із усімі незалежніцкімі беларускімі арганізацыямі, апіраючыся на іх у сваёй працы;

б) устанавіць і трымаць сталую сувязь і супрацоўніцтва із Прадстаўнікамі эміграцыйных урадаў і інш. палітычнымі й грамадзкімі арганізацыямі народаў, заняволеных савецкай Расеяй;

в) інфармаваць урадава-палітычныя дзейнікі й шырокую грамадзкасьць дзяржавы свайго месцапрабываньня аб палажэньні беларускага народу й мэтах ягонага нацыянальнага-вызвольнага змаганьня;

г) праводзіць у жыцьцё ўсе іншыя заданьні ўраду БНР на аснове спецыяльных распараджэньняў.

Прэм'ер-Міністар Ураду БНР [подпіс] / А. Каханойскі /
10.12.1948“.

Нумар 5 Канцылярыі ўраду БНР мае польскамоўны дакумэнт, загаловаваны „*Notatka z roboty Prezidenta B.R.L. Mikolaja Abramczyka w*

Londyne od 10.07.47 do 06.08.1947 g.“ за подпісамі Міколы Абрамчыка, Міхася Тулейкі, Аўгена Каханойскага й датаваны 29.09.1950:

1. 10.07.47. *Przyjazd do Londynu z Paryża.*

2. 16.07.47. *Godzina 13—15 — Obiad w Oginsku Polskim. Obecni: Prezydent M. Abramczyk, Rektor Misji Katolickiej Ks. Sipowicz, Prezes Zjednoczenia Bialoruskiego w W. Brytanii Prof. Hryszkiewicz; Minister A. Tarnowski, Min. T. Gwiazdowski, Dr. T. Jankowski, Dyr. S. J. Paprocki.*

3. 17.07.47. *Godzina 11.30. wizyta Prezydenta M. Abramczyka u Ministra Spraw Zagranicznych A. Tarnowskiego.*

Godzina 16—17 wizyta Prezydenta M. Abramczyka u Pana Prezydenta R. P.

4. 21.07.47. *Godzina 12. wizyta Prezydenta M. Abramczyka u Pana Prezesa Rady Ministrow Gen. Bor-Komorowskiego.*

Godzina 19.30 rozmowa Prezydenta M. Abramczyka a panami J. Kuncewiczem i B. Domanskim w sprawie miedzunarodowego porozumienia stronictw ludowych w stanach Zjednoczonych.

5. 23.07.47. *Godzina 10. wizyta Prezydenta M. Abramczyka u Min WR i OP p. Prof. Folkierskiego w obecności Dyr. W. Piotrowicza.*

Godzina 13. sniadanie Prezydenta M. Abramczyka z Gen. W. Andersem, Gen. Kopanskim i Gen. K. Wisnowskim.

6. 24.07.47. *Godzina 15. konferencja w sprawach uchodzczych w MSZ. Obecni: Prezydent M. Abramczyk, prof. Hryszkiewicz, Min. M. Sokolowski, Dyr. T. Katelbach, Dyr. St. J. Paprocki.*

7. 26.07.47. *Godzina 13. sniadanie w Ognisku. Obecni: Prezydent M. Abramczyk, Min. Tarnowski i Dyr. St. Paprocki.*

Godzina 13. Sniadanie w Ognisku. Obecni: Prezydent Abramczyk, Prof. Hryszkiewicz, pp. ministrowie A. Tarnowski, Z. Berezowski i A. Pragier, Dyr. St. Paprocki.

Godzina 16. herbatka w Ognisku zorganizowana przez Zarzady Związku Pisarzy Polskich i Związku Dziennikarzy Polskich. Obecni: Prezydent M. Abramczyk, Ks. Rektor Sipowicz, Prof. Hryszkiewicz, Prof. Stronski, plk. Boguslawski, p. Naglerowa, p. Sikorski, p. Wierzbianski i Dyr. St. Paprocki, Prof. Żyltowski i inni.

Godzina 18. herbatka w Klubie Deredalnym. Obecni: Pan Premier Gen. Bor-Komorowski, Min. Folkierski, Ambasador Lukasiewicz, Gen. Prchala, Dr. Pridavok, pp. Zaleski, Zagorski, Red. Zielinski i inni, oraz Prezydent M. Abramczyk, Ks. Rector Sipowicz i Prof. Hryszkiewicz.

8. 30.07.47. *Godzina 11.30—13.30. Wizyta u Min. Z. Berezowskiego Prezydenta M. Abramczyka i Prof. Hryszkiewicz w obecności Dyr. St. Paprockiego.*

Godzina 13. Sniadanie. Obecni: Prezydent Abramczyk, generalowie Anders, Kopanski i Wisnowski.

Godzina 16. herbatka u Min. Starzewskiego. Obecni: Prezydent M. Abramczyk, Prof. Hryszkiewicz, Posel estonski Turma, Posel lotewski Zarinsz, Gen. Prchala, Prof. Szensi, Min. jugoslawianski Gawrylowicz, Dyr. Pawlovic, Min. Pallis, Amb. J. Lukasiewicz, Amb. T. Filipowicz, Dyr. St. Paprocki.

9. 06.08.47. Godzina 12. Wizyta Prezydenta M. Abramczyka u Min. Spraw Zagranicznych A. Tarnowskiego — wymiana listyw.

10. 08.08.47. Godzina 13. Obiad. Pozegnanie. Obecni: Prezydent M. Abramczyk, Min. Tarnowski, Prof. Hryszkiewicz, Dyr. Paprocki. Wymiana adresów organizacji i instytucyj dla kontaktów“.

Асаблівую каштоўнасць маюць захаваныя ў архіве пратаколы сесіяў Рады БНР: VI (1951), VII (1954), XI (1971), XV (1978) і XIX (1988).

Шэраг юрыдычных дакументаў даюць багата інфармацыі да гісторыі дзейнасці Рады БНР на эміграцыі:

„Аднаўленьне Рады БНР 28 сьнежня 1947 г. у Нямеччыне прайшло ў не зусім спрыяльных абставінах. Асноўная маса беларускае эміграцыі перабывала ў лягерах. Вісеў над ёй яшчэ сьцень страху рэпатрыяцыі пад прымусам, была няпэўненасць будучыні, нявыразнасць агульнапалітычнай сытуацыі. Трэба было сьпяшацца з арганізацыяй аўтарытэтнага прадстаўніцтва.

Увосень 1946 г. было ўзгоднена з старэйшымі беларускімі палітычнымі дзеячамі, што пры аднаўленьні Рады БНР трэба ахапіць як мага шырэй актыў палітычных і грамадзкіх дзеячоў.

Паколькі ў нас не было палітычных партыяў і, апрача Францыі і Ангельчыны, не існавалі яшчэ грамадзкія арганізацыі, якія б маглі паслаць у Раду сваіх прадстаўнікоў, было пастаноўлена ўлучыць у склад Рады БНР кожнага грамадзка-палітычнага дзеяча, які сваёй мінулай дзейнасцю стварыў сабе аўтарытэт у беларускім грамадзтве ды меў адпаведныя кваліфікацыі. Актывам старэйшых і быў складзены сьпіс гэтых людзей у ліку 72 асобаў, у якім на першым месцы стаялі паслы Польскага Сойму з Заходняй Беларусі, удзельнікі Ўсебеларускага Кангрэсу 1917 году, вайскавікі таго часу і старэйшыя заслужаныя грамадзкія дзеячы.

28 сьнежня 1947 г. адбылася інаўгурацыйная сесія, на якой гэтыя 72 кандыдаты склалі ўрачыста прысягу вернасці БНР на рукі Прэзідэнта БНР. Тут жа быў сфармаваны і Ўрад БНР. Дальней папаў-

неньне праходзіла павальней — паводле таго ж прынцыпу. Пад канец 1954 г. Рада мела 142 радных⁶.

На падставе падобных архіўных дакументаў па меры магчымасці робіцца спроба аднаўленьня асобных мамэнтаў гісторыі й дзейнасці Рады БНР на эміграцыі, у першую чаргу ўдзел у такіх грамадзка-значных праектах, як, напрыклад, Парыскі блёк і мюнхэнскі Інстытут вывучэння СССР.

Згодна з дакументамі архіву, 17 верасня 1951 г. ад прадстаўніка „Союза Освобождения Народов России“ (СОНР) Аляксандра Керанскага Міколу Абрамчыку паступіла прапанова, сутнасць якой палягала ў наступным: СОНР мусіць стацца цэнтрам і каардынатарам змаганьня народаў СССР супраць бальшавізму. Да ўдзелу ў СОНР не дапускаліся арганізацыі, зацікаўленыя ў адраджэньні дарэвалюцыйнага ўкладу ці пабудове якой-небудзь іншай таталітарнай сыстэмы, а таксама тыя, хто прапагандаваў нацыяналізм ці адмаўляў народам СССР у іхным нацыянальным волевыяўленьні. Палітычная праграма СОНР фармулявалася гэтак: барацьба з камуністычнаю дыктатураю да яе поўнага ліквідаваньня; прызнаньне раўнапраўя ўсіх народаў, вызнаньня іх права на вызначэньне ўласнага лёсу на падставе ўсенароднага галасаваньня; перагляд тэрытарыяльных захопаў, ажыццяўлёных камуністамі; аднаўленьне дзяржаўнага сувэрэнітэту краінаў, гвалтам далучаных да СССР. Савет СОНР меў складацца з 60 сяброў: 20 расейцаў, 20 прадстаўнікоў нацыянальнасьцяў (беларусы, украінцы, грузіны) і 20 вядомых палітычных і культурных дзеячаў, незалежна ад нацыянальнасьці (вылучаюцца першымі 40 сябрамі на ўзаемнае пагадненьне).

Па двухгадзінных перамовах з Керанскім Мікола Абрамчык, выказаўшы свае думкі што да асобных фармулёвак (у прыватнасці, пра ўсенароднае галасаваньне заўважыў, што свой выбар беларускі народ зрабіў яшчэ ў 1918 г.), згадзіўся абмеркаваць супрацоўніцтва з СОНР зь сябрамі Рады БНР і з гэтым прыехаў у Нью-Ёрк.

28 кастрычніка 1951 г. адбылося першае паседжаньне VI сэсіі Рады, дзе ў прысутнасці 42 радных абмяркоўваўся шэраг пытаньняў, зь якіх галоўным было супрацоўніцтва з СОНР.

У справаздачным дакладзе Мікола Абрамчык сказаў, што прыняты прынцып „прысутнасці“ (удзел у працы як мага большай колькасці міжнародных арганізацыяў) спрацаваў: Радаю БНР зацікавіліся ЗША, якія лічаць яе рэпрэзэнтацыйным органам беларускага народу; Ватыкан, які запэўніў, што па аднаўленьні дзяржаўнасці ў Беларусі

⁶ Праект рэарганізацыі Рады БНР. 14 лютага 1968 г. — 7 с.

будуць існаваць дзяцэзіі зь беларускімі эпіскапамі, і вось СОНР, які прапаноўвае супрацоўніцтва. Працяглае абмеркаваньне асаблівых вынікаў не прынесла: вырашылі пацягнуць час ды апрацаваць тэкст контрапрапановы.

Таму паведамленьне ў газэтах пра падпісаньне 7 лістапада 1951 г. у Вісбадэне (Нямеччына) прадстаўнікамі 11 арганізацыяў дэкларацыі аб узгадненьні сумесных дзеяньняў у барацьбе з бальшавізмам выклікала ў сяброў Рады хвалю абурэньня: акрамя пяці расейскіх арганізацыяў дэкларацыю падпісалі Грузінскі нацыянальны савет, Азэрбайджанскі камітэт нацыянальнага адзінства, Паўночна-Каўкаскі антыкамуністычны народны саюз, Армянскі саюз змагароў за свабоду, Туркестанскі нацыянальны камітэт. Зь беларускага боку падпісаў прадстаўнік „Беларускага дэмакратычнага рэспубліканскага савету“ М. Брагуля (Парыж). Такі псэўданім абраў сабе сябра Рады БНР Барыс Рагуля.

Наступныя эмацыйныя паседжаньні VI сэсіі Рады (11 лістапада, 25 лістапада 1951 г., 3 лютага, 16 сакавіка 1952 г.) і ўся VII сэсія былі прысьвечаныя пераважна Вісбадэнскаму пагадненьню. Сябры Рады высьвятлялі паўнамоцтвы Барыса Рагулі, абмяркоўвалі палажэньні й фармулёўкі пагадненьня, заклікалі да суду над Рагулем і пагражалі выхадам з Рады. Няпроста далося Міколу Абрамчыку адстаяць Барыса Рагулю, які фактычна дзейнічаў паводле ягонага загаду, ды пераканаць радных у патрэбе далучэньня да новапаўсталай арганізацыі, у дзейнасьці якой вельмі зацікаўлены амэрыканцы. Але ўжо ў 1954 г. у „Беларусе“ ў артыкуле „Акадэмія Парыскага Блёку“ пісалася: „*Вялікая ўдача сьвяткаваньня першых угодкаў заснаваньня Парыскага Блёку была, аднак, асаблівай пацехай для нас, беларусаў, бо, як ведама, беларусы адыгралі адну з важнейшых роляў як у паўстаньні самога Парыскага Блёку, гэтак і ў арганізацыі сьвяткаваньня першых ягоных угодкаў*“⁷.

⁷ Беларус. №24 (48). 18 красавіка 1954. Таксама гл.: Камунікат Лігі Вызваленьня Народу СССР (Парыскі Блёк) // Бацькаўшчына. №33 (315). 12 жніўня 1956; Абрамчык М., Старшыня Лігі. Ліга Вызваленьня Народу СССР (Парыскі Блёк). Яе склад, мэты, заданьне // Бацькаўшчына. №7—8 (443—444). 22 лютага 1959. Дэкларацыя Лігі Вызваленьня Народу СССР — Парыскага Блёку // Бацькаўшчына. №31 (467). 9 жніўня 1959; Абрамчык М. Мэмарандум, высланы ад імя Лігі Вызваленьня Народу СССР (Парыскага Блёку) на імя Прэзыдэнта ЗША Айзэнгаўэра, Прэзыдэнта Францыі дэ Голя, Прэм’ера Вялікабрытаніі Макміляна й Віцэ-прэзыдэнта ЗША Ніксана // Бацькаўшчына. №21 (505). 22 травня 1960.

Інстытут вывучэння СССР быў заснаваны ў Мюнхэне 8 ліпеня 1950 г. расейскімі эмігрантамі як вольная карпарацыя навуковых супрацоўнікаў з мэтай ўсебаковага даследавання СССР і азнаямлення сьвету з вынікамі такой працы. З другой паловы сакавіка 1951 г. Інстытут пачаў атрымоўваць датацыі ад амэрыканскага Камітэту вызваленьня народаў Расеі (пазьней — Камітэт вызваленьня ад бальшавізму). Гэты ж Камітэт у 1954 г. ініцыяваў рэарганізацыю Інстытуту, у выніку якой да дасьледнай дзейнасьці далучыліся навукоўцы іншых нацыянальнасьцяў, у тым ліку й беларусы. Арганізацыйную працу ўзялі на сябе сябры Рады БНР, у першую чаргу Антон Адамовіч і Станіслаў Станкевіч.

Задачаю Інстытуту зьяўлялася даследаваньне тэорыі й практыкі дзяржаўнага й сацыяльнага ладу СССР, а таксама вывучэньне разнастайных гістарычных, культурных, нацыянальных, палітычных праблемаў народаў Савецкага Саюзу. Асноўнымі формамі дзейнасьці былі навуковыя канфэрэнцыі, выдавецкая праца, чытаньне дакладаў, наладжваньне навуковых сувязяў Інстытуту. Ад пачатку ўстанова праектавалася як цэнтар для аб'яднаньня навукоўцаў-эмігрантаў і дапамогі ў іх досьледах, што рабіла ўстанову ўнікальнай⁸.

За час свайго існаваньня Інстытут фінансаваў напісаньне й друк не аднаго дзясятка манаграфіяў (у тым ліку такіх ведамых, як „Супраціў саветызацыі“ Антона Адамовіча⁹, „Доля беларускае культуры пад Саветамі“ Ўладзімера Глыбіннага¹⁰ ды інш.), выйшла 12 тамоў калектыўнага „Беларускага Зборніка“ (1955—1960) ды восем нумароў ангельскамоўнага пэрыёдыку *Belorussian Review* (1955—1960). Большасьць аўтараў зьяўляліся сябрамі Рады.

Ліквідацыя Інстытуту — ня ў выніку скасаваньня датацыяў Кангрэсу ЗША, як тое звычайна падаецца, а як саступка Рычарда Ніксана й

⁸ Гл.: Прадстаўнік Амэрыканскага Камітэту на беларускім сходзе // Беларус. №59. 10 сакавіка 1957. (Абмеркаваньне дзейнасьці амэрыканскага Камітэту вызваленьня ад бальшавізму, радыё „Вызваленьне“, Інстытуту вывучэння СССР); Крушыніч Ст. Пяцігодзьдзе Інстытуту для Вывучэння СССР // Бацькаўшчына. №33 (263). 14 жніўня 1955.

⁹ Adamovich A. Opposition to the Sovietization in Belorussian Literature (1917—1957). München: Institute for the Study of the USSR, 1958. — 204 p.

¹⁰ Глыбіны У. Доля Беларускае культуры пад Саветамі. Мюнхэн: Інстытут для Вывучэння СССР, 1958. — 162 с.

Гэнры Кісэнджэра Маскве ў імя „глябальнай палітыкі“ — у значнай меры падбіла дасьледніцкую й выдавецкую дзейнасьць эміграцыйных навукоўцаў. Што праўда, ня ўсіх. Гэтак, Надзея Тэадаровіч-Абрамава працягвала да самай сваёй сьмерці за собскія грошы выдаваць расейскамоўны часопіс „Рэлігія і атэізм у СССР“, што па-сутнасьці зьяўляўся інстытуцкім выданьнем.

Фактычна, мэтанакіраваны пошук і збор дакумэнтаў для архіву Рады БНР толькі пачынаецца. І першым крокам мусіць быць — з дапамогаю беларусаў Францыі — спроба сустрэчы з спадкаемцамі нядаўна памерлай Ніны Абрамчык (Ляўковіч) з мэтай атрымання архіваў БНР, якія няпраўна перахоўваліся ў гэтай сям’і.

Адзел пэрыядычных выданьняў

Пры адсутнасьці арыгінальных дакумэнтаў пэрыядычныя выданьні БНР набываюць асабліваю каштоўнасьць.

Афіцыйных выданьняў Рады БНР менш, як тое магло б уяўляцца: „Абежнік. Сэктар Рады БНР у ЗША“ (1955), „Бюлетэнь БНР“ (1947—1948), „Бюлетэнь Рады БНР“ (1957—1962), „Весьнік Прэзыдыому Рады БНР“ (1998), „Камунікаты Прэзыдыому і Сакратарыяту Рады БНР“ (1970—1998), некаторыя інш.¹¹. Большасьць гэтых выданьняў захоўваецца ў архіве, дзякуючы зборам БНІМу.

Ёсьць у архіве й адзіны нумар „Бюлетэню Рады Беларускай Народнай Рэспублікі“ 1926 г., выдадзены ў Празе дзякуючы Васілю Русаку. Зьмест выданьня наступны: „Покліч“ Пётры Крэчэўскага; „Загранічная прэса“ Мікалая Вяршыніна; „Дэмоні“ Цётры Крэчэўскага; „Спраставаньне“ Пётры Крэчэўскага; „Мандаты БНР. Даклад, чытаны ў Беларускам Студэнскім Клубе ў Празе 16-га студзеня 1926 г.“ П[ётры] К[рэчэўскага]; „Голас эміграцыі“ Васіля Русака.

Адзел бібліятэчны

У гэты адзел зьбіраюцца арыгінальныя выданьні, кшталту „Краткого очерка возникновения Белорусской Народной Республики“ Аляксандра Цьвікевіча (Кіеў, 1918), эміграцыйныя выданьні, датычныя БНР

¹¹ Поўнае апісаньне выданьняў гл.: Kipel V., Kipel Z. Belarusian Publishing in the West: A Bibliography. Warsaw, 2006. — XVI + 844 p.

або працы сяброў Рады БНР (напрыклад, праца Міколы Шылы „А што далей? Кароткі нарыс узаемаадносінаў сярод беларускай эміграцыі“ (Браўншвайг, 1948), і, што асабліва важна, выданні заходніх і амэрыканскіх дасьледнікаў. Сярод апошніх перш-наперш трэба назваць дзьве кнігі Міколы (Нікалаўца) Вакара¹² *Belorussia. The Making of a Nation i A Bibliographical Guide to Belorussia* (абедзьве — *Cambridge, Harvard University Press*, 1956). Менавіта ў гэтых працах упершыню ў ангельскай мове было напісана пра БНР, што не абышлі ўвагаю акадэмічныя колы¹³.

Бібліятэчны аддзел плянуе падрыхтоўку й друк кніг. Першым за плянаванае выданьне зборніка артыкулаў Тамаша Грыба.

Аддзел бібліяграфічны

У плянах архіву — росьпіс усіх артыкулаў з пэрыядычных выданьняў эміграцыі, датычных дзейнасьці Рады БНР. Як прыклад такой працы, далей прыводзіцца падрыхтаваная Аленаю Юрэвіч выбраная бібліяграфія матэрыялаў да гісторыі БНР з газэтаў „Бацькаўшчына“ й „Беларус“.

---

¹² **Вакар Мікола (Нікалас)** нарадзіўся 26.05.1894, паводле адных зьвестак — у Кіеве, паводле другіх — у Тульчыне Падольскай губэрні (сёньня Віньніцкая вобласць, Украіна). Адукацыю атрымаў у Кіеве й Маскве. Падчас вайны быў мабілізаваны, запісаўся ў *Добровольческую армию*, зь якою апынуўся за мяжою ў 1920 г. У Парыжы стаўся супрацоўнікам „*Последних Новостей*“ Пятра Мілюкова, для якіх, акрамя артыкулаў і карэспандэнцыяў, пераклаў з ангельскай і францускай моваў 52 раманы. З пачаткам Другой сусьветнай вайны пераехаў у ЗША, дзе паступіў вучыцца ў Гарвардзкі ўнівэрсытэт: у 1945 г. атрымаў званьне магістра, а праз год абараніў доктарскую дысэртацыю (славянскія мовы й літаратуры). Ад 1947 да 1950 гг. чытаў лекцыі ў Гарвардзкай летняй школе, Бостанкім ўнівэрсытэце, а ў 1963—1967 гг. чытаў курс ва ўнівэрсытэце ў Агаё. Памёр 18.07.1970 г.

¹³ Гл. рэцэнзію ў: *The Slavonic and East European Review*. Vol. XXXV. No 84. December 1956. P. 310.

**БІБЛІЯГРАФІЯ МАТЭРЫЯЛАЎ ДА ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ РЭСПУБЛІКІ
НА СТАРОНКАХ ГАЗЭТАЎ
„БАЦЬКАЎШЧЫНА“ І „БЕЛАРУС“**

1948

1. **З канцэлярыі Прэзыдэнта БНР** // Бацькаўшчына. №31 (34). 10 кастрычніка 1948. С. 3.
Адказ на пасквільны анонім.
Мікола Абрамчык, Радаслаў Астроўскі, Ларыса Геніюш, Міхась Ігнатовіч, Васіль Захарка, Янка (Іван) Касяк, Анатоль Шкутка.
2. **Інтэрвію прэм'ер-міністра Ўраду БНР** // Бацькаўшчына. №40 (43). 19 сьнежня 1948. С. 2.
3. **Маніфэст Рады Беларускай Народнай Рэспублікі** // Бацькаўшчына. №9 (12). 25 сакавіка 1948. С. 1; №11—13 (397—399). С. 1.
4. **Пастанова сэсіі Рады БНР Беларускае Народнае Рэспублікі ў справе беларускае нутранае палітыкі** // Бацькаўшчына. №24 (27). 11 ліпеня 1948. С. 1; Беларус. №4 (6). 25 сьнежня 1951. С. 1.

1949

1. **Абрамчык М. Ад Сп. Прэзыдэнта БНР** // Бацькаўшчына. №1 (45). 2 студзеня 1949. С. 1.
Віншаваньне з Новым годам і Калядамі.
2. **Абрамчык М. Зварот Прэзыдэнта БНР да Беларускага Народу (3 нагоды свята 25 Сакавіка)** // Бацькаўшчына. №8 (52). 25 сакавіка 1949. С. 1.
3. **БНРУ дакумэнтах** // Бацькаўшчына. №15 (59). 18 жнівеня 1949. С. 3; №16 (60). 5 кастрычніка 1949. С. 3.

4. **За ідэю 25 Сакавіка** // Бацькаўшчына. №8 (52). 25 сакавіка 1949. С. 1.
5. **Паседжаньне Прэзыдыюму Рады БНР (Нью Ёрк)** // Бацькаўшчына. №9 (53). 6 красавіка 1949. С. 1.

1950

1. **Абрамчык М. Прывітаньне Прэзыдэнта (Да 32-х угодкаў Незалежнасьці БНР)** // Бацькаўшчына. №2 (62). 25 сакавіка 1950. С. 1.
2. **Беларускі вызвольны рух — зьява прыродна-боскіх законаў. (3 прамовы прэзыдэнта Абрамчыка на банкцеце ў Чыкага)** // Беларус. №1. 20 верасьня 1950. С. 1—2.
3. **Інтэрвію М. Абрамчыка** // Бацькаўшчына. №1 (61). 1 студзеня—лютага 1950. С. 3.
4. **Маркі БНР** // Бацькаўшчына. №1 (61). 1 студзеня 1950. С. 4.
Першая сэрыя марак БНР.
5. **Мэмарыял Ураду БНР** // Беларус. №2. 27 лістапада 1950. С. 1.
6. **Прывітаньне Прэзыдэнта М. Абрамчыка** // Бацькаўшчына. №1 (61). 1 студзеня 1950. С. 1.
7. **Прывітаньне Прэзыдэнту БНР інж. М. Абрамчыка [ад 4-га Кангрэсу]** // Бацькаўшчына. №1 (61). 1 студзеня 1950. С. 1.
8. **Прэзыдэнт БНР [М. Абрамчык] у Чыкага** // Бацькаўшчына. №2 (62). 25 сакавіка 1950. С. 1.

1951

1. **Абрамчык М. Зварот прэзыдэнта БНР** // Бацькаўшчына. №66. 6 травня 1951. С. 1.
2. **Абрамчык М. Калядна-навагодняе прывітаньне Прэзыдэнта Рады БНР Міколы Абрамчыка беларускаму народу** // Беларус. №1 (3). 10 лютага 1951. С. 1.
3. **Ад'езд прэзыдэнта М. Абрамчыка ў ЗША** // Бацькаўшчына. №73. 31 кастрычніка 1951. С. 3.
4. **В. Шостая сэсія Рады БНР** // Беларус. №4 (6). 25 сьнежня 1951. С. 3.
5. **Пастанова 6-ай Сэсіі Рады БНР у справе Антыбальшавіцкага Фронту Змаганьня** // Бацькаўшчына. №77. 16 сьнежня 1951. С. 1.

Подпісы: А. Махноўскі, Сташыня Сэсіі Рады БНР, А. Шукелойць, сакратар.

6. **Пастанова сэсіі Рады Беларускае Народнае Рэспублікі ў справе беларускае нутранае палітыкі** // Беларус. №4 (6). 25 сьнежня 1951. С. 1.
7. **Шостая Сэсія Рады Беларускай Народнай Рэспублікі** // Бацькаўшчына. №77. 16 сьнежня 1951. С. 1.

1952

1. **Абрамчык М. Заклік Прэзыдэнта Рады БНР Міколы Абрамчыка. (З нагоды 34-ых угодкаў БНР)** // Беларус. №1 (7). 25 сакавіка 1952. С. 1—2.
2. **Абрамчык М. [Пісьмо з падзякай за віншаваньні з нагоды юбілею]** // Бацькаўшчына. №41 (120). 12 кастрычніка 1952. С. 3.
3. **Акт 25 Сакавіка. 3-я Ўстаўная Грамата Рады БНР** // Беларус. №1 (7). 25 сакавіка 1952. С. 1.
4. **Зварот Рады БНР да Задзіночаных Нацыяў** // Бацькаўшчына. №1—2 (80—81). 7 студзеня 1952. С. 5.
5. **Інтэрвію прэзыдэнта БНР** // Бацькаўшчына. №23 (102). 8 чэрвеня 1952. С. 2—3.
6. **Каранеўскі Я. На службе нацыянальна-вызвольнай ідэі** // Бацькаўшчына. №36—37 (115—116). 7—14 верасьня 1952. С. 1—2. 50-годзьдзе прэзыдэнта Рады БНР інж. Міколы Абрамчыка.
7. **Памёр Язэп Варонка** // Беларус. №4 (10). 14 чэрвеня 1952. С. 2.
8. **Прывітаньні для Прэзыдэнта БНР [М. Абрамчыка, з нагоды 50-годзьдзя з дня народжаньня]** // Бацькаўшчына. №36—37 (115—116). 7—14 верасьня 1952. С. 1—2; №38 (117). 21 верасьня 1952. С. 2; №40 (119). 4 кастрычніка 1952. С. 2; №41 (120). 12 кастрычніка 1952. С. 3.
9. **Прывітаньне Ягонаі Міласьці Прэзыдэнту БНР Інж. Міколе Абрамчыку** // Беларус. №10 (16). 6 верасьня 1952. С. 3.
10. **Прыезд Прэзыдэнта БНР у Чыкага** // Бацькаўшчына. №10 (89). 9 сакавіка 1952. С. 4.
11. **Пяцьдзясят год ахвярнага жыцьця [Прэзыдэнта Рады БНР Міколы Абрамчыка]** // Беларус. №10 (16). 6 верасьня 1952. С. 3—4.

12. **Рыдлеўскі Л. З жыцця й дзейнасці М. Абрамчыка** // Бацькаўшчына. №36—37 (115—116). 7—14 верасня 1952. С. 3—4.
Фабіян Акінчыц, кс. Вінцэнт Гадлеўскі, Уладзімер Жылка, Васіль Захарка, Усевалад Ігнацюўскі, Пятро Крэчэўскі, Янка Купала, Іосіф Лагіновіч, Леанід Родзевіч, Аляксандар Чарвякоў, Мікола Шкялёнак.

1953

1. **А. К. [Кастусь Агула]. Змагары за нашу долю. [Пётра Крэчэўскі, Васіль Захарка]** // Беларус. №6 (30). 25 сакавіка 1953. С. 2—3.
2. **Абрамчык М. Зварот Прэзідэнта БНР** // Бацькаўшчына. №12—13 (143—144). 25 сакавіка 1953. С. 1.
3. **Абрамчык М. Пажаданьні Прэзідэнта БНР** // Бацькаўшчына. №1—2 (132—133). Каляды, 7 студзеня 1953. С. 1.
4. **Важная справа. Прапанова для чарговае сэсіі Рады БНР** // Бацькаўшчына. №43 (174). 1 лістапада 1953. С. 1—2.
5. **Да 7-ай Сэсіі Рады БНР** // Беларус. №19 (43). 17 кастрычніка 1953. С. 1; №22 (46). 25 сьнежня 1953. С. 2.
6. **Пратэст Захаркі прэзідэнту Летувы** // Бацькаўшчына. №10—11 (141—142). 15 сакавіка 1953. С. 2.
7. **Прывітаньне Прэзідэнту БНР інж. М. Абрамчыку** // Беларус. №5 (29) [памылкова: 4 (28)]. 7 сакавіка 1953. С. 1.
8. **Прысутны. Да 7-ай сэсіі Рады БНР** // Беларус. №21 (45). 28 лістапада 1953. С. 1—2.
9. **Прэзідэнт Абрамчык ізноў у ЗША** // Беларус. №9 (33). 2 травень 1953. С. 1.

1954

1. **Ад'езд прэзідэнта М. Абрамчыка з ЗША** // Беларус. №24 (48). 18 красавіка 1954. С. 1.
2. **Закрыцьцё 7-ай сэсіі Рады БНР. Дэкларацыя сяброў Рады** // Беларус. №24 (48). 18 красавіка 1954. С. 2.
3. **Захарка В. Беларусь: роля й значаньне яе на Ўсходзе Эўропы** // Беларус. №3 (49). 1 жніўня 1954. С. 4, 6; №4 (50). 20 сьнежня 1954. С. 4—6.
4. **Прэзідэнт Абрамчык адведаў Мюнхэн** // Бацькаўшчына. №38 (220). 17 кастрычніка 1954. С. 1.

5. **Прэзыдэнт БНР інж. Абрамчык у Кліўлендзе** // Беларус. №23 (47). 6 сакавіка 1954. С. 2.
6. **Радзё „Вызваленне“ аб 25 Сакавіку** // Бацькаўшчына. №14 (196). 4 красавіка 1954. С. 4.

1955

1. **Захарка В. Беларусь: роля й значаньне яе на Ўсходзе Эўропы** // Беларус. №1 (51). 20 сакавіка 1955. С. 4—6; №3 (53). 20 верасня 1955. С. 4—6; №4 (54). 26 сьнежня 1955. С. 4—6.
2. **мрт. Прэзыдэнт БНР адведаў Мюнхэн** // Бацькаўшчына. №25 (255). 19 чэрвеня 1955. С. 1.
3. **Паважнасьць падзеі. Да 37-ых угодкаў акту 25 Сакавіка** // Беларус. №5 (51). 20 сакавіка 1955. С. 1.
4. **Рэзалюцыя ў сувязі з рэфэратам Прэзыдэнта БНР Міколы Абрамчыка** // Бацькаўшчына. №43 (373). 23 кастрычніка 1955. С. 2.
5. **У сактары Рады БНР у ЗША** // Беларус. №4 (54). 27 сьнежня 1955. С. 7.
Інфармацыя аб дзейнасьці радыё „Вызваленне“.

1956

1. **Адкрыцьцё васьмае сэсіі Рады БНР** // Бацькаўшчына. №41 (323). 7 кастрычніка 1956. С. 1.
2. **Будзіч А. [Янка Запруднік]. Сакавік у гісторыі Беларусі** // Бацькаўшчына. №12—13 (294—295). 25 сакавіка 1956. С. 2.
Францішак Аляхновіч, Францішак Багушэвіч, Ігнат Грынвіцкі, Уладзімер Жылка, Кастусь Каліноўскі, Пётра Крэчэўскі, Мікола Равенскі.
3. **Восьмая сэсія Рады БНР** // Беларус. №58. 30 сьнежня 1956. С. 3.
4. **Прамова кангрэсмэна Франціса Дорна (Нью Ёрк)** // Бацькаўшчына. №16 (298). 15 красавіка 1956. С. 3.
38-я ўгодкі абвешчання незалежнасьці БНР.
5. **Прэзыдэнт БНР у Амэрыцы** // Беларус. №57. 15 кастрычніка 1956. С. 3.
Адкрыцьцё VIII сэсіі Рады БНР у Нью-Ёрку.
Мікола Абрамчык, архіяпіскап Васіль, С. Вільямс, прэзыдэнт Украінскай

Нацыянальнай Рады Стэфан Вітвіцкі, Р. Дрэер, Э. Кунігольм, Кастусь Мерляк, Рам Крышна Шагу Модак, япіскап Ф. Уілкі, Яраслаў Чыж.

6. **Спатканьне прэзыдэнта БНР з дэпутатамі Ангельскага парлямэнту** // Беларус. №56. 5 ліпеня 1956. С. 3.

1957

1. **Акт 25 Сакавіка ў Кангрэсе ЗША. (Сьвяткаваньні Сакавіковых урачыстасьцяў)** // Бацькаўшчына. №15—16 (349—350). Вялікдзень 1957. С. 5.
Сьпікер Кангрэсу Сэм Райбэрн, кангрэсмэн Фрэнсіс Э. Дорн, уладыка Васіль, Кастусь Мерляк.
2. **Беларуская дэлегацыя ў мэра гораду Нью Ёрк. (Сьвяткаваньні Сакавіковых урачыстасьцяў)** // Бацькаўшчына. №15—16 (349—350). Вялікдзень 1957. С. 5.
3. **В. П. [Вацлаў Пануцэвіч]. Янка Чарапук-Змагар** // Бацькаўшчына. №51—52 (385—386). Каталіцкія Каляды 1957. С. 3, 6.
4. **Восьмая сэсія Рады БНР** // Бацькаўшчына. №49 (338). 27 студзеня 1957. С. 1.
5. **Да ўсіх Беларусаў** // Бацькаўшчына. №45 (379). 10 лістапада 1957. С. 3.
Заклік фінансавая падтрымаць фонд БНР.
6. **Інтэрвію з прэзыдэнтам М. Абрамчыкам** // Бацькаўшчына. №8 (342). 24 лютага 1957. С. 2.
7. **Клецкі В. Дапаможам БНР** // Беларус. №60. 30 чыравеня 1957. С. 8.
8. **Мельнік К. Заканчэньне 8-е сэсіі Рады БНР і ад'езд Прэзыдэнта М. Абрамчыка ў Эўропу** // Бацькаўшчына. №5 (339). 3 лютага 1957. С. 4.
9. **Памёр Янка Чарапук-Змагар. Паховіны Янкі Чарапук-Змагара. Радыё ў Чыкага з прычыны сьмерці Я. Чарапука** // Бацькаўшчына. №50 (384). 15 сьнежаня 1957. С. 3.
10. **Паседжаньне сэктару Рады БНР (Канада). (Зь беларускага жьцьця)** // Бацькаўшчына. №51—52 (385—386). Каталіцкія Каляды 1957. С. 8.
Д. Курьловіч.
11. **Прывітаньне Прэзыдэнта М. Абрамчыка з 39-мі ўгодкамі абвешчаньня Незалежнасьці Беларусі** // Бацькаўшчына. №11—12 (345—346). 25 сакавіка 1957. С. 1.

1958

1. **Беларуская дэлегацыя ў Віцэ-прэзідэнта ЗША. [З нагоды 40-х угодкаў абвяшчэння незалежнасці БНР]** // Бацькаўшчына. №14—15 (400—401). Вялікдзень 1958. С. 3.
Архіяпіскап Васіль, Рычард Ніксан, Кастусь Мерляк.
2. **Волаціч М. [Вацлаў Пануцэвіч]. Польская спроба захопніцтва Беларусі ў пару тварэння Беларускай Народнай Рэспублікі. (Да пытання акупацыі часткі Беларусі корпусам Доўбар-Мусыніцкага)** // Бацькаўшчына. №11—13 (397—399). 25 сакавіка 1958. С. 4, 11.
3. **Да ўсіх Беларусаў** // Бацькаўшчына. №7 (393). 16 лютага 1958. С. 4.
Заклік фінансава падтрымаць фонд БНР.
4. **З. [Янка Запруднік]. Бальшавіцкія дакумэнты** // Бацькаўшчына. №11—13 (397—399). 25 сакавіка 1958. С. 4.
Антыбээнраўскія дакумэнты ў IV томе матэрыялаў і дакумэнтаў гісторыі Беларусі.
5. **З. [Янка Запруднік]. Даклад спадара Прэзідэнта Абрамчыка ў Нью Ёрку. (Зь беларускага жыцця)** // Бацькаўшчына. №21 (407). 21 травеня 1958. С. 4.
6. **З. [Янка Запруднік]. Парад Ляяльнасці ў Нью Ёрку ўшанаваў незалежнасць БНР** // Бацькаўшчына. №21 (407). 21 травеня 1958. С. 3.
7. **З. [Янка Запруднік]. У ўрадзе БНР. (Зь беларускага жыцця)** // Бацькаўшчына. №7 (393). 16 лютага 1958. С. 4.
8. **Кажан В. Дарагія Суродзічы!** // Беларус. №64. 1 лютага 1958. С. 4.
Заклік скарбніка Рады БНР прынесці ахвяру „Дару Сакавіка“.
9. **Кліўлендзкі. Прэзідэнт БНР у Кліўлендзе. (Зь беларускага жыцця)** // Бацькаўшчына. №20 (406). 18 травеня 1958. С. 4.
10. **Маніфэст Рады Беларускай Народнай Рэспублікі** // Бацькаўшчына. 25 сакавіка 1958. С. 1—2; Беларус. №65. 25 сакавіка 1958. С. 1—2.
11. **Прывітаньне Прэзідэнта Айзэнгаўэра [з нагоды 40-х угодкаў абвяшчэння незалежнасці БНР]** // Бацькаўшчына. №14—15 (400—401). Вялікдзень 1958. С. 3.

12. **Прэзідэнт БНР [Мікола Абрамчык] у ЗША** // Беларус. №65. 25 сакавіка 1958. С. 5.
  13. **Прэзідэнт БНР [Мікола Абрамчык] у Таронта. (Зь беларускага жыцця)** // Бацькаўшчына. №16—17 (402—403). 20 красавіка 1958. С. 8.
  14. **Прэзідэнт Рады БНР М. Абрамчык у Мюнхэне** // Бацькаўшчына. №47 (433). 7 лістапада 1958. С. 1.
  15. **Радые „Вызваленьне“ ў дзень 25 Сакавіка** // Бацькаўшчына. №14—15 (400—401). Вялікдзень 1958. С. 7—8.
- Максім Багдановіч, Францішак Багушэвіч, Язэп Варонка, Доўбар-Мусьніцкі, Кастусь Езавітаў, Кастусь Каліноўскі, Якуб Колас, Янка Купала.

1960

1. **Будзіч А. [Янка Запруднік]. Дзявятая сэсія Рады БНР** // Бацькаўшчына. №29 (513). 24 ліпеня 1960. С. 3.
2. **Мэмарандум, высланы ад імя Рады БНР з нагоды канфэрэнцыі „на высокім узроўні“ ў Парыжы, на імя Прэзідэнта ЗША Азэнгаўэра, Прэзідэнта Францыі дэ Голя, Прэм'ера Макміляна й Віцэпрэзідэнта ЗША Ніксана** // Бацькаўшчына. №21 (505). 22 травеня 1960. С. 2.
3. **Пастанова 9-ай сэсіі Рады БНР** // Бацькаўшчына. №29 (513). 24 ліпеня 1960. С. 3—4.
4. **Прамова Прэзідэнта Рады Беларускае Народнае Рэспублікі Міколы Абрамчыка на ўрачыстым сходзе ў Нью Ёрку, прысьвечаным 42-м угодкам абвешчання Незалежнасьці Беларусі** // Бацькаўшчына. №17 (501). 24 красавіка 1960. С. 2.

Перададзеная ў Беларусь 27 сакавіка празь Беларускаю сэкцыю Гішпанскага нацыянальнага радыё.

1961

1. **Абрамчык М. Да Суродзічаў у вольным сьвеце. (Зварот з нагоды 43-й гадавіны Акту 25 Сакавіка)** // Бацькаўшчына. №12—13 (547—548). 26 сакавіка 1961. С. 1.
2. **Да Беларускае Эміграцыі** // Бацькаўшчына. №10 (545). 5 сакавіка 1961. С. 4.

Зварот сакратарыяту Фінансавай рады БНР.

3. **Лашук А. Асьветчаньне** // Бацькаўшчына. №5 (540). 29 студзеня 1961. С. 4.
Заява пра выхад з кіраўніцтва Фонду БНР на Вялікабрытанію.
4. **Прэзыдэнт Рады БНР М. Абрамчык у Мюнхэне** // Бацькаўшчына. №23 (558). 4 чэрвеня 1961. С. 3.
5. **Рэзалюцыя Беларуска-Амэрыканскага Задзіночанья ў Амэрыцы (БАЗА), прынятая аднагалосна ў гатэлі „Білтмор“ у Нью Ёрку 26 сакавіка 1961 г. на масавым сходзе, прысьвечаным 43-м угодкам Незалежнасьці Беларусі** // Бацькаўшчына. №16 (551). 16 красавіка 1961. С. 3.

1962

1. **Асімовіч Я. Прэзыдэнт Рады БНР у Чыкага. (Зь беларускага жьцьця)** // Бацькаўшчына. №7 (591). 8 красавіка 1962. С. 4.
Мікола Абрамчык, ген. Мікола Дзямідаў, Мікола Куліковіч, Вацлаў Пануцэвіч, а. Ян Тарасэвіч, а. Уладзімер.
2. **Зварот прэзыдэнта БНР да Беларускага Народу** // Бацькаўшчына. №3 (587). 28 студзеня 1962. С. 1.
3. **Кангрэсмэн Стрэтан на Акадэміі 25 Сакавіка** // Беларус. №74. Люты 1962. С. 1.

1963

1. **Нацыянальная ахвярнасьць** // Бацькаўшчына. №11 (611). Кастрычнік 1963. С. 4.
Бюджэт Рады БНР.
2. **Прывітаньні Прэзыдэнта Міколы Абрамчыка [з нагоды Калядных сьвятаў і Новага году]** // Бацькаўшчына. №13—14 (613—614). Сьнежань 1963. С. 1.

1964

1. **Заявы ў Амэрыканскім Кангрэсе ў угодкі Незалежнасьці Беларусі. Прадстаўнікі вольнага народу амэрыканскага вітаюць паняволены народ беларускі** // Беларус. №85—86. Травень 1964. С. 3.

2. **Зварот прэзідэнта Рады БНР інж. М. Абрамчыка** // Бацькаўшчына. №3—4 (617—618). Сакавік 1964. С. 1.

1965

1. **Абрамчык М. Зварот Прэзідэнта Рады БНР да беларускай эміграцыі** // Бацькаўшчына. №2 (629). Сакавік 1965. С. 1.
2. **Абрамчык М. Прэзідэнт Рады БНР да беларускай эміграцыі ў дзень 25 Сакавіка** // Беларус. №96—97. Сакавік—красавік 1965. С. 3.
3. **Б. С. Паштовыя маркі БНР. Сэрыя 1918 году** // Беларус. №98. Травень 1965. С. 2.
4. **Выступленьні сэнатараў і кангрэсмэнаў. (Вашынгтон, 25 Сакавіка)** // Беларус. №96—97. Сакавік—красавік 1965. С. 2.
5. **Пастанова Беларускага Сходу ў Нью Ёрку 21 сакавіка 1965 году, прысьвечанага 47-ым угодкам абвешчання незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі** // Беларус. №96—97. Сакавік—красавік 1965. С. 2.

1966

1. **Гарошка М., Набагез У., Гутырчык С. Рэзалюцыя Сходу Беларусаў і Амэрыканцаў беларускага паходжаньня, праведзенага ў Нью Ёрку 27 сакавіка 1966 году ў вадзначэньне 48-х угодкаў абвешчання Незалежнасьці Беларускае Народнае Рэспублікі** // Беларус. №108—109. Сакавік—красавік 1966. С. 2.
2. **Жук В. [Вінцэнт Жук-Грышкевіч]. З успамінаў аб 25 Сакавіку** // Беларус. №108—109. Сакавік—красавік 1966. С. 9.
3. **Залужны П. Незвычайныя адкрыцьці** // Бацькаўшчына. №1 (634). Сакавік 1966. С. 1, 3.
Станаўленьне беларускай дзяржаўнасьці. Утварэньне БНР і яе лёс. Савецкая гістарыяграфія і факты з гісторыі.
4. **Зварот прэзідэнта Рады БНР Міколы Абрамчыка** // Бацькаўшчына. №1 (634). Сакавік 1966. С. 1—2.
5. **Паседжаньне канадзкага сэктару Рады БНР** // Беларус. №107. Люты 1966. С. 4.
6. **Сянькевіч В. Ангелец пра дзеячаў БНР** // Бацькаўшчына.

№1 (634). Сакавік 1966. С. 3, 5.

Аналіз кнігі Аляксандра Маккалюма Скота „Па той бок Балтыйскага мора“ (*Beyond the Baltic*).

1967

1. **Жук В. [Вінцэнт Жук-Грышкевіч]. Сьвяты нацыянальны абавязак** // Беларус. №119. Сакавік 1967. С. 4.
2. **Кніга да 50-х угодкаў БНР** // Беларус. №119. Сакавік 1967. С. 6.
Кніга ў ангельскай мове пра Беларусь і яе змаганьне за незалежнасьць на фоне гісторыі Беларусі.
3. **Рэдакцыя „Беларуса“.** Віншаваньне Высокадастойнага Прэзыдэнта Рады БНР інжынэра М. Абрамчыка ў дзень 65-ых угодкаў ад Ягонага нараджэньня // Беларус. №123—124. Ліпень—жнівень 1967. С. 1.
4. **Рэдакцыя газэты „Беларус“.** Віншаваньне Др. Язэпа Сажыча з нагоды Ягонага падвойнага юбілею — 50 год жыцьця й 25 год сыстэматычнай нацыянальна-грамадзкай дзейнасьці // Беларус. №125. Верасень 1967. С. 1.
5. **Рэзалюцыя ўдзельнікаў сьвяткаваньня 49-х угодкаў абвешчання Незалежнасьці Беларускае Народнае Рэспублікі, арганізаванага ў Нью Ёрку 19 сакавіка 1967 году Беларуска-Амэрыканскім Задзіночаньнем у ЗША** // Беларус. №120. Красавік 1967. С. 2.

1968

1. **10-ая сэсія Рады БНР. (Нью Ёрк)** // Беларус. №132. Красавік 1968. С. 3.
2. **Абабурка Я., а., Міхалюк Я., Кажаневіч Х., Калбаса Я.** Рэзалюцыя Аддзелаў Згуртаваньня Беларусаў у Вялікай Брытаніі ў Манчэстары й Брадфардзе, прынятая на ўрачыстым сьвяткаваньні 50-х угодкаў абвешчання Незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі // Беларус. №132. Красавік 1968. С. 7.
3. **Абрамчык М. 1968 год — юбілейны год БНР** // Беларус. №129. Студзень 1968. С. 1.

4. **Беларуская дэлегацыя ў кангрэсмэна Патэна. [3 нагоды 50-х угодкаў Незалежнасьці БНР]** // Беларус. №133. Травень 1968. С. 1.
Юрка Азарка, Леанора й Сяргей Гутырчык, Эдвард Дж. Патэн.
5. **В. П. [Вацлаў Пануцэвіч]. Прэзыдэнт Рады БНР у Чыкага** // Беларус. №132. Красавік 1968. С. 5.
6. **Віншаваньне Др. Вінцука Жук-Грышкевіча з 65-мі ўгодкамі ад Ягонага нараджэньня** // Беларус. №130. Люты 1968. С. 1, 4.
Мікола Абрамчык, мэр Рычард Дэйлі.
7. **Выпадак з прэзыдэнтам Рады БНР Міколам Абрамчыкам** // Беларус. №137. Верасень 1968. С. 2.
8. **Ж. [Вінцэнт Жук-Грышкевіч]. Ліга БНР вельмі на часе. (Весткі з Канады)** // Беларус. №131. Сакавік 1968. С. 4.
9. **Жук В. [Вінцэнт Жук-Грышкевіч]. Збудуем жывую памятку. (Весткі з Канады)** // Беларус. №129. Студзень 1968. С. 4.
Прапанова стварыць Лігу БНР.
10. **Зьмены ў Сакратарыяце Рады БНР** // Беларус. №129. Студзень 1968. С. 3.
11. **Курыла У., Набагез У., Гутырчык С., Касыцюкевіч А. Рэзалюцыя, прынятая дня 24 сакавіка 1968 году ў Нью Ёрку, гатэль „Білтмор“, на ўрачыстай акадэміі, прысьвечанай 50-м угодкам абвешчання незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі Актам 25 сакавіка 1918 г. у Менску, сталіцы Беларусі** // Беларус. №132. Красавік 1968. С. 2.
12. **Малітва Яго Высокапраасьвяшчэнства Ўладыкі Васіля, прачытаная ім у Сэнаце ЗША з нагоды 50-х угодкаў абвешчання Незалежнасьці Беларусі** // Беларус. №132. Красавік 1968. С. 2.
Сэнатар Карл Гайдэн, кангрэсмэн Ўільям Відналь, сэнатар Эвэрт М. Дырксэн, Расьціслаў Гарошка, Галіна Курыла, Уладыслаў Курыла.
13. **Прамова прэзыдэнта Рады БНР [Міколы Абрамчыка] на сьвяткаваньні Сакавіковых угодкаў у Нью Ёрку** // Беларус. №132. Красавік 1968. С. 2.
14. **Прэзыдэнт Рады БНР у Нью Брансвіку** // Беларус. №131. Сакавік 1968. С. 1.

1969

1. В. К. [Вітаўт Кіпель]. Змаганьне БНР. Слуцкі Фронт // Беларус. №141. Студзень 1969. С. 4.
2. Доклад др. Расьціслава Гарошкі. [Да 51-х угодкаў абвяшчэньня Незалежнасьці БНР] // Беларус. №145. Травень 1969. С. 6.
3. Паседжаньне Прэзыдыюму й Сакратарыяту Рады БНР // Беларус. №145. Травень 1969. С. 2.
4. Рэзалюцыя ўрачыстага сходу ў „Білтмор“ гатэлі ў Нью Ёрку 23 сакавіка 1969 на 51-я ўгодкі абвешчання Незалежнасьці Беларусі // Беларус. №143. Сакавік 1969. С. 1.

1970

1. В. С. [Васіль Стома?] Беларусы Нью Джэрзі ўшанавалі памяць Прэзыдэнта М. Абрамчыка // Беларус. №158. Чырвень 1970. С. 5.
Янка Азарка, а. Віктар Войтанка, Філарэт Родзька, Васіль Стома.
2. Жук-Грышкевіч Р. Вам — вечна жывым правадыром! [Мікола Абрамчык, Архіепіскап Васіль] // Беларус. №159. Ліпень 1970. С. 2.
3. За межамі друк пра сьмерць Прэзыдэнта М. Абрамчыка // Беларус. №158. Чырвень 1970. С. 2.
4. Запруднік Я. БНР паміж варожымі Расеяй і Нямецчынай: „Беларускую Раду немцы разагналі з 8 кулямётамі“ // Беларус. №157. Травень 1970. С. 2.
5. Запруднік Я. БНР паміж варожымі Расеяй і Нямецчынай: Дэхвальсэфікаваная гісторыя БНР — крыніца маральнае сілы // Беларус. №159. Ліпень 1970. С. 2.
6. Запруднік Я. БНР паміж варожымі Расеяй і Нямецчынай: „На перашкодзе да прызнаньня незалежнасьці Беларусі — Брэсцкая ўмова“ // Беларус. №158. Травень 1970. С. 4.
7. К. А. [Кастусь Акула]. Адмовілі паніхіду [па Міколу Абрамчыку]. (Таронта) // Беларус. №160. Жнівень 1970. С. 6.
8. Манькоўскі П. Паведамленьне // Беларус. №159. Ліпень 1970. С. 4.
Аднаўленьне Пётры Манькоўскага ў правах дзейнага сябры Рады БНР.

9. **Паведамленьне Сакратарыяту Рады БНР** // Беларус. №153. Студзень 1970. С. 2.
Стан здароўя прэзыдэнта Міколы Абрамчыка.
10. **Прысутны. Беларусы Чыкага ўшанавалі памяць Прэзыдэнта Міколы Абрамчыка** // Беларус. №158. Чырвень 1970. С. 2.
11. **Рэзалюцыя, прынятая на сьвяткаваньні ў Нью Ёрку 22 сакавіка 1970 году 52-х угодкаў абвешчання Незалежнасьці Беларускае Народнае Рэспублікі** // Беларус. №156. Красавік 1970. С. 2.
12. **Узнагароджаньне прэзыдэнта БНР і рэдактара газэты „Беларус“** // Беларус. №156. Красавік 1970. С. 1.
Мікола Абрамчык, Дуайт Айзэнгаўэр, Нікодым Жызьнеўскі, Станіслаў Станкевіч.

1971

1. **Зварот Рады Беларускае Народнае Рэспублікі, прыняты на 11-ай сэсіі ў Нью Ёрку 29 травеня 1971** // Беларус. №171. Ліпень 1971. С. 2.
2. **Паніхіда на магіле Міколы Абрамчыка** // Беларус. №171. Ліпень 1971. С. 1.
Пётра Барысік, сп-ва Жучкі.
3. **Пастанова 11-ае сэсіі Рады Беларускае Народнае Рэспублікі ў Нью Ёрку 29 травеня 1971 г.** // Беларус. №174. Кастрычнік 1971. С. 2.
4. **Я. З. [Янка Запруднік]. Маркі БНР у афіцыйным ужытку ў Ангельшчыне** // Беларус. №172. Жнівень 1971. С. 5.
Мікола Абрамчык, Васіль Захарка, Віталь Кажан, Аўген Каханоўскі, Пётра Крэчэўскі, Гай Пікарда, Уладзімер Шыманец.

1972

1. **Запруднік Я. БНР у беларускай савецкай гістарыяграфіі** // Беларус. №185. Верасень 1972. С. 1.

1973

1. 12-ая нечародная сэсія Рады БНР. (Таронта) // Беларус. №193. Травень 1973. С. 2.
Вінцэнт Жук-Грышкевіч.
2. Рэзалюцыя 12-е Сэсіі Рады Беларускае Народнае Рэспублікі, праведзенае ў г. Таронта ў Канадзе 21 красавіка 1973 // Беларус. №193. Травень 1973. С. 2.
3. Рэзалюцыя, прынятая ў дзень 55-х угодкаў ад абвешчання 25 сакавіка 1918 году ў Менску Незалежнасьці Беларускае Народнае Рэспублікі // Беларус. №192. Красавік 1973. С. 2.

1975

1. Беларусы ў Губэрнатара Нью Джэрзі. Акт прачытаньня й падпісаньня Губэрнатарам Нью Джэрзі Брэнданам Т. Бырнам пракаямацыяў пра абвешчаньне дня 25 сакавіка 1975 году Беларускім Днём у штаце Нью Джэрзі ў прысутнасьці беларускіх дэлегацыяў // Беларус. №217. Травень 1975. С. 1.
2. Зварот Рады Беларускай Народнай Рэспублікі да беларускага грамадства [прыняты на 13-ай сэсіі Рады БНР у Нью Ёрку 30 лістапада 1974 г.] // Беларус. №213. Студзень 1975. С. 2.
3. Паніхіда па Міколу Абрамчыку // Беларус. №218. Чырвень 1975. С. 4.
Адбылася паніхіда на пятыя ўгодкі сьмерці прэзыдэнта Міколы Абрамчыка. Айцец Васіль Кендыш, Міхась Тулейка.
4. Рэзалюцыя, прынятая 23 сакавіка 1975 г. у Нью Ёрку на сьвяткаваньні 57-х угодкаў ад абвешчання ў Менску 25 сакавіка 1918 г. незалежнае Беларускае Народнае Рэспублікі // Беларус. №217. Травень 1975. С. 2.

1977

1. Запруднік Я. У змаганьні за правы народу. [Прамова др. Янкі Запрудніка на сьвяткаваньні Сакавіковых угодкаў у Нью Ёрку] // Беларус. №240. Красавік 1977. С. 2.

2. **Рэзалюцыя, прынятая на святкаваньні 59-х угодкаў БНР у Нью Ёрку** // Беларус. №240. Красавік 1977. С. 2.
**Пералічаны прозьвішчы 57 асобаў, якіх пераследуе са-
вецкая ўлада.**

1978

1. **Жук-Грышкевіч, В. Старшыня Рады БНР. Да ўсяго Беларускага грамадства** // Беларус. №251. Сакавік 1978. С. 2.
Вітаньне з гадавінай 25 Сакавіка.
2. **Пра паштовыя маркі БНР** // Беларус. №253. Травень 1978. С. 6.
Мікола Кунцэвіч.
3. **Прысутны. Сэнатар Робэрт Дол — гасьцём на Сакавіковым сьвяце ў Вашынгтоне** // Беларус. №252. Красавік 1978. С. 3.

1980

1. **Беларуская дэлегацыя ў Кангрэсе ЗША** // Беларус. №277. Травень 1980. С. 3.
2. **Запруднік Я. Памяць. (На 10-я ўгодкі сьмерці Міколы Абрамчыка)** // Беларус. №279. Ліпень 1980. С. 1.
3. **Першае дзесяцігодзьдзе** // Беларус. №278. Чыравень 1980. С. 1.
Дзясятыя ўгодкі з дня сьмерці Міколы Абрамчыка.
4. **Рэзалюцыя, прынятая Беларуска-Амэрыканскай грамадой 25 сакавіка 1980 году на ўрачыстым сходзе з нагоды 62-х угодкаў абвешчання Беларускае Народнае Рэспублікі ў Менску 25 сакавіка 1918 году** // Беларус. №276. Красавік 1980. С. 2.

1981

1. **Жук-Грышкевіч В. Прывітаньне Старшыні Рады БНР. [З нагоды 63-х угодкаў БНР]** // Беларус. №288. Красавік 1981. С. 1.
2. **Паседжаньне Прэзыдыюму Рады БНР. (Нью Ёрк)** // Беларус. №293. Кастрычнік 1981. С. 1.

1982

1. Заява Рады БНР. 17-ая сэсія Рады БНР. (Нью Ёрк) // Беларус. №306—307. Лістапад—сьнежань 1982. С. 1.
2. Зварот Рады БНР да Мітрапаліта Андрэя // Беларус. №306—307. Лістапад—сьнежань 1982. С. 6.

1983

1. Акула К. Ушанавалі старшыняў Рады БНР (Таронта) // Беларус. №308—309. Студзень—люты 1983. С. 1.
2. Прэзыдыюм Рады БНР, Управа БНІМ, Галоўная ўправа БАЗА, Рэдкалегія газэты „Беларус“. Віншаваньне Др. Вінцэнта Жука-Грышкевіча з 80-мі ўгодкамі жыцьця і 60-мі ўгодкамі палітычна-грамадзкае дзейнасьці // Беларус. №308—309. Студзень—люты 1983. С. 3.

1984

1. Праклямацьця Дня Беларускае Незалежнасьці губарна-тарам штату Нью Ёрк Марыё Кўома // Беларус. №318. Красавік 1984. С. 1.
2. Сажыч Я., др., Старшыня Рады БНР. У Дзень Незалежнасьці // Беларус. №318. Красавік 1984. С. 1.

1987

1. Вітаньне Старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі др. Язэпа Сажыча зь 70-мі ўгодкамі жыцьця // Беларус. №338. Жнівень 1987. С. 3.
2. Прывітаньне ад Прэзыдэнта Рональда Рэйгана ўдзельнікам сакавіковых святаваньняў // Беларус. №334. Красавік 1987. С. 1.

1988

1. Праклямацьця мэра гор. Нью Ёрку // Беларус. №346. Красавік 1988. С. 3.

Эдвард Коч абвесьціў 25 сакавіка 1988 г. Днём ушанаваньня Беларускай Незалежнасьці.

2. Прамова Старшыні Рады БНР на святаваньні 70-х угодкаў абвешчання Незалежнасьці Беларусі // Беларус. №346. Красавік 1988. С. 1.
3. Прывітаныне ад Прэзыдэнта Рэйгана ў сувязі зь 70-мі ўгодкамі Беларускай Незалежнасьці // Беларус. №346. Красавік 1988. С. 1.
4. Прэзыдэнт Рады Беларускай Народнай Рэспублікі. Маніфэст Рады Беларускай Народнай Рэспублікі да 70-х угодкаў абвешчання Незалежнасьці Беларусі 25 сакавіка 1918 году // Беларус. №345. Сакавік 1988. С. 1.
5. Прэзыдыюм Рады БНР. Віншаваньне др. Вінцэнта Жука-Грышкевіча з 85-годзьдзем жыцьця // Беларус. №344. Люты 1988. С. 3.
6. Сэсія Рады БНР (Нью Ёрк) // Беларус. №348. Чырвень 1988. С. 2. На старшыню Рады БНР перавыбраны Язэп Сажыч.
7. У сэктары Рады БНР // Беларус. №345. Сакавік 1988. С. 7.

1989

1. Пікарда Г. „Почему не состоялась БССР?“ (Прамова на святаваньні ўгодкаў незалежнасьці БНР у Лёндане) // Беларус. №358. Красавік 1989. С. 2.
2. Прэзыдэнт ЗША Джордж Буш вітае з угодкамі Незалежнасьці Беларусі // Беларус. №358. Красавік 1989. С. 1.

1990

1. Жук-Грышкевіч Р. Памяці Вінцэнта Жук-Грышкевіча // Беларус. №367. Люты 1990. С. 6.
2. Запруднік Я. БНР — гэта ідэя (Камэнтар да матар'ялаў савецкага друку, прысьвечаных БНР) // Беларус. №369. Красавік 1990. С. 2.
3. Запруднік Я. Устаўныя Граматы Рады БНР і сучасныя падзеі на Беларусі // Беларус. №368. Сакавік 1990. С. 2.
4. Дзінкінс Дэвід Н., мэр. Праклямацыя Дня Незалежнасьці ў Нью Ёрку // Беларус. №369. Красавік 1990. С. 1.

5. **Сымболіка і аўтары марак БНР. (Паводле матар'ялаў брытанскага даследніка Гая Пікарда)** // Беларус. №368. Сакавік 1990. С. 7.

6. **Філіялістам пра войска БНР** // Беларус. №376. Сьнежань 1990. С. 6.

Апісаньне й рэпрадукцыя марак і паштовак БНР (The Postage Stamps of Russia, 1917—1923. Vol. 3. The Arvies and Post Offices, Parts 16—18. Russian Post Offices in the Levant and White Armies. Dr. R. I. Ceresa. January—March 1990. №273. С. 67—82, 173, 177).

1991

1. **Рада Беларускае Народнае Рэспублікі. Сакратарыят фінансаў. Дар Сакавіка** // Беларус. №378. Люты 1991. С. 3.

1992

1. **Паседжаньне Рады БНР** // Беларус. №396. Сьнежань 1992. С. 2.

2. **Сажыч Я., др., Старшыня Рады БНР. Рада Беларускае Народнае Рэспублікі. Прэзыдыюм. Сакавік 1992 г.** // Беларус. №388. Сакавік 1992. С. 1.

Віншаваньне з нацыянальным сьвятам.

1993

1. **БНР і мандаты** // Беларус. №400. Красавік 1993. С. 2.

Пётра Крэчэўскі, Аляксандар Цьвікевіч.

2. **Зварот Рады Беларускай Народнай Рэспублікі да Беларускага Народу з нагоды 75-ых угодкаў абвешчання 25 сакавіка 1918 году незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі** // Беларус. №399. Сакавік 1993. С. 1.

3. **Кажан В., Сакратарыят Фінансаў Рады БНР. „Дар Сакавіка“.** [Заклік падтрымаць фінансава нацыянальна-вызвольныя й нацыянальна-адраджэнскія працэсы] // Беларус. №399. Сакавік 1993. С. 2.

4. **Праклямацыя мэрам гораду Нью Ёрку Дэйвідам Дынкінсам Дня Беларускае Незалежнасьці** // Беларус. №400. Красавік 1993. С. 1.

5. **Рэзалюцыя ўрачыстага сходу ў Нью-Брансвіку 28 сакавіка 1993 году, прысьвечанага 75-м угодкам абвешчання незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі** // Беларус. №400. Красавік 1993. С. 2.
6. **Старшыня Рады БНР у Менску** // Беларус. №400. Красавік 1993. С. 2.
Язэп Сажыч.

1994

1. **Віншаваньне зь 76-мі ўгодкамі Незалежнасьці БНР** // Беларус. №411. Сакавік 1994. С. 1.
2. **Пётра Крэчэўскі як публіцыст і паэт. З архіваў БНР** // Беларус. №417. Кастрычнік 1994. С. 4.
Публікацыя Сяргея Шупы.
3. **Рагуля Б. 25-ае Сакавіка** // Беларус. №412. Красавік 1994. С. 2.
4. **Рагуля Б. Трымайце сьцяг БНР** // Беларус. №410. Люты 1994. С. 1.
5. **Рэзалюцыя сьвяткавальнага сходу на адзначэньне 76-х угодкаў абвешчання незалежнасьці БНР, праведзенага ў Нью-Брансвіку, Н.-Дж., у нядзелю 27 сакавіка 1994 году** // Беларус. №412. Красавік 1994. С. 3.

1995

1. **Перадача Менску архіваў БНР** // Беларус. №422. Сакавік 1995. С. 5.
Пётра Краўчанка, А. Міхальчук.
2. **Праклямацыя мэра гор. Нью Ёрку Рудольфа Джульяні (Rudolph W. Giuliani). Абвешчаньне дня 25 сакавіка 1995 г. Днём Беларускай Незалежнасьці** // Беларус. №423. Красавік 1995. С. 1.
3. **Прывітаньне ад Прэзыдэнта Клінтана** // Беларус. №423. Красавік 1995. С. 1.
У сувязі з 77-й гадавінай БНР.
4. **Рэзалюцыя [беларусаў-канадзійцаў, удзельнікаў урачыстага сходу адзначэньня 77-х угодкаў абвешчання БНР]** // Беларус. №423. Красавік 1995. С. 4.

5. Рэзалоцья сьвяткавальнага сходу ў Нью-Брансвіку, Н.-Дж., 25 сакавіка 1995 на 77-х угодках абвешчання незалежнасьці БНР // Беларус. №423. Красавік 1995. С. 4.
6. Шукелойць А., Старшыня БАЗА. Прывітаньне суродзічам на Бацькаўшчыне ад Беларуска-Амэрыканскага Задзіночання на 77-ыя ўгодкі абвешчання незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі // Беларус. №422. Сакавік 1995. С. 1.

Падрыхтоўка да друку Алены Юрэвіч

Аляксандар Пашкевіч

Менск

АДЗІН „ЭТАП“ ЮР'Я САБАЛЕЎСКАГА

У апошнія два дзясяткі гадоў беларуская гістарычная навука зрабіла відавочны крок наперад у вывучэнні працэсу разьвіцця беларускага нацыянальнага руху ў першай палове XX ст. Дастаткова рэгулярна друкаваліся датычныя гэтай тэмы манаграфіі й артыкулы, уведзеныя ў навуковы ўжытак шмат раней невядомых дакумэнтаў як зь беларускіх, так і з замежных архіваў. Аднак жа й сёння многія падзеі айчыннай гісторыі застаюцца для нас спрэчнымі, дыскусійнымі, а часам і абсалютна незразумелымі.

Не апошняю ролю ў захаванні такой сытуацыі адыгрывае недахоп ці ўвогуле адсутнасць адпаведных крыніцаў. Калі вонкавыя праявы дзейнасці партыяў, арганізацыяў ці нават асобных людзей звычайна знаходзілі сваё адностраваньне на старонках пэрыядычнага друку ці ў архіўных дакумэнтах рознага паходжання, то многія закулісныя моманты, на першы погляд і ня вельмі значныя, але ў той жа час надзвычай важныя для разуменьня ўнутранай лёгікі падзеяў, заставаліся за кадрам. Гэтыя моманты рэдка фіксаваліся на паперы, і ўспамін пра іх заставаўся найчасцей адно толькі ў памяці тых людзей, якім воляй лёсу было суджана ўзяць у падзеях большы ці меншы непасрэдны ўдзел. Дзеля таго пакінутыя такімі людзьмі пасля сябе мэмуары даюць нам унікальныя магчымасці для больш глыбокага разуменьня сутнасці тых ці іншых зьяваў і падзеяў у гісторыі Беларусі XX ст.

Аднак жа агульнавядома, што мэмуары — крыніца наколькі каштоўная, настолькі й спэцыфічная. Далёка не заўсёды іх аўтар праз шмат гадоў пасля падзеяў здольны не паддацца спакусе апісаць іх у сьвятле, больш выгодным для самога сябе, чым гэта было насамрэч. Не заўсёды такое робіцца наўмысна й з кепскімі намерамі — проста чалавеку ўвогуле чыста фізычна ўласціва з гадамі на нешта забывацца, а нешта блытаць. Менавіта дзеля таго крытычнае стаўленьне да ўспамінаў —

неабходная ўмова пры выкарыстанні іх у навуковых даследаваннях. Правільнае ж успрыманьне любых мэмуараў немагчымае бяз добрага знаёмства як з гістарычным кантэкстам той эпохі, якая знаходзіць у іх адлюстраваньне, так і з асаблівасьцямі біяграфіі іхнага аўтара.

У сувязі з гэтым паўстае пытаньне: ці можна сёньня лічыць добра даследаваным жыцьцёвы шлях Юр'я Сабалеўскага, аўтара апублікаваных ніжэй успамінаў? Ён адыграў можа й ня самую перадавую, але тым ня менш даволі прыкметную ролю ў беларускім нацыянальным руху ў 1920—1950-х гг., найбольшае ж значэньне і ўплывы здабыў падчас Другой сусьветнай вайны й пасля яе ў якасьці дзеяча беларускай эміграцыі... Даводзіцца прызнаць, што калі ваенны й пасляваенны этап біяграфіі гэтага дзеяча вядомы хоць бы ў агульных рысах, то жыцьцё перад вайной, нават у той час, калі ён на працягу двух гадоў (1926—1927) выконваў абавязкі дэпутата (пасла) польскага Сойму й такім чынам зьяўляўся публічным палітыкам, да гэтай пары тоіць нямала загадак.

Найбольш цьмяная на сёньняшні дзень тая частка біяграфіі Юр'я Сабалеўскага, якая датычыць ягонага жыцьця й дзейнасьці да 1922 г., перад тым, як ён прыняў удзел у парлямэнцкіх выбарах у Польшчы. Праўда, мы маем некалькі больш або менш падрабязных, прывечаных асобе Юр'я Сабалеўскага, артыкулаў у розных сучасных беларускіх і польскіх біяграфічных даведніках, а таксама ў пэрыядычным друку¹, і прынамсі ў некаторых зь іх ёсьць спробы асьвятленьня самага раньняга

¹ Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography / Ed. by V. Kipel and Z. Kipel. New York, 1988. P. 349; Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1994. S. 430—431; Brzoza Cz. Sobolewski Jerzy // Polski Słownik Biograficzny. T. 39. Z. 163. S. 573—574; Ёрш С. Застаўся верны незалежніцкім ідэалам // Наша слова. 1995. №41. 14 кастрычніка. С. 4; Ёрш С. Юры Сабалеўскі // Антысавецкія рухі ў Беларусі (1944—1956): Даведнік. Менск, 1999. С. 81; Беларускі нацыяналізм: Даведнік / Укл. П. Казак. [Б. м., б. г.]. С. 32—33; Саўчанка Н. Сабалеўскі Юрый Аляксандравіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6. Кн. 1. Мінск, 2001. С. 184; Чарнякевіч А. Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909—1939 гг. (біяграфічны даведнік). Мінск, 2003. С. 205—206; Маракоў Л. Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794—1991: Энцыклапедычны даведнік: У 3 т. Т. 3. Кн. 2. Лабадаеў—Яцына. Мінск, 2005. С. 257.

этапу біяграфіі гэтага дзеяча. Аднак жа далёка ня ўсе факты, якія прыводзяцца іх аўтарамі, знаходзяць сваё пацверджаньне ў крыніцах. Дзеля гэтага, як падаецца, зусім ня лішнім будзе ў меру нашых магчымасьцяў прасачыць першы этап жыцьцёвага шляху Юр'я Сабалеўскага ў гэтай прадмове да ягоных успамінаў. Праўда, абмежаванасьць крыніцаў не дазваляе нам сьцьвярджаць пра некаторыя рэчы з поўнай упэўненасьцю й пакідае шмат пытаньняў для магчымага пазьнейшага высьвятленьня іншымі дасьледнікамі, але нават нешматлікія выяўленыя факты, прааналізаваныя з улікам канкрэтнага гістарычнага кантэксту, дазваляюць нам зрабіць некаторыя агульныя высновы.

Такім чынам, дакладна вядома, што Юры Сабалеўскі нарадзіўся 24 (паводле старога стылю — 11) красавіка 1889 г. у мястэчку Стоўпцы ў сям'і дарожнага рабочага Аляксандра Сабалеўскага. Пасьля сканчэньня сярэдняй школы ў Стоўпцах ён паступіў на земляробчыя курсы ў Коўне, якія паспяхова скончыў у 1910 г. Там жа, на Ковеншчыне, Сабалеўскі й працаваў землямерам у земстве да 1915 г., аж пакуль падчас Першай сусьветнай вайны ня быў прызваны ў расейскае войска. Вітаўт і Зора Кіпелі, а следам за імі таксама польскі дасьледнік Чэслаў Бжоза й беларускія гісторыкі Сяргей Ёрш і Андрэй Чарнякевіч падаюць весткі, што да ковенскага пэрыяду жыцьця Сабалеўскага адносіцца й ягонае далучэньне да беларускага нацыянальнага руху: ён нібыта быў супрацоўнікам знакамітай „Нашай Нівы“. Аднак жа нам, нягледзячы на прагляд практычна поўных гадавікоў гэтай газэты за 1906—1915 гг., пацверджаньня гэтай інфармацыі знайсці не ўдалося. У сьвятле ж некаторых фактаў біяграфіі Сабалеўскага, якія будуць прыведзеныя ніжэй, яна ўвогуле выглядае малаверагоднай.

У войску Юры Сабалеўскі, хутчэй за ўсё, заставаўся да 1917 г. Наступныя ж некалькі гадоў жыцьцёвага шляху гэтага дзеяча — гады рэвалюцыяў, войнаў і папераменных акупацыяў беларускіх земляў арміямі розных краінаў — да сёньняшняга дня фактычна выпадлі з-пад увагі дасьледнікаў. Між тым менавіта гэты пэрыяд — надзвычай важны, бо якраз да гэтага часу адносіцца пачатак усьвядомленага змаганьня беларускіх нацыянальных дзеячаў за стварэньне ўласнай дзяржавы. У згаданых вышэй біяграфічных артыкулах, прысьвечаных Сабалеўскаму (і тое не ва ўсіх), пэрыяд ягонага жыцьця й дзейнасьці ў тыя гады акрэсьліваецца вельмі ляканічна й, як падаецца, амаль цалкам памылкова: „Пасьля Лютэйскай рэвалюцыі 1917 г. працаваў у Стаўпецкім земстве й зааганжываўся ў беларускую незалежніцкую дзейнасьць, сярод іншага браў удзел у арганізацыі вайсковых аддзелаў“. Між тым,

як вынікае з друкаваных ніжэй успамінаў Юр'я Сабалеўскага, у Стоўпцах ён апынуўся толькі ў другой палове 1919 г., перад гэтым працаваў у земскіх установах у Менску, дзе тады найбольш актыўна развівалася й праяўлялася беларускае нацыянальнае жыццё.

Чаму ж наяўнасьць менскага пэрыяду ў біяграфіі Сабалеўскага ў такі важны час доўга заставалася фактам, не вядомым дасьледнікам? Несумненна, для гэтага былі свае прычыны, і падаецца вельмі верагодным, што справе замоўчваньня гэтага факту ў першую чаргу паспрыяў сам Юры Сабалеўскі. Рэч у тым, што ў лістападзе 1922 г. ён на парлямэнцкіх выбарах вылучаўся як кандыдат у дэпутаты (паслы) Сойму Польшчы са сьпісу выбарчага Блёку нацыянальных меншасьцяў (№16) у Наваградзкай выбарчай акрузе. Адразу паслом, праўда, Сабалеўскаму стаць тады не ўдалося, але пра гэта стала вядома пазьней — паводле папярэдніх звестак выбарчых камісіяў, ён мандат атрымліваў. Дзеля гэтага прасьвечаная ягонаў асобе біяграфічная даведка разам з даведкамі пра іншых выбраных паслоў (якія, у адрозьненьне ад Сабалеўскага, мандаты сапраўды ў той час атрымалі) аказалася зьмешчанай на старонках выдадзенага Беларускаім грамадзянскім сабраньнем у Вільні „Беларускага календара на 1923 год“².

Жыцьцёвы шлях Юр'я Сабалеўскага на старонках гэтага календара быў выкладзены ў некалькіх ніжэйпрыведзеных радках, зь якіх якраз і чэрпалі свае звесткі пазьнейшыя дасьледнікі, пішучы пра біяграфію гэтага дзеяча да 1922 г.:

„Грыгор Сабалеўскі. Радзіўся 11 красавіка ў 1889 годзе ў м. Стоўпцах Менскай губ. Скончыў Ковенскую каморніцкую школу й там жа ў Коўне да 1915 г. служыў за каморніка. Да 1917 г. быў на вайне, а за-

² Можна прыпусьціць, што выдаўцы гэтага календара адмыслова чакалі заканчэньня парлямэнцкіх выбараў (апошні этап якіх, выбары ў Сэнат, адбыўся 11 лістапада 1922 г.) і зарэзэрвавалі ў ім колькі старонак дзеля таго, каб зьмясьціць хоць бы кароткую інфармацыю пра ўпершыню ў гісторыі выбраных беларускіх паслоў. Больш жа, да канчатковага высвятленьня сытуацыі, чакаць яны ўжо не маглі, бо мусілі пасьпець прапанаваць календар чытачам да пачатку новага году й тым самым забясьпечыць ягоную канкурэнтаздольнасьць у параўнаньні зь іншымі, у першую чаргу польскамоўнымі календарамі. Інакш патлумачыць той факт, што прозьвішча Юр'я Сабалеўскага разам зь іншымі ўрэшце так і засталася на старонках календара, цяжка.

тым, будучы выбраны старшынёй Стаўпецкай Земскай Управы, працаваў над падняццём сялянскай гаспадаркі. Да партыяў ніякіх не належыць”³.

Гэтая зацемка, нягледзячы на сваю льяканічнасць, дае нам падставы для роздуму. Зьвяртаюць на сябе ўвагу тры вельмі важныя рэчы. Папершае, Сабалеўскі чамусьці ў біяграфічнай зацемцы праходзіў не пад імем „Юры“, як гэта належала б, а пад зусім іншым — „Грыгор“. Па-другое, пра факт якой бы то ні было ягонай папярэдняй дзейнасці ў нацыянальным руху, у першую чаргу пра нібыта перадаваенае супрацоўніцтва з „Нашай Нівай“ і пазнейшы ўдзел у арганізацыі беларускіх вайсковых фармаванняў, тут ня згадваецца аніводным словам. І, нарэшце, храналягічна дастаткова яшчэ нядаўні факт знаходжання Сабалеўскага ў 1917—1919 гг. у Менску быў аўтарам біяграфічнай даведкі ўвогуле замоўчаны і распушчаны ў стаўпецкім, больш познім пэрыядзе жыцця й дзейнасці.

Сёння мы ня маем звестак, кім і ў якіх умовах складалася гэтая біяграфічная даведка, але пэўныя прыпушчэнні пасыла лягічных разважанняў над яе зместам усё ж зрабіць можна. Наўрад ці мы надта памылімся, калі памяркуем, што няправільнае напісанне імя Сабалеўскага сьведчыць перш за ўсё пра тое, што ён у той час у беларускіх нацыянальных асяродках быў асобай малавядомай. Калі ж укладальнікі беларускага календара нават ня ведалі дакладна, якое ён мае імя, то, натуральна, тым больш яны не маглі ведаць усіх падрабязнасцяў ягонай біяграфіі. Атрымаць жа патрэбныя звесткі ў той час наўрад ці магчыма было зь іншых крыніцаў, як ад самога Сабалеўскага. Таму можна лічыць, што інфармацыя, зьмешчаная на старонках календара — гэта, па-сутнасці, тыя факты ўласнай біяграфіі, зь якімі Сабалеўскі палічыў мэтазгодным азнаёміць беларускую грамадзкасць. Вельмі верагодна таксама, што звесткі пра сябе падаваліся Сабалеўскім ня вусна, але пісьмова і пісаліся па-расейску, бо толькі гэтым можна патлумачыць такую дзіўную трансфармацыю імя „Юры“ ў зусім яму не сугучнае „Грыгор“. Як вынікае зь некалькіх асабістых расейскамоўных лістоў Сабалеўскага, напісаных у 1927 г., ён, калі пісаў штосьці па-расейску, падпісваўся звычайна такой формай свайго імя, як „Георгий“ (або ініцыялам „Г.“)⁴. Асоба ж, якая перакладала матэрыял на бе-

³ Беларускі календар на 1923 год. Вільня, 1922. С. 33.

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 242-п. Воп. 1. Спр. 14. Арк. 178.

ларускую мову перад зьмяшчэньнем яго ў календары, у мітусьні ды пасьпеху, відаць, прачытала імя як „Грыгорый“, дзеля чаго на старонках выданьня й зьявіўся „Грыгор Сабалеўскі“.

Прыняцьце намі як вельмі верагоднай вэрсіі пра непасрэдны ўдзел самога Юр’я Сабалеўскага ў складаньні прысьвечанай ягонай асобе біяграфічнай зацемкі праясьняе, аднак, для нас толькі некаторыя моманты раньняй біяграфіі дзеяча, у той час як іншыя, наадварот, яшчэ больш зацямяюць. Так, адсутнасьць у гэтай зацемцы нават кароткай згадкі пра такія ганаровыя для любога тагачаснага актыўнага беларускага дзеяча факты, як супрацоўніцтва з „Нашай Нівай“ і ўдзел у стварэньні беларускага войска, можна растлумачыць вельмі проста — нічога падобнага ў біяграфіі Юр’я Сабалеўскага рэальна не было й аказалася ўключанае ў яе на шмат гадоў пазьней зь лёгкай рукі Вітаўта й Зоры Кіпеляў. Няма сумневу, што гэтыя заслужаныя навукоўцы абапіраліся пры гэтым на нейкія крыніцы, але на якія канкрэтна — высветліць у ходзе працы над гэтым тэкстам так і не ўдалося. Ва ўсялякім выпадку, ніводная з трох бібліяграфічных пазыцыяў, пададзеных пад прысьвечанай Сабалеўскаму зацемкай у падрыхтаванай В. і З. Кіпелямі кнізе „Belarusian Statehood“, такой інфармацыі дакладна ня ўтрымлівае. Цалкам прамінаюць гэтае пытаньне й нэкралёгі, якія зьявіліся ў розных беларускіх эміграцыйных пэрыёдыках пасля сьмерці Сабалеўскага⁵, а ў адным зь іх, найбольш сьціслым і кароткім, які быў надрукаваны ў газэце „Беларус“, наўпрост адзначаецца, што гэты дзеяч „у беларускую справу ўлучыўся ў 1920-х гадох“⁶. Дзеля таго інфармацыя пра ранейшы за 1922 г. стаж Юр’я Сабалеўскага ў беларускім нацыянальным руху вымагае да сябе надзвычай крытычнага стаўленьня, прынамсі да выяўленьня матэрыялаў, якія б адназначна гэта пацьвярджалі. Пакуль жа можна толькі дадаткова адзначыць, што ў найбольш поўным і грунтоўным на сёньняшні дзень дасьледаваньні Алега Латышонка, прысьвечаным беларускім вайсковым фармаваньням у 1917—1923 гг., прозьвішча Юр’я Сабалеўскага таксама не фігуруе ні ў якім кантэксьце⁷.

Куды цяжэй патлумачыць факт замоўчваньня ў біяграфічнай зацемцы самой наяўнасьці амаль двухгадовага, да таго ж адносна яшчэ

⁵ Яшчэ адзін // Беларускае слова. Саўт-Рывэр, №1 (38). С. 1; Сабалеўскі Юры Александравіч // Бюлетэнь 14-га пленуму Беларускай Цэнтральнай Рады. Нью-Ёрк, 1959. С. 63—64.

⁶ Жалобная хроніка // Беларус. №65. 1958. 25 сакавіка. С. 7.

⁷ Jatzszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917—1923. Białystok, 1995.

зусім нядаўняга менскага пэрыяду жыцця нашага героя, але гэта таксама наўрад ці выпадкова. Найбольш верагоднае тлумачэнне — дзейнасць, якую Сабалеўскі праводзіў у Менску ў згаданы пэрыяд, была не зусім адпаведнай інтарэсам беларускага нацыянальнага руху, дзеля таго нават ускосная згадка пра яе магла падацца самому дзечу ў новай сытуацыі не зусім пажаданай.

Цалкам магчыма, што разгадка гэтай праблемы хаваецца ў тагачаснай палітычнай пазыцыі Юр'я Сабалеўскага. Як вынікае з ягоных успамінаў, у той час ён працаваў у менскіх земскіх установах, а гэтыя ўстановы, як вядома, адыгралі пэўную ролю ў станаўленні беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці. Іх прадстаўнікі былі ў пачатку 1918 г. кааптаваныя ў Раду Беларускай Народнай Рэспублікі і бралі ўдзел у гістарычным паседжанні 25 сакавіка 1918 г., на якім была абвешчана незалежнасць БНР. Аднак жа роля „земцаў“ у гэтым акце была дастаткова спецыфічная — ва ўсіх сьведчаньнях, якія да нас дайшлі, яны разам з прадстаўнікамі габрэйскіх арганізацыяў фігуруюць у якасці зацятых праціўнікаў незалежнасці Беларусі і разрыву яе дзяржаўных павязяў з Расеяй. Так, вядомы беларускі нацыянальны дзеяч Макар Косьцевіч (Краўцоў) у сваіх пазнейшых успамінах сьведчыў: *„Прадстаўнікоў земстваў і гарадоў у Радзе Рэспублікі трудна назваць іначай, як „тоже белоруссами“.* Шмат хто з іх, будучы беларусам па крыві, прышоў у беларускі прадпарлямэнт з расейскаю моваю, з расейскімі думкамі й з пакалечанай ала расейскаю душою“. На паседжанні Рады Рэспублікі 25 сакавіка 1918 г., паводле Краўцова, *„як і трэ’ было спадзявацца, пачалася небывалая трыбунная барацьба беларусаў з „тоже белоруссами“... Прадстаўнікі земстваў і гарадоў на чале з Ярашэвічам і Злобіным і прадстаўнікі жыдоў (за выняткам аднаго), выказваючыся проці, напіралі галоўным чынам на тое, што Рада Рэспублікі ня можа праклямаваць незалежнасці Беларусі, бо гэтым яна парушыць волю разазнананага бальшавікамі Ёсебеларускага Зьезду, у адным з пунктаў рэзалюцыі якога гаварылася ясна „о неотторжимости Белоруссии от Российской Федеративной Демократической Республики“... Пазыцыя часьці Рады была яснаю, яе праціўнікаў гэтак сама“⁸.* Пра жорсткую прынцыповую барацьбу паміж сябрамі Рады, якія складалі яе нацыянальную частку, і т. зв. „земцамі“, пісаў у сваіх

---

⁸ Рада Беларускай Народнай Рэспублікі: З успамінаў М. Краўцова // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Мінска. У 4 кн. Кн. 2. Мінск, 2002. С. 375.

успамінах і Антон Луцкевіч⁹. Урэшце, як вядома, на згаданым паседжанні прыхільнікам незалежнасці ўдалося атрымаць перамогу над прадстаўнікамі „земстваў і гарадоў“ і незалежнасць Беларусі ўсё ж была абвешчаная, аднак жа адбылося гэта коштам выхаду „земцаў“ са складу Рады БНР, што значна гэтую самую Раду аслабіла.

Якую ж пазыцыю ў гэтым канфлікце паміж беларусамі-незалежнікамі і прарасейскімі менскімі „земцамі“ займаў супрацоўнік земства Юры Сабалеўскі? Скажам адразу, што для таго, каб сьцьвярджаць пра ягоную адназначную падтрымку ў пытанні дзяржаўнай незалежнасці Беларусі сваіх калегаў–„земцаў“, мы ніякіх канкрэтных фактаў ня маем. Несумненна, аднак, што і да асяродку тагачасных беларускіх нацыянальных дзеячаў-незалежнікаў залічваць яго таксама няма асаблівых падставаў, і гэта ўскосна пацвярджаецца тым, што ў ніжэй друкаваных успамінах Сабалеўскага практычна цалкам адсутнічаюць нейкія падрабязнасці як пра само абвешчаньне БНР, так і пра першыя месяцы яе разьвіцця.

Пра незаангажаванасць Юр'я Сабалеўскага ў той час у беларускі нацыянальны рух і неўспрыманьне яго ў якасці беларускага дзеяча ўдзельнікамі гэтага руху можа сьведчыць таксама й тое, што ў грунтоўным і вельмі аб'ёмным зборніку дакументаў „Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі“ ягонае прозьвішча ня згадваецца аніводнага разу. У той жа час, як вынікае з тых жа самых успамінаў, Сабалеўскі апынуўся ў ліку людзей, забраных бальшавікамі пры адступленьні пад націскам польскіх войскаў летам 1919 г. з сабой у Смаленск у якасці закладнікаў. Беларускія дзеячы, якім пашчасыццля такой долі ўнікнуць, хваляваліся за лёс сваіх аднадумцаў (нават дастаткова малазначных і малавядомых) і клапаціліся пра іх вызваленьне, пра што сьведчыць іхнае ўзаемнае ліставаньне. Так, Аркадзь Смоліч у сваім лісьце зь Вільні да беларускіх дзеячаў у Бэрлін 8 жніўня 1919 г. пісаў: „У Смаленску ёсьць такія нашыя закладнікі: Іваноўскі Вацлаў, Трэпка Антон, кс. Анд. Цікота, кс. Кміт і нейкі Банін (?). Добра было б, каб і Вы там аб іх долі паклапаціліся; бо мы тут стараемся“¹⁰. 2 верасня 1919 г. намесьнік старшыні Рады Народных Міністраў БНР Васіль Захарка пісаў з Бэрліну да

⁹ Луцкевіч А. 25 марца 1918 году. (З маіх успамінаў) // Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. Выбраныя творы / Укл., прадм., кам., анат. індэксіраваў А. Сідарэвіча. Мінск, 2003. С. 103.

¹⁰ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1. Вільня—Менск—Нью-Ёрк—Прага, 1998. С. 398.

свайго шэфА Антона Луцкевіча, які ў той час знаходзіўся ў Варшаве: „Зь Менску вывезены, як закладнікі, у Смаленск Іваноўскі, Трэпка, кс. Цыкота і некi беларус Банін. Добра было бы, каб як-нібуць аслабаныіх. Можна можна гэто зрабіць чэрэз палякаў на замену ўзятых імі бальшавікоў“¹¹. Пасьля, калі ў самым пачатку 1920 г. паведамлялася ўжо пра вяртаньне вывезеных беларускіх дзеячаў у Менск, называліся імяны тых жа Іваноўскага й Трэпкі, а таксама менш вядомых Журвіда, Яльцовай, прафэсара Масоніюса¹². Пытаньне пра лёс Сабалеўскага беларускімі дзеячамі, як бачым, не падымалася аніводнага разу¹³. Дадаткова можна яшчэ дадаць, што і ў аб’ёмным „Сьпісе ўдзельнікаў беларускага нацыяналістычнага руху (1917–1924 гг.), складзеным паводле падабраных матэрыялах з архіву БНР“, створаным савецкімі спэцслужбамі ў 1920-х гг., такі дзеяч, як Юры Сабалеўскі, не фігуруе¹⁴.

Няма пакуль ніякіх падставаў сьцьвярджаць нават пра тое, што ў менскі пэрыяд свайёй біяграфіі Юры Сабалеўскі ўвогуле меў беларускую нацыянальную самасьведомасьць. Зусім ня выключана й нават вельмі верагодна, што гэтая самасьведомасьць была тады выразна расейскай ці ў лепшым выпадку „западнарусскай“. Больш таго, падобна, што прынамсі рэшткі такіх поглядаў захоўваліся ў Сабалеўскага аж да парлямэнцкіх выбараў 1922 г. і нават нейкі час пасьля іх. Пра гэта ўскосна сьведчыць тое, што лідэры беларускага нацыянальнага руху ў Вільні хоць зь нейкіх прычынаў і пагадзіліся на выстаўленьне ягонаі кандыдатуры на сваіх выбарчых сьпісах¹⁵, ня мелі да яго вялікага даверу. Так,

¹¹ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Т. 1. Кн. 1... С. 425.

¹² Тамсама. С. 587, 590.

¹³ Дзеля справядлівасьці трэба тут усё ж адзначыць, што ўвогуле не падымалася беларускімі нацыянальнымі дзеячамі й пытаньне пра лёс таксама вывезенага ў закладніцкім цягніку вядомага беларускага актора й рэжысэра Ўсевалада Фальскага, які ў пачатку 1919 г. зьяўляўся міністрам замежных справаў у першым урадзе БССР. Але магчыма, што гэта адбылося з-за актыўнага супрацоўніцтва перад гэтым апошняга з бальшавікамі, дзеля чаго беларусы, якія падтрымлівалі БНР, проста перасталі лічыць яго сваім чалавекам.

¹⁴ НАРБ. Ф. 4. Воп. 21. Спр. 31. Арк. 3–60.

¹⁵ Адну з магчымых прычынаў выстаўленьня на беларускіх сьпісах, хоць і не на першых пазыцыях, шэрагу мала каму вядомых асобаў выказаў вядомы беларускі камуністычны дзеяч, лідэр т. зв. „сэцэсіі“ ў КПЗБ, а пасьля нефармальна супрацоўнік польскіх спэцслужбаў Міхал Гурын у 1927 г., даючы ⇒

старшыня Беларускага цэнтральнага выбарчага камітэту Антон Луцкевіч палічыў патрэбным адразу ж пасля заканчэння парламэнцкіх выбараў, 13 лістапада 1922 г., узяць ад Юр'я Сабалеўскага пісьмовае абавязальніцтва, у якім той засьведчыў, „што я поўнасьцю згаджаюся з праграмай Беларускага Цэнтральнага Выбарнага Камітэту і бяру на сябе абавязак у Соймавай працы падпарадкоўвацца ўсім вымаганьням Беларускага Соймавага Клубу“¹⁶. Такія расьпіскі кіраўніцтва тагачаснага беларускага асяродку ў Вільні брала ў тых дзеячаў, адносна далейшых паводзінаў якіх пасля атрымання мандату ўзьнікалі сумневы¹⁷.

⇒ паказаны перад судовым працэсам над лідэрамі Беларускай сялянска-работніцкай грамады: „*Масква ў сваёй акцыі супраць Польшчы намагалася ўзяць у свае рукі беларускі і ўкраінскі нацыянальны рух, і з гэтай мэтай старалася выкарыстаць кожную магчымасьць як на мясцовым, так і на міжнародным узроўні. Наколькі мне вядома, ужо падчас выбараў у Сойм Масква, паслядоўна дзейнічаючы паводле заданага пляну, афіцыйна субсыдуючы сьпіс №5 (сьпіс Саюзу пралетарыяту гарадоў і вёсак, фактычна камуністычны. — А. П.) і добра разумеючы, што пярэчка не здабудзе папулярнасьці, неафіцыйна, не праз камуністычныя элементы, а праз органы сваёй адміністрацыйнай улады і вельмі давераных асобаў у пэўнай меры субсыдыявала некаторых уплывовых сяброў 16-кі. Гэта дало магчымасьць завязаньня кантакту як зь некаторымі беларусамі, так таксама і з украінцамі, якія пасля былі выкарыстаныя ў сваіх мэтах“ (НАРБ. Ф. 242-п. Воп. 1. Спр. 40. Арк. 198). Трэба адзначыць, што Гурын быў чалавекам даволі добра абазнаным у гэтых рэчах, бо ў 1922 г., жывучы ў Менску і зьяўляючыся галоўным рэдактарам газэты „Савецкая Беларусь“, ён адначасова браў удзел у выпуску друкаваных выданьняў, прызначаных для нелегальнай перапраўкі ў Польшчу.*

¹⁶ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). Ф. 3. Воп. 1. Спр. 210. Арк. 363.

¹⁷ Тут варта згадаць пра падобнае абавязальніцтва, якое ў тых самых дні (7 лістапада) у сваім лісьце да Антона Луцкевіча даў выбраны ў сэнатары ў Наваградзкім ваяводзтве Аляксей Назарэўскі, які, хоць і лічыўся аж да канца паўнамоцтваў польскага парламэнту і скліканьня сябрам Беларускага пасольскага клубу, на беларускі нацыянальны грунт фактычна так ніколі й ня стаў (праўда, актыўна беларускасьці й не супрацьстаяў): „*Нахожу нужным подчиняться, разъяснять и защищать все постановления Центрального Белорусского К-та, охраняющего интересы нашего* ⇒

Урэшце, дадатковы сумнеў што да скрыпталізаванай беларускай нацыянальнай сьведомасьці ў Юр'я Сабалеўскага нават у пачатку 1920-х гг. дадае сьведчаньне, якое ўтрымліваецца ў рапарце ад 16 красавіка 1923 г. канфідэнта польскага II аддзелу Генэральнага штабу Яна Мусевіча¹⁸. Сабалеўскі ў гэты час, пасля таго як канчаткова стала вядома, што ў Сойм ён пакуль што не праходзіць, працягваў жыць у Стоўпцах, узначаліўшы мясцовы сакратарыят Беларускага пасольскага клюбу. Мусевіч, тэрыторыяй канфідэнцкай адказнасьці якога сярод іншага былі недалёкія ад Стоўпцаў Баранавічы, паведамляў: „У Баранавічах узмацняецца ўплыў расейскай інтэлігенцыі, добра настроенай у дачыненьні да Савецкай Расеі, якая цяпер бароніць нацыянальныя інтарэсы Расеі, на чале з папам Міцкевічам, а таксама ў Стоўпцах на чале з п. Сабалеўскім (геамэтрам), кандыдатам у паслы са сьпісу №16“¹⁹.

Апошняму сьведчаньню, улічваючы спэцыфічнасьць крыніцы яго паходжаньня, можна было б і не надаваць асаблівай увагі, бо ў гэтым

⇒ народа, считается с постановлениями и резолюциями членов сеймового клуба белоруссов, и в случае последний признает мою деятельность для белоруссов вредной или не отвечающей их заданиям, то при вынесении мне недоверия сложу с себя данное мне белорусским народом звание сенатора“ (БДАМЛіМ. Ф. 3. Воп. 1. Спр. 210. Арк. 368). Падобную інфармацыю пацвярджаў у сваёй справаздачы ад 29 лістапада 1922 г. і адзін з паліцэйскіх агентаў: „Назарэўскі (пасол у Сэнат) у Вільні на сходзе паслоў-беларусаў, выбраных са сьпісу №16, даў пісьмовае абавязальніцтва, што ў выпадку, калі будзе заўважана, што п. Назарэўскі ня будзе ўлічваць палітыку паслоў „Беларускага клюбу“, то Назарэўскі абавязуецца добраахвотна заявіць аб адмове ад сваёго мандату на карысьць свайго наступніка. Гэтае абавязальніцтва было публічна зачытана на сходзе ў Вільні“ (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) w Rembertowie. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2664). У той жа самы час пакуль ня выяўлена аніводнага сьведчаньня, што падобныя пісьмовыя абавязальніцтвы браліся Антонам Луцкевічам і з тых паслоў, у беларускасьці якіх ні ў кога сумневаў не ўзьнікала.

¹⁸ Пад гэтым псеўднімам пісаў свае рапартаы хтосьці зь беларускіх нацыянальных дзеячаў палянафільскай арыентацыі, якія знаходзіліся ў II аддзеле на платнай канфідэнцкай службе. Хутчэй за ўсё, гэта быў старшыня т. зв. Арганізацыі беларускіх беспартыйных актывістаў Яўген Міткевіч.

¹⁹ CAW. Oddział II Sztabu Generalnego. Sygn. I.303.4.2683. Podteczka 5.

выпадку ёсць даволі вялікая верагоднасць сьвядомага ці несьвядомага дэзынфармаваньня агентам сваіх гаспадароў (такое ў тагачасным П адзеле польскага войска было зьявай нярэдкай). Аднак жа цалкам гэтае сьведчаньне ігнараваць ня варта хоць бы з той прычыны, што такая пазыцыя Юр’я Сабалеўскага, нягледзячы на пэўную яе парадаксальнасьць, не была для тагачасных удзельнікаў беларускага нацыянальнага руху ў Польшчы чымсьці выключным. Зьвяртае на сябе ўвагу тое, што біяграфія Сабалеўскага вельмі падобная да біяграфіі яшчэ аднаго вядомага беларускага дзеяча — земляка Сабалеўскага, ягонага калегі па працы ў польскім Сойме й нават асабістага сябра Васіля Рагулі.

Апошні, як сёння вядома, у 1917 г. адкрыта выступаў на зьездзе настаўнікаў Менскай губэрні супраць увядзеньня ў школы на тэрыторыі Беларусі беларускай мовы і ўвогуле адзначаўся катэгарычным непрыманьнем усяго беларускага ў яго нацыянальным разуменьні. Празь некалькі гадоў ён, праўда, сваю пазыцыю крыху падкарэктаваў, але ўсё роўна ўжо нават пасля выбраньня ў паслы польскага Сойму ў публічных выступах і ў прыватным жыцьці аддаваў перавагу расейскай мове й, паводле сьведчаньня пляменьніка Барыса Рагулі, да самай сваёй сьмерці ў 1955 г. „*размаўляў толькі па-руску*“²⁰. Цікава пры гэтым, што Васіль Рагуля, ужо стаўшы беларускім дзеячам, імкнуўся, як і Юры Сабалеўскі, ня згадваць пра факт самой сваёй прысутнасьці ў Менску ў 1917 г., якраз тады, калі „засьвяціўся“ ў антыбеларускіх дзеяньнях. Так, у біяграфічнай зацемцы ў тым жа „Беларускім календары за 1923 г.“ расповед пра жыцьцёвы шлях Рагулі перарываўся на згадцы пра ягоную актыўную дзейнасьць падчас расейскай рэвалюцыі 1905–1907 гг.²¹. У 1926 г., пасля заснаваньня разам з Фабіянам Ярэмчам палітычнай партыі пад назвай „Беларускі сялянскі саюз“, у больш шырокай сваёй біяграфіі, надрукаванай на старонках партыйнай газеты, Васіль Рагуля напісаў, што вярнуўся з фронту ў Менск толькі ў 1918 г.²². Урэшце, у сваіх надрукаваных ужо на эміграцыі ўспамінах пры характарыстыцы тагачасных уласных палітычных поглядаў ён абмежаваўся адно толькі адзначэньнем, што „*да выбару ў Сойм быў русафілам, фэдэралістам*

²⁰ Адзінец А. Паваенная эміграцыя. Скрыжаваньні лёсаў: Зборнік успамінаў. Мінск, 2007. С. 503.

²¹ Беларускі календар на 1923 год... С. 32–33.

²² Васіль Рагуля, Пасол на Сойм Рэчыпаспалітай Польскай // Сялянская ніва. 1926. 3 студня. №1. С. 2.

з Расеяю, але не камуністычнай²³. У свой час дасьледнік Станіслаў Рудовіч на прыкладзе Васіля Рагулі зрабіў выснову, што „заходнярускі“ сьветапогляд аб’ектыўна захоўваў здольнасьць да трансфармацыі ў беларускую нацыянальную самасьведомасьць²⁴. Калі ж нашыя выкладзенья вышэй разважаны, датычныя палітычнай і нацыянальнай арыентацыі Юр’я Сабалеўскага на мяжы 1910—1920-х гг., выявіцца слушнымі хоць бы ў агульных рысах, то гэтая выснова аўтарытэтнага гісторыка атрымае дадатковае пацьверджаньне.

* * *

Улічваючы ўсё сказанае, мэмуары Юр’я Сабалеўскага належыць успрымаць хутчэй не як успаміны актыўнага ўдзельніка беларускага нацыянальнага руху, але як выкладаньне аўтарам уласнага бачаньня ходу важных для Беларусі падзеяў, пераасэнсаваных ім з нацыянальнага пункту гледжаньня толькі празь нейкі, даволі значны час пасля непасрэднага перажыцьця і ўспрыняцьця. Натуральна, гэты фактар павінен абавязкова ўлічвацца дасьледнікамі пры навуковым выкарыстаньні мэмуараў.

Трэба таксама адзначыць, што гэтая ўспаміны — не адзіная спадчына мэмуарнага жанру, пакінутая Юр’ем Сабалеўскім. Раней у беларускім эмігранцкім друку ўжо зьяўляліся ягонныя мэмуары, прысьвечаныя дзейнасьці ў міжваеннай Заходняй Беларусі Беларускай сялянска-работніцкай грамады, а таксама ўспаміны пра вядомага беларускага дзеяча, каталіцкага ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага²⁵. Сабалеўскі ўвогу-

²³ Рагуля В. Успаміны. Менск, 1993. С. 24.

²⁴ Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэньня Беларусі ў 1917 годзе. Мінск, 2001. С. 129.

²⁵ Сабалеўскі Ю. Мае ўспаміны аб сьв. памяці кс. В. Гадлеўскім // Незалежная Беларусь. 1953. Студзень. №1 (7); Сабалеўскі Ю. Беларуска-Работніцкая Грамада // Аб’яднаньне. №4 (62). 1956. С. 11—14; №5 (63). 1956. С. 11—14; №6 (64). 1956. С. 12—15; №7 (65). 1956. С. 8—14; №8 (66). 1956. С. 16—22; №1 (67). 1957. С. 14—16; №2 (68). 1957. С. 16—19; №3 (69). 1957. С. 8—11; №4 (70). 1957. С. 11—14; №5 (71). 1957. С. 6—10; №6 (72). 1957. С. 10—15; №3 (75). 1958. С. 14—18; №4 (76). 1958. С. 5—8; №5 (77). 1958. С. 7—11; №6 (78). 1958. С. 4—7; №2 (80). 1959. С. 7—9; №3 (81). 1959. С. 13—17. (У кнігах Лявона Юрэвіча „Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі“ (Нью Ёрк, 1999) і „Мэмуары на эміграцыі“ (Менск, 2005) спасылка на публікацыю ўспамінаў Ю. Сабалеўскага ў часопісе „Аб’яднаньне“ недакладная).

ле, як выглядае, вызначаўся схільнасьцю да крытычнага асэнсаваньня тых гістарычных падзеяў, сьведкам і ўдзельнікам якіх яму воляй лёсу давалося стаць, і вынікі гэтага асэнсаваньня імкнуўся запісваць. Так, вядомаму беларускаму дзеячу Язэпу Малецкаму, які добра пазнаў Сабалеўскага падчас службы апошняга бурмістрам у Баранавічах у гады Другой сусьветнай, ён запомніўся тым, што „вывучай кожнага значнага Беларуса, стараўся справядліва яго схарактарызаваць, ацаніць, прыслухоўвайся да ягоных выказваньняў і поглядаў. Пісаў навет на кожнага аграмадную біяграфію. Урыўкі з гэтых нарысаў любіў чытаць іншым. Ягоныя характарыстыкі не заўсёды супадалі з запраўднасьцяй. Хутчэй, выражалі яны ягоную суб’ектыўную ацэнку й погляды“²⁶.

Няма сумневу, што друкаваньня ніжэй успаміны пад дадзенай самім Сабалеўскім назвай „На этапах“ таксама зьяўляюцца перадусім суб’ектыўнай ацэнкай і поглядамі аўтара на перажытую ім эпоху і ўвогуле на гістарычнае разьвіцьцё Беларусі. Гэтая суб’ектыўнасьць яшчэ больш павялічваецца, калі ўлічыць, што напісаньне Юр’ем Сабалеўскім мэмуараў у 1948 г. у нямецкім Міхэльсфорфе было ў значнай ступені выкліканае, як зазначае сам аўтар ва ўступе, жаданьнем даць належны адказ сваім палітычным апанэнтам і крытыкам. Нягледзячы на гэта, успаміны Сабалеўскага несумненна пашыраюць нашыя веды пра ўмовы бальшавіцкай акупацыі Менску ў 1918—1919 гг., даюць падрабязнасьць пра вываз бальшавікамі перад польскім наступам закладнікаў зь Менску ў Смаленск, пра жыцьцё заходняй часткі Беларусі пад польскай уладай у 1919 г. і інш., а таму маюць права на ўвядзеньне ў навуковы ўжытак.

Мэмуары Юр’я Сабалеўскага друкуюцца паводле машынапіснага асобніка з уласнаручнымі рукапіснымі праўкамі аўтара, які быў выяўлены ў архіве царквы сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт-Рывэры (ЗША) Алегам Гардзіенкам. Тэкст успамінаў друкуецца цалкам, без аніякіх купюраў. Лексычныя асаблівасьці аўтарскай мовы захоўваліся поўнасьцю, а правапісныя — часткова. Аўтар публікацыі шчыра дзякуе сп. Алегу Гардзіенку (Менск) за дапамогу пры падрыхтоўцы публікацыі.

²⁶ Малецкі Я. Пад знакам Пагоні: Успаміны. Таронта, 1976. С. 95.

НА ЭТАПАХ

Ад аўтара

Я не пісьменьнік, я не публіцыст, я не гісторык, я нават і не газетны работнік. Я ніколі ня думаў выступаць на прагляд агулу са сваім пісьмом. На гэта трэба мець і здольнасьць, і прыгатаваньне, гэтых дадзеных я за сабою ня маю. Я пастаўлены ў стан канечнае самаабароны. Знайшліся людзі, якія асудзілі і мяне, і час, у якім я жыў, працаваў і працую. Яны прымусам пераацанілі тыя вартасці, якімі я і маё серадovichча жылі, частку іх сабе прысабечылі, частку апрафанавалі, частку разбурылі і выкінулі як бязвартасць. З гэтым я пагадзіцца не магу. Я складаю апэляцыю на імя Народу, на прысяжных я заклікаю ўвесь культурны сьвет. Я не прызнаю за судзіўшымі мяне і час права называцца судзьдзямі. Я гэтым пісьмом-пратэстам іх адвожу. Я называю іх узурпатарамі ўлады і самазванцамі, акупантамі. Я пішу вось гэтую апэляцыйную скаргу. Я буду расказваць, як было, як разумела маё серадovichча адбыўшыя і адбываючыя палітычныя і грамадзкія выпадкі. Я іх сьведка і ня болей, і дзеля таго мае сьведчаньні могуць бяз злосьці адбываць ад прынятых акрэсьленьняў, не пагаджацца з існуючымі дакумэнтамі, з храналёгіяю. Я раскажу так, як гэта захавалася ў мяне ў памяці, бо пад рукою ня маю ніякіх дакумэнтаў, адна толькі надвэрджаная памяць. Я страшэнна многа перажыў цяжкага і жудаснага, і з гэтае прычыны памяць можа разам з псыхічным настаўленьнем даваць некагорыя адыходы ад фактаў і насьвятляць пад кутом гледжаньня, але я сілюся расказаць толькі праўду. Я станаўлюся перад трыбуналам Суда і складаю выясньненні так, як я іх разумею, маючы на ўвазе праўду і дабро майго Народу, без імкненьня рабіць тым адначасова шкоду другому. Кожны мае права па прачытаньні задаць мне запытаньне, і я павінен даць выясньненне. Колькі тут вартаснага для Суда будзе матэрыялу, што справа адкінута — справа Суда і Народу. Я буду расказваць аб бачаным, спасылацца на крыніцы і з гэтае прычыны прашу не шукаць

там публіцыстыкі і гісторыі. З гледзішча сьведкі павінна быць праба-чэньне за стыль, за спосаб уніманьня пытаньня. Гэта гаворыць толькі сьведка, а не літэрат і не гісторык.

Вас, Паважаны Суд і Народ, цікавіць, і ведаць Вам патрэбна, хто мая пэрсаналія, каб разумець падыход маіх сьведчаньняў. Дык вось, я сын селяніна з-над Нёмана — Стоўпцаў. Знаю ўсю сялянскую бяду і яго-ную ўбогасьць і сыстэму здзеку над ім. Усё я ведаю і бачыў, як гэтая ўбогасьць трымала моцна селяніна ў габдзюрах. Я бачыў хлеб зь мякі-наю на стале, як ком кастры, якога можа есьці толькі жвачная жывёла. Я чуў, што жанчына на полі радзіла і прыносіла дахаты ў прыполе дзіця. Многа я бачыў гора селяніна і безьліч яго крыўдзіцеляў. Я потым жыў ідэаламі селяніна, так мастацкі апісаным маім добрым старым знаёмым Якубам Коласам. Ня ўжыў слова „прыяцель“, бо мы зь ім ця-пер у палітычнай нязгодзе. Наш ідэал селяніну, каб мець хутар, каапэ-рацыю, самаўрад і разумны ўрад: у гэтым пытаньні ўдзелу мы ня бралі. Мы давяралі тварыць урад, але самі не маглі гэтымі справамі займа-цца. Мы падыходзілі да вырашэньняў блізкажачых пытаньняў у памеры правінцыянальным, і да гэтага было нам стаць, а далей на гэта павін-ны быць пакліканы больш прыгатаваныя. Мы пачалі разумець прыга-таваных. Пяцьдзсят гадоў живу і працую разам зь сялянствам і з гэтае прычыны маю права і абавязак быць сьведкаю і забіраць голас. Скажу ўсё, што мне ведама, і аб маіх судзьдзях: хто яны і чаму я іх адклікаю.

Разьдзел першы

Яшчэ пяцьдзсят гадоў таму назад, калі Беларусь была ў межах Расеі, у тагачасных школьных падручніках, пераважна ў геаграфіі, у разьдзеле „Народы Расіі“, былі зьмешчаны малюнкi прадстаўнікоў розных народаў тагачаснай Расеі. Беларус прадстаўлены быў у гэтых падручніках у белаі доўгаі саматканай кашулі, у такіх жа портках, на нагах меў лыкавыя лапці, на галаве — саламяны самаробны капялюш, з-пад якога зьвісалі пасмамі доўгія стрыжанья „пад скопку“ валасы. Побач беларуса былі зьмешчаны малюнкi нашых суседзяў: палякаў, рускіх і іншых па геаграфічнаму суседзтву. Паляк быў намалёваны ў доўгім сурдуце, фанабэрыста апрануты, погляд меў задзірысты і пагар-длівы. Рускія — „великороссы“, прадстаўлены былі сям’ёю. Веяла ад іх магутнасьцю і сілай.

У даўнейшых школьных падручніках пісалася аб даўнейшым Кіеўскім княстве, аб рускіх удзелах і далей нібыта лягічным нашым

паступовым шляхам справа нашае агульнае гісторыі пераносілася ў Маскву, а наступна ў Пецяярбург. Менск, Вільня і Полацак былі прадстаўлены складоваю часткаю расейскай гісторыі, і беларускі вучань нічога ня ведаў аб запраўдным сваім гістарычным і культурным мінулым. З гэтых дзяржаўных школьных падручнікаў наш вучань мог толькі ведаць, што палякі — гэта ворагі рускага народу, а тым самым і беларусаў. Закідвалася палякам, што яны заўсёды пры дапамозе „ворагаў Расеі“ стваралі непакоі і падымалі паўстанні. Палякі — гэта ворагі спакою і парадку і сіліліся далучыць да сябе сілай ад Расеі „Северо-Западный край“, каб потым яго апалячыць і загнаць у варожы для народу каталіцызм, а самое сялянства аддаць у прыгон палякам-абшарнікам на вызыск¹ і паняверку. Уклад падручніка быў разлічаны на ўзгадаваньне пашаны да рускасці, пагарды да паляка і пакорнае сьведасць да сваёй беднаты і адсталасці. Расея з праваслаўем выслаўлялася апекунамі нашага краю, і што пад гэтай апекаю народ наш мог жыць спакойна і не баяцца польскага і каталіцкага прасьледу. Так вучылі ў школе, павучалі празь сьвятарства, такі напрамак утрымлівала адміністрацыя, і гэтыя тры фактары фармавалі сьветапогляд. Чырвонаю ніткаю праходзіла ў прыватным споўжыцці дэмаркацыйная лінія паміж „вяхамі і нізамі“. Вяхі — паны, мелі свой умоўны кодэкс пагарды да нізоў — мужыкоў-хамаў, і гэтыя адносіны вызнаваліся адкрыта. Грамадзкія правы прыслугоўваліся гэтай каставасці ад народжанья, і ў адказ на гэта ў асяродзьдзі „мужычкоў і прыслуг“ нараджаўся пратэст і нянавісьць да „паноў“, якая шляхам узрастанья дайшла да Кастрычнікавай рэвалюцыі.

Народ быў шчыльна замкнуты ў межы расейскае рэчаіснасці, і дзяржаўны высілак стан гэты сіліўся замацаваць. Западаць пачаў сумліў у душу чалавека, што гэтая „казённая“ сыстэма выхаванья хавае ад людзей праўду, і пытлівыя галовы шукалі адказу на гэтыя пытанні. Праваслаўныя знаёміліся праз расейскія ўплывы і ўваходзілі ў змест расейскае перадавое літаратуры, каталікі праз польскую грамадзкую касьцельную кніжцы заглябляліся ў змест польскіх імкненняў, беручы, як неразъдзельную цэласць, польскасць і каталіцкасць, малады вучань рыўся ў закінутых і забытых кніжках. Сіліўся ведаць больш, чым гэта пісалася ў казённых падручніках. Ня верыў свайму падручніку, але здольны быў шукаць толькі разьбежнасцяў у дэталях. Прынцыпы школьнага выхаванья пасьпявалі, аднак, моцна закараняцца.

¹ Вызыск (ад польск. *wyzysk*) — эксплуатацыя.

Цікавае вока маладога хлапца ў бацькавых рэчах знаходзіла старую патрапаную кніжку гісторыі Турцэвіча². Зь вялікаю зацікаўленасцю чыталася гэтая кніжка. Пісалася ў ёй трохі іначай, як у школьных падручніках. Турцэвіч уклаў зусім новы, нязнаны дагэтуль нашаму вучню разьдзел гісторыі. Пісаў, што існавала некалі нашая Беларускае дзяржава пад назовам „Літоўска-Рускае Княства“, у цэнтры якога стаяў перш наш родны і на гэты час апушчаны Наваградак, і потым пазьней сьлынная Вільня. Былі малюнкi нашых даўнейшых князёў. Далучаны былі пісьмы з таго часу. Мова хаця і падобная і да расейскае, і да польскае, але і ня польская, і не расейская. На тую пару гэта была нашая мова. Пісалася аб слаўных днёх і вялікіх падзеях роднага краю. Падручнік Турцэвіча выклікаў свой лякальны патрыятызм, але не адрываў ад Расеі. Польскія кніжкі ня бачылі зьместу для паляка ў Расеі і базаваліся на пытаньнях каталіцтва, папскага рымскага прастолу і сьвятасьці слова Папы. Малады наш школьнік натыкаўся на дакумэнты і апавяданьні старых аб зьдзеках над праваслаўнымі польскіх паноў і палякаў-ксяндзоў, асабліва езуітаў, і ўжо з пачатковае школы нарастаў антаганізм і паглыбляўся сярод дарослых.

Чаму інакш піша Ілавайскі³ і Белярмінаў⁴? Дома казалі, што Турцэвіч — гэта забаронены падручнік. Забаранілі, бо нібыта ксяндзы сіліліся праз гэты падручнік нічога не казаць і маўчаць аб сваіх зьдзеках над праваслаўнымі. У падручніку напісана няпраўда, карысная Польшчы і шкодная Расеі, а праўдзівыя падручнікі — па якіх нас вучаць у школе. Наказвалася ўсімі з нашага маладога акружэньня ўнікаць ксяндза і ніколі ня верыць палякам, і на гэта прадстаўлялася з штодзённага жыцьця шмат прыкладаў для ўзасадненьня⁵ наказу, усхвалялася ў падручніках Расея, яе магутнасць і мудрасць князёў і наступна цароў. Па гэтых падручніках чакалася, што Расея павінна яшчэ далей

² **Арсен Турцэвіч** (1848 — пасля 1915), расейскі археограф і гісторык, супрацоўнік Віленскай археографічнай камісіі. Акрамя чыста навуковых працаў, пісаў падручнікі расейскай гісторыі для гімназіяў.

³ **Дзьмітры Ілавайскі** (1832—1920), расейскі гісторык і публіцыст, выдаў сярод іншага пяцітамовую „Гісторыю Расеі“. Аўтар школьных падручнікаў расейскай і ўсеагульнай гісторыі.

⁴ **Іван Белярмінаў** (1837—?), расейскі пісьменьнік-педагог, аўтар падручнікаў гісторыі для гімназіяў, рэальных і гарадзкіх вучэльняў.

⁵ Узасадненьне (ад польск. *uzasadnienie*) — абгрунтаваньне.

разрастацца і чакаецца здзяйсненне гістарычнае справядлівасці, калі будзе далучаны да Расеі Канстантынопаль, Сэрбія, Баўгарыя, Чарнагорыя і ад Аўстрыі ўсё былое Галіцкае Княства.

Так плылі гады, і ўзгадоўваўся на гэтых падручніках малады пад-рост. Станавіўся чалавек дарослым і ўваходзіў у склад грамадзянства, дзе ён меў правы і абавязкі ў сваім асяроддзі. Натыкаўся на два чыньнікі: з аднаго боку, быў касцёл для вернікаў „палякаў“ і царква для „рускіх“. Касцёл і каталіцтва было аддзена пад загад і апеку палякам-ксяндзам, і хаця б ксяндзом быў і не паляк, аднак, па няпісаных законах і ў моц пераможнага звычаю, усё роўна павінен стаць палякам. Адміністрацыйнаю і пазалітургіяною моваю на Беларусі ў касцёлах была польская, і ўсе адносіны на пляшчыне каталіцкага веравызнання адбываліся ў польскай мове. Выглядала б блюзнерствам на той час, каб хто-небудзь на гэта ўжыў бы беларускую мову. І па сянню веруючы і практыкуючы беларус-каталік у значнай перавазе да 95% у пацерах і касцельнай практыцы ўжывае польскую мову, і стасаванне беларускае ня больш, як наватарства і рэвалюцыйнасьць, і ў дадатку ў каталіцкім агуле вельмі непапулярнае й, нягледзячы на спецыфічнае савецкае выхаванне і русіфікатарства, асаблівасць гэтая ў саветах поўнасьцю захавалася ды пераказалася ў пакаленьні, якія прайшлі нават і камсамол і сталіся сябрамі камуністычнае партыі. Цьверджанне гэта было вельмі выразна пры назіранні каталікоў-камуністаў пры кантакце іх з палякамі на Захадзе.

Дзіўна на сянню, што калі ў былыя часы каталіцкі ксёндз праз штодзённы кантакт із сваімі аднавернікамі карыстаўся беларускаю моваю, на гэта чыньнікі дзяржаўнае ўлады зазіраліся адмоўна, і было распараджэнне, забараняючае ў пропаведзях ужыванне беларускай мовы, а вылучна толькі польскай. Так пры рыма-каталіцкіх касцёлах замацоўвалася празь веравызнанне польскасць, закаранялася псыхалёгія і польская культура ды этыка, і гэты працэс пратрываў і па сянню і належыць да катэгорыі вельмі стойкіх і вытрывалых, і калі часамі ідэнтыфікуецца польскасць па каталіцкаму веравызнанню, то на гэта ёсць падставы да такога цьверджання, і беларусізацыя і адпольшчванне Каталіцкага касцёла на Беларусі пахваліцца вынікамі ня можа, і вялікі сумлёў, ці знойдзем сотню чалавек спасярод веруючых і практыкуючых каталікоў-беларусаў, якія б пацеры і хрэст чыталі б па-беларуску.

Супроцьлегласць Каталіцкаму касцёла прадстаўляла на Беларусі Праваслаўная царква. Пад націскам польска-маскоўскай палітыкі

праваслаўнае веравызнаньне затраціла свой нацыянальны беларускі характар, і пасля скасаваньня вуніі Праваслаўная царква з-пад польскіх уплываў пападае пад яшчэ большыя ўплывы расейшчыны. Вуніяцтва на Беларусі было вылучна польскім палітычным замыслам, і з гэтымі ж цэлямі робіцца высілак яго ўзнаўленьня⁶. На праваслаўнай парафіі панавалі „бацюшка“, па форме праваслаўны сьвятар, а па зьместу — палітычны прарасейскі чыньнік, не пазбаўлены адміністрацыйных заданьняў. Мэтафізычнасьць была арэнаю падзей для дзяржаўных мэтаў. Наказана было „бацюшцы“ галоўным чынам пашыраць рускасьць і сачыць за „крамольнікамі“, і ў гэтых мэтах быць у самым шырокім кантакце з адноснымі⁷ дзяржаўнымі чыньнікамі. Бацюшка ў моц свайго прызначаньня быў у заўзятай барацьбе з каталіцкімі ксяндзамі, а празь іх з усімі зьвязанымі з практыкаю ксяндза галінамі палітычнага і грамадзкага жыцьця. Вялікаю культураю і этыкаю на тую пару „бацюшкі“ не маглі пахваліцца, дзеля чаго і сама барацьба насіла вельмі прымітыўны да дзікасьці характар, і ксёндз у гэтым змаганьні ў сілу свайго вышэйшага выхаваньня заўсёды выглядаў паважна і гераічна, дзеля чаго на плашчыне грамадзкае расцэнкі каталіцкі ксёндз і рэпрэзэнтаванае празь яго каталіцтва выглядала салідна, а праваслаўнае абслугоўваньне шторааз набывала форму і зьмест дзяржаўнае адміністрацыйнае ўстановы і не карысталася павагаю пасярод сваіх вернікаў.

У асабістых дакумэнтах у царскія часы не было сказана аб нацыянальнасьці, разумевалася яна па тэрыторыі паходжаньня і абагульнялася веравызнаньнем. Веравызнаньне было прабірным штампам на расцэнку духовых і этычных якасьцяў чалавека. Каталікі — гэта ўсе палякі, ветрагоны, гулякі, лгуны, хвастуны. Праваслаўныя — сумленныя рускія, але скандалістыя і п'яніцы, гаспадары дадзенага слова, людзі сьведамага выкананьня абавязкаў. Лютэране — немцы, людзі парадку, дысцыпліны, працы і сумленнага выкананьня. Магамэтане — татары, верныя і сумленныя суседзі, шчырыя і найбольш этычныя. За гэтую агульную дадатнасьць у зьмесьце характараў не працавалі яны (татары) у прыгоні і залічаліся да шляхты — „дваране“. Вось па гэтых абавязваючых характарыстыках ішло выхаваньне і ўтрыманьне прынцыповых ліній у характарах, прыродныя беларускія духовыя зало-

⁶ Маецца на ўвазе спроба адраджэньня вуніі, зробленая ў Польшчы пры падтрымцы дзяржаўных уладаў у міжваенны пэрыяд (т. зв. „нэавунія“).

⁷ Адносны (ад польск. *odnośny*) — адпаведны.

жаньні паддаваліся штучнай праз рэлігію апрацоўцы, выводзілі з радой сьведамага беларускага жыхарства. Гэты спосаб выхаваньня вычэрпываў зь беларускага натуральнага асяроддзя найбольш сьведамы і цэнны элемент, і ім узбагачаліся рускія праз русіфікацыйную дзейнасьць школы і рэгістрацыю праваслаўнага веравызнаньня, і тою ж самаю дорогаю беларусы дапамаглі сваім укладам і ў польскую культуру, і то тады, калі ў душы былі сьведамыя, што зьяўляюцца і ня рускімі, і не палякамі. Расейскі ўрад стан гэты ўспамагаў, старанна выбіраў зь беларускага асяроддзя ўсё, што было лепшага, і не дапушчаў ніякіх праяваў беларускае культурнае сьведамасьці, якая, аднак, вытрымала на сябе гэты націск і берагліва перахавалася ў душы нашага селяніна і зноў дала буйны парост.

Польскае паўстаньне 1863 г. належыць да актаў вялікага значаньня ў жыцьці Беларускага Народу і да гэтага часу недастаткова яшчэ ацэнена. Удзел і драма Кастуся Каліноўскага вымагае дакладнае апрацоўкі, і трудна дашуквацца ў польскім паўстаньні праз удзел Каліноўскага беларускай зацікаўленасьці. Паўстаньне было наскрозь польскім, і ўдзел Каліноўскага быў толькі дадаткам да яго, і трудна зразумець, якім бы парадкам маглі б зрэалізавацца беларускія пляны і зь імі надзеі ў выпадку зрэалізаваньня паўстаньня. Можна згары прадбачыць, што Каліноўскі апынуўся б на польскіх задворках зь беларускім пытаньнем, або яго выракся б сам Каліноўскі. На следстве Каліноўскі рэгістраваўся як паляк і нічым ня выявіў сваёй асаблівасьці ад польскіх паўстанцаў.

Што тычыцца Каліноўскага ў канчатковым падсумаваньні, то трудна правесці дэмаркацыйную лінію, дзе ў яго беларуская, а дзе польская душа. Безумоўна, пэўная доля беларускіх заложаньняў у яго душы былі, але толькі як пратэст у нейкай неакрэсьленасьці. Імкненьне ў яго зьліцца зь беларускім народам было, але тут пытаньне, якім тады трафам пападае Каліноўскі ў рады польскага наскрозь нацыянальнага паўстаньня? Калі партнэр, то зьмест паўстаньня павінен быў яго і палякаў ад яго адсунуць. „Мужыцкая праўда“ выходзіць пачала як рэвалюцыйны орган, зразумела, з апрабаты⁸ польскіх паўстанчых кіруючых чыньнікаў, і можна дапушчаць, што сацыяльны момант уводзіцца як пацягваючыя лёзунгі. Але дзе былі дадзеньня на рэалізацыю, калі вырашэньне сацыяльных заклікаў павінна было б адбыцца коштам польскіх капіталаў? Супярэчнасьць на кожным кроку. Роль Парафія-

⁸ Апрабата (ад польск. *aprobata*) — згода.

новіча⁹ ў выдачы Каліноўскага расейскім уладам гаворыць многім, што палякі ўсё ж цягаціліся ў сваіх радох Каліноўскім і хацелі яго пазбыцца рукамі расейскага жандарма. Я асабіста гатоў думаць, што драма Каліноўскага ня столькі ў пытаньні расейскім, колькі ў польскім і чакае свайго абсьледчыка.

Тэарэтычна шмат можна спаткаць палякаў — прыхільнікаў да спраў беларускага адраджэньня, але ў практыцы да гэтага часу не спаткаўся ніводзін паляк, які б прызнаў за Беларусам права на самастойнае дзяржаўнае выяўленьне. У кожнага паляка ёсьць толькі „земя Міньска“¹⁰ і „крэсы“, і калі камуніст Домбаль¹¹ рваўся да ўлады ў Саветах, то першым чынам узнавіў палянізацыйную палітыку на Беларусі і арганізаваў на Беларусі цэлыя польскія раёны¹². У памяці праваслаўнага беларуса польскае паўстаньне пакінула вельмі сумнае ўражаньне, і Беларускі Народ бачыў у ім польскае захопніцтва і імкненьне да панаваньня над беларусам польскага пана. Паўстаньне было прайгранна, і зразумела, што пацягнула за сабой рэпрэсіі. Касьцёл, як палітычная трыбуна паўстаньня, быў пастаўлены ў стан абвінавачваньня, практыка Касьцёла пасля паўстаньня была значна агранічана, і гэта выклікала стан маральнага прыгнечаньня сярод каталікоў і нараканьне на расейскі ўрад. Аб тым, што польскае паўстаньне асудзіў тагачасны Папа Рымскі¹³ і зьмест касцельных агранічань на прастрані дзейнасьці польскага паўстанчага

⁹ **Вітаўт Парафіяновіч**, адзін з папличнікаў Кастуся Каліноўскага, які, арыштаваны расейскімі жандарамі, 28 студзеня 1864 г. выдаў на допыце месцазнаходжаньне апошняга.

¹⁰ „Земя Міньска“ (польск. *Ziemia Mińska*) — Менская зямля.

¹¹ **Томаш Домбаль (Dąbal)** (1890—1938), польскі й беларускі рэвалюцыйны дзеяч. З 1919 г. — пасол Сойму Польшчы. З 1923-га — у СССР, у 1923—1928 гг. быў намесьнікам генэральнага сакратара Выканкаму Сялянскага Інтэрнацыяналу. Быў сябрам ЦК КП(б)Б. У 1932—1935 гг. — віцэ-прэзыдэнт АН БССР.

¹² Тут маецца на ўвазе стварэньне ў 1932 г. на базе Койданаўскага раёну Польскага нацыянальнага раёну ў БССР з адначасовым перайменаваньнем Койданава ў Дзяржынск. Раён праіснаваў толькі да 1937 г., але гістарычная назва ягонаму былому цэнтру ня вернутая да гэтай пары.

¹³ Падчас паўстаньня 1863—1864 гг. у Польшчы, Беларусі й Літве Папам Рымскім быў **Пій IX** (1792—1878), які насамрэч запратэставаў супраць дзеяньняў расейскіх войскаў, скіраваных на задушэньне паўстаньня, і заклікаў Каталіцкі касцёл на ўсім сьвеце маліцца за Польшчу.

войска быў узгоднены расейскім урадам з Ватыканам, старальна ўкрывалася ад каталіцкага верніка. Беларуская сялянская маса не ўкрывала свайго задавальнення ад здушэння паўстання, і гэта абурала кожнага — і каталіка, і паляка, і асабліва рэнэгатаў-беларусаў, і актывізаваўся паміж каталікамі і праваслаўнымі вельмі востры антаганізм з праявамі варожасці і ўзаемавыключэння аж да ўнікання прыватнага спаткання ды споўжыцця. Ксяндзы-палякі антаганізм гэты распальвалі і ўзмацнялі фанатызм пасярод сваіх вернікаў і варожасць да праваслаўных. Мяша-нае сужэнства выкліналі. Кожны з гэтага лягеру жыў сваім адасобленым жыццём і ў кантакт паміж сабою ўваходзілі толькі зь неадзоўнае канечнасці. Нацыянальнае, культуральнае, нават і рэлігійнае выхаваньне на Беларусі было практычна ў поўным заняпадзе. Аўтарытэтам для каталіка быў ягоны і наагул кожны ксёндз і польскі двор зь дзівацтвамі і экцэнтрычнасцямі, і кожны, залічваючы сябе да палякаў-каталікоў, траціўся з астатняга гроша, каб толькі ўвайсці ў беспасрэдні кантакт з дваром і абавязкава, каб гэта бачылі іншыя, і гэты момант быў верхам асягнення да поўнагупелага чалавека. Здабытая з рук пана бязьдзеліца расцэнвалася такім як сьвятасць, як рэальны доказ пакраўства з можнымі панамі. Нярэдка можна было спаткаць у вясковага „тэж поляка“¹⁴ падабраны ім на панскім сьметніку чарапкі з пабітага начыння, абгрызеныя папяросьніцы, і пры гэтым ішлі расказы аб запанібрацкіх адносінах з дворскімі панамі, і кожны з гэтых „тэж полякаў“ ставаўся наследаваць панскім дзівацтвам і тым стаць з панамі на адным узроўні. Глупоту гэтага выяўленьня „польскасці“ нельга дакладна прадставіць у пабэжным аглядзе, агранічваюся агульнаю характарыстыкаю. Па гэтых арыентацыйных вехах вялася паўсядзённасць каталіцка-польскага выхавання на Беларусі. Каталіцкія ксяндзы былі для беларускага каталіка абсалютным аўтарытэтам да стану божскага наказу, і перад ягоным загадам скланялася ў каталіцкага верніка вельмі нізка галава. На заклік парафіяльнага ксяндза каталіцкі вернік ад атэістычнага пана і да сфантазаванае прыслужніцы-дэвоткі¹⁵ складалі на патрэбу Касьдэла астатняе і ніколі не цікавіліся справаздачнасцю выдаткавання. Найгоршы чын ксяндза ніколі не паддаваўся асуду праз каталіцкага верніка.

Праваслаўныя сьвятары ў пытаннях аўтарытэту пасярод сваіх вернікаў уступалі ксяндзам, і іх аўтарытэтнасць была верніку поўнасьцю

¹⁴ „Тэж поляк“ (ад польск. *też Polak*) — таксама паляк.

¹⁵ Дэвотка (ад польск. *dewotka*) — вельмі пабожная жанчына, часцей за ўсё сталага веку.

накінутай і ўтрымлівалася адміністрацыйнымі паліцыйнымі сродкамі. А калі дзе аўтарытэтнасць і выяўлялася, што здаралася ў вельмі рэдкіх выпадках, то гэта распэньвалася агульнаю і царкоўнаю адміністрацыяю вельмі непрыхільна, і такому сьмеламу сьвятару наказвалася трымацца выстаўляных для яго рамак. Інтэлектуальны стан праваслаўнага сьвятарства жадаў многа лепшага. У звычайі быў матэрыяльны вызыск свайго верніка, і гэта рабілася ў спосаб вельмі шарупаваты ды няўмельскі, чаго нельга было спасьцерагчы за ксяндзом, і з гэтае прычыны праваслаўны сьвятар выстаўляўся ў вельмі нямілым насьвятленьні. Аўтарытэтнасць праваслаўнага сьвятара пасярод сваіх вернікаў ня цешылася пашанаю, і сьвятар быў канечнасьцю не з вызнаваньня, а з традыцыйнасьці.

Беларуская самабытнасьць не паддавалася апрацоўцы ў глыбінных сваіх заложаньнях і пазаставалася некранутаю. Ігнаравала высілкі і Масквы, і Варшавы, і жыла сваім уласным жыцьцём, і праз засьмечваньне свайго ўласнага панадворку наляцеласьцямі¹⁶ ўсё ж утрымлівалася цыркуляцыя аджыўляючых сокаў.

Варочаліся нашыя людзі з царквы, пакідалі салдаты казармы, выносілі на кароткі час на сябе наляцеласьць, што яны рускія, і даволі было зрабіць адзін крок па роднаму палетку, як гэтая наляцеласьць зараз жа ўступала мейсца прыроднаму стану. На запытаньне — „*Хто ты будзеш?*“ — было заўсёды ў нашага селяніна адказам: „*Тутэйшы, паночку*“ — а гэта азначала, што не паляк і ня рускі, не прыбыш, а прыродны жыхар гэтага краю. Гэтым акрэсьлівалася паходжаньне чалавека. У штодзённым укладзе жылі нашыя людзі сваім жыцьцём і па-за вучэньнем сьвятара на пляценькіх прапаведзях па кніжачцы і загадаў ураду, мелі нашыя людзі скамплікаваны звычайны трэбнік наказаў, звычайў, розных павераў і забабонаў, мацнейшых за навуку рэлігіі і навучаньняў у пачатковай школе. Кнігі пачалі па вёсках чытаць вельмі позна — пасля 1905 г., а газеты яшчэ пазней. Былі пісьменныя, але найбольш для афіцыйнага ўжытку, каб умець расьпісацца ў воласьці, на судзе, у сьвятара пры выконваньні ў яго рэлігійных абавязкаў, пры залічэньні другога на дробнага ўрадоўца.

Агульнарасейскі рух „*хождения в народ*“¹⁷ адбіўся і ў беларускіх масах. Пачала паяўляцца слабенькая літаратура, пераважна лёгкага

¹⁶ Наляцеласьць (ад польск. *naleciałość*) — налёт.

¹⁷ „*Хождение в народ*“ — масавы рух маладых расейскіх нарадавольцаў у вёску, які рабіўся ў 1873—1874 гг. з мэтай прапаганды сацыялістычных ідэяў і арганізацыі сялянскіх паўстаньняў.

бытавога зьместу. Курсавала пераважна ў рукапісах, і народ яе захоўваў як рэліквію. Па перапісах уводзіліся зьмены, фантазіявалася і трапляла да чытача ў некалькіх варыянтах. Аснаваложнікам беларускай літаратуры зьяўляецца Багушэвіч. Выступіў друкам і з акрэсьленымі заклікамі. Ён першы пастараўся адарвацца ад акрэсьліваньняў неафармлянае рэгіянальнасьці і абAPERся выразна на Народ і яго імкненьне поўнасьцю самастойным пытаньнем. Багушэвіч ня бачыў ні палякаў, ні расейцаў, а толькі Беларусь, Беларускі Народ і беларускія імкненьні¹⁸.

Пад поглядам пісьменнасьці каталікі былі ў больш выгаднейшым становішчы. Касьцельная практыка карысталася чытаньнем празь верніка службы па кніжцы, і гэты звычай так моцна закараніўся, што вельмі часта можна было назіраць чытаньне службы ў цэрквах па польскіх каталіцкіх кніжках празь праваслаўных, асабліва кабетамі. Касьцельная літаратура праз звычай і ўмельства чытаньня вербавала да сябе чытача і паступова ўцягвала ў больш шырокае кола чытаньня, і на спатканьне чытаючаму каталіку ішоў і ксёндз са сваёй літаратураю, і інтэлігент, і дворскі пан праз цэлы рад касьцельных ардэноў і арганізацый. Для паліцыйнага вока расейскага губэрнатар гэта ўсё прадстаўлялася як арганізацыі касьцельна-рэлігійныя, а па-сутнасьці гэта былі арганізацыі палітычныя, настаўленьня на ўзгадаваньне аўтарытэтнасьці Ватыкану і польскіх традыцый, дзе ксёндз быў звязуючым звьяном паміж Ватыканам і палітыкай нацыяналістычнае ва-яўнічае Варшавы, якая заўсёды ў саюзе з Ватыканам, з каталіцкім крыжам і вострым мячом імкнулася на Беларускі Ўсход, каб выкараняць „схізму“ і заадно агульным высілкам далучыць да „кароны польскай“ землі польскія па Смаленск і Адэсу. Беларус-каталік, звязаны аднымі ўняццямі мэтафізычнасьці з палякамі, павінен быў ісьці зь імі адным шляхам і супроць самага сябе, як беларуса, супроць інтарэсаў Беларускага Народу.

Ані на хвілю не спусьчалі палякі-ксёндзы сваіх вачэй з свайго беларускага верніка, пачынаючы ад калыскі і да самае сьмерці, і авалодвалі

¹⁸ На сёньняшні дзень у беларускай навуцы пазыцыя адносна асабістага нацыянальнага ўсьведамленьня Францішка Багушэвіча неадназначная. Выказваюцца меркаваньні, што ягоная беларускамоўная творчасьць была прадыхтаваная больш імкненьнем супрацьстаяць магчымай русіфікацыі традыцыйна арыентаванага на Польшчу беларускага каталіцкага сялянства, чым уласным сьвядомым беларускім нацыянальным выбарам.

яго умысламі і не пакідалі самым сабою, дзе б ён мог прызадумца над справамі рэчаіснасьці. З паўзятае на сябе ролі польскі каталіцкі ксёндз на Беларусі звязаўся з найлепшым для сябе вынікам і з найбольшаю для беларускасьці стратаю. Каталіцкі ксёндз-паляк умела фільтраваў загады царскага ўраду і патрафляў сваёю інтанацыяю ў голасе закладаць у душу верніка патрэбнае яму насвятленьне ў пытаннях, якія і не выстаўляліся на вонкавы прагляд. Палітычны ды агульнажыццёвы такт ніколі не пакідалі польскага каталіцкага ксяндза, і ў гэтых пытаннях быў ён бесканкурэнцыйны.

Праваслаўнае сьвятарства было толькі выканаўцам заданьняў рэлігійнага зьместу ў фізычнай выяве і як бы сьлізгалася па пытаннях душы ды ня ўмела чытаць зьместу чалавека, і карыстаўся наш чалавек фахам свайго сьвятара з канечнасьці, пакінутай яму ў спадчыну незаглохшае традыцыі, пераказанай вусна з роду ў род па традыцыі на працягу стагодзьдзяў. Праваслаўны сьвятар па-за царкоўнаю службаю быў для беларускага жыхара непрыступным арыстакратам і жыў у поўнай ізаляванасьці ад свайго верніка.

Былі палітычныя зьмены ў Расеі, мяняліся ўрады, адміністрацыйная практыка паслабляла з канечнасьці свой уціск, але ўклад сілаў у пытаннях касьцельна-царкоўных не зьмяняўся, і антаганізмы, наадварот, яшчэ больш чарсьцьвелі ды не выяўлялі нікае элястычнасьці. Падзеі грамадзка-палітычнага зьместу 1905 г. часткова ссунулі з акамянелых фундаментаў нацыянальныя і рэлігійныя пытаньні, і тым распачалася новая карта ў змаганьнях беларускага грамадзяніна за сваё вызваленьне з-пад палітыкі і Варшавы, і Масквы.

Разьдзел другі

Вайна 1905 г. Расеі зь Японіяй ускалыхнула стан застою ў Расеі, і старое ад часу 1863 г. жыцьцё выйшла са сваіх берагоў і паняслося ў неакрэсьленасьць бурлівым неспакойным патокам. Прычынаю была перамога малой прагрэсіўнай Японіі над велізарнаю адсталаю Расеяю, станаю, сатканаю з супярэчнасьцяў, ня столькі дыктатарскай у заложаньнях манархістычнага ладу, сколькі хаатычнаю на няпісаных кодэксах перажыткаў і традыцый. Паражэньні на фронце паказалі ўсім у Расеі, што правапарадак і сыстэма выхаваньня грамадзянства павінны быць зьмененыя і дастасаваныя да вымагаў часу. Незадаволеныя і праўдзіва пакрыўджаныя так называныя тады „нізы“ паднялі рэвалюцыю. Урад пад прымусам падзей павінен быў зразумець, што настаў час

на канечную зьмену засадаў¹⁹ адміністраваньня ды зьмену ў правах вылучна дваранства на кіраваньне лёсамі дзяржавы. Праваслаўнае сьвятарства са сваёю палітыкаю поўнасьцю збанкрутавала і павінна было адысьці ад пытаньняў дзяржаўнага ладу ды займацца больш справамі рэлігіі. Каталіцкія ксяндзы распачалі цяжкі наступ на расейскі ўрад і жадалі для сябе большых свабодаў. На падтрымку сваіх дамаганьняў яны прыцягнулі замежную прэсу. Расейскі ўрад павінен быў на тую пару з гэтым вельмі і вельмі лічыцца ды здаваў свае пазыцыі супраціву адну за другою. Хаця рэвалюцыя была здушана, аднак рэвалюцыйныя настроі выбілі дзяржаўны апарат з стану спакойнага функцыянаваньня, і гэты момант вымагаў ад расейскага ўраду вялікае напружанасьці і шуканьня выхаду. Адна зброя не была сродкам на залагоджваньне незадавальненьня і ліквідаваньне бунтаў. Трэба было разам са зброяй шукаць сродкаў у стасаваньні рэформаў.

У цэнтры Расеі доўга цягнуліся нішчыцельскія бунты, ссунутае з сваіх падвалінаў дзяржаўнае расейскае жыцьцё непакоіла і агранічныя палітычныя чыньнікі, і да іх галасоў Расея павінна была прыслухоўвацца. Дагэтуль спакойнае жыцьцё ўскалыхнулася, і гэты стан ахапіў усе народы тагачаснае Расеі. Доўга не заціхалі галасы пратэсту і жаданьняў паступовых рэформаў. Кожны пісьменны набываў кніжку і ўчытваўся ў яе зьмест, сіліўся пазнаць сутнасьць пастаўленага падзеямі пытаньня. Набытая кніжка вучыла ўжо не па Ілавайскаму. Кніжка паказвала напрамак перабудовы грамадзкага ўстрою. Кніжка адкідвала арэол сьвятасьці царскага двара і царкоўнае герархіі, выводзіла іх грахоўнасьць. Нашая перадавая беларуская моладзь пачала выцягваць з архіваў старажытныя кніжкі і дакумэнты ды са зьместу іх удавадніваць²⁰ Беларускаму Народу, што беларусы, хоць і праваслаўныя, ніколі не былі і ня могуць быць расейцамі, а сваёю дарогаю каталікі-беларусы ня могуць залічвацца палякамі. Папярэдняя практыка і ідэнтыфікацыя прыдуманая ворагамі Беларускага Народу і беларускага нацыянальнага адраджэньня. З гэтых новых кніжак Беларускі Народ пазнаваў, што мы маем сваю слаўную гістарычную прошласьць, якая выкарыстана і расейцамі, і палякамі на некарысьць Беларускаму Народу, а таксама і палякі ніколі ня мелі ніякіх правоў да Беларускага Краю ды на працягу гісторыі захоплівалі Наш Край сілаю, ашуканствам і здрадаю сваіх

¹⁹ Засада (ад польск. *zasada*) — аснова, прынцып.

²⁰ Удавадніваць (ад польск. *udowadniać*) — даказваць.

пасярод інтэлігенцыі і баярства, якое выракалася рэлігіі сваіх продкаў і свайго народу ды перайшло на бок сваіх ворагаў.

Спаняверыла народныя ідэалы і прадалася польскім інтарэсам і сіліцца перацягнуць за сабой і падуладнае сабе беларускае сялянства, але наткнулася на пасіўны гэтаму супраціў. Так званыя на Беларусі польскія двары, празь якія Польшча сіліцца ўдавадніваць свае правы на беларускіх абшарах, пабудованы высылкам беларуса і дарогаю толькі здрады сваіх абшарнікаў затрацілася тут беларускае жыццё, і здрада ніколі ня будзе ўзнавацца Беларускім Народам правам другога на беларускія землі. Новая кніжка вучыла беларускага чытача, што Беларускі Народ мае правы да сваёй беларускай праваслаўнай царквы, як і да беларускага касцёла, але без абавязку карыстацца пасярэдніцтвам у гэтых пытаннях і Масквы, і Варшавы. Дасёлешні стан праваслаўнага вызнавання як „рускае веры“ і касцёла як „польскае веры“ — зьявішча штучнае, створанае расейскімі сьвятарамі ды палякамі-ксяндзамі на шкоду беларускім інтарэсам. У справе палянізацыі беларусаў найбольшую шкоду зрабілі Беларусі палякі ксяндзы-езуіты, якія ня раз паласкаліся ў беларускай пралітай імі крыві.

Закіпела праца над усведамленьнем Беларускага Народу. Над гэтым пытаньнем працавалі сьведомыя беларускія патрыёты, піяэры беларускага адраджэньня, разам і каталікі, і праваслаўныя. Ідэя службы Народу знайшла супольную мову і супольныя зразуменьні. Народ пачаў прачынацца і разумець сваю гістарычнасьць і рэчаіснасьць. Пасеянае семя пачало даваць прыгожы парост. Пасярод піяэраў нашага адраджэньня спатыкаем ужо і маладых каталіцкіх ксяндзоў, якія знайшлі ў сабе мужнасьць парваць наляцеласьць польскасьці зь беларускага касцёла і выйсьці з словам пропаведзі ў народ у ягонаі роднай мове. Гэта было ўзапраўды рэвалюцыйнасьцю, і чын гэты выклікаў абурэньне ды прасьлед з боку духоўнай улады і расейскай адміністрацыі, але нашыя ксяндзы-піяэры ішлі і далей абраным напрамкам і з пагардаю спаткалі прасьлед. На вялікі жаль, каталіцкія вернікі былі вельмі моцна палянізаваны, і заклік да навароту на беларускую мову ў касцёле, а з тым і разрыву з польскімі ўплывамі польскае культуры не спаткаў і не спатыкае прыхільнікаў, і гэтаму працэсу паддалася толькі нязначная частка беларускае інтэлігенцыі, а маса пазасталася і пазастаецца да сяння пад польскімі ўплывамі. З гэтае прычыны беларускія ксяндзы — піяэры адраджэньня, сваю дзейнасьць перанесьлі на плашчыню сьвецкае працы і выпрацаваліся пасярод іх літараты, паэты, пуб-

ліцыстыя, каапэратары, газэтныя работнікі, і народ ахватней іх бачыў на працы па-за касцёлам, як у касцёле.

Саматужна паўстала беларуская пачатковая школа. Друкаваліся першыя школьныя падручнікі. Да школьнае працы прыступілі людзі веры і адвагі, найбольшае аддадзенасьці службе Народу. Цяжка было нашым піянэрам пракладаць першыя скібы адраджэньня і закладаць у іх семя для наступных паростаў. На фоне польскае ды расейскае рэчаіснасьці беларускі адраджэнскі высілак выглядаў вельмі слабенькім, і да яго беларуская маса вельмі доўга прыглядалася. Гэта была нечуваная і галоўным чынам неспадзяваная навіна, і асабліва сялянства спачатку адносілася да яго зь вялікімі засьцярогамі. Аўтарытэтнасьць расла, і ў душы нашага чалавека нарасталі пачуцьці пашаны да працы нашых адраджэнцаў. Касцёл, царква і ўрадавыя чыньнікі вызвольны рух Беларускага Народу спаткалі вельмі варожа. Ужыты былі розныя сродкі і мерапрыемствы, каб пасеяць у душы людзей сумліў і недавер. У стоячага на раздарожжы падымалася ў душы пытаньне, як пагадзіць навучаньне аб падложках гістарычнае праўды аб Беларускім Народзе з настаўленьнямі касцёла, царквы, школы і адміністрацыі. Была супрацьлегласьць: да гэтага часу ўсё, што выстаўляюць цяпер маладыя піянэры нашага адраджэньня, акрэсьлівалася простым, мужычым, брыдкім і нягодным з наказамаі неба. Як можна ў касцёле маліцца па-беларуску, калі ўся нябеская сыстэма па практыцы касцёла карыстаецца вылучна польскаю моваю і найбольшыя святасьці толькі разумеюць лацінскую мову? У аргументацыю па асацыяцыі прыводзіўся панскі двор, дзе на кухні гутарылі па-простама, у пакоях — па-польску, а ў вялікіх паноў — па-француску. Папа Рымскі быў „польскі“, і раптам уводзіцца простая мова да неба, як да дворскіх парабкаў? Рэакцыя падымала скандал і зларэчыла і сілілася выставіць наш адраджэнчаскі рух на пасьмешышча. На працягу вякоў польска-расейскія ўплывы вельмі моцна закараніліся і ўпорыста не паддаваліся перабудове. Рэакцыя часамі прызнавалася да гістарычнае праўды, але сваю сучаснасьць расцэньвала поступам і здабычамі вышэйшае культуры, якія здабылі ўжо правы пакравенства і засад неадлучнасьці.

Каб разбурыць гэтую варожую беларускаму адраджэньню наляцеласьць, патрабавалася надзвычайнае цярдлівасьці, а таксама і працавітасьці, каб аслабіць гэты націск на псыхіку нашага чалавека і адцягнуць яго ад фальшывых уняцьцяў. Цяжкая гэта была праца. Не было на гэта вопыту, не было на гэта даробку і спадчыны, і ў дадатку безь ніякіх на гэта матэрыяльных сродкаў. Закліканыні да ахвярнасьці спачатку ня

выклікалі чулага адгалосу. Працуючыя над адраджэннем самі вучыліся гэтае працы і змушаны былі вучыць адначасова другіх, людзей старэйшых і з багатым даробкам і дасведчаннем. Трэба было зь імі і канкураваць, і змагацца, і супрацьставіць ім новую ідэалёгію. Сілы ў гэтай барацьбе былі няроўныя, але вера ў праўдзівасьць паўзятага напрамку надавала адвагу, і нашыя піянэры адраджэння не пакідалі занятых пазыцый і паступова на іх замацоўваліся.

Гэта быў слаўны пэрыяд „Нашае Нівы“, увайшоўшы ў нашу гісторыю як вуглавы камень у пабудову нашага адраджэння. Піянэрамі і закладчыкамі былі Аляксандар Уласаў, браты Іван і Антон Луцкевічы, ксёндз Адам Станкевіч, Аркадзь Смоліч, Іван Ластоўскі²¹, Радаслаў Астроўскі²², Усевалад Ігнатоўскі, Янка Купала, Якуб Колас, Адварды Будзька, Язэп Лёсік, Антон Лявіцкі і паэтка „Цётка“ - Бурбіс²³, Мікола Шыла²⁴ ды шмат іншых. Многа іх адышло ў вечнасьць, многа каго ўтраціла памяць, але жыве і разрастаецца пасянае імі зерне нашага ад-

²¹ **Іван Ластоўскі**. Маецца на ўвазе грамадзка-палітычны дзеяч й культурна-асьветніцкі дзеяч **Вацлаў Ластоўскі** (1883—1938).

²² **Радаслаў Астроўскі** (1887—1976) быў ідэйным паплекнікам Юр'я Сабалеўскага, яшчэ ад сярэдзіны 1920-х, ад працы ў БСРГ. У студзені 1944 г. Астроўскі запрасіў Сабалеўскага на пасаду віцэ-прэзыдэнта Беларускай Цэнтральнай Рады. На эміграцыі Сабалеўскі захаваў прыналежнасьць да БЦР, узначальваў некаторы час Выканаўчы орган. Да канца жыцьця (нечакана памёр у сьнежні 1957 г.) падтрымліваў сяброўскія дачыненні з Астроўскім, часта зь ім лістуючыся. Адно з апошніх пісьмаў было напісана менавіта сям'і Астроўскіх.

²³ **Цётка-Бурбіс**. Маецца на ўвазе паэтка-рэвалюцыянерка, актыўная ўдзельніца беларускага нацыянальнага руху **Алаіза Пашкевіч** (1876—1916). Сабалеўскі пераблытаў ейнае прозьвішча па мужу – Кайрыс.

²⁴ **Мікола Шыла** (1888—1948), грамадзка-палітычны дзеяч. У беларускім руху з нашаніўскай пары. У 1917 г. быў адным зь лідэраў Беларускай цэнтральнай вайскавай рады. Падчас польска-савецкай вайны 1920 г. удзельнічаў у антыпольскім падпольным руху. З 1921 г. — у Вільні, уваходзіў у склад Віленскага БНК, рэдактар шэрагу віленскіх беларускіх газэтаў левага кірунку. Арыштоўваўся польскімі ўладамі. З канца 1944 г. жыву ў Заходняй Нямеччыне. Разам з Васілём Рагулем, Юр'ем Сабалеўскім і д-рам Мікалаем Сьцяпанавым у студзені 1948 г. быў ініцыятарам звароту да Астроўскага з просьбай аднавіць БЦР. Аднаўленьня ў сьнежні 1947 г. Рады БНР пад кіраўніцтвам Міколы Абрамчыка не прызнаў.

раджэньня, і на фоне нашае сумнае сучаснасці былі гэта людзі надзвычайнае аддадзенасці грамадзкай справе, панавала ў працы рэдка спатыканая салідарнасць, павага і высокая этычнасць.

Начамі сядзелі яны за маленькімі карасынавымі лямпачкамі, разглядалі старажытнасць і сучаснасць, укладалі школьных падручнікі, вялі спрэчкі, дзяліліся поглядамі, і ніхто ня ведае, колькі выцерпелі нашыя піянэры голаду, холаду, нястачы, прасьледу і ад чужых, і ад сваіх. Часамі пад цяжарам згібаліся, але не заламліваліся на духу і супольным высілкам працы вялі нашае адраджэньне наперад. Народ набываў пераконанне, што пераказваецца яму праўда, і пачаў далучацца да гэтых высілкаў і складаць на аўтар нашага адраджэньня сваю пасільную ахвяру. Падваліны пад беларускае адраджэньне былі заложаны, і для кожнага, ці то нашага ворага, ці прыяцеля, было ясным, што рух гэты паўстаў зь сьведамага вызнаваньня народам свайго становішча пасярод народаў сьвету і нішто яго ня здолее назад уціснуць у надтрэнутую шаркату аджываючага правапарадку.

Рэакцыя лютым зьверам кінулася на нашае адраджэньне. Стасаваньня мерапрыемствы не давалі для яе дадатных вынікаў і на дадатак да паліцэйшчыны насылалі на Беларусь рэлігійных ізювераў. Зьбіралі яны натоўпы, фанатызавалі яго, адбывалі праўрадавыя маніфэстацыі з крестамі, перазвонамі і харутвамі, але вынік з гэтага быў адваротны: поступ адраджэньня нарастаў, а да палітыкуючага чарнасоценнага сьвятарства ў народзе і пасярод вернікаў нарасталала пагарда ды нянавісьць.

У маладога чытача, неабазнанага з апісваемым часам, можа стварыцца ўражаньне, чытаючы гэтыя два разьдзелы, што раблю нападкі на праваслаўе і каталіцтва ды не выяўляю да іх пашаны. Да спраў веры і выплываючай з засад вераваньня маралі адношуся зь вялікаю пашанаю, але да палітычнае практыкі сьвятарства ў пэрыяд найбольшага прыгнечаньня нашага народу адношуся з пагардаю. Сьвятарствам, як праваслаўным, так і каталіцкім, было роблена ўсё, каб дух прабуджваньня да волі і сьведамасці здушыць і зьнішчыць, і на гэты цэль перабудовывалі змест рэлігійнае філязофіі і вызнавальнай этыкі. На ўзасадненьне гэтага погляду мог бы прытачыць зьмястоўныя ды паімённыя ілюстрацыі, але яны да таго абрыдлівы і дзікі, што гэтага ўнікаю. Пасеянае зло міралюбным нашым народам забываецца і ў новых абставінах ад свайго сьвятарства чакае праўдзівага душпастырства, і нашае вышэйшае сьвятарства павінна да гэтага поклічу души свайго верніка аднесьціся з найбольшаю пашанаю і ўважлівасьцю і не дапуш-

чаць папярэдніх памылак. На вялікі жаль, пытаньні службы Народу пасярод нашага сьвятарства коцяцца трафарэтам, зь нязначнаю толькі шліфоўкаю пакінутых спадчынаю шарупаватасьцяў. На пасаду сьвятарства і сяньня ў большыні выпадкаў пападаюцца людзі прыпадковыя, і нямала выпадкаў, калі пасада сьвятарства мераецца вылучна меркаваньнямі зарабковага характару ад эксплюатаваньня пачуцьця і патрэбы свайго верніка. Настаўленьне, каб узяць на нарашчаныя свайго матэрыяльнага дабрабыту, а што ўзамен дае або што можа даць і на што здольны — гэта, на вялікі жаль, кіруючымі царкоўнымі чыннікамі не заўсёды бярэцца пад увагу, а аднак гэтае пытаньне веры і вызнаваньня належыць да вельмі важных у жыцьці грамадзянства, і пушчаць яго самапасам па лініі найменшага супраціву не прыходзіцца: трэба ўглядвацца ў пэрспэктыўнасьць і расцэньваць і вынікі, і наступствы. На мой погляд, на небасхіле гэтага пытаньня ў нашым серадзіншчы павінна занесьціся на буру, і нельга дапусьціць да народнага гневу і пратэсту: бура зьнясе шкадлівае і непатрэбнае ды заадно пад грузамі пахавае вялікія вартасьці, створаныя супольным высілкам усяго нашага народу.

Нашаніўская пара праіснавала каля дзесяці гадоў і пасьпела за гэты час замацаваць сьведамасьць у беларускім жыцьцю, сваім надзвычайным высілкам удаводніць Народу аб ягоным праве на сваю самабытную культуру. За гэты час расьцьвіла мастацкая і паэтыцкая літаратура. Высілак нашага мастака быў залежны тады толькі ад уласнага пачуцьця, і ён тварыў тое, што падказвала яму сумленьне. У нашаніўскую пару Янка Купала і Якуб Колас узапраўды былі пяўцамі Народу і ў сваіх творах адбілі ягоную душу. На тую пару ніхто не пасьмеў бы даць ім замоўленьне на славаслоўе таго, каго, быць можа, у душы ненавідзяць. Смоліч, Ігнатоўскі апрацоўваюць падручнікі геаграфіі і гісторыі²⁵. Надлюдзкімі высілкамі ўсяго нашаніўскага калектыву пад кіраўніцтвам Івана Луцкевіча расьце наш Беларускі Музей, вядуцца на вельмі скромныя матэрыяльныя сродкі археалягічныя раскопкі, спраўджаюцца па іх гістарычныя выснавы. Калекцыя манэт сьведчыць аб узаемаадносінах нашых продкаў з блізкімі і далёкімі народамі ды аб зьмесьце гэтых адносін. Пачэснае мейсца займаюць старажытныя дакумэнты. Тут два арыгіналы Літоўскага Статуту, пісанья па-беларуску, падстава нашага пісанага права, аперадзіўшага нашых суседзяў. На жаль, бальшавіцкая

²⁵ Кнігі Аркадзя Смоліча „Геаграфія Беларусі“ і Ўсевалада Ігнатоўскага „Кароткі нарыс гісторыі Беларусі“ ўпершыню выйшлі ў Вільні ў 1919 г.

рабаўнічая рука забрала гэтую нашу пісаную рэліквію ў Менск, замясьціла ў Бібліятэку і вось, у часе нямецкай акупацыі, калі гэтая скарбніца Беларускага Народу патрапіла пад загад Гаспадара Калубовіча²⁶, найбольшае вартасьць кніговых унікатаў і разам і Літоўскі Статут пераказваюцца Калубовічам у падарунак нямецкаму ўрадоўцу, зьверхуіку Калубовіча Сівіцы²⁷, і прыкра было бачыць звалы найцаньнейшых гістарычных нашых сьвятасьцяў на паліцах памяшканьня паўнемца-паўпаляка Сівіцы²⁸. У сваім выслугоўваньні перад немцамі Калубовіч забыўся, што ён хаця і ўрадавец Сівіцы, залежны ад яго ў галіне сваёй працы, але перадусім беларус, і на яго абавязку было перахаваць або забраць рэдкасныя рэчы з сабою, каб іх зноў вярнуць Народу. З-пад пяра Калубовіча сяньня празь ягоны партыйны ворган²⁹ льюцца словы абвінавачваньня многа каму і іншым у запрадажніцтве немцам. А гэтая прыточаная ілюстрацыя аб чым сьведчыць? Хай Гаспадар Калубовіч прыпомніць гэтае памяшканьне Сівіцы, якое так часта наведваў у Менску па Ленінградзкай вуліцы №5, дзе прадстаўляў на апрабату Сівіцы свае палітычныя праекты. Думаю, што Гаспадар Калубовіч пагодзіцца з маім сьцьверджаньнем, што яны былі далёка не дэмакратычныя, гэта

²⁶ Маецца на ўвазе **Аўген Калубовіч** (на эміграцыі **Каханюўскі**, 1912—1987), грамадзкі дзеяч, гісторык. Падчас Другой сусьветнай вайны быў сябрам Беларускай Рады Даверу, Беларускай Цэнтральнай Рады, узначальваў Беларускае культурнае згуртаваньне. Рэзкая крытыка Сабалеўскага выкліканая ў тым ліку тым, што Калубовіч у канцы 1940-х быў адным з ініцыятараў аднаўленьня Рады БНР (узначаліў Урад БНР), г. зн. ідэйным праціўнікам БЦР, да якой належаў Сабалеўскі. У 1954 г. у выніку канфлікту з Абрамчыкам пакінуў шэрагі Рады БНР.

²⁷ **Ёзаф Сывіца (Siwitsza)**, сылескі немец, які ў кастрычніку 1941 г. быў прызначаны кіраўніком Школьнага інспэктарату Генэральнага камісарыяту Беларусь. Добра ведаў польскую мову, а зь цягам часу нядрэнна вывучыў і беларускую. Акрамя працы ў Школьным інспэктараце, кіраваў таксама выданьнем школьных падручнікаў і літаратуры для моладзі.

²⁸ Насамрэч гісторыя зь Літоўскім статутам іншая. Радаслаў Астроўскі, ратуючы яго, перадаў экзэмпляр на захаваньне Раісе Галяк, а тая, у сваю чаргу, мужу – Леаніду Галяку. Леанід Галяк урэшце перадаў Статут у Беларускаю бібліятэку імя Ф. Скарыны ў Лёндане.

²⁹ Маецца на ўвазе газэта „**Бацькаўшчына**“, што выдавалася ў Заходняй Нямецчыне ў 1947—1966 гг. і спраўды была неафіцыйным органам Рады БНР.

былі палітычныя праекты ў плашчыне вызнавання Сівіцы. Клеймачы сяння другіх „Квісьлінгамі“³⁰, хай Калубовіч напіша свае мемуары з часоў нямецкае акупацыі і выведзе сваю ролю ў адносінах да Сівіцы, да Прэсавага нямецкага аддзела³¹, да яшчэ аднае ўстановы, якую вельмі часта наведваў³² і там супрацоўнічаў па-за службоваю канечнасьцю, і параўнае сябе і свае ролі з тымі, каго так злосна кляйміць прозьвішчам „Квісьлінгі“. Хай выдасць друкам свае выступы ў прэсе, у радыё, у дакладах, якія парушаў тэмы ў Розэнбэргаўскім³³ філіяле Менскай інстытуцыі³⁴. Словам, увесь зьмест самога сябе пры немцах, і тады Народ як на эміграцыі, так і дома вынесе свой прыговор, а на гэты раз належала б Калубовічу ў акрэсьленьнях быць вельмі асьцярожным і ўважлівым.

³⁰ **Відкун Квісьлінг (Quisling)** (1887—1945), нарвэскі палітык, арганізатар (1933) і лідэр фашысцкае партыі ў Нарвэгіі. У 1942—1945 гг. быў прэм’ер-міністрам калябаранцкага нарвэскага ўраду. Ягонае імя стала сымбалічным для ўсяго сьвету для вызначэньня супрацоўніцтва з гітлераўцамі падчас вайны. Тэрмін „квісьлінгі“ ўжываўся ў прабээнэраўскай прэсе, перадусім газэце „Бацькаўшчына“, у дачыненні да палітычных прыхільнікаў Астроўскага, г. зн. да тых, хто працаваў у беларускай адміністрацыі падчас нямецкай акупацыі (першы раз ужыты ў артыкуле: Антыбальшавізм і антыфашызм. Бацькаўшчына. 8 лютага 1948 г.). Праўда, гэты тэрмін „Бацькаўшчына“ не ўжывала ў дачыненні да тых, хто таксама працаваў у беларускіх структурах падчас вайны, але пасля належаў да Рады БНР і шчыльна супрацоўнічаў са згаданай газэтай: Антона Адамовіча, Аўгена Калубовіча, Станіслава Станкевіча.

³¹ Маецца на ўвазе прэсавае выдавецтва Генэральнага камісарыяту ў Менску, асноўнай сфэрай дзейнасьці якога быў выпуск пэрыядычных выданняў і плякатаў, а таксама арганізацыя радыётрансляцыі. Кіраваў гэтым выдавецтвам Ёзаф Сівіца.

³² Відаць, Сабалеўскі намякае на супрацоўніцтва Калубовіча з СД (службай бясьпекі). У СД беларускія дзеячы пісалі палітычныя даносы на сваіх палітычных апанэнтаў з мэтай прыбраць іх з палітычнай сцэны.

³³ **Альфрэд Розэнбэрг (Rosenberg)** (1893—1946), нямецкі палітык, адзін з ідэолягаў нямецкага нацыянал-сацыялізму, з 1941 г. быў міністрам акупаваных вайсковых тэрыторыяў.

³⁴ Маецца на ўвазе генэральны камісарыят Беларусь, які ўваходзіў у склад Остлянду.

Разьдзел трэці

Незадавальненне дзяржаўнымі парадкамі ў Расеі фактычна ніколі не заціхала. У пасляваенную пару ў актыўнай форме пасля павароту з Захаду расейскае арміі ў 1814 г. адначасова з рэакцыйным абшарніцкім дваранствам нарасталая тады высокая сьведомая і культурная інтэлігенцыя з радавітых дваран-абшарнікаў. Асабісты эгаістычны дабрабыт такіх не цікавіў. Непакоіў іх больш агульнаграмадзкі і палітычны стан Расеі. Гэта былі высокае клясы патрыёты, і іх імкненьнем было перабудаваць дзяржаўны лад і ўзяць многае за прыклад з ладу на Захадзе. Спачатку гэта была тэарэтычнасьць, але пасля паходу ў Парыж 1813 г.³⁵ многае было вельмі лёгка спраўджана на факце. Перадавая інтэлігенцыя варочалася з настроймі жадаць ад цара Аляксандра Першага рэформаў у зьмесьце Захаду. Ёсьць гістарычныя дадзеньня, што Цар гагоў быў рэфармаваць дзяржаўны лад, але ўплывовыя чыньнікі гэтаму супрацьпаставіліся. Рэакцыя падняла галаву, і пасьпаліся рэпрэсіі на герояў вайны 1812 г., і іх паадсажывалі ад відных становішч і пазаганялі ў глухую правінцыю, на завяртаньне Цар-Містык³⁶ ня быў здольны на барацьбу за рэалізацыю сваіх поглядаў і ўступіў коштам уласнай асобы. Хадзілі чуткі, што Цар у часе падарожжа пакінуў сваю рэзідэнцыю і пайшоў у бродзяжніцтва пад прыбраным прозьвішчам „Старца Фёдара“³⁷. Аб гэтым вельмі выразна гаворыць сьветавае славы Леў Талсты³⁸ і шмат іншых.

³⁵ „Паход у Парыж 1813 г.“. Маецца на ўвазе замежны паход расейскай арміі 1813—1814 гг., пасля выгнаньня войскаў Напалеона з тэрыторыі Расеі. У Парыж расейскія войскі ўступілі, аднак, не ў 1813-м, а ў сакавіку 1814 г.

³⁶ Цар-містык — акрэсьленьне імператара Аляксандра I, якое сёньня ўжываецца нават у некаторых навуковых гістарычных творах. Аляксандар I атрымаў яго з-за свайго захапленьня, асабліва напрыканцы жыцьця, рознымі містычнымі ідэямі, у прыватнасьці, масонствам.

³⁷ Ідзецца пра **старца Фёдара Кузьміча**, які ў 1836 г. аб’явіўся ў Пермскай губэрні, быў сасланы ў Томскую губэрню і памёр там у 1864 г. Ён меў вонкавае падабенства з былым імператарам, быў добра адукаваны, выхаваны й хаваў сваё паходжаньне. Тоеснасьць ягонай асобы з асобай імператара Аляксандра I не даказаная. Падставы для чутак пра тое, што цар не памёр, а пайшоў у народ, давала ягоная нечаканая сьмерць далёка ад сталіцы, у Таганрогу, і пазьнейшае пахаваньне ў зачыненай труне.

³⁸ Маецца на ўвазе ягоная няскончаная праца „Пасьмяротныя запіскі старца Фёдара Кузьміча, памерлага 20 студзеня 1864 году ў Сібіры, каля Томску на заімцы купца Хромава».

На прастол прыходзіць Мікалай Першы, чалавек да жудасці рэакцыйны, дзікі і помсільвы, і выкарчоўвае крывава замеры зьмен устрою. У адказ на гэта ў 1825 г. падымаецца паўстаньне. Рэвалюцыя была задумана, але рэвалюцыйныя настроі ўзмагаліся. Пачала вытварацца акрэсленая палітычная ідэялягічнасьць. Рэакцыя кідаецца на выяўленьне людскога пратэсту і вывязваецца вельмі жорсткая барацьба. Царскі Ўрад паступова адступае, і шлях адступу ўсыцілае бязь ліку ахвярамі. Цар Аляксандар Другі ідзе на ўступства. Змаладу знаходзіўся пад уплывам заходніх гуманістаў і пры дапамозе асьвечанага Лорыс-Мелікава³⁹ ўступае на шлях рэформаў, і ў гэтых пытаньнях адначасова прыходзіцца вясці яму барацьбу са сваімі прыдворнымі, якія на дамаганьне рэформаў параджвалі застасаваць толькі рэпрэсіі. Цар пачаў заламывацца і пераходзіць на дарогу рэакцыі. Пачынаецца ўзможаны супраціў. Перадавая інтэлігенцыя ў спаміне аб 1814—1825 гг. арганізоўваецца ў партыі і саюзы супроць прыдворнае рэакцыі. Натую факт. Пытаньне аб дзяржаўнай незалежнасьці аддзельных народаў Расеі на тую пару нікому не было ведама. Гэта быў агульны погляд усяго перадавога жыхарства народаў Расеі, і ў палітычныя рэвалюцыйныя партыі ўваходзілі прадстаўнікі многіх народаў, і ўсе тады называліся і лічыліся рускімі.

Рэакцыя царскае ўлады ўзмагалася, і было пастаноўлена замардаваць Цара, і гэты рэвалюцыйны чын апрацоўвалі калектыўна, а самы чын прыпаў да выкананьня нашаму беларусу Грынявецкаму⁴⁰.

На зьмену Аляксандру Другому [1856—1881] прыходзіць цар Аляксандар Трэці [1881—1894], чалавек, падобны да Мікалая Першага па сваёй дзікасьці і яшчэ больш рэакцыйны. Падобны быў дабор і супрацоўнікаў. Асабліва пад гэтым паглядам аславіўся Пабеданосцаў⁴¹,

³⁹ **Міхаіл Ларыс-Мелікаў** (1825—1888), расейскі дзяржаўны дзеяч, паводле паходжаньня армянін. У 1880 г. быў старшынём Вярхоўнай распарадчай камісіі, у 1880—1881 гг. — міністар унутраных справаў і шэф жандараў Расеі. У сваёй палітыцы спалучаў рэпрэсіі супраць рэвалюцыянераў з саступкамі лібэралам.

⁴⁰ Маецца на ўвазе **Ігнат Грынявіцкі** (каля 1856—1881), рэвалюцыянер-нарадаволец беларускага паходжаньня, які забіў імператара Аляксандра II 1 сакавіка 1881 г.

⁴¹ **Канстанцін Пабеданосцаў** (1827—1907), расейскі дзяржаўны дзеяч, у 1880—1905 гг. абэр-пракурор Сьвяцейшага Сьноду. Быў адной з сымбалічных фігураў у лягеры расейскіх кансэрватараў-дзяржаўнікаў.

які на пасадзе Обэрпракурора Синоду⁴² ўцягнуў падуладнае яму сьвятарства ў палітычную барацьбу і функцыю сьвятарства спалучыў з агульнаю адміністрацыяю. У гэты пэрыяд прыпадаюць найбольшыя агранічаныя ў беларускіх пытаньнях. Палітычны рух за часоў Аляксандра Трэцяга значна разросся ў падпольлі і набіраць пачаў акрэсьленасьці. Плянуюцца замахі на цара, але бяз посьпеху. Рэакцыя ўзмагасца, як адначасова і акцыя рэвалюцыйных настрояў. Беларусь складае свае ахвяры на аўтар змаганьня, і наш ведамы і на гэты раз забыты Кавалік⁴³ адсіджае многагадовае панявольне ў Шлісэльбургу⁴⁴. Рэвалюцыйны рух пры Аляксандру Трэцім становіцца моцна на сваю базу змаганьня і набірае канчатковае стабілізацыі пры цару Мікалаю Другім [1894—1917]⁴⁵. Тут трэба заўважыць аб случаку Казіміру Петрусэвічу⁴⁶, які афармляе Сацыял-Дэмакратычную партыю⁴⁷. Кар’еру распачынае ён у Пецяярбургу студэнтам як беларус, але значна пазьней у Польшчы рэгіструецца ўжо як паляк і адыходзіць ад палітычнага актыўнага жыцьця і пераходзіць у адвакатуру і польскі Суд. Да беларусаў і беларускага адраджэнскага руху адносіцца зь вялікаю ўважлівасьцю⁴⁸ і пры Польшчы за гэта быў прасьлядаваны сваімі новымі сародзічамі.

⁴² Сьвяцейшы Синод зьяўляўся ад часу Пятра I вышэйшым дзяржаўным органам царкоўна-адміністрацыйнай улады Расейскай імперыі, які замяняў сабой патрыярха ў галіне агульнацаркоўных функцыяў і вонкавых дачыненняў. Обэр-пракурор Синоду быў сьвецкім чыноўнікам, які прызначаўся імператарам і зьяўляўся ягоным прадстаўніком у Синодзе.

⁴³ **Сяргей Кавалік** (1846—1926), расейскі рэвалюцыянэр беларускага паходжаньня, удзельнік „хаджэньня ў народ“, рэвалюцыйных гурткоў. Доўгі час правёў на катарзе.

⁴⁴ Маецца на ўвазе Шлісэльбурская крэпасць на востраве пасярод Нявы недалёка ад Санкт-Пецяярбургу, якая ў XVIII — пачатку XX ст. была галоўнай палітычнай вязьніцай Расейскай імперыі.

⁴⁵ **Мікалай II** (1868—1918), расейскі імператар у 1894—1917 гг.

⁴⁶ **Казімер Петрусэвіч** (1872—1949), польска-расейскі адвакат, пэдагог, грамадзка-палітычны дзеяч. Нарадзіўся ў засьценку Душава Слуцкага павету (цяпер Капыльскі раён). Адзін зь дзевяці ўдзельнікаў I зьезду РСДРП у Менску ў 1898 г. Абараняў беларускіх дзеячаў у многіх судовых працэсах.

⁴⁷ Маецца на ўвазе **Расейская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя** (РСДРП), створаная ў 1898 г. на зьездзе ў Менску.

⁴⁸ У міжваенны час Казімер Петрусэвіч часта выступаў у якасьці адваката розных беларускіх дзеячаў падчас судовых працэсаў над імі. Найбольш ⇒

Пасья польскага паўстання 1863 г., як намі было папярэдне апісана, жыццё на Беларусі набрала яркае рэакцыйнае выразнасці, якая пратрывала да 1905 г., і з гэтага часу пачынаецца пераломавы пэрыяд зь невялікімі хістаньнямі. Арэол аўтарытэтнасці ўлады падаў, і акты-візаваліся сілы дэмакратыі. Народы Расеі пачалі голасна гаварыць аб сваіх нацыянальных асаблівасцях і на бачынах прэсы, тады пісанай у перавазі па-расейску, пачалі зьяўляцца крытычныя разважанні адносна абагульнення ўсіх рускімі, куды залічваліся ўсе славянскія народы, улучна да палякаў, і неславянскія — званья туземцамі. Ува ўсіх праявах грамадзкага жыцця адчувалася, што распачаўся працэс перабудовы сіламі націску масаў, а рэакцыя, адыходзячы, чапляецца за кожную нагоду пратрываць, але націску ня робіць на ўжываньне рашучых сродкаў барацьбы, як гэта бачым сяньня ў Саветах. Калі і былі палітычныя зьявольныя, то параўнальна з абставінамі сяньня ў Саветах гэта была санаторыя і палітычная рэвалюцыйная акадэмія. На сяньня гучыць непраўдападабенствам, што выбраны палітычнымі вязнямі Стараста быў у жыцці палітычнае турмы большым аўтарытэтам, як камэндант або пракуратар. Астрожная адміністрацыя зь ім лічылася і сілілася залагоджваць ягоныя жаданні. Палітычныя астрогі пасья 1905 г. мелі няпісаны ўстаў аб правах палітычных, і ад стражніка і да губэрнатара яго сыцісла трымаліся. Аб гэтым расказваю параўнальна да становішча палітвязьня ў Саветах.

Наступальныя сілы рэвалюцыйных партый у пэрыяд пасья 1905 г. ня мелі свайго стратэгічнага пляну, і народныя масы не былі ўцягнутыя ў гэты рух. Працавалі толькі партыйныя штабы і вялі прапаганду на праявах недахопаў у адміністраваньні. Запачаткаваны быў парлямэнтарны ўстрой і паклікана Дума — расейскі парлямэнт, але гэта з боку ўраду рабілася няшчыра, больш у зьмесьце формы, а гэта яшчэ больш распальвала настроі і вывязвалася палітычная барацьба, у якую паступова ўцягваліся масы, пачаўся пэрыяд нэрвовых напружаньняў у нарастаючай форме, але было вельмі яшчэ далёка да рашучае сутычкі. На

⇒ вядомая ягоная абарона падсудных падчас т. зв. „працэсу 56-ці“ над лідэрамі Беларускай сялянска-работніцкай грамады ў Вільні ў 1928 г. Юр'ю Сабалеўскаму быў добра вядомы гэты кірунак дзейнасці Петрусевіча, бо менавіта ён ад кіраўніцтва Грамады займаўся арганізацыяй абароны розных асуджаных беларускіх дзеячаў і веў адпаведныя перамовы з адвакатамі. Пасья, у 1929 г., Казімер Петрусевіч быў адвакатам падчас суду над самім Сабалеўскім.

палітычную відоўню выходзіць з боку ўраду Стальпін⁴⁹, які зручным ходам зямельнае рэформы адцягвае сялянства ад рэвалюцыйнае апекі палітычных партый і робіць усю сялянскую масу ляляльнымі да ўраду ды выклікае паступова прыхільнасць. Без удзелу сялянства рэвалюцыя ў Расеі была б немагчымаю. Гарадзкі і фабрычны пралетарыят праз свае штабы актывізуецца, і стан іх нэрвовасці з кожным годам нарастаў. Беларусь паддалася гэтым настроям, але ўсё часцей і часцей раздаваліся галасы, што Беларусь мае свае адменныя погляды на рэвалюцыю ад жыхарства Расеі.

Дзейнічала тады ў Расеі некалькі палітычных партый у ўсерасейскім значанні. Палітычнымі цэнтрамі былі перадусім Пецярбург, Масква і Адэса. Адтуль ішлі ўплывы і дырэктывы на правінцыяльныя гарады. Палітычна і грамадзка працуючая беларуская інтэлігенцыя была рассяяна па ўсёй Расеі, прымала яна ўдзел у рэвалюцыйным руху ў межах расейскае палітыкі. Усе без вынятку расейскія палітычныя партыі стаялі на грунце непадзельнасці Расеі. У адносінах да нярускіх тэрыторый трымаліся тады погляду надання аўтаноміі, а да больш развітых — абавязкавай арганічнай федэрацыі ў агульных межах Расеі. Погляды гэтыя папулярызаваліся асабліва на вышэйшых навучальных праз правінцыяльныя арганізацыі „зямлячства“, статутова прызнання пры ўніверсітэтах. Прыблізна каля 1906 г. беларускае жыццё пачынае не пагаджацца з гэтаю формаю накінутасці палітычнага ладу і сіліцца выйсці з-пад апекі расейскага палітычнага руху ды пачынае канцэнтраватца каля Беларускай Сацыялістычнай Грамады, заложанай у 1903 г. у Вільні Бурбісам⁵⁰, Ігнатоўскім, Умястоўскім⁵¹ і

⁴⁹ **Пётар Стальпін** (1862—1911), расейскі дзяржаўны дзеяч, у 1906—1911 гг. прэм’ер-міністар і міністар унутраных справаў Расеі. Праводзіў шэраг сацыяльна-эканамічных рэформаў, у тым ліку й самую вядомую з іх — аграрную.

⁵⁰ **Алесь Бурбіс** (1885—1922), беларускі нацыянальны дзеяч, эканаміст, адзін з заснавальнікаў і лідэраў БСГ. У 1906—1909 гг. асуджаны за арганізацыю сялянскіх бунтаў і рабочых страйкаў. У 1917 г. узначальваў Маскоўскую арганізацыю БСГ, у 1918 г. — консул БНР у Маскве. Вітаў утварэнне БССР. У 1921 г. уступіў у камуністычную партыю.

⁵¹ **Францішак Умястоўскі** (1882—1940), беларускі культурны й грамадзка-палітычны дзеяч. Браў удзел у выданні „Нашай долі“ й „Нашай нівы“. У 1919—1920 гг. удзельнічаў у працы Беларускай вайсковай камісіі, з верасня 1920 г. з’яўляўся яе старшынём. У 1920-х гг. — прадстаўнік ⇒

бр. Луцкевічамі. Аددзелам у Менску кіруе настаўнік Бязьмен⁵². Партыя гэтая ў аснаўным заложанні была блізкаю да расейскіх Сацыял-Рэвалюцыяністаў⁵³. У дзяржаўным пытанні стаяла на грунце шырокае аўтаноміі, уллучна да незалежнасці. Гісторыя гэтага руху затрацілася і не ўспамінаецца нашаю палітычнаю літаратураю, а па сутнасці гэта была першая падваліна імкненняў Беларускага Народу да сваёй незалежнасці ды выхаду з расейскае залежнасці, дарогаю пратэсту і рэвалюцыйнасці. Радаслаў Астроўскі быў сябрам Беларускае Сацыялістычнае Грамады ад 1906 г.

Рэвалюцыйныя настроі на Беларусі пасля 1905 г. базаваліся галоўным чынам на зямельным пытанні. Панавала страшэннае малазямелье, забіваючая прагрэс чараспалосіца і адсутнасць агранамічнай апекі. Зямля па дварах належала палякам, і праз гэта выяўлялася і нянавесьць да палякаў і да ўсіх выяўленьняў польскасці. Настроі і пачуцці выяўляліся хутчэй стыхійна, як кантралявана праз партыйныя палітычныя чыньнікі. Расейскі ўрад супрацьпаставіўся рэвалюцыйнаму руху сродкамі неаўтарытэтнымі, галоўным чынам судова-рэпрэсійнага зьместу, і амаль нічога не рабіў у напрамку засаднічага рэфармавання асноваў палітычнага ладу. На палітычнае змаганьне ўрад выступіў празь сябе саарганізаваныя партыі: „Саюз Рускага Народу“⁵⁴, з вызнаваньнем спадчыннага манархізму і праз асабліва рэакцыйную —

⇒ палянафільскага кірунку беларускага руху. У 1927—1928 — старшыня Беларускай радыкальна-народнай партыі, рэдактар-выдавец газэты „Беларускі дзень“. У 1928 г. адышоў ад грамадзкай і культурна-асьветніцкай працы. Як афіцэр запасу, мабілізаваны ў верасні 1939 г. у польскае войска. Загінуў у Катыні.

⁵² Магчыма, маецца на ўвазе настаўнік **Якаў Бязьмен**, які быў у 1908 г. асуджаны разам зь Якубам Коласам за нелегальнае правядзеньне настаўніцкага зьезду на 3 гады крэпасці.

⁵³ **Эсэры** — сябры **Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў**, якая ўзьнікла ў Расеі ў канцы 1901 — пачатку 1902 гг. Ставілі за мэту экспрапрыяцыйно капіталістычнай уласнасці, рэарганізацыю вытворчасці і ўсяго грамадзкага ладу на сацыялістычных прынцыпах. Лічылі галоўнай сілай рэвалюцыі сялянства, выступалі за сацыялізацыю зямлі.

⁵⁴ „**Саюз рускага народу**“ („Союз Русского Народа“) — масавая радыкальная нацыяналістычная й манархічная палітычная арганізацыя ў Расеі ў 1905—1917 гг.

„Саюз Міхаіла Архангела“⁵⁵, які ўзнаваў адкрыты тэрор і пагромы. Зразумела, што ў склад гэтых партый уваходзілі галоўным чынам службоўцы, а ў масах гэтыя партыі спатканы былі пагардліва і выклікалі прасьлед да адкрытага байкатаваньня ў прыватных спатканьнях. Фактычна з боку ўрадавых чыньнікаў пытаньні культуры былі пушчаны на самапас, і кожны праяў жаданьняў аб дзяржаўнай разбудове апекі над гэтым пытаньнем і дапушчэньня да ўдзелу грамадзкага чыньніка ўрадавыя чыньнікі спатыкалі вельмі варожа, як праяў бунту і антыдзяржаўнасьць. У такім стане падзей Расея набліжалася да вайны 1914—1918 гг. Грамадзкі чыньнік дарогаю актыўнае эвалюцыі з кожным годам разрастаўся, заваёўваў аўтарытэтнасьць, з трыбуны парлямэнту пратэставаў і прымаў на сябе бой з рэакцыяю. Прадстаўнікі царскага двара абсалютна не выяўлялі ніякіх высілкаў у апрацоўваньні праграмаў дзяржаўнага ладу і стараліся нічога ня бачыць і ні ў чым ня браць удзелу. Гэта была поўнасьцю чужая для Расеі каста.

Пасьля зямельнае сталыпінскае рэформы пачаў падымацца дабрабыт сялянства і разбудоўвацца сельскагаспадарчая культура. З гледзішча сялянскага дабрабыту і пэрспэктывы рэформы Сталыпіна трэба залічыць да найбольш удалых у Расеі за астатнія сто гадоў. Сталыпінская рэформа слаба гаспадараваньня абшарніцкія двары паставіла ў стан ліквідацыі на карысьць сялянству, і ўсё гаварыла за тое, што Расея зышла на шлях будовы сялянскае дзяржавы з дадаткам споўчыньніка⁵⁶ каапэрацыі. Пралетарская рэвалюцыя пачынала захворваць на анэмію.

Дзякуючы Сталыпінскай рэформе пралетарская рэвалюцыя ў вачах сялянства прадстаўлялася як бунтатарства дзеля бунтатарства, і засады закліканьня да рэвалюцыйнасьці не былі для селяніна пацягваючымі. Па меры стабілізаваньня сялянскага пытаньня паміж гарадзкім пралетарыятам і сялянствам зарысаваліся перш разыходжаньні, а потым пачалі нарастаць варожасьці. Сялянская псыхалёгія не прызнавала надзяленьня зямлі дарогаю бясплатнага прыдзелу. Сялянства прызнавала „купчую“ паперу з арлом з рук натарыюса або праз банк на выплату, і за Сталыпіна гэтыя пытаньні для селяніна вырашаны калі і

⁵⁵ „Саюз Міхаіла Архангела“ („Русский народный союз имени Михаила Архангела“) — расейская манархічная арганізацыя, якая дзейнічала з 1908-га да 1917 гг. Яе лідэрам быў Уладзімер Пурышкевіч.

⁵⁶ Споўчыньнік (ад. польск. *współczynnik*) — чыньнік, фактар.

ня поўнасьцю, то ў значнай меры ў зямельных пытаннях, і недахопы сялянства спадзявалася мець рэгуляванымі дарогаю эвалюцыі праз самаўрад і прадставіцельства ў Парлямэнце — Думе. Сялянства з засады ня любіць рэвалюцыйных момантаў.

У іншых галінах грамадзкага і палітычнага жыцця таксама заносілася на паправу. Без крывавае рэвалюцыі перадавая інтэлігенцыя паступова ўваходзіла ў зьмест дзяржаўнае адміністрацыі і ўплывала аздараўляюча. Урадавая рэакцыя значна памякчэла і пачала выяўляць сама ініцыятыву ў перабудове дзяржаўнага ладу, і сумаю гэтых чыннікаў пралетарская рэвалюцыя траціла падлога для свайго стасавання. У гэтым самым зьмесце ішло і разьвіцьцё агульнабеларускага пытання. Беларускае пытаньне атрымала права грамадзянства, і расейскія газеты, нават у залажэньнях палітычных варажыя беларускаму адраджэньню, усё часьцей і часьцей пісалі аб беларускіх пытаннях і зьмяшчалі на відных мейсцох у сваіх часопісах газэтныя матэрыялы, пісанья па-беларуску. Запанавала надзея і потым упэўненасьць, што Расея перабудуецца ў напрамку патрэб Народаў.

Газэты пачалі пісаць аб палітычных клопатах, і час ад часу затрымліваліся роспускі адслужыўшых салдатаў. Прычыны не высьвятляліся. Ясным было, што заносілася на буру. Расейскі парлямэнт быў малады і бясьсьільны забіраць у гэтым пытаньні голас і інфармаваць грамадзянства, і аднаго пагоднага ранку ў палавіне лета 1914 г. абвешчана была вайна з Аўстрыяю, потым зь Нямецчынаю і агульная мабілізацыя. Быў выяўлены калясальны патрыятычны ўздым. Прыбалты фарміравалі палкі добраахвотнікаў. Палякі надзеяліся задаволіць свае пытаньні ў межах расейскае палітыкі. Толькі нязначная частка польскага грамадзянства была супроць сувязі з Расеяй, і то тыя, якія ня мелі ніякага ўплыву на ход разьвіцьця грамадзкае думкі. Расея зь яе плюсамі і мінусамі, дзівацтвамі, жорсткасьцю, Расея непанятная, але нейкімі падсьвядомасьцямі адчуваемая, стала ў гэтую гадзіну ўсім вельмі мілаю і блізкаю, дарогаю, якую было варта за што бараніць. Адчувалася ў пачуцьцях народу, што топчацца нейкая краса ў хвілі розквіту. У тую пару я быў на Літве і назіраў гэтыя абразкі і ня мог зразумець зьместу. Быў на тэрэне Латвіі, там гэты ўздым патрыятызму гранічыўся з масава-грамадзкаю гістэрычнасьцю. Палякі льнулі да рускіх і Расеі, адчувалі ўсе велізарную небясьпеку апынуцца пад уладаю немцаў. Адчувалі перад немцамі падсьвядомы страх і ў расейскай арміі палякі, асабліва ахвіцэры, выяўлялі надзвычайную адвагу і вернасьць вайсковаму абавязку. Стаўшыся самастойнымі, у сваіх дзяржавах пры-

балты і палякі гэтыя карткі нядаўнае гісторыі старанна вымазваюць, а аднак гэтае вызнаваньне сымпатыі да Расеі не заціхла, і народ не выжыла іх адкрыта, дзякуючы акупацыі Расеі праз бальшавікоў. І вось з гэтае прычыны, ідэнтыфікуючы бальшавікоў з рускімі па старых паняццях, чакаюць і сустракаюць з кветкамі, а значна пазьней выжылаецца фальсыфікат, і сымпатыі пераходзяць у нянавісьць, што бачым выразна на Чэхх і Югаславах⁵⁷. Пасярод палякаў заходзяць іншыя моманты.

Вайна 1914 г. была па блізкаму суседству зь Беларусьсю, і з самага пачатку яна занепакоіла нашае перадавое грамадзянства. Наш малады неакрэпшы кіруючы актыву быў здэкамлектаваны прызывам у армію, і цэнтар нашага палітычнага жыцця, Вільня, быў акупаваны немцамі. Частка нашае перадавое інтэлігенцыі пазасталася пад акупацыяю і надаль паспяхова вяла распачатую працу. Нягледзячы на акупацыйны рэжым, на Беларусі было зарганізавана 144 школы, пяць сярэдніх, пакліканы былі да жыцця грамадзкія і навуковыя інстытуцыі. Нямецкая акупацыя як бы ўстабілізавалася, і падзеі беспасярэдныя вайны былі недзе далёка ад Вільні. Інакш прадстаўлялася справа на Беларусі ў межах Расеі: Беларусь станавіла частку галоўнага тэатру вайсковых падзей, і з гэтае прычыны ўвесь уклад жыцця быў пастаўлены вылучна на пытанні вайны. Калі салдат быў поўны адданасці свайму абавязку, камандны склад ня выявіў ніякіх здольнасцяў. Былі аддзельныя асобы, поўныя разумення зместу ваеннага задання, але іх выслак быў па-за сыстэмаю. Бяздарнасць і праступнасць вярхоў падалі сабе руку спўпрацы і прычыніліся да катастроф на фронце і з тым развалу дзяржаўнага апарату. Патрыятычныя настроі ўлеглі расчараванню. Пачалі нарастаць паражэнчаскія настроі, апатыя, пасіўная пакора лёсу. Народ усё ж [адгукнуўся] на пакліканні ў армію і выконваў свой гэты абавязак як ахвяру лёсу.

Само сабой разумеецца, што палітычная агітацыя мела пад дастаткам матэрыялаў і падважывала аўтарытэтнасць улады, і раскалыхівала падгніўшыя падваліны агульнага дзяржаўнага ладу. Выбухла рэвалюцыя. Цар, двор і ўрад адышлі ад улады безь ніякае барацьбы і супраціву і паддаліся пакорна свайму лёсу. І манархізм, як тая разьездзеная шашалямі падгнілая асіна, пры лёгкім подзьмуху рэвалюцый-

---

⁵⁷ Юры Сабалеўскі відавочна мае на ўвазе ажыццяўленьне камуністычнага перавароту ў Чэхаславацчыне 25 лютага 1948 г. і пачатак савецка-югаслаўскага канфлікту вясной таго ж самага 1948 г.

нага ветру паў і разьбіўся. Кадлуб захаваў форму на пачатку. Бакавыя жывыя пратокі ад датыку да жыцьцядайнае зямлі часамі даюць кволы зялёненькія паросты. Некаторыя думваюць, што па ім гатова паўстаць зноў на ногі паваленая асіна і таго ня ведаюць, ці ня хочучь ведаць, што раз паваленая дзеравіна, асабліва чэрваточаная, на ногі больш не паўстане. Лісткі — гэта перадсьмяротнае канчатковае засыханьне. На гэтых праростах лісткаў на паваленым кадлубе асіны манархісты сіяльца рэстаўраваць расейскі манархізм. Хай сабе пацяшаюцца. Доля іх погляду знойдзе зьмест і ў лістках, і ў кадлубе паваленай асіны.

Рэвалюцыя ня выявіла творчых канструкцыйных сілаў і расплылася ў моры наіўных фантазій. Народ чакаў выяўленьня здаровых рэалізацый і хутка расчараваўся ў рэвалюцыі. Страна ўпадала ў хаас. Фронт разваліваўся і разам з найдзікшымі праявамі азьвярэлага люмпэн-пралетарыяту і вычынаў людзкога адсёву назіраліся абразкі самаахвярнасьці ды вернасьці абавязкам перад Радзімай і высокая ахвярнасьць агульным інтарэсам. Да голасу прыйшлі бальшавікі. У глыбокім заложаньні мелі свой плян перабудовы палітычнага і грамадзкага ладу, але зрэалізаваць яго маглі толькі па дакананьні поўнага развалу ўсіх канструкцыйных і рэвалюцыйных сілаў, зьнішчэньню ўсяе эканомікі, вынішчэньні праціўнае сабе інтэлігенцыі, давясці да выгаладаваньня народу, збурэньня засад этыкі і маралі і з стану поўнага разладу падбіраць сабе кадры з поўнаю гваранцыяю пакоры лёсу ды падпарадкаваньню загадам камуністычнае партыі, паступова адбываючы ў патрэбным сабе напрамку сэлекцыю. Плян гэты станавіў глыбокую партыйную тайніну, а для практыкі застасавалі спачатку тактыку натраўляньня адных на другіх і давялі да ўзаемавынішчэньняў. Паставілі свае стаўкі на інстынкты, старанна аберагаючы тайніцу сваіх праводных заложаньняў ад людзкога вока.

Бальшавікі — меншыня, накідвалі сваю волю ня толькі ў межах Расеі, але і за межамі, і ў кожным выпадку для разбурэньня і раскладу грамадзкага ладу стасуюць адменную тактыку ў залежнасьці ад зьместу супраціву, падбяруць спосаб для закраданьня ў давер і потым узрыву перашкоды знутры, сродкамі аб'екта супраціву. Для гэтых цяляў прымуць якую хочаш і якая патрэбна дэкарацыйнасьць. Заарганізуюць для вока партыі і арганізацыі нават і супроць сябе. Застасуюць крываваы тэрор супроць сваіх агентаў, адзенуцца ў сьвятарскія рызы і ў ролі практыкуючага сьвятара дапнуцца да вырашальных цэнтраў, намечаных для ўзрыву перашкодаў, і іх высадзяць у паветра. З гэтае прычыны

кароткаўзрочныя⁵⁸ палітыкі гатовыя бачыць на бальшавіцкай сцэнічнай дэкарацыйнасьці зьмену бальшавіцкае тактыкі і іх „паправеньне“, але трэба ведаць, што бальшавіцкі зьмест у зьменнай дэкарацыйнасьці падаецца нязьменным і ніякай эвалюцыйнасьці не паддаецца. Галоўнае, што ў іх цэнтральны апэрацыйны цэнтар няма шырокага доступу і вышэйшым партыйцам, і ніхто ня ведае зь іх вярхоў, ці ён заўтра яшчэ будзе ў патрэбе, ці аддадзены ў апэрацыйны аддзел НКВД на фізычнае вынішчэньне, і гэтае вынішчэньне адпрацаваных сілаў у бальшавікоў адбываецца мэханічаскі, і ў Саветах ня знойдзе спасярод найвышэйшых работнікаў ніхто эмэрытаў⁵⁹, інвалідаў, пакінуўшых свой пост з прычын разыходжаньня. Адзін лёс — „Штаб Духоніна⁶⁰“ — расстрэл, і то пераважна ў ціхі спосаб, а калі заходзіць патрэба шырокіх чыстак, то стварэньнем працэсаў з матэрыяламі і „прызнаньнямі“, якія фабрыкуюцца савецкім спосабам, і там прызнаецца пастаўлены ў стан абвінавачваньня да ўсяго, чаго ад яго жадаюць. Вось гэтая сіла — бальшавікі — і выйшлі на арэну палітычных і грамадзкіх ідэяў на восень 1917 г.

Дарогаю дывэрсійных атакаў на сваіх праціўнікаў бальшавікі дакладна зарыентаваліся, што будуць у сіле паканаць на першым этапе свайго пляну замеру адбыцьця сусьветнае камуністычнае рэвалюцыі. Збройныя разрозьненныя паўстаньні антыбальшавіцкіх групавак унутры Расеі бальшавікі паканалі і сваю перамогу замацавалі небывалым на сьвеце тэрорам. Імкнуліся спачатку ўтрымаць пад сабою Прыбалтыку, як выхад у мора, але там на пачаткуючай бальшавіцкай рэчаіснасьці наспеў нацыяналізм, і ён акцыі бальшавікоў супроцьпаставіўся зброй-

⁵⁸ Кароткаўзрочныя (ад польск. *krótkowzroczni*) — блізарукія.

⁵⁹ Эмэрыт (ад польск. *emeryt*) — пэнсіянер.

⁶⁰ **Мікалай Духонін** (1876—1917), расейскі вайсковы дзеяч, генэрал-лейтэнант. Зь верасьня 1917 г. начальнік штабу вярхоўнага галоўнакамандуючага расейскага войска, у лістападзе в. а. галоўнакамандуючага. Падчас заняцьця стаўкі галоўнакамандуючага ў Магілёве рэвалюцыйнымі войскамі забіты салдатамі. Пасьля гэтага ў прастамоўі выраз „штаб Духоніна“ стаў сынонімам бальшавіцкага гвалту. Напрыклад, вядомы беларускі дзеяч Маркар Краўцоў 20 верасьня 1919 г. пісаў у лісьце да Антона Луцкевіча, распаўядаючы пра сваё жыцьцё пад бальшавіцкай уладай: „*Мяне кожныя 24 гадзіны магла схпіць „чрезвычайка“, як нідзе не зарэстраванага ахвіцэра-„дээртыра“, і паслаць «в штаб Духоніна»*“ (гл.: *Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*. Т. 1. Кн. 1. Вільня—Нью-Ёрк—Менск—Прага, 1998. С. 436).

наю сілаю. Бальшавікі адступілі на гэтым этапе, падпісалі пакаёвы⁶¹ дагавор і для вока пагадзіліся з фактам існавання самастойных дзяржаваў: Літвы, Латвіі, Эстоніі, Фінляндыі. З Польшчаю барацьба была больш зацягата зместу, і тут бальшавікі адступілі ня столькі перад польскаю мілітарнаю перамогаю, колькі перад не да пакананання сілаю каталіцтва ў польскіх каталіцкіх масах.

Старое даваеннае жыццё было поўнасьцю знішчана, і ў абставінах паглыбляючага хаасу жыццё чаплялася за кожную нагоду, каб выйсьці з гэтага становішча. Прарасейскія арыентацыі паступова растайвалі ў моры савецкае рэчаіснасьці. Наступу бальшавікоў ніхто з антыбальшавікоў ня ў стане быў супроцьпаставіцца і ня ўмеў і чытаць, і разумець змест іх заложаньяў, і барацьба супроць бальшавікоў вялася толькі з аддзеленымі праявамі іх тактыкі, але, як, зрэшты, і дагэтуль, не супроць іх цэнтральных апорных пунктаў. Беларускае жыццё страціла свае арыентацыйныя вехі і пачало шукаць разьвязкі ў пытаннях нацыянальнага сэпаратызму, нашчупываючы вельмі асьцярожна грунт пад адарваньне на сяньня ад пытанняў агульнарасейскіх пад уладаю бальшавікоў.

Паўстала некалькі беларускіх асяродкаў. Галоўным цэнтрам стаўся Менск. Гэта адпавядала нацыянальнаму зместу па гістарычнасьці і па вайсковаму стану, як галоўнае кватэры фронту. Тут з самага пачатку стачылася заўзятая барацьба паміж беларусамі, палякамі і расейцамі розных групавак. Цэнтравыя і правыя расейскія партыі выказваліся супроць беларускага сэпаратызму ў спосаб адкрыты, левыя, улучна да камуністаў, не падымалі незадавальненьня адкрыта, па тактычных меркаваньнях прамоўчалі, але ў засадзе вызнаваньня былі супраць. Не прадстаўлялася ім, каб Менск і іншыя беларускія гарады былі па-за межамі Расеі. Складаную ігру праводзілі палякі. Вызнавалі ў сваіх плянах рэстаўраваньне былое Польшчы па стану 1772 г. і не дапушчалі думкі аб самастойным існаваньні беларускага пытання па-за межамі Польшчы. Поўная аналегія ў поглядах з расейцамі, але прыкідваліся па прысутнаму палякам характару прыяцелямі і палітычнымі спадарожнікамі кожнаму і выведвалі настроі. Беларускае пытаньне было найслабей абслугоўвана з-за недахопаў у крысталізаваньні поглядаў. Прарасейскія арыентацыі моцна трымаліся ў палітычнай сьведамасьці, і чакалася, што павінна прыйсьці нейкая сіла, паклікаючая да наказу правапарадку. На выручку прыходзіць Слуцк. Засядаў там вельмі моц-

⁶¹ Пакаёвы (ад польск. *pokojowy*) — мірны.

ны палітычны актыў на чале з Радаславам Астроўскім. Выразна сталі там толькі на шлях нацыянальнай незалежнасці і адразу ў Слуцку пачалі рэалізаваць гэты погляд смела, ясна і дакладна. Калі большыня беларускіх палітыкаў пасья першае рэвалюцыі ўсё ж трымалася прарасейскае арыентацыі і лічыла толькі за дапушчальнае ўвод у навучаньне беларусазнаўства, Слуцк адразу зрывае з гэтым у самы рашучы спосаб і без ніякіх пераходных формулаў уводзіць поўную беларусізацыю ў установах і ў школьніцтве і вядзе заятае змаганьне з нарастаючай польскаю актывізацыяю, расейскім чарнасоцтвам⁶² па спадчыне ад царскага ўраду, які пасьпеў зааснавацца пры манастыры⁶³. Немалую перашкоду Слуцк спаткаў і з боку сваіх, увязаных у расейскі рэвалюцыйны рух. У іх расцэнцы актывізацыя беларускасці і поўная замена расейскай мовы беларускай называлі „польскаю інтрыгаю“.

Смела і рашуча вёў справу ўсамадзельненьня беларускага пытання на Случчыне Радаслаў Астроўскі на пасту камісара Слуцкае Акругі і ўдаводніў на першым прыкладзе свой погляд: на восень 1917 г. заіснавала першая беларуская гімназія ў Слуцку. Наплыў жадаючых вучыцца па-беларуску быў па-над стан зьмешчання. Чын гэты заімпаваў насельніцтву і паслужыў цэмэнтаваньнем у рэалізаванні беларускага пытання. У гэтую справу ўвязаўся сьведомы беларускі актыві і з занятай пазыцыі не сыходзіў. Слуцк быў першым штандаровым у праводжанні беларускага пытання ў рэальнае жыцьцё. Слуцк быў першым лёдаламачам замерзшае ў нашым жыцьці чужацкае наляцельсць, і ў прароблены праход упэўнена і смела пайшлі чарговыя параплавы. Лёд падаўся націску, і рэальнасьць вызнаваньня ўсамадзельненьня беларускасці была ўдаводнена. Доўга зламная наляцельсць трымалася насіджаных берагоў, але нястомны Астроўскі на чале дабранага і саарганізаванага беларускага актыву пасьпяваў яго даломліваць. Менск не хацеў насьледаваць і ўпорыста трымаўся засады пазаставацца верным саюзнікам удзелу ў расейскім парэвалюцыйным будаўніцтве. У бок Слуцка кідаліся нэрвовыя позіркi і западала падозраньне ў сэпаратным выламліванні і падрыхтоўцы да ўсамадзельненьня Слуцкае Рэспублікі, якая пераходзіць на нечуваную ды дзівачную беларускасць, якая зданем большыні тагачасных палітыкаў даўно адмерла і

⁶² Чарнасоценцы — у Расеі ў 1905—1917 гг. сябры скайне правых арганізацыяў, якія выступалі пад лезунгамі манархізму, вялікадзяржаўнага шавінізму й антысэмітызму.

⁶³ Відаць, маецца на ўвазе манастыр Сьвятой Тройцы (Трайчанскі) у Слуцку.

пазбаўлена быту, і ўступіла мейсца больш удасканаленай форме — саюзу з Расеяю і стасавання расейскае мовы і расейскае культуры. Чын Слуцку расцэніваўся як рэгрэс і сумазброднае дзівацтва ў абсалютна нежыцьцёвым і нерэальным змесьце. Аднак, як мы бачым на сяньня, гэта была далёкабачная рэальнасьць. Слуцка адчыніў новую карту ў гісторыі адраджэньня Беларусі і на жывым прыкладзе ўдаводніў і сародзічам, і прыяцелям, і ворагам, што ў беларускім жывым арганізме ёсць дастаткова творчых сілаў на барацьбу супроць цэлага раду захопніцкіх варожых нам тэндэнцый і адначасова зь імі змагаючыся, было стаць на паказнае будаўніцтва аздобнага памятнага ўласнае культуры і дзяржаўнага патэнцыялу. Слуцка дыктаваў і вучыў, і да голасу яго ўважліва прыслухоўваліся, і калі на Слуцка насядала непераможная сіла, Слуцка падняў збройнае паўстаньне не спосабам партызанкі, а рэгулярнаю вайною з выяўленым стратэгічным фронтам. Гэты дзень Слуцкага паўстаньня сяньня сьвяткуе Беларускі Народ магчымым для яго спосабам, як дзень паўчэньня ў змаганьні — лепш пагінуць, як у пасіўнай пакоры паддавацца пад уладу ворага. Слуцка са сваёю знаменнаю датаю 1920 г. лістапада 20 дня⁶⁴ ўвайшоў у нашу гісторыю як найбольшая аздоба пасля расейскае рэвалюцыі 1917 г. і паўчэньне падрастаючаму пакаленьню.

Пачэсную карту гэтага гераічнага змаганьня напісаў Наш Беларускі Народ і ў гэтым змаганьні разам са случакамі былі і неслучакі, але яны ўсе залічываюць сябе да гонару заяўляць аб належнасьці да „Случакоў“. Першае мейсца ў апрацоўцы выяўленьня сілы случкага змаганьня безумоўна належыць Астроўскаму. Прароблена была ім на Случчыне на працягу дзясяткаў гадоў вялізарная ўсьведамцельная праца, і то ў чыста нацыянальным змесьце без арыентацый на суседа ці то Варшавы, ці то Масквы на тую пару ў змесьці нечувананага піянерства. Астроўскі — першы кальпарцёр⁶⁵ „Нашае Нівы“ на Случчыну і будаўнічы базаў на распаўсюджваньне нашаніўскіх палітычных поглядаў. Калі нарастаць пачалі рэвалюцыйныя погляды — Астроўскі да іх далучаецца, але зь вялікаю агаворкаю пад адрасам тварцоў і кіраўнікоў рэвалюцыйнага расейскага руху. Астроўскі стаіць за рэвалюцыю супроць няўдалага царскага правапарадку, але як беларус з сваімі засьця-

⁶⁴ Хутчэй за ўсё, Сабалеўскі мае тут на ўвазе дату 14 лістапада 1920 г., калі распачаў працу Слуцкі павятовы зьезд, які пацьвердзіў вярнасьць Акту 25 сакавіка. З гэтага моманту фактычна пачалося знакамітае Слуцкае паўстаньне.

⁶⁵ Кальпарцёр (ад польск. *kolporter*) — распаўсюднік.

рогамі, як сябра з 1906 г. Беларускае Сацыялістычнае Грамады, саюзнік у рэвалюцыі, але не падпарадкаваны.

Як бачым, уклад Астроўскага ў тую пару ў справу нашага беларускага адраджэння велізарны, і гэтага даробку ад Астроўскага ніхто не адбярэ і не падолее адабраць. Гэта ёсць гістарычным фактам, і выкінуць яго не пад сілу ягоным і ворагам, і палітычным праціўнікам. Астроўскі — перадусім беларус без ніякіх дафарбовак, і гэтае пытаньне не выклікае ні ў кога засьцярог. Астроўскі добры арганізатар. У школьным пытаньні прыкладны пэдагог, што сьцьверджаюць цяпер ягоныя і прыхільнікі, і ворагі. Разглядаючы на адлегласьці часу праробленую на Случчыне Астроўскім работу, трэба сьцьвердзіць, што хіба адзін случцкі цэнтар стаў на дарогу ўсамадзельненьня беларускага пытаньня ў дзяржаўным зьмесьце, і вось тут галоўная заслуга ўдзелу ў гэтых працах Астроўскага. Збройнае паўстаньне ў лістападзе 1920 г. было папярэджаньнем для бальшавікоў, і калі дайшлі яны да ўлады, то толькі падслучкія лясы ведаюць, якімі ахвярамі аплачаныя случкамі іх беларускія імкненьні. Прайшло дваццаць гадоў, і калі камень зь беларускіх грудзей трохі ссунуўся і асьвяціла сонца прыляжалае бальшавізмам мейсца, па Случчыне пайшоў буйны парост нацыянальнай і беларускай культурнае сьведамасьці. Случчына пазнала свайго сына Радаслава Астроўскага на новым этапе барацьбы і змаганьня, горача яго вітала. Падрасла падмена змагароў. Чарствы і сухі капітан Шнэк⁶⁶ цяжкаю вайсковаю рукою даламліваў рагі паваліянаму на калені бальшавізму, і Случчына з-пад выграблянага бальшавізму зноў становілася на дарогу вызвольнае барацьбы. Зь вінтоўкаю ў руках суровы Шнэк з тысячамі сародзічаў уважліва сочыць за рухамі ворага бальшавіка і меткім стрэлам заганяе яго ў сваё логава. Малады Хіхлуша⁶⁷, народжаны ў няволі,

⁶⁶ **Сьцяпан Шнэк** (1900—1952), беларускі палітычны й вайсковы дзеяч, падчас Другой сусьветнай вайны — начальнік Слуцкай службы парадку, кіраўнік БКА на Слуцкую акругу й прадстаўнік на яе прэзыдэнта БЦР. З 1944 г. — на эміграцыі, ад 1950 г. жьў у Аўстраліі. Скончыў жыцьцё самагубствам.

⁶⁷ **Іван Хіхлуша**, настаўнік, які быў рэпрэсаваны савецкімі ўладамі. Падчас Другой сусьветнай вайны ўзначальваў Слуцкую акругу Беларускай народнай самапомачы, у 1944 быў прызначаны намесьнікам Беларускай Цэнтральнай Рады ў Слуцкай акрузе. Удзельнік II Усебеларускага кангрэсу. Пасьля вайны жьў на эміграцыі, выкладаў у Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне. Пасьля зьяўляўся сакратаром Беларускага кангрэсавага камітэту Амэрыкі.

ідзе сьледам за пазастаўшымі ў жывых пастарэлых не па часу змагарах і ўносіць сваю пасільную працу ў вызваленьне патоптанай ворагам бацькаўшчыны. Астроўскі заклікае ў падарожжа свайго сародзіча Кандыбовіча⁶⁸, які так маляўніча прыпамінаў Астроўскаму Сару на нейкіх Палетках у маленькай хатцы, якая прадавала ім малым пры школе абаранкі. Кандыбовіч не паехаў. Астаткі не зусім зжытага сумленьня не маглі даць яму на гэта права: калі Случчына сыякала крывёю ў няраўным змаганьні, палучыўся ён з ворагам і дапамагаў яму дабіваць вызвольную барацьбу сваіх братоў... Шнэк меў права спаткаць яго на роднай зямлі так, як спатыкаў тысячы яго аднадумцаў. Учарашні нарком, удзельнік шматлічных чыстак „ворагов народа“, на гэты раз з выманянаю ад Астроўскага паперкаю, што нібыта быў пакінуты ў Менску з спецыяльнымі даручаньнямі, за больш адпаведнае лічыць сядзець у дапаручанай яму „цёплай“ кануры, падлічываць свае дывідэнды і не глядзець у вочы сваёй Случчыне. Адчуваў, што павінен спаткаць там для сябе заслужаную пагарду.

Разьдзел чацьверты

Ад нашага часу і да поўнага выяўленьня першае расейскае рэвалюцыі 1917 г. уплыло ўжо трыццаць гадоў, і трудна сьняння апісаць настроі людзей таго часу, каб іх магло зразумець маладое пакаленьне, атрымаўшае ўзгадаваньне ў сьняняшніх абставінах. Я стараўся прадставіць зьмест палітыкі таго часу, але мне здаецца, што гэта задача поўнасьцю мне не ўдалася, бо перажыты намі час да 1917 г. і самая рэвалюцыя 1917—1919 гг. ня мае ў нашым сучасным жыцьці ніводнага абразка, які б можна прадставіць чытачу параўнальна. Усе засады арганізацыі грамадзянства новыя і да перажытага непадобныя. Зьмяніліся засады этыкі, культуры. Даўней, як мы зазначалі, былі дзьве засаднічыя грамадзкія праслойкі — вярхі і нізы, рэвалюцыя паміж імі гэтыя розьніцы

⁶⁸ **Сымон Кандыбовіч** (1891—1972), беларускі палітык і гісторык, урадженец вёскі Старыца на Случчыне (цяпер Капыльскі р-н). З 1926 г. — сябра ЦК КП(б)Б, у 1931—1933 гг. — кіраўнік справаў СНК БССР, у 1935 г. — начальнік Наркамхарчпраму СССР пры СНК БССР. Падчас Другой сусьветнай вайны — сябра Цэнтралі Беларускай народнай самапомачы, Беларускай Цэнтральнай Рады. З 1944 г. — на эміграцыі, працаваў на радыё „Свабода“ і ў мюнхэнскім Інстытуце вывученьня СССР. У 1947 г. падтрымаў аднаўленьне Рады БНР.

знівэлявала, як бы выраўняла ардынаты, але, я бы сказаў больш, мэханічна, дакладней акрэсьліваючы — тэхнічна, і вельмі далёка да псыхічнага выраўніваньня. Савецкія публіцыстыя цьвердзяць, што засады нівэляцыі ўжо абжытыя ў Саветах псыхічна, гэта недакладна: савецкая рэчаіснасьць абAPERлася ад пачатку на інстынкты, прыняла ад іх вонкавасьць у прапагандовых мэтах і праявы зьместу нізоў зафіксаваліся, увайшлі ў зьмест савецкае паўсядзённасьці і туга паддаюцца выпраўленьню. У гэтым пытаньні ў Саветах праробліваецца вялізарная работа, і ёсьць ужо вынікі, бо назіранья.

Трудна сабе прадставіць стан парэвалюцыйнага хаасу, ягонае дно, астатні момант раскладу, зь якога пачалося выкрысталізаваньне савецка-бальшавіцкага зьместу. У стане поўнае бяскарнасьці адзічалы людзкі адсеў насядаў, і яго за найбольшы па абрыдлівасьці вычын тады хвалілі і падбівалі на яшчэ большы. З другога боку, чалавек у абставінах залежнасьці ад найдзікшага азьвярэлага падонья сіліўся захаваць жыцьцё і пачаў прыстасоўвацца да абставін, спускацца да гэтага дна раскладу і там у сваёй напукное ролі выглядаў падлей праўдзівага людзкага падонья. Была ў зьмесьце пачатковае рэвалюцыйнае павышаючая крывая нарастанья вышэйшых праяваў бунту, і потым яна пачала гвалтоўна спадаць.

Праводнае ў рэвалюцыі было тое, што новая парэвалюцыйная ўлада па спадчыне царызму не хацела выпусьціць з сваіх рук ніякіх падбітых царызмам народаў і на час рэвалюцыі замест засад Расейскай манархіі выпусьціла лэзунг „ядра канцэнтрацыі“ рэвалюцыі, і новая парэвалюцыйная Расея да чужых зямель выявіла большыя апэтыты, як гэта пазіралі за часоў царызму. Засады парэвалюцыйных парадкаў адстрашалі народы ад саюзу з Расеяю, на далучэньне іх да сябе патрабаваліся Саветам вайсковыя сілы Паволжа, Падмаскоўя. Каб змусіць такі Слуцак падпарадкавацца „добраахвотна“ ўладзе Саветаў, ужывалася сіла са зброяю з Туркестану, Кітаю і г. д. У пераплеці выпадкаў Польшча не зракалася сваіх прэтэнзій да „зем польскіх“, і гэтыя два прэтэндэнты да панаванья над Беларусамі залеглі на беларускае аслабелае цела пасья разгрому царызму і ніяк не дазвалялі і не дазваляюць Беларусі стаць на ўласныя ногі.

Палякі празь Сьцяпана Баторага, расейцы праз Івана Грознага плянавалі беларускім краем і народам аздобліваць сабе сваю манаршую карону і не на хвілю па сяньня ад гэтага погляду не адыходзяць. Кожная вызвольная беларуская думка расцэньваецца і Масквою, і Варшаваю як пагроза іхным інтарэсам, незалежна ад таго, хто б на гэтых

прастолах не засядаў: ці то белыя, ці то чырвоныя. Кожная праява беларускай вызвольнай думкі павінна быць па вырашэньні Масквы і Варшавы вынішчана, кожны актыўны працаўнік над вызваленнем свайго краю ад акупацыі ўнешкадзіўлены, і на гэта палітычная інтрыга заўсёды знаходзіла і будзе знаходзіць сродкі ды магчымасці. Трэба быць здольным на самаахварнасьць, сьмелым на спатканьне зь сьмяротнаю небясьпекаю, трэба вераваць да стану фанатызму, каб браць удзел у палітычным і грамадзкім жыцьці за вызваленьне радзімы з-пад акупацыі. На гэтай працы ёсьць рызыкаю страціць усё, улучна да жыцьця. Нашыя піянеры былі заўсёды прасякнуты ідэяю, каб у інтарэсах агулу знайсьці і свой асабісты. Гэта была вера і запал у асягненьні намечанага цэлю. Спачатку верылася, што ідэя фэдэрацыйнасьці або аўтаноміі ёсьць найадпаведнейшым на той час разьвязаньнем паўсталага палітычнага пытаньня. Над гэтым працавалі найлепшыя людзі таго часу, і ўсё прадракала посьпех.

Прыход бальшавікоў на палітычную арэну змаганьня ня быў вынікам паўстальных унутры Расеі бальшавіцкіх праяваў. Гэта была невялічкая палітычная на эміграцыі групка тэарэтыкаў-утапістаў, і ніколі бы яны ня выйшлі на відоўно палітычнага змаганьня. Работа ў гэтым нямецкіх палітыкаў. Як вядома, адбывалася тады ў 1917 г. вялізарная вайна, і нямецкія сілы надламываліся. Хаця расейскі фронт і не належаў да актыўных, аднак прыцягваў на сябе значныя нямецкія сілы. Трэба было немцам адцягнуць замарожаныя вайсковыя сілы з усходу на захад, а з другога боку выяўленьне дэмакратычнае Расеі стварала для нямецкіх плянаў большую пагрозу, чым расейская дарэвалюцыйная манархія. Рэалізацыя фэдэрацыі ў Расеі стварыць магла чыньнік большага супраціву націску немцаў на ўсход, і немцы хваціліся помыслу, каб разваліць гэты стан расейскае парэвалюцыйнае думкі зь сярэдзіны і ўплянавалі выкарыстаць на гэты цэль бальшавікоў. Штаб бальшавікоў месціўся тады ў былой Аўстрыі⁶⁹. Зразумела, што перагаворы бальшавікоў зь немцамі вяліся сакрэтна. Дагаварыліся да споўпрацы. Перш былі перакінуты для прапаганды ў расейскую армію прапагандыстыя, раскладчыкі фронту, і калі прыгатаваўчая праца была імі прароблена,

⁶⁹ Галоўны штаб бальшавіцкай партыі ў пачатку 1917 г. знаходзіўся ня ў Аўстрыі, а ў Швайцарыі, куды пасьля пачатку Першай сусьветнай вайны быў вымушаны перасяліцца Ўладзімер Ленін. Перад гэтым у 1912—1914 гг. Ленін сапраўды жыў у мястэчку Паронін пад Кракавам (у той час гэтая тэрыторыя ўваходзіла ў склад Аўстра-Вугорскай імперыі).

афіцыйна цягнуком былі перакінуты партыйныя лідэры празь Фінляндыю ў Петраград. Пры ўладзе ў Расеі быў тады аслаўлены Керанскі⁷⁰, які пад уплывам вызнаваньня тэарэтычнага дэмакратызму не рабіў перашкод пераезду штабу бальшавікоў на тэрыторыю Расеі. Было іх каля сарака чалавек разам з насьпех далучанымі да партыі пасля дагавора зь немцамі. Бальшавікі і бальшавізм былі нагледжаны немцамі для выкліканьня хаосу ў тылу ды развалу арміі, і выбар іх быў на гэты цэль вельмі трафны. Вось тут дзіву годная няздольнасьць тагачаснага расейскага ўраду ўзірацца ў наступства. Выявілася да глупоты засьляпленьне і бескасьцяковая палітычная кароткаўзрочнасьць.

Для сваіх першых апэрацый бальшавікі стаўку зрабілі на праўдзіва пакрыўджаных часам і на натоўп. Бальшавікі ўзнавалі свабоду за кожным у яго разуменьні яе і звальнялі ўсіх ад усякіх абавязкаў. Гэтыя засады імпанавалі натоўпу, і кожны, хто жадаў выкананьня абавязкаў, аўтаматычна станавіўся ў разрад „ворагаў працуючых“. Людзі добрае волі і сьведамага зьместу ў працы трафілі пад першы бальшавіцкі абстрэл праз натоўп. З канечнасьці людзі бараніліся ад нападак, і гэта потым перайшло ў расцэнку варожае агітацыі, контррэвалюцыі, і пачалося масавае вынішчэньне натоўпам усіх і ўсяго, хто не пагаджаўся з новаю „ідэалёгіяю“, вызнаваемай натоўпам і вуліцаю, што не адпавядала патрэбам „пралетарыяту“. Пачуцьцё абавязкаў пала. Выстаўлены былі правы кожнага ў асабістым зразуменьні, улучна да таго, што выбіраліся цэляы часткі мэханізмаў і прытарноўваліся да патрэб найнізшага прымітывізму. Барацьба з гэтым правам была немагчымаю, бо гэта пагражала абвінавачваньнем у „контррэвалюцыі“, і вынік з таго быў ведамы. Расея рукамі бальшавікоў была развалена і даведзена да анархіі і жабрацтва. Усходні фронт разваліўся. За літар гарэлкі прадавалі салдаты немцам артылерыйскія запражкі, і новая бальшавіцкая вайсковая ўлада гэтаму стану развалу дапамагала. Немцы зьнімалі прыкаваньня да фронту аддзелы і перакідвалі на Захад. Гэтаю дарогаю меркавалі залатаць патрэбы вайны, але хутка ў гэтым пераканаліся, што перавага сілы была ўжо на баку праціўнае стараны, і немцы пад націскам пачалі адступаць, і заносілася на пройгрыш імі вайны. А бальшавікі гэтым разам, звабленьня патокамі пралітай крыві, вялі і надалей у ўзможным тэмпе вынішчэньне ўсяго, што прадстаўляла зьмест і праяў людзкаго розуму.

⁷⁰ **Аляксандар Керанскі** (1881—1970), расейскі палітычны дзеяч. У ліпені—кастрычніку 1917 г. міністар-старшыня Часовага ўраду Расеі.

Пыталі ў вагні дабыткі культуры, лілася патокамі людзкая кроў. Судзіла і карала вуліца ў самым дзікім праяве заалягічнага інстынкту. Главарам бальшавізму залежала вынішчыць да караня супраціў, і ў гэтых мэтах далі волю ўсяму, што магло нішчыць, да прац канструкцыйнага парадку плянавалі прыступіць па вынішчэнню супраціву. І натоўп стаў вырашальнікам на мейсцы спраў жыцця і смерці. Бальшавізм прыбяцяў свайму найміту-рабу-палачу дабрадзеіствы жыцця ў ягоным зразуменьні, і ў гэты спосаб бальшавізм прыбіраў у свой загон масы народу, і ў стане поўнага вычарпаньня сілаў у жывых яшчэ арганізмах дыктаваў ім сваю волю. Калі ўсё ж з паваленых радоў падымаўся голас пратэсту, і ў прадсьмяротных муках народ у разрозьнены спосаб хапаўся за зброю, бальшавікі штучна выклікалі голад, і ў гэты спосаб сьмерцю мільёнаў народ, канчаткова павалены, трафіў пад бальшавіцкі бот і на доўгі час будзе пазбаўлены яшчэ на адкрыты супраціў бальшавіцкае тыраніі.

Усе палітычныя партыі, арыентацыі, плыні ў настроях, адменныя ад поглядаў бальшавікоў, былі пастаўлены імі ў стан абвінавачваньня і вынішчаліся адкрытаю бойняю, і большасьць актыўнага элементу была адразу поўнасьцю выстраляна. Узамен папярэднім напрамкам дзяржаўнага ладу бальшавікі выставілі засаду Саюзу народаў, уваходзячых у склад Расеі на засадах дыктатуры работніцкага пралетарыяту, а гэта азначала ў практыцы вынішчэньне інакшдумаючых, у першую чаргу дэмакратаў. Крыжавы тэрор усанкцыянізаваўся як дзяржаўная норма.

Камунізм на Беларусі насаджваўся рукамі расейцаў, палякаў, жыдоў пры дапамозе наверхаванага на Беларусі падоньня на выканальныя становішча. Увесь зьмест камунізму і праводныя сілы былі Беларусі накінуты сілаю, народ з гэтым зьявішчам ня мог пагадзіцца. Ня зжыты былі старыя погляды аб агульнарасейскай фэдэрацыі, але ў факце і практыцы бальшавізму пытаньне гэта адпадала. Аб падпарадкаваньні бальшавізму не было мовы, але сілаў на супраціў было мала. Пытаньне аб нацыянальнай і дзяржаўнай незалежнасьці было ведама толькі ў нялічных колах беларускае інтэлігенцыі, значна аслабленай бальшавіцкім тэрорам. Масы ў гэты рух не былі ўцягнуты і заклікі да тварэньня незалежнасьці не былі асвоены і з гэтае прычыны пацягаючымі. Найбольш чакалася ў настроях чужая замежная інтэрвэнцыя для ўрэгуляваньня расейскіх парадкаў, і з вуснаў у вусны шэптам пераказвалася аб гэтым, як ужо адбываючых падзеях. Бальшавікі за гэтым настроем уважліва сачылі, але не маглі ім перашкодзіць і аплачвалі

вырванымі ахвярамі. Надзея на ўвязку з Расеяю, нягледзячы на бальшавіцкі тэрор, не пакідала асабліва нашае сялянства. Яно разумела, што гэта можа стацца толькі ў выпадку ліквідаваньня бальшавізму. У адкрыты бой з антыкамуністычнымі настроямі бальшавікі адразу не ўступалі, а стасавалі „выбарачную“ сыстэму. Многа хто прадбачыць пачаў, што бальшавіцкая акупацыя заносіцца на зацяжны характар і што ў гэтых мэтах Масква падсылае штораз усё свежыя сілы, настроі незалежнасьці пачалі выціскаць аўтанамічныя і фэдэралістычныя, але як рэакцыя на бальшавіцкую акцыю, як сродак, але ня цель.

Паволі і мэтадычна таяў фронт. Перамір'е панаўлялася. Нараджаліся Саветы і немцы аб ліквідацыі вайны, і на плашчыні гэтага стану выявіліся дзьве скрайнасьці: вернасьць абавязкам да самазатрачваньня й, з другога боку, нечуваны маральны расклад, які называўся тады бальшавікамі „сьведамаю рэвалюцыйнасьцю“. Зьмест Берасцейскага ўкладу зь немцамі нікога не цікавіў і для народу было ўсё абьякавым. Бальшавікі падавалі сваю інфармацыю аб прабегу перагавораў зь немцамі, і новая бальшавіцкая тактыка ў палітычных і дыпляматычных выступах выклікала здзіўленьне: усё было пастаўлена на вонкавы прапагандовы эфэкт. Пад канец канфэрэнцыі стала ведамым, што бальшавікі аддаюць пад нямецкую акупацыю Беларусь па Воршу і ў лютым 1918 г. немцы пачалі акупаваць Беларусь. У гэтым акце трывогі на гэты раз ад прыходу немцаў не было, скарэй нейкая імглістая надзея.

Разьдзел пяты

Беларускі фронт 1917 г. з сваімі тылавымі арганізацыямі шчыльна залёг па ўсёй Беларусі і пасяля рэвалюцыі пакрыўся бязь ліку рознымі камітэтамі. Ахаліў шал арганізацыйнасьці, і адна асоба належала да дзясятка розных арганізацый і саюзаў, і кожны такі саюз меў сваіх вядучых, і ўсе галоўным чынам у „ўсерасейскім значаньні“. Беларускае жыццё было затрачаным у моры вайсковых арганізацый, і каб і хацела выявіцца, або ўсамадзельніцца, на гэта не было ніякае фізычнае магчымасьці. Камітэты прысабечылі сабе значаньне гарнізоннае ўлады і дыктавалі сваю волю насельніцтву. Час ад часу зьбіраліся беларускія зьезды і канфэрэнцыі, каб як-небудзь адцягнуцца ад бальшавізму і выпрацаваць спасярод сябе сродкі бальшавіцкаму супраціву. Настроі ў грамадстве беларускім, як гэта было апісана ў папярэднім разьдзеле, былі разьбіты на некалькі арыентацый, і ўсе яны былі вельмі плыткімі

і слабенькімі ды не выяўляўся аўтарытэтны цэнтар, які б узяў у свае рукі вырашэньне лёсу народу.

Пад канец 1917 г., калі берасьцейская канфэрэнцыя дабягала да канца⁷¹ і беларуская інтэлігенцыя ўбачыла, што лёсам Беларусі пачынаюць гандляваць камуністычныя палітыкі расейцы, палякі і жыды, пачалі зьбірацца пратэстуючыя беларускія канфэрэнцыі і на іх падымацца пытаньне выхаду з-пад апекі новых акупантаў. Зразумела, бальшавікі шкодзілі гэтым зьездам, але былі на той час заслабымі, каб поўнасьцю не дапушчаць. Справа зактывізавалася перад агалошаньнем вынікаў берасьцейскае канфэрэнцыі, і ў Менску адбыўся Ўсебеларускі кангрэс, які зь перарывамі і перашкодамі пратрываў да канца грудзеня⁷² 1917 г. і ўсё ж быў разагнаны бальшавікамі сілаю, але канфэрэнцыя папаўнялася прыбылымі явачным парадкам і пераносілася зь мейсца на мейсца ды пісала свае пастановы ў напрамку незалежнасьці. Трудна гаварыць аб зьмесьце канфэрэнцыі ў сьняншнім значэньні з захаваньнем фармальнага цэрэманіялу і кантраляванага зместу, і на тагачасных канфэрэнцыях не вядома было, хто і якім мандатам карыстаецца. Гутарка ішла ў 95% па-расейску, найбольш было вайскоўцаў. Удумлівага ўслухоўваньня ў змест рэзалюцыі не было. З такою самаю ўпэўненасьцю можна было гаварыць, што прынята, як і не прынята. Адна можа быць пэўнасьць, што рэзалюцыя была напісана пэўнаю групаю і на сходзе адчытана гэтую групаю, і на гэтым быў і пачатак, і канец. Ніякае працэдуральнасьці не вымагалася, ды і каб хто і хацеў застасаваць, на гэта не было ніякае магчымасьці, пры адсутнасьці парадку і дыцыпліны, і кожную хвіліну трэба было быць напaгaтoвe, што ўварвецца банда ўзброеных хуліганаў і пачнуць разганяць прысутных. Фармальнасьць пачалі надаваць у значна пазьнейшыя часы, калі грамадзка-палітычная думка пачала апірацца на падставы рэалізацыі аб беларускае незалежнасьці, і вось гэтым актам стала канечным надаваць паважнейшы змест і іх апраўляць у рамкі вагаі і аўтарытэту. Безумоўна, пастановы і рэзалюцыі выносіліся і „прымаліся“, але ў сэнсе выключна фармальным. За змест грызліся групы па-за пленумамі, даходзілі да кампрамісаў і прадстаўлялі прысутным. З бальшавікамі на

⁷¹ Берасьцейская мірная канфэрэнцыя афіцыйна пачалася толькі 9 (22) сьнежня 1917 г. і да канца сьнежня 1917 г. скончыўся толькі яе першы этап, да заканчэньня ж перамоваў было яшчэ далёка (мірная дамова была заключаная 3 сакавіка 1918 г.).

⁷² Грудзень (ад польск. *grudzień*) — сьнежань.

тую пару можна было агрызацца, і бальшавікі ў кожным сваім выяве ў сваім складзе былі самастойнаю хадзячаю рэпрэзэнтацыяю на мейсцы, і яны, у сваю чаргу, маглі дазваляць, забараняць, разганяць, расстраляць, і ў кожным выпадку справа вырашалася ў лякальным зьмесьце, і ўсё залежала ад складу камуністычнае баёўкі ў маршу: калі матросы і расейцы, то яшчэ можна было таргавацца, калі палякі — справа горай, а калі жыды і латышы — прапашчая справа, тут трэба было капітуляваць і пагаджацца з загадамі, а калі ўводзіліся кітайцы, то тыя на знак камандзіра зараз пушчалі агонь, і тут ужо была безнадзейнасьць уступіць у перакананьні.

Аб прабегу кангрэсаў навочныя і назіральнікі, і ўдзельнікі пішуць цяпер вельмі мала. Лічыцца за неадпаведнае гэтую тагачасную нашую справу ў аб'ектыўным асьвятленьні парушаць. Бярэцца ў аснову сам акт 25 сакавіка 1918 г., як акт агалошваньня Беларускае дзяржаўнае незалежнасьці, і з гэтага моманту датуецца дакумэнтацыя народнага сувэрэнітэту. Прычыны, чаму гэты акт ня быў рэалізаваны, чаму не было спробы рэалізаваць, зусім не парушаюцца, хаця ёсьць пасярод нас некалькі чалавек і ўдзельнікаў, і назіральнікаў. Цьвердзіцца, што быў выдзелены Беларускі ўрад. Гэта так, але трэба дадаць, што было два дэмакратычных урады і адзін пракамуністычны. Кожны ўрад меў свае „гарнізоны“, і яны даслоўна былі пераменнага складу, бо на другі дзень склад мяняўся то на плюс, то на мінус. Паставы жаўнер хацеў стаяць, не хацеў — сходзіў пад'есьць у роце, і нікому са складу каманды не было ніякага дзела, з кім і на якія заданьні зьвязваецца, уллучна да рабункаў і пагромаў. Калі ўдзельнік Кангрэсу Мамонька⁷³ захапіў сэйф казначэйства і пераказаў яго Кангрэсу, то для пэўнасьці і сахраннасьці скарбнікам быў вызначаны паляк, старшыня гораду Хржанстоўскі⁷⁴, па меркаваньнях практычнага зьместу ў расцэнцы этыкі таго часу.

Я не хацеў бы, каб пазасталося ў чытача ўражаньне, што я не вызнаю ў апісваемым зьмесьце волі Народу на агалошваньне сваёй незалежнасьці. Наадварот, было вядомае жаданьне стацца незалежным народам у сваёй незалежнай дзяржаве, але на сьмелае і актыўнае вы-

⁷³ **Язэп Мамонька** (1889—1937), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, адзін зь лідэраў партыі эсэраў.

⁷⁴ **Станіслаў Хржанстоўскі** (Chrzastowski), у 1909—1917 г. менскі гарадзкі галава, з сакавіка 1917 г. — гарадзкі камісар, у сакавіку—ліпені 1917 г. старшыня Камітэту грамадзкай бясьпекі ў Менску. Вызначаўся прадпрымальнасьцю, спрытам і актыўнасьцю.

знаваньне і на рэалізацыю не было тады ніякіх сілаў, і Народ да гэтага акту ішоў на квольных хістаючых нагах, але з поўнаю сьведамасьцю імкненьняў да сваёй незалежнасьці, і на змацненьне гэтае ідэі патрабавалася час, а ў ім сродкі ператварэньня ідэі ў рэальны чын і зьмест. Не выклікае сумневу, каб Беларусь была ня так абцяжана войскам і фронтам, выяўленьне волі да незалежнасьці было б куды актыўней. Трэба прадставіць той час, калі ў кожным сяле, у кожным мястэчку было дзясяткі вайсковых арганізацый, і яны накідвалі свае погляды і кантралявалі жыцьцё, а найгорш прадстаўлялі па дэмагагічнасьці арганізацыі на нізкім узроўні інтэлектуальнага разьвіцьця.

Прадстаўце сабе такі саюз у ўсерасейскім маштабе, як, напрыклад, саюз ротных фэльчараў, які ўкладаў праграмы перабудовы дзяржавы, з вылічваньнем „гаспод“, і яны адчытывалі пастановы, улучна як павінна шыцца вопратка, якою рэпрэсійнаю дарогаю павінны быць выкасаваны цвярдды крахмалянныя каўняры. Гэта на сяньня гучыць дзіўна, але гэта факт нашае мінуўшчыны, і на падобныя тэмы ішлі мітынгі тыднямі пры наяўнасьці дэлегатаў з усяго Заходняга фронту, і даволі было каму сказаць слова, што зьбіраецца паседжаньне аб ухвале ў памяшканьні мець мяккую пасьцель і перад кожным чалавекам за сталом ставіць мытае начынньне, зараз жа зьбірацца магла дэлегацыя з пратэстам. На чало выстаўляўся „аратар“, які ўрываўся ў Вашае памяшканьне, валіў на „буржуазію і капіталістаў“ цэлымі гадзінамі самую бясьсвязную неразьбярыху, пры гэтым ён для большае аўтарытэтнасьці быў ачэплены чырвонымі стужкамі ад ног і да галавы, улучна да абкручваньня кумачом гузікаў, узброены ў рэвальвэры і каўкаскія кінжалы, а ў ролі пачэснага канвою пар са дзьве касавокіх кітайцаў з кулямётнымі лентамі праз плячо і дзясяткам гранатаў. На такіх магла наткнуцца іншая „всерасійская“ партыя, або накінуцца на Вас абедзьве разам, або самі перасварацца за „контррэвалюцыйнасьць“. Вось у падобнай сытуацыі адбываўся і Ўсебеларускі зьезд і кангрэс. Перашкод на волевыяўленьне было шмат, спрыяючых абставін ніякіх.

На фоне гэтае шэрасьці, маральнай і фізычнай забруджанасьці доўгі час пазаставалася, як пратэст супроць дзікасьці, арганізацыя чыгуначнікаў „ВІКЖЭЛЬ“ — *Всероссийский Исполнительный Комитет Железнодорожников*⁷⁵. Чыгуначнікі не паддаваліся натоўпу і былі непакіс-

⁷⁵ **Вікжэль (Усерасейскі выканкам саюзу чыгуначнікаў)** — цэнтральны прафсаюзны орган супрацоўнікаў чыгункі, які існаваў са жніўня 1917 г. да студзеня 1918 г. Найбольш вядомы тым, што 29 кастрычніка 1917 г. ⇒

нымі ў абароне правоў дэмакратычнага ладу, выяўлялі высокую дысцыплінаванасць і пры найменшым націску заўсёды гатовы былі ўнеухоміць транспарт. Зь імі вуліца лічылася, і чыгуначнікі доўгі час вытрымлівалі на сабе націск і стойка баранілі сваю экстэрытарыяльнасць.

Калі вуліца пачала насядаць на беларускія сходы, астаткі сходу знайшлі гасьцінны прыпынак у дэпо чыгуначнікаў у Менску і там надаль пад злоснае лязганьне зброяў вуліцы выносілі свае пастановы, што Беларусь пратэстуе супроць маскоўскае акупацыі і жадае быць на сваёй тэрыторыі вольным і незалежным народам у Беларускай дэмакратычнай рэспубліцы. Зь беларускіх асяродкаў перашкодаў і разыходжаньняў з гэтымі пастановамі не было. Шкодзілі і пратэставалі ўсялякага роду салдацкія камітэты і іх прыбудоўкі. На адлегласьці часу вельмі трудна прадставіць чытачу ўсе дэталі ў зьмесьце дня парэвалюцыйнага жыцця, хаця ў гэтых выпадках прыходзілася браць беспасярэдні ўдзел. Да чаго было ўсё пераблытана, прыпамінаю выпадкі ў Менску, калі франтавыя камуністы ладзілі зьезд і ішлі паходам па гораду і зьбіралі на „рэвалюцыю“ ахвяры, у іх радах у ролі зборшчыкаў былі дэлегаты з другога дэмакратычнага зьезду, і па выхадзе на вуліцу палучыліся нясьведама з камуністамі і бралі ўдзел у дэманстрацыі супроць сваіх арганізацый. Калі ў Менск прыехалі прадстаўнікі Думы і Часовага Расейскага Ўраду, то іх вітаў адзін прадстаўнік ад імя „бальшавікоў“, заклікаў да перамогі на фронце і барацьбы супроць камуністаў, бо там заселі жыды і палякі, якія заўсёды былі ворагамі Расеі. На сяньня гэта выглядае непраўдападобным, але калі чытач возьме ўмысловы стан расейскага грамадзяніна ў расцэнку па дадзеным з майго апісу перад 1914 г. і прадставіць сабе мамэнт рэвалюцыі, калі для самага адсталага прадставілася нагода выказаць сваё зданьне, тады для чытача прабег рэвалюцыі прадставіцца больш-менш у празрачым зьмесьце.

Пры гэтай нагодзе нельга пры разглядзе абставін і прабегу рэвалюцыі і ўхвал Усебеларускага Кангрэсу прайсьці міма ролі палякаў. Большасьць польскай беларускай інтэлігенцыі жыла значна адменнымі катэгорыямі ад варшаўскіх і тым болей ад галіцыйскіх палякаў. У глыбіні псыхалягічнага заложаньня яны былі біялягічным акліматызаваным творам Беларусі, сувязь з Варшаваю была штучна прышчэп-

---

⇒ запатрабаваў стварэньня замест Савету Народных Камісараў (СНК), які складалі адныя прадстаўнікі партыі бальшавікоў, „аднароднага сацыялістычнага ўраду“ з прадстаўнікоў усіх „сацыялістычных партыяў“. Гэта стала прычынай першага крызісу СНК.

лена, і пасярод беларускіх палякаў быў рэгіяналізм і раздваенне. Імкненнем было ў палякаў, каб захаваць свой стан на беларускай тэрыторыі і не канечна ў сувязі з Варшаваю, сымпатыі да Расеі былі даволі выразныя, але з меркаванняў тактычных і палітычных гэта не выкладалася на прагляд. Калі заносіцца пачало на бальшавізм, то палякі па прычынах і псыхалогічных, і матэрыяльных гатовы былі ўліцца ў вызвольны беларускі антыбальшавіцкі рух і яго ўспамагаць, а калі надарыцца нагода палучэння з Варшавай, то, зразумела, пайсьці гэтаму праяву на спатканьне. Вось з гэтых меркаванняў і пайшлі палякі на супрацоўніцтва зь беларускімі незалежніцкімі арыентацыямі, і ў бальшыні выпадкаў, для абыходу перашкод, як беларусы, і нельга ім было гэтага права на ўдзел адабраць, бо валодалі лепш за многіх беларусаў беларускаю моваю і дзякуючы свайму інтэлектуальнаму стану вельмі лёгка адбівалі на сябе слоўныя атакі. У дадатку да гэтага, беларускі стан быў вельмі бедны на кандыдатаў пры абсадзе адказных становішчаў, і воляй-няволяй прыходзілася запазычаць гэтыя сілы ад палякоў.

У сваіх палітычных заложаньнях палякі прыйшлі на ўсебеларускі Кангрэс з акрэсьленаю палітычнаю праграмаю. У польскіх палітычных плянах было, каб кангрэс сваім удзелам узмоцніць і правесць сваю дакумэнтацыю некаторым мо' гістарычным момантам. Удзел бралі вельмі відныя прадстаўнікі польскае і арыстакрацыі, і дэмакрацыі, і то ў вельмі актыўнай форме, прымаючы на сябе вельмі адказнае становішча. Ці можна сказаць, што было на мэце зь іх боку вылучна захопніцтва ўлады, каб потым злучыцца безагаворна з Варшаваю? Станоўча скажу, што на тую пару было далёка ня так. Варшава тады адстрашала беларускую польскую арыстакрацыю і дэмакрацыю больш праз засядаўшых там Марачэўскага⁷⁶ і Пілсудзкага, як у Менску камуністыя Фрунзэ і Мясьнікоў. У Варшаве былі свае радавітыя палякі, і яны збіраліся выразна прадыктаваць і накінуць сваю волю, якая была супярэчна з інтарэсамі арыстакратыі, а ў Менску камунізм, завезены з Масквы, мог быць супольным высілкам высунуты, і пазастаўся б беларускі абарыген, зь якім палякі аблічывалі дайсьці да раўнавагі ўзаемаадносін. Варшава ў тагачасных польскіх на Беларусь аблічэньнях была рэзэрв-

⁷⁶ **Марачэўскі (Moraczewski) Енджэй** (1870—1944), польскі палітык, адзін зь лідэраў Польскай сацыялістычнай партыі (ППС). У лістападзе 1918 — студзені 1919 г. быў прэм'ер-міністрам народна-сацыялістычнага ўраду Польшчы.

ным апорышчам у сваёй палітыцы. Галоўная ўвага беларускімі палякамі была зьвернута на Менск і Вільню.

Палякі на кангрэсе хацелі ўвесці карэкт у расцэнку беларусамі факту Люблінскае вуніі (1569 г.), як акту і факту нішчэння беларускай незалежнасці і ў наступстве польска-каталіцкі тэрор. Здаецца, што гэта Трэція Ўстаўная Грамата мела ў гэксце такі сказ (цытую з памяці): „...і пасля першага падзелу Польшчы 1774 г. Беларусь страціла сваю незалежнасць...“⁷⁷ Выходзіла па думцы палякоў, што Беларусь пасля Ягайлы ў межах Польшчы пад фактычным панаваннем езуітаў карысталася абставінамі адпаведнага развою, і тады ўсе здзекі і паняверкі трэба прыпісаць нейкім пазапольска-езуіцкім чыннікам. Навонкі здавалася, што кангрэс праходзіць мала заўважаны, але даволі было гэтаму сказу паказацца ў прэсе, як зараз жа пасыпаліся нараканьні і пратэсты, і дакумэнт гэты быў выпраўлены адпаведна настроям і гістарычнаму зьместу.

У гісторыі нашага адраджэння пэрыяд гэты мае вельмі важнае значаньне і да гэтага часу абсьледаваны павярхоўна. Маём пасярод сябе беспасярэдніх удзельнікаў: Астроўскі (былы міністар асьветы ў кабінэце Скірмунта)⁷⁸, другі пасля Варонкі)⁷⁹, Буцька⁸⁰, Рагуля⁸¹, Ро-

⁷⁷ Насамрэч ані такога самага, ані падобнага сказу ў тэкстах як Трэція, так і дзвюх папярэдніх граматаў не было.

⁷⁸ **Раман Скірмунт** (1868—1939), польска-беларускі дзеяч, пінскі памешчык. Дэпутат Дзяржаўнай думы 1-га скліканьня. З сакавіка па ліпень 1917 г. — старшыня Беларускага нацыянальнага камітэту. З красавіка 1918 г. — сябра Рады БНР. У траўні 1918 г. пачаў фармаванне ўраду БНР, які быў сфармаваны ў ліпені 1918 г. і папрацаваў толькі тыдзень.

⁷⁹ **Язэп Варонка** (1891—1952), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, з 21 лютага па 14 ліпеня 1918 г. быў першым старшынём Народнага Сакратарыята Беларусі, народным сакратаром замежных справаў. У 1923 г. выехаў у ЗША, арганізоўваў там беларускую нацыянальную працу.

⁸⁰ **Буцька**. Відаць, маецца на ўвазе **Эдвард Будзька**.

⁸¹ **Васіль Рагуля** (1879—1955), палітык і грамадзкі дзеяч, педагог. Да рэвалюцыі працаваў настаўнікам, зьяўляўся перакананым праціўнікам беларускага руху. У 1922 г. быў выбраны паслом у польскі сойм як беларускі кандыдат. Пасольскія абавязкі выконваў у 1922—1927 гг., у 1928—1930 гг. — сенатар. Сябра Беларускага пасольскага клубу. Адзін зь лідэраў Беларускага сялянскага саюзу. Падчас Другой сусьветнай вайны быў бурмістрам Дзятлава, пасля вайны — на эміграцыі.

жанцаў⁸², Бэкіш⁸³, а можа хто і іншы. З палякаў у памяці захаваліся фаміліі: Скірмунт, Бонч-Асмалоўскі⁸⁴, Бонч-Бруевіч, Прыстор⁸⁵, які ў пэрыяд 1930—1933 гг. выявіўся найбольшым пагромшчыкам беларускага грамадзкага жыцця на становішчы маршалка Сойму і міністра нутраных спраў Польшчы.

Палітычныя настроі вырашаліся тады на вуліцах, у парках. Ішлі неперапынныя мітынгі пад адкрытым небам, і толькі непагода і ноч заганяла людзей па хатах. Кожны мог выступаць і прапанаваць сваю рэзалюцыю, і яму або апрабавалі погляд, або асьвіствалі, выступаў другі з супрацьлеглым поглядам, і яму рукапляскалі, і ў сваю чаргу прымалі пастанову. Даходзіла да слоўных вострых сутычак, часамі да сьмеху ад прастацкага выступу плыткага дэмагога, які заклікаў да скасаваньня ў вокнах фіранак, як выяўленьня „буржуазійных поглядаў“. У памяці ў мяне асабістая сутычка ў Менску з адным пехацінскім прапаршчыкам у палавіне лета 1917 г., які ў гарадзкім садзе на бочцы расьпінаўся за бальшавікоў і супроць Часовага ўраду. Гэта быў пераламовы пэрыяд на карысьць бальшавікоў, і на тую пару было дзіўна бачыць ахвіцэра ў ролі прапагандыстага на старане бальшавізму. Сутычка

⁸² **Рожанцаў**. Маецца на ўвазе **Аляксандар Ружанцоў** (1893—1966), беларускі нацыянальны дзеяч. У 1919—1920 гг. камандаваў беларускім батальёнам у літоўскім войску, у 1921—1924 гг. консул ураду БНР у Коўне. У час Другой сусьветнай вайны быў у Вільні, уваходзіў у мясцовы Беларускі нацыянальны камітэт. Пасьля вайны — на эміграцыі ў ЗША.

⁸³ Магчыма, маецца на ўвазе **Янка Бэкіш**, у 1919 г. сябра Беларускай рады Віленшчыны і Гарадзеншчыны, сябра Рады БНР. У 1948 г. — удзельнік аднаўленчага Пленуму БЦР у 1948 г. Жыў у Аўстраліі.

⁸⁴ **Анатоль Бонч-Асмалоўскі** (1857—1930), польска-беларускі грамадзка-палітычны і рэвалюцыйны дзеяч, у маладосьці прыхільнік народніцкай арганізацыі „Зямля й воля“, затым быў у партыі эсэраў. У сьнежні 1917 г. быў дэлегатам Усебеларускага зьезду. У 1918 г. жыў у Менску і займаўся кааперацыяй.

⁸⁵ **Аляксандар Прыстар (Prystor)** (1874—1941), польскі палітык, сябра ППС, адзін з найбліжэйшых паплечнікаў Юзафа Пілсудзкага. У 1917 г. працаваў у Галоўным камітэце Польскага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны, у якасьці паўнамоцнага прадстаўніка гэтага камітэту высланы ў Менск. Пасьля прыходу ў Менск немцаў працаваў у гарадзкой управе ў якасьці сакратара асьветнай камісіі. У 1920-х гг. неаднаразова займаў міністэрскія пасады, у 1931—1933 гг. — прэм’ер-міністар Польшчы.

была вельмі вострая. Я быў салдат і выступаў супроць і ахвіцэра, і супроць бальшавікоў, і мне і ахвіцэру сьвісталі і рукапляскалі... Праз 25 гадоў мы спаткаліся ізноў у Менску. Прыпомніліся мне старыя абразкі і гэты прапаршчык, але ён быў у саве протаярэя мітрапалітарнага сабора, толькі барада з рыжае стала сівая. Гэта быў сьвятар Балай⁸⁶.

Вядучымі ў палітыцы таго часу былі партыйныя штабы. У наступе былі бальшавікі, і кожны свой крок дакладна ўвязвалі ў фактычны стан і свае погляды праводзілі з матэматычнай дакладнасьцю, як гэта бачым і сьняння, але на той час яны свой зьмест дакладна маскавалі ад неўтаямнічаных. Бальшавікі карысталіся кожнаю нагодаю, каб свайго праціўніка паставіць у кампрамітуючае і аслабляючае становішча, а ці гэтая чыннасьць будзе афлачана грашмі, мукамі, крывёй і жыцьцём, не становіла і не становіць для бальшавікоў перашкодаў. Важна асягненьне намечанага цэлю.

У тыя часы бальшавікі вельмі рэдка калі выступалі з прапагандаю сваіх поглядаў у адкрытым зьмесьце і больш у форме наводзячых параўнальных гутарак, і выснавы на карысьць іх поглядаў прыходзілі толькі дарогаю супроцьпастаўленьня. Плыткія і нястойкія погляды бальшавікоў зручна разьбівалі і выклікалі сумліўнасьць у поглядах. Гэтым перадусім аслаблівалі супраць сябе супраціў і больш фанатызавалі сваіх споўвызнавальнікаў і падбівалі іх на актывізацыю наступу са стасаваньнем тых сродкаў, якімі мог карыстацца. Былі цэлыя роты кітайцаў, карэйцаў, сартаў⁸⁷, туркмэнаў, якім на плашчыне нібыта камуністычнага вызнаваньня было дазволена вынішчаць „буржуазію“ і перабірацца ў вопратку пастрэляных. Гэта была жудасць да назіраньня і паводзіла паралізуючую волю жahlівасьць. Па меры паглыбленьня палітычных настрояў погляды на зьмест дня канкрэтызаваліся. Становілася з палавіны лета 1917 г. ясным, што да ўлады прыходзяць бальшавікі, і дзеля таго пачалі раптоўна растайваць погляды аўтаномій, фэдэрацый саю-

⁸⁶ **Язэп (Іосіф) Балай**, беларускі царкоўны дзеяч. У гады Другой сусьветнай вайны быў протаярэем, настояцелем Кацярынаўскай царквы ў Менску. Браў удзел у працы Ўсебеларускага Праваслаўнага Сабору ў жніўні—верасьні 1942 г., на якім аформілася Беларуска-Аўтакефальная Праваслаўная Царква, выступіў з рэфэратам „Кананічныя асновы аўтакефаліі“. Быў супраць абвешчэньня аўтакефаліі, выказваючыся за захаваньне паязы з Маскоўскай патрыярхіяй. Удзельнік II Усебеларускага кангрэсу.

⁸⁷ **Сарты** — ранейшая назва аселага сярэднеазіяцкага насельніцтва, цяперашніх узбэкаў.

заў нярускіх народаў у межах Расеі і ў рэакцыі паўставаў засады незалежнасьці. У маладых нашых крытыкаў гэтыя моманты прапушчаюцца, і ў мэтах усебаковага высвятленьня змушаны па некалькі разоў да іх падыходзіць па зразумелых ілюстрацыях. Незалежнасьць павінна была прасякнуць у самую сярэдзіну людзкага разуменьня і выклікаць выяўленьне сілаў на яе рэалізацыю коштам найбольшага багацьця ў кожнага чалавека — жыцьцём, і гэты працэс унядрэньня вымагае часу і дакладнае апрацоўкі сыстэматычным нарастаньнем гэтае сьведчасьці аж да стану, каб выходзіць без прымусу на поле змаганьня.

Перамога бальшавікоў у кастрычніку 1917 г. у Маскве⁸⁸ яшчэ не была канчатковым доказам народам Расеі, што бальшавізм узяў аstatною цытадэль свайго супраціву, гэта быў толькі зьвеньнявы этап у перамогах, і беларус яшчэ не адчуваў зьместу бальшавікоў, але прадбачыў. Па суседству адбывалася заўзятая барацьба за здабываньне незалежнасьці ў Прыбалтыцы. Сьтуацыя ў Прыбалтыцы была больш выгаднейшаю, як на Беларусі: галоўным чынам розніцаю мовы. Іх інтэлігенцыя, дзякуючы адменнай мове, звычай і рэлігіі, не была так зьмешана з расейскім жыцьцём. У дадатку і тэрэн Прыбалтыкі пасяля адыходу немцаў быў вольны ад засьмечваньня наплывовым элемэнтам, і прыбалты мелі больш вольны прастор у сваёй прапагандзе і канцэнтраваньні сваіх сілаў.

Нявыкарыстаным дэмакратычным чыньнікам на Беларусі было земства-самаўрад. Паўстаў ён у палавіне лета 1917 г. дарогаю дэмакратычных выбараў па слыннаму на тую пару закону Какошкіна⁸⁹. Чэрпала земства для сябе сілы з засад слыннага земства Цьверы і Масквы, якое захавалася па традыцыі і незьліквідаванае спадчыне былога славянскага „Веча“. На Беларусі земства наткнулася на цэлы рад перашкодаў і галоўным чынам з боку чарнасоцэнага наплывовага элемэнта, сьвятарства, усіх палякаў, якія прадбачылі празь земства барацьбу з польскім засільлем. Земства было па свайму складу абсаджана найбольш сацыялістымі, рэвалюцыянэрамі-антымарксістамі. Яны арыентаваліся на расейскі агульнарэвалюцыйны рух. Не вялі супроць беларускага вызваленага руху ніякае барацьбы, але яго не ўспамагалі. Па

⁸⁸ Так у арыгінале. Відцаць, маецца на ўвазе перамога бальшавіцкага перавороту 25 кастрычніка 1917 г. у тагачаснай сталіцы Расеі — Петраградзе.

⁸⁹ **Фёдар Какошкін** (1871—1918), расейскі юрыст і публіцыст, адзін зь лідэраў партыі кадэтаў. У 1917 г. — кантралёр Часовага ўраду. Быў адным з аўтараў закону аб выбарах ва Ўстаноўчы сход. Забіты анархістамі.

свайму інтэлектуальнаму складу земства канцэнтравала найлепшыя беларускія сілы, але, на вялікі жаль, не змаглі яны адарвацца ад Расеі і пасіўна назіралі высілкі вызваленчае беларускае барацьбы ў напрамку стварэння Беларускае Рэспублікі. У той самай плашчыне знаходзіўся жыдоўскі радыкальны рух у партыі „Бунд“⁹⁰ прарасейскае арыентацыі. Земства вяло паўсядзённую працу, было ў народзе вельмі аўтарытэтным. Земства чакала развязкі антыбальшавіцкага змаганьня ў Расеі і гэтая дарогаю спадзявалася на аўтаматычнае вырашэнне і беларускага пытання ў межах дэмакратычнае Расеі на засадах аўтаномнае фэдэрацыі. З другога боку, на перашкодзе земству стала польская абшарніцкая арыстакрацыя ў напрамках арыентацыі на царскую Расею, і яна, фактычна, трымала ў сваіх руках справу абмежаванага самаўраду. Расейская рэакцыя ішла адною дарогаю з палякамі арыстакратамі-абшарнікамі і ў сваю чаргу спадзявалася на рэстаўраваньне расейскае манархіі, і самаўрад земства ў дагэтульчасовым зьмесьце служыў базаю для польскіх арганізацый разам з касьцёлам. Польскія гісторыкі гэтыя прарасейскія праявы польскасьці прамінаюць моўчкі. Земства павінна было затрачваць значны высілак на ліквідацыю гэтых настрояў на тэрыторыі земства, а з гэтым і людзей. Работа і заданьне не было зь лёгкіх і вымагала ўмельства і вытрымкі. На нашу пару пытаньне гэта вельмі спрощана, і зьмена наступае ў падобных выпадках мэханічна. Тады гэта выключалася, і ліквідацыя вымагала складанага прыгатаваўчага падыходу.

Земства сьлепа верыла ў расейскую дэмакратычную перамогу і над спадчынаю пасья царату і пад бальшавікамі, калі па сутнасьці на гэта ніякіх дадзеных і не было. У гэтым галоўная памылка кіраўніцтва земства. Земства павінна было адарвацца ад спраў паўсядзённасьці, пакінуць, як поўнасьцю неактуальныя, мроі аб недэмакратычнасьці і ліквідацыі бальшавізму і ўзяцца за будаваньне падстаў да незалежнасьці, і можна быць упэўненым, што ўдзел земства вырашыў бы справу незалежнасьці з патрэбным аўтарытэтам і рэальна. Пасіўнае назіраньне земства пераказалася і народу, і гэта не дазволіла на прыток творчых сілаў на рэалізацыю незалежнасьці. На вялікі жаль, так ня сталася, як гэта было патрэбна на той час, і пралік земства ў тую пару дорага аплачваецца Беларускамі Народам сяньня, і земства нехаця прычынілася да ўстабілізаваньня бальшавізму, які ў першую чар-

⁹⁰ **Бунд** (Усеагульны габрэйскі рабочы саюз у Лівне, Польшчы й Расеі) — найбуйнейшая габрэйская сацыялістычная партыя, заснаваная ў 1897 г.

гу, як толькі дайшоў да ўлады, пастараўся да падвалін вынішчыць земства.

Вось гэта стан нашага беларускага поля, у якое было пасаджана семя для праросту нашае незалежнасьці. Цьвярдая і неўзараная гэта была пад пасадку паласа, няўзгноеная. Разложыста разгарнуліся навокал бур'яны і пустазельле. Не зьвярнулі ўвагу ў свой час на гэтую пасадку рукою сьвятога імкненьня, каб вырасьціць зь яго гонкі парост для штандару вызваленьня. Палівалі пасадкі сьлёзы закаванага ў кайданы Народу, угнойвала праліваемая Народам на сваё вызваленьне гарачая кроў, прыходзілі маліцца на гэту баразёнку душы матак і малілі Провад Адвечны даць сілы Народу зьнесці пакуту і зьдзек і скончыць народ да цяпеньня — *„хай з пасадкі вырасьце надзея і вера быць вольным народам і ня чуць над галовамі дзяцей акрыкі і бічы ці то із Варшавы, ці то із Масквы“*.

Бальшавікі сілаю ўсяго зброду пераважна з Масквы кангрэс разганалі, і на гэты раз без праліцьця крыві. Супраціў быў пасіўны. Не было каму яго бараніць сілаю супроць сілы. Рэзалюцыі аб імкненьнях да незалежнасьці былі кінуты покуль што ў прастрань. Бальшавікі свае дабычы з кастрычнікавае перамогі падцягалі пад Менск. Лёзунгам у бальшавікоў было *„раздавіць галаву контррэвалюцыі“*. Стораны рыхтаваліся да больш рашучае сутычкі. Напывалі сілы і да адных, і да другіх. Вера ў магчымасьць рэстаўраваньня дэмакратычнае Расейскае Фэдэрацыйнае Рэспублікі не пакідала ўмыслу і обак пачала пашырацца ідэя незалежнасьці народаў. Галоўнай мэтай змаганьня былі бальшавікі. Памылковым будзе цьверджаньне, як гэта цьвердзяць некаторыя нашыя назіральнікі, што нарастаньне антыбальшавіцкіх сілаў было на Беларусі вылучна на тую пару ў напрамку змаганьня за незалежнасьць Беларусі. Гэта быў па зьместу тэрытарыяльны антыбальшавіцкі супраціў, і ў склад варожых бальшавікам сілаў уваходзілі прадстаўнікі шматлікіх народаў. Каб гэта былі сілы Кангрэсу і стаялі на плашчыні незалежнасьці Беларусі, то кучка бальшавікоў не пасьмела бы разганяць кангрэс. Наступалі бальшавікі. Ішлі з выразным на сяньня заклікам да будаваньня дзяржавы дыктатуры пралетарыяту. Антыбальшавіцкае змаганьне йшло без акрэсьленага лёзунгу. Выкідвалася гасла⁹¹ барацьбы, але ў імя чаго і для чаго, у імя якое пэрспэктывы — гэта было ў неакрэсьленасьці. Так справа была пастаўлена па ўсяму фронту антыбальшавіцкага змаганьня. Вывешваўся беларускі чырво-

⁹¹ Гасла (ад польск. *hasło*) — лёзунг.

ны штандар⁹², але вылучна як пратэст, як контарход у актыўнай форме супроць бальшавіцкае тыраніі, супроць іх чырвонага штандару, як выражальніка акрэсленае ідэалёгіі. Гэтае дакладнасьці ў сваіх закліках беларускае грамадзянства зрабіць не магло. На рэалізаваньне дзяржаўнае незалежнасьці сіл дастатковых не было. Край шчыльна ўстаўлены наплывовым элемэнтам са зброяю ў руках, якому ўжо не было чаго траціць, а дадому ехаць не хацелася, бо там панавала яшчэ большая жудасьць. Прыцягальнага за беларускім поклічам прадставіць нічога нельга было. Беларускаму руху трэба было з канечнасьці ўлівацца ў агульнае русла змаганьня, як слабейшы партнэр, і з гэтае прычыны прыстасоўвацца да вядучых настройў. Выставіўшы да рэалізацыі свае лёзунгі аб незалежнасьці ў сёньняшнім нашым уймаваньні, гэта на стан настройў у апісваемую пару паслужыла б прычынай адсёву сіл супроць-бальшавіцкага змаганьня і выклікала б сэпаратызм. Той, хто на тую пару ішоў са зброяю ў руках супроць бальшавізму, не прыдаваў значэньня, пад якім сьцягам ён змагаецца супроць бальшавікоў. Гэта самае слабае мейсца ў агульным антыбальшавіцкім змаганьні на працягу ўсяго часу. Уздзельнікі змаганьня былі па ідэалёгічнаму стану разная-каснага складу, і з гэтай прычыны былі недавераньні і падозранасьці пад адрасам сваіх партнэраў, і ўдзел быў на добраахвотніцкіх падставах зь вельмі слабенькаю загадвальнаю дысцыплінаю. Гэты стан расслаеньня бальшавікам вельмі лёгка можна заатакоўваць і расчляняць варожыя сабе высілкі, а ў бальшавікоў заўсёды выяўляецца сухая сканцэнтраваная ідэалёгічнасьць, нязломная воля і жалезная дысцыпліна, даходзячая да фізычнага і псыхічнага тэрору. Вось у гэтым і перавага бальшавікоў і ў наступе, і ў адступленьнях. Праводная дамінуючая думка ў антыбальшавіцкім зборным змаганьні — былі на ўвёце Расея без выкрышталізаваньня яе зьместу па ліквідаваньні бальшавізму, і кіраўнікі ня ўлічвалі, што бальшавізм паміма розных нацяжак па зложаньні мае пакраўенства з засадамі рэлігіі, і колькі б мы веруючаму і практыкуючаму не ўдаводнівалі бязьместнасьць ягоных засадаў вераваньня, гэта нічога ня дасьць, і тут больш патрэбна контрыдэалёгія як зброя. Адною зброяю бальшавізм ня будзе ніколі пакананы, і гэта ўжо пара зразумець кожнаму, хто задаецца думкаю змаганьня.

Калі ў апісваемую пару і канцэнтраваліся ў Менску антыбальшавіцкія сілы, то іх імкненьнем было ўвязацца ў наступальныя антыбальшавіцкія акцыі, якія адбываліся на поўдні Расеі, і адтуль нашыя сілы

⁹² Гаворка відавочна ідзе пра бел-чырвона-белы беларускі штандар.

чакалі наказаў і загадаў, але толькі ніколі ад Беларускага ўраду, які ня быў знаны нават у падменскім блізкім паселішчы, і каб сяло і знала, то ў той час пытаньне аб незалежнасьці не зрабіла б ніякага ўражаньня, а можа і выклікала б іронію. Адвечны закон: улада імпанавець можа вылучна выяўленьнем аўтарытарнае сілы ўва ўсіх яе праявах. Гэтага за намі на тую пару не было. Гэта не дакор каму-небудзь, гэта ня ёсьць умаленьнем прэстыжу акту і волі да нашае незалежнасьці, гэта ёсьць аналіз прычын нашага няпоспеху, якія ня страцілі значаньня на сваёй актуальнасьці, як матэрыял павучаючы. Гэта ёсьць прагляд зьместу нашае на тую пару падрыхтоўкі да здзяйсненьня факту незалежнасьці і прычын яе незрэалізаваньня, і гэтая віна прыпадае і на мяне, як актыўнага на тую пару ўдзельніка апісваемых падзей.

Разьдзел шосты

Пакастрычнікавая ўлада бальшавікоў стала на ногі на руінах старога правапарадку і пачала стабілізавацца ад цэнтру і паступова даплываць да пэрыфэрыі. Рухі камуністаў станавіліся сьмелымі і больш настойлівымі. Менск быў аблеплены велізарнымі партрэтамі пераможцаў рэвалюцыі. Гралі аркестры Марсэльезу. Па вуліцах ішоў натоўп краснаармейцаў, апранутых па індывідуальнаму густу. На галовах у некаторых былі нямецкія астраверхія „пікель“⁹³. Былі на нагах жакейскія боты зь велізарнымі драгунскімі шпорамаі. Кулямётнымі лентамі апаясваліся для „шыку“ і абвешваліся гранатамі, шашкамі, кінжаламаі. Уперамешку паяўляліся польскія камуністычныя аддзелы, апрануты былі франтаўскі і рабілі ўражаньне праўдзівага вышкаленага войска. На вуліцы польскія камуністычныя аддзелы трымаліся сьмела, стройна і задзірыста. Стан гэтых аддзелаў выглядаў як пратэстуючы кантраст супроць натоўпу абарванцаў — які называў сябе краснаармейцамаі. Праходзілі выхудалія былыя ахвіцэры з новымі падуладнымі савецкімаі краснаармейцамаі. Ад пагонаў на плячах знакі нявыцьвілай з вопраткі хварбы. Брудна, абадрана і сумна і на людзях, і на вуліцах у звалах непраходнага броду, перамешанага з растоптаным сьнегам. Вярхом на добрым кані несліся маладыя жыдочкі ў „кожанках“, і нельга было ўстрымацца ад сьмеху, назіраючы іх пасадку, асабліва калі конь з рысі пераходзіў на „шаг“.

⁹³ Пікель (ад ням. *Pickelhelm*) — галаўны ўбор нямецкае арміі ў Першую сусьветную вайну.

Качалі людзі галовамі і адначасова хацелася і плакаць, і сьмяяцца, назіраючы прыход новае ўлады. Па вуліцах цягнуліся прыцэпы на браневіках з мэблямі з буржуйскіх кватэраў і за імі цэлы натоўп прэтэндэнтаў. Транспарт затрымліваўся каля пад'езду прыгожага дому, але ўжо засьмечанага данельга, канвой ачапляў грузы і пачыналася зношваньне, а з-пад рук пасцягвалася ўва ўсе канцы. Касавокі канваір-кітаец гартавіць нешта, але яго ня слухаюць, чапляе на галаву за вяровачку вінтоўку і адбірае з рук сьцягнутае, і мітусіцца. З боку раздаюцца выстралы. Натоўп разьбягаецца. Чуецца сачыстая мацярышчына. Паяўляюцца „таварышчы камісары“, зіхаця кумачом, і даюць распараджэньні. Найбольш падросьткаў жыдовачак, і сіляцца зьвярнуць на сябе ўвагу сваіх начальнікаў. Старыя пажылыя жыды сумна азіраюць гэтыя зьявы і прарочаць бяду на свой народ за хуліганства сваіх дзяцей. У горадзе даходзіць да голаду. Прадукты выдаюцца новым службоўцам з складаў інтэндантуры, і гэта адразу ставіць працаўніка новае ўлады ў выгаднае становішча. Праходзіць асунуўшыся па вуліцы генэрал ужо без пагонаў, і, відаць, ужо галадаючы і бяз сталага памяшканьня... Жах прадстаўлялі вакзалы — засьмечаныя, забруджаныя, нямеценыя нават і сталы; вокна бяз шыб, бродзяць галодныя пакінутыя беспрызорныя дзеці. Старцы падбіраюць акуркі, сабакі даядаюць агрызкі. Пляцы завалены людзкімі выдзелінамі і па іх топчуцца людзі, і ўжо гэты стан не выклікае ні ў каго агіды. Вошы на вакзале, вошы ў староўках. Вош здабыла права першыства і ходзіць па людзях шнурамі, і гэта сталася нармальным зьявішчам. Усё жыхарства пачынае прыймаць на сябе ахоўны колер і падладжывацца пад выгляд вуліцы. Уначы масавыя экзэкуцыі. Засядаюць ужо трыбуналы і народныя суды. На правінцыі пагромы, самасуды, пажары. Усе імкнуцца хавацца ў горад. Цэны падымаюцца. На вуліцы прадаецца хлеб і сумленьне. Мараль і этыка зышла з сваіх падвалін і саступіла мейсца непраходнай дзічы і праявам бяскарнага зьдзеку над бяззбройным.

Рух гэты пачаў раптам заціхаць, і новая ўлада стала неяк неспакойнаю. З вуснаў у вусны пачалі шаптаць, што немцы будуць „занімаць“ Менск. Так і сталася. На Менск наступалі дзьве калёны нямецкага войска: з боку Баранавіч і з боку Вільні. Немцы ў Менску. Увайшлі вельмі асьцярожна і надзвычай скромна. Усё заціхла і насыцьцярожылася. Адразу надзвычайных загадаў яны не давалі, але дух іх адчуваўся. Востры быў толькі загад па ачышчэньню брудаў. Дохлыя коні па вуліцах, дварах, хлявах валяліся тысячамі. Ад намерзлага балота не зачыняліся ў памяшканьнях дзьверы. Народ прыняў трохі чысьцейшы выгляд і ўзьяўся за лапату і венік.

Бальшавікі, фактычна, былі ў стане поўнасьцю ўрэгуляваных адносінаў зь немцамі, але адзін другому не давяралі. Перад наступам немцаў найбольш камуністаў уцякло, прымазаўшыся пачыналі шукаць сховішчаў па знаёмых і пачалі выракацца свайго ўдзелу ў бальшавікоў. Настроі наагул у людзей былі вельмі сумныя ад перажытага і ад невядомага чаканага.

Першымі арганізавана выступілі на палітычную і грамадскую відоўню палякі. Яшчэ да прыходу немцаў поўнасьцю зарганізаваліся і разьдзялілі ролі, і адразу паўстаў Польскі Цэнтральны Камітэт⁹⁴. Зьявілася іх „Страж Обыватэльска“⁹⁵ з польскімі дзяржаўнымі знакамі. Шмат убачылі пасярод іх і з польскіх камуністычных аддзелаў. Былі там з наказу арганізацыі, але чаму так зьдэкаваліся над беларускім насельніцтвам? Аб гэтым не было ў каго пытацца. Немцы захоўваліся да палякаў зь вялікаю рэзэрваю і не выяўлялі гатовасьці ўваходзіць у блізка адносіны. Палякі былі вельмі настойлівымі і пачалі навязваць кантакты з асобнымі вайскоўцамі.

Фактычна ўлада была на мейсцах і выконвалася праз Ортс-Камэндатуры⁹⁶ ўласным уняцьцем засабу „справядлівасьці“. Беларускае грамадзянства было і на гэты раз у поўнай расьцярушанасьці. Выразнага дамінуючага погляду не было выяўлена. Немцы рабілі спробу выявіць самастойны беларускі актыў, але з гэтае спробы нічога ня выйшла. Калі адбывалася ў Берасьці мірная канфэрэнцыя, дапушчаны былі беларускія дэлегацыі па-за складам афіцыйных прадстаўнікоў ад ужо савецкай Беларусі, але вынік іх удзелу нікому ня быў званы (дэлегацыя на чале

⁹⁴ „Польскі Цэнтральны Камітэт“. Відаць, маецца на ўвазе **Польская рада Менскай зямлі** (*Rada Polska Ziemi Mińskiej*), польская грамадзка-палітычная арганізацыя, якая існавала ў 1917—1920 гг.

⁹⁵ „Страж Обыватэльска“ (Грамадзянская варта). Відаць, маецца на ўвазе **Менская самаабарона**, якая была створаная ў кастрычніку 1918 г. Таварыствам самадапамогі вайсковых палякаў былых карпусоў і Польскай радай Менскай зямлі. Атрад Менскай самаабароны ў складзе 1929 чалавек пакінуў горад у снежні 1918 г. перад наступам бальшавікоў.

⁹⁶ **Ортс-камэндатура** (мясцовая камэндатура) — вайскова-адміністрацыйны орган на акупаваных нямецкімі войскамі тэрыторыях, задачамі якога былі падтрыманьне парадку, забесьпячэньне арміі й вырашэньне гаспадарчых праблемаў, рэгуляваньне пытанняў жыцця цывільнага насельніцтва, праца з ваеннапалоннымі й захады на задушэньне магчымага сабатажу й супраціву.

з Рак-Міхайлоўскім⁹⁷). Дамінавалі прарасейскія арыентацыі, і нямала было такіх, якія гатовы былі шукаць нейкае лініі супрацоўніцтва з бальшавікамі, але ў нейкім аўтаномным абасабленьні. На сяньня такое разумаваньне не да ўвярэння. Дапушчалася зь некаторай нават упэўненасьцю, што бальшавікі ня больш як перахадовае зло, і абавязкава павінна паўстаць дэмакратычная Расея.

Палякі былі падзелены ў сваіх поглядах: арыстакратыя, як было зазначана ў папярэдніх разьдзелах, хацела б бачыць царскую Расею, але моладзь і бяднейшыя шукалі нагоды палучыцца з польскім вызвольным рухам і сыягнуць на Беларусь польскую акупацыю, і ў гэтых мэтах пасярод беларусаў палякі пачалі абрабляць настроі і арыентацыі. Вялікіх надзей на рэстаўраваньне Польшчы як самастойнага дзяржаўнага чынніка ні ў кога не было. Прадракалася, што Польшча будзе падпарадкавана Расеі. Старэйшае жыдоўства і жыдоўская інтэлігенцыя была прарасейскі настаўленая, але амаль уся моладзь пайшла сьведама па лініі [...] ⁹⁸ старэйшымі вывязалася адразу вострая барацьба. Гэтае разыходжаньне паміж бацькамі і дзецьмі найяскавей выявілася пасярод жыдоўскага грамадзянства, і бацькі ўжо ня мелі ніякага ўплыву на дзяцей. Далей па меры выяўленьня выгад па савецкаму баку на супрацоўніцтва з бальшавікамі пайшлі і старэйшыя, і ўклад жыдоў у справы стабілізацыі бальшавіцкага ладу зьяўляецца бясспрэчным.

Бальшавіцкая ўлада ўсадавілася ў Воршы, і паміж акупацыйнаю зонаю і бальшавікамі ўстаноўлена была фармальная граніца, але камунікацыя была дазволена даволі шырокая. Бальшавікі наладжывалі сваё жыцьцё на сваіх падставах, і тэрорам і расстрэламі вынішчывалі спадчыну і насаджывалі сваё новае, зусім адменнае і нечуванае. Ад-

⁹⁷ **Сымон Рак-Міхайлоўскі** (1885—1938), вядомы беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, пэдагог. Ён сапраўды быў разам з Аляксандрам Цьвікевічам і Янкам Серадой накіраваны Выканкамам I Усебеларускага зьезду на Берасьцейскую мірную канфэрэнцыю, але беларуская дэлегацыя дапушчаная да ўдзелу ў канфэрэнцыі не была. Не было на гэтай канфэрэнцыі дэлегатаў і ад савецкай Беларусі, бо й сама беларуская савецкая дзяржаўнасьць яшчэ не існавала ў аніякай форме. Прадстаўнікі Беларусі здолелі толькі атрымаць статус дарадцаў пры ўкраінскай мірнай дэлегацыі, якая брала ўдзел у перамовах афіцыйна.

⁹⁸ Частка тэксту ў арыгінале абрэзаная.

бывалася дакладная сэлецыя падбіраемага на службовае становішча, асабліва на адказныя пасады. Браліся нізы, і нельга сказаць, што з засады яны былі няздольныя і не арыентаваліся ў пытаннях, наадварот — вельмі многа пасярод іх выявілася здольных і даравітых арганізатараў, а разам з тым на паслугі пайшло многа і арыстакратыі, і людзей з абліччым на кар’ерызм і тварэнне сабе дабрабыту.

Нямецкая акупацыйная прэса была антыбальшавіцкага настаўлення і выпукляла бальшавіцкія ўломнасьці і ў палітыцы, і ў адміністрацыі. Беларускае грамадзянства даведалася аб ужомажным бальшавікам супраціве на поўдні Расеі, аб барацьбе ў Сьбіру, Туркестане. На вялікі жаль, наша перадавое грамадзянства барацьбою з бальшавікамі больш цікавілася, як стабілізацыю ўласнага становішча. Зноў робіцца стаўка на дэмакратыю Расеі, але не задаюцца канкрэтна пытаньні аб зьмесьце ўзаемаадносін. Была не да дараваньня кароткаўзрочнасьць у расцэнцы падзей і ня ўлічваньне адбытых фактаў, якія перакрэсьлілі падваліны старога жыцьця і засад дэмакратыі, не маглі разумець, што адбытыя падзеі нельга прыпісаць вылучна Керанскаму або Леніну і што ёсьць на многае прычыны, выплываючыя з папярэдняга стану арганізацыі расейскага грамадзянства. Гэтага ня бачылі і не аналізавалі зьвішч. Прынясе газэтка весткі аб змаганьні і можа прыздобленай перамозе, і за гэтую весткаю ганяюцца як аб канчатковай перамозе. Сваім уласным жыцьцём тагачаснае грамадзянства як найменш цікавілася і з усіх сілаў імкнулася прытарнавацца да расейскага, але не бальшавіцкага.

Скрозь гэты туман прабівалася выяўленьне да незалежнасьці ўжо ў абставінах больш спрыяючых для разважання, але заклік гэты гучэў вельмі нясьмела і неаўтарытэтна па зьмесьце і па праводнаму персанальнаму складу выяўленьня гэтага закліку. Выступаюць людзі абсалютна нязнаныя і арганізацыйна слабыя. Ня ў стане прадставіць гэтае пытаньне ў зразумелай і пацягваючай форме. Ніхто не пярэчыць ідэі, але мала хто падумаецца на працу рэалізацыі гэтага пытаньня, больш за ўсё сочаць за поўднем і на картах азначаюцца пункты барацьбы. Справа папулярызаванай ідэі незалежнасьці пачалі актыўна шкодзіць бальшавіцкія агенты. Пачалі распаўсюджаць аб сабе пагалоскі, што бальшавікі зразумелі памылкі і паступова пераходзяць на дэмакратычны лад, а з другога боку паявіліся агенты Варшавы, прапануючыя палітычныя ўвязкі з палякамі, якія будуць мець дэмакратычны фэдэралістычны правапарадак. У настройах была поўная дэзарыентацыя. Спаткалі немцаў даволі прыхільна, стала вальней жыць, але адначасова з

тым і выявілася адразу поўная беспэрспектыўнасьць. Намаганьні палякаў увянчаліся посьпехам. Палякі ўсё ж пралезлі ў нямецкія ўстановы, да іх далучыўся і русіфікаваны сэнатар Савіч⁹⁹, і пачалі абрабляць немцаў у патрэбным сабе напрамку супроць усяго, што адкідала панаваньне расейскае і польскае шляхты. На гэтым пытаньні расейцы і палякі знайшлі супольную мову і ўзаемазацікаўленасьць. Нават і беларуская дэмакратыя была атэставана як бальшавізм. Упершыню на адлегласьць давялося назіраць праявы бальшавіцкае школы стасаваньня правакацыі і развалу супраціваў зь сярэдзіны рукамі сваіх ворагаў.

Як не ўглядаліся ў карту, але перамога над бальшавікамі не надыходзіла. Немцы тут ня вечныя, павінны будуць адысьці. Недалёка бальшавікі, і гэта няпраўда, што пераходзяць на дэмакратычны лад. Прыходзяць адтуль і расказваюць аб паглябляючым тэроры. Уцякаюць людзі масамі на Захад ад бальшавіцкага прасьледу і дапаўняюць абразы бальшавіцкага панявераньня. Настроі падымаюцца, і справа незалежнасьці знаходзіць шырэйшы адклік у беларускім грамадзянстве. Варочаюцца ў Менск сябры кангрэсу. Выступаюць больш далёкабачныя, нараджаюцца над палітычнаю сытуацыяю і пастанаўляюць прадоўжываць перарваная справа і афармліваць справу агалашваньня незалежнасьці Беларусі як сувэрэннай дэмакратычнае Рэспублікі. Немцы занялі ролю ў гэтых справах спрыяючага назіральніка на адлегласьць і абсалютна ня ўмешваліся. Бяз страху на збройную інтэрвенцыю сходы ў закрыты спосаб вялі сваю работу і праклямавалі Беларускаю Народную Рэспубліку. Акт гэты прайшоў у вельмі скромных абставінах без разгалосу навуцкі. Гэта было 25 сакавіка 1918 г. у Менску. Быў выдзелены ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі, у скароце БНР, і пад гэтымі ініцыяламі перайшоў у беларускую гісторыю. Ад часу пачатку нямецкае акупацыі Менску прайшло прыблізна паўтара месяца. Немцы інфармаваліся праз аддзельных сяброў гэтых прац, але адкрыта не ангажаваліся.

Нямецкія акупацыйныя ўлады агаласілі пастанову Гааскай Канвэнцыі¹⁰⁰, што, згодна пэўным разьдзелам, будуць захоўваць той пра-

⁹⁹ **Аляксандар Савіч**, беларускі дзеяч, былы сэнатар. Быў удзельнікам Усебеларускага зьезду й сябрам ягонага Рады, вылучаным ад Заходняга фронту, старшыняваў на шэрагу паседжаньняў зьезду. Быў выбраны ў Прэзыдыюм зьезду ад т. зв. сацыялістычнага блёку й Беларускай аб'яднанай групы.

¹⁰⁰ Маецца на ўвазе перш за ўсё пункт 43 Канвэнцыі аб законах і звычаях суахаземнай вайны, прынятай на міжнароднай канфэрэнцыі ў Гаазе ⇒

вапарадак, які засталі ў часе акупацыі. Урад і адміністрацыя павінны пазастацца нязьменнымі і выконваць свае функцыі. У значаньні тэрытарыяльнае ўлады і ўраду выланіліся з праўнага разважаньня тры прэ-тэндэнты: бальшавіцкія Саветы, земства і новапаўсталы ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі — БНР. Бальшавікі ня выступілі, хаця нібыта і былі ў нармальнах адносінах зь немцамі. Земства было ў стадыі чынным, і перад прыходам немцаў і пасля прыходу нямецкай акупацыйнай адміністрацыі працы не перарывалі. Земства абслуговывала ўсе паўсядзённыя пытаньні і было поўнасьцю саарганізаваным. За адсутнасьцю дзяржаўных цэнтральных кантраляючых органаў сталася земства самастойным і функцыі дзяржавы па зьместу закона перанімае або БНР, або нямецкія акупацыйныя ўлады. Немцы выклікалі прадстаўнікоў і земства, і БНР, і пераканаліся, што разыходжаньняў паміж імі няма, але прадстаўнікі БНР не згалошваліся на пераняцьце на сябе дзяржавы ў значэньні дзяржаўным. БНР на тую пару ня мела за сабой выканаўчага кадравага апарату. Гэта была і ідэялягічнасьць, і тэарэтычнасьць у эмбрынальным зьмесьце.

Не абышлося і без палітычнага асаду. Лёсік, старшыня пленуму БНР, здаецца, ці не разам з Луцкевічам Антонам падалі вернападданую тэлеграму нямецкаму кайзэру Вільгельму¹⁰¹. Гэта выклікала абурэньне амаль усяго беларускага грамадзянства і падарвала аўтарытэт пастановы аб ухваленні незалежнасьці па акту 25 Сакавіка. Русафільскія чыньнікі і адначасова камуністычныя выкарысталі гэты палітычны момант як прапагандовы матэрыял, і вялікае кепскае ўражаньне пазасталася нязгладжаным.

У беларускіх сялянскіх масах праклямаваньне незалежнасьці ня выклікала ніякага ўражаньня і пазасталася бяз рэха. Папулярызацыя прыпадае на час польскае акупацыі пасля 1920 г. Акт 25 сакавіка на

⇒ 18 кастрычніка 1907 г., які вызначаў наступнае: „З фактычным пераходам улады з рук законнага ўраду да непрыяцеля, заняўшага тэрыторыю, апошні абавязаны зрабіць усе залежныя ад яго захады на тое, каб, наколькі магчыма, аднавіць і палегчыць грамадзкі парадак і грамадзкае жыцьцё, паважаючы дзейсныя ў краіне законы, калі для гэтага ня будзе пераадольных перашкодаў“.

¹⁰¹ Тэлеграма, пра якую згадвае Юры Сабалеўскі, была пасланая Вільгельму 25 красавіка 1918 г. і падпісаная, акрамя Язэпа Лёсіка, Іванам Серадом, Язэпам Варонкам, Раманам Скірмунтам, Антонам Аўсянікам, Паўлам Аляксюком і Пятром Крэчэўскім. Подпісу Антона Луцкевіча пад тэлеграмай не было.

тую пару быў уласнасьцю вельмі агранічанага кола людзей без практычнага стасавання ў шырокім дзяржаўным значэньні. Пры падтрымцы ўкраінскіх колаў (Пятлюра¹⁰², здаецца, на тую пару быў у Менску¹⁰³, і я зь ім спатыкаўся ў Зямскім Саюзе), БНР праявіла некаторую дзейнасьць навуцкі, але не была ў сьлах сканцэнтраваная каля сябе шырэйшае ўвагі. Былі спробы прызнаньня па лініі дыпляматычнага корпусу. Частка гэтага пытаньня знайшла прызнаньне, і беларускімі пасламі былі абсаджаны пасты ў Парыжы, Бэрліне і Канстантынопалі¹⁰⁴, але больш па лініі пакліканьня на жадаючага на гэтае становішча. Тут на месьце трэба ўспомніць ролю Скірмунта на становішчы Міністра Заможных Спраў¹⁰⁵. З паходжаньня паляк, але двор пад Пінскам — Парэч-

¹⁰² **Сымон Пятлюра** (1879—1926), кіраўнік украінскага ўзброенага руху ў 1918—1920 гг. Зь лістапада 1918 г. — галоўны атаман войскаў Украінскай Народнай Рэспублікі.

¹⁰³ Сымон Пятлюра сапраўды меў менскі эпізод у біяграфіі — у гады Першай сусьветнай вайны ён працаваў у Саюзе земстваў і гарадоў, які аказваў дапамогу Заходняму фронту. Пятлюра быў намеснікам упаўнаважанага гэтага Саюзу ў Менску й на гэтай пасадзе сустрэў Лютаўскую рэвалюцыю. Вясной 1917 г. ён стаў старшынём Украінскага вайсковага камітэту Заходняга фронту. Магчыма, што Юры Сабалеўскі сустракаўся зь ім менавіта тады.

¹⁰⁴ Адмысловай дыпляматычнай пляцоўкі БНР у Парыжы ў той час не было: пасламі БНР у Парыжы Юры Сабалеўскі відавочна палічыў прадстаўнікоў беларускай дэлегацыі на Вэрсальскай мірнай канфэрэнцыі. Консульства ў Канстантынопалі адкрыў у 1921 г. Іван Ермачэнка, праіснавала яно зусім нядоўга, усяго толькі каля году. Місія БНР у Бэрліне праіснавала да афіцыйнага складаньня мандатаў урадам БНР ураду БССР у 1925 г. Акрамя таго, Сабалеўскі не згадаў пра іншыя беларускія дыпляматычныя й вайскова-дыпляматычныя місіі, консульствы й прадстаўніцтвы, якія больш ці менш працяглы час і з рознай эфэктыўнасьцю дзейнічалі ў іншых краінах Эўропы: Літве, Латвіі, Эстоніі, Украіне, Баўгарыі, Чэхаславацчыне й інш.

¹⁰⁵ Насамрэч Раман Скірмунт афіцыйна ня быў міністрам замежных справаў БНР, ён толькі ўваходзіў у камісію Рады БНР па міжнародных справах. Аднак у замежнай палітыцы БНР ён сапраўды адыграў дастаткова значную ролю. Так, з 26 траўня па 26 чэрвеня 1918 г. Раман Скірмунт знаходзіўся ў Кіеве на чале надзвычайнай місіі БНР дзеля перамоваў з гетманам Скарападзкім. У лістападзе 1918 г. у складзе адмысловай дэлегацыі ён езьдзіў у Нямецчыну й Швайцарыю з мэтай дамагчыся міжнароднага прызнаньня незалежнасьці Беларусі.

ча — быў поўнасьцю зьбеларушчаны і моваю была вылучна беларуская. Такіх прыкладаў на Беларусі было нямала. Скірмунт быў эўрапейскі выхаваны чалавек, і калі ў тую пару валіліся троны і паўставаць пачалі новыя дзяржавы, Скірмунт для папулярызацыі беларускае справы на вонкі зрабіў вельмі многа, і нельга яго закідваць абвінавачваньнямі польскага інтрыганства. Не абышлося без пралазу на дыпляматычнае становішча і ахвотнікаў да нажывы і дробнага заробаткаваньня, але гэта звычайнае зьявішча ў падобных выпадках. Даволі добра было зарганізавана беларускае прадстаўніцтва ў Бэрліне, на чале стаў Заяц¹⁰⁶ і Бароўскі¹⁰⁷. Прыпадкова папаў у мае рукі архіў, і па зьмесьце залучаных газэт відаць было, што справа беларускае незалежнасьці за межамі была прадстаўлена салідней, як у сябе дома. Цэнтрам палітычнага жыцьця ў беларускіх справах быў на тую пару Парыж. Актыўны ўдзел прымае ў працах Парыжу Антон Луцкевіч і пазнейшы пасол Сойму Аўсянік¹⁰⁸, але іх ролі акрэсьліць не патрафлю¹⁰⁹. Усё гэта былі аддзель-

¹⁰⁶ **Леанард Заяц** (1890—1935), беларускі нацыянальны дзеяч. Зь лютага 1918 г. — у складзе Народнага Сакратарыяту БНР. Загадчык канцылярыі й дзяржаўны сакратар у Народнай Радзе БНР.

¹⁰⁷ **Андрэй Бароўскі** (1873—1945), беларускі палітычны й грамадзкі дзеяч. У 1919 г. быў сябрам Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў і Беларускага нацыянальнага камітэту ў Вільні, актыўна ўдзельнічаў у разьвіцьці беларускіх сельскагаспадарчых і спажывецкіх каапэратываў на Віленшчыне. У красавіку 1920 г. накіроўваецца ў Бэрлін у якасьці гандлёвага экспэрта Надзвычайнай місіі БНР у Нямецчыне, у 1921—1925 гг. — яе кіраўнік. Пасьля 1925 г. адышоў ад беларускіх палітычных справаў, але застаўся жывь у Бэрліне. Летам 1940 г. быў адным з ініцыятараў стварэньня й кіраўніком Беларускага камітэту самапомачы. Пасьля пачатку вайны Нямецчыны з СССР працаваў у Беларускім аддзеле нямецкай прэс-службы „Вінэта-10“.

¹⁰⁸ **Антон Аўсянік** (1888—1933)?, беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Сябра БСГ. У 1918 г. старшыня Беларускай рады ў Бабруйску, у 1918—1920 гг. сябра Рады БНР. Сябра шэрагу дэлегацыяў БНР на міжнародных перамовах. У 1919—1920 гг. намесьнік старшыні Беларускай вайсковай камісіі. У 1920—1921 гг. паўнамоцны прадстаўнік БНР у Лівне. У 1922—1927 гг. пасол польскага Сойму, да 1926 г. уваходзіў у Беларускі пасольскі клуб. Пасьля эміграваў у БССР.

¹⁰⁹ Антон Аўсянік на Вэрсальскай канфэрэнцыі ўвогуле не прысутнічаў, а Антон Луцкевіч узначальваў там беларускую дэлегацыю. Падчас свайго знаходжаньня ў Парыжы ён праводзіў шматлікія сустрэчы зь сябрамі іншых ⇒

няы мазкі без укладання ў адно палотна, якое б змагло прадставіць нам на сяння змест усяго пытанья.

З азначаных прычын і не было прыступлена да фармавання арміі, а бяз збройнага чыньніка рэалізацыя незалежнасці ў парадку добраахвотнага вызнавання і прызнавання застаецца тэарэтычнасцю, будоваю на лёдзе. Заклік на добраахвотніка ня меў бы пажаданага выніку з-за расцяпуранасці палітычных поглядаў у нашым грамадзянстве на тую пару. На мейсцы прадстаўнікі БНР не змаглі адчыніць свайго функцыянавання і разьехаліся. Частка затрымалася ў Менску і ўлілася ў земскую працу, як службоўцы без выяўлення свайго мандату БНР. Увага беларускага грамадзянства не адрывалася ад падзей у Расеі і імі па сутнасці і жыла. Нямецкая акупацыйная адміністрацыя сілаю факту прызнала земства за прадстаўніка мясцовае ўлады, але ўвесь час трымалася вельмі недаверліва. Як зазначыў вышэй, у гэтым была шкодзячая рука сэнатара Савіча і старшыні польскіх абшарнікаў графа Чапскага¹¹⁰ (да гэтай справы падызем трохі пазьней).

На палітычную відоўню пачалі актыўна выступаць пасланцы ад польскага грамадзянства і ў Менску актыўна шукаць жывога кантакту зь беларусамі. На тэрэне земства не змаглі ні з кім увязацца. Высілак скіравалі на БНР і там асягнулі некаторага поспеху. Агенты Варшавы распаўсюджвалі пагалоскі пра гатоўнасць польскіх палітычных чыньнікаў распачаць перагаворы аб саюзе польска-беларуска-ўкраінскім з далучэннем Прыбалтыкі супраць бальшавікоў і ўтварэнні супольнае дзяржавы. Давалася да зразумення, што палякі маюць дагаворанасць з замежнымі вырашальнымі чыньнікамі на Захадзе аб прызнанні Польшчы і стварэння пад кіраўніцтвам палякаў вайсковага бар'ера супраць бальшавікоў. І на гэта знайшліся даверлівыя, і польскія пас-

---

⇒ дэлегацыяў, журналістамі й прадстаўнікамі дзелавых колаў з мэтай данесці да іх інфармацыю пра існаванне беларускага пытання. Улічваючы тагачасную міжнародную сытуацыю, гэта была адзіная справа, якую Луцкевіч рэальна мог тады ў Парыжы больш-менш паспяхова займацца.

¹¹⁰ **Юры (Ежы) Чапскі (Гутэн-Чапскі)** (1861—1938), польскі памешчык і грамадзкі дзеяч, сябра Менскага таварыства сельскай гаспадаркі, старшыня Менскага таварыства дабрачыннасці. Валодаў маёнткамі ў Менскім і Ігуменскім паветах. Пасля абвяшчэння БНР кантактаваў з Народным сакратарыятам Беларусі, падчас Слуцкага збройнага чыну меў кантакты з кіраўніцтвам Беларускай Рады Случчыны.

ланцы навязалі кантакт з Я. Лёсікам. Было заангажавана ў гэтую акцыю шмат народу, але я страціў іх імёны з памяці.

Безумоўна, ініцыятыву стварэння Беларускай Народнай Рэспублікі трэба залічыць за найадпаведнейшае развязаўнае пытаньня аб устроі беларускага грамадзянства, і варта было б даследаваць гісторыю ў персанальным абслугоўваньні гэтага пытаньня. Затраціліся ўжо ў памяці акалічнасьці і дэталі прабегу выяўленьня нагонкі справы нашае незалежнасьці. На тую пару было ўражаньне, што актывізацыя гэтага важнага для нас пытаньня адбывалася за кулісамі польскае палітыкі. Палякаў найбольш цікавіла гэтая справа, і зразумела, зь якіх меркаваньняў. Як палякам супраць бальшавікоў, так і беларусам на тую пару патрэбен быў саюзьнік, і няма нічога дзіўнага, што людзі ішлі адной дарогай, але тут ёсьць адно гістарычнае „но“: Ці ёсьць такія палякі, якія б злажылі дэкларацыю прызнаньня за беларусамі правоў на сваю незалежнасьць на сваіх этнаграфічных абшарах? Трэба спадзявацца, што павінны быць, але на сваім веку з такімі ня меў нагод яшчэ спаткацца, і пытаньне, ці спаткаюся. Думаю, што і тут вырашальнікамі гэтага пытаньня павінны быць і іншыя чыннікі, і застасаваньня іншыя аргумэнты.

Справа незалежнасьці і ўтварэння сваёй Беларускай дзяржавы была незаперачальным фактам, і адбываўся працэс яе ўзмацненьня. А на гэты раз быў гэта толькі навародак¹¹¹.

Нямецкая акупацыя 1918 г. была не падобная да акупацыі 1941 г. Вайсковыя акупацыйныя ўлады былі ў 1918 г. вельмі нялічныя, і то тады, калі ваенныя апэрацыі на ўсходзе былі закончаныя. Не было нямецкіх цывільных устаноў, і ўсімі пытаньнямі бягучага дня ведаў свой беларускі дэмакратычны самаўрад. Не было паставак і абавязковых рэквізіцый, агранічваліся дастаўкаю фуража, і то за даволі блізкую да нармальных цэнаў аплату. Аджыўляліся немцы з тэрэнаў¹¹², занятых вайною і пераважна забраным у Польшчы. Былі ўсюды вольныя рынкі і вольныя цэны, ды здараліся выпадкі, што бабы білі нямецкіх салдат за ўсілаваньне схпіць за бесцан прадаваньня прадукты, і гэта выклікала толькі сьмех. Узброеныя салдаты маглі хадзіць толькі камандаю. Немцы прытрымоўваліся наказаў Гааскай канвэнцыі. Пастановы ортс-камэндантаў маглі перазывацца ў вышэйшыя інстанцыі. Доступ да вышэйшых прадстаўнікоў арміі быў неагранічаны, адносіны да насельніцтва былі папраўныя, і прыватнае жыцьцё не было сьціснутым, а найбольш уцяжлівым

¹¹¹ Навародак (ад польск. *naworodek*) — немаўля.

¹¹² Тэрэн (ад польск. *teren*) — тэрыторыя.

зьявішчам было — гэта адсутнасць пошты, затое камунікацыя была без надмерных агранічань. Бальшавіцкія законы і распараджэньні не існавалі. Пазастаўшыся, вайскоўцы — салдаты і афіцэры — былі вольнымі.

За гэты час нашае сялянства паспела значна аправіцца ад вайны і рабунку бальшавікоў. Была пакінута безьліч вайсковага добра, і наш селянін меў з гэтага вялікі дабытак. Замораныя пакінутыя коні хутка пад сялянскім вокам адпасьвіліся і стварылі значную вартасць. Жыцьцё пачало хутка наладжвацца.

Земства-самаўрад было абсаджана добрымі кадрамі па кожнаму пытаньню самаўрадавай гаспадаркі. Знайшлі пры самаўрадзе працу ўсе, хто мог сваёю ведаю прынесці грамадзянству карысьць. Земства не рабіла нацыянальнага разрозьніваньня. Страх перад бальшавіцкімі прасьледамі змусіў многіх шукаць прыпынішча на Беларусі, і людзі гэтыя ўваходзілі ў склад беларускага грамадзянства і прыносілі сваёю працаю народу карысьць. Некаторыя вайсковыя працоўні і ўстановы пераклучыліся на пакаёвую работу і ўвайшлі ў склад самаўрадавай гаспадаркі. Паўсталі рамесніцкія школы, выдавецтва, друкарні, мэханічныя заклады, электроўні, бальніцы, лябараторыі. Інтэлігенцыя і сялянства пры нямецкай акупацыі адпачылі псыхічна ад бальшавіцкага тэрору і пачалі апраўляцца матэрыяльна. Гэта ўсё параўнальна да жыцьця пад бальшавікамі, а ўсё ж гэта была акупацыя і залежнасьць ад акупанта. Падзеі папераджалі, што акупацыя павінна скончыцца і недалёка стаіць той самы бальшавік з расстрэламі, рабункамі і зьдзекамі. Адчувалася, што гэты стан толькі пярэрва і павінны наступіць больш цяжэйшыя перажываньні. За дні фронт наступаў, і немцы былі ў цяжкой сытуацыі, і ўсё гаварыла, што немцы заломяцца, і вельмі хутка. Паўсталі перад нашым жыхарствам два супярэчныя пытаньні: дрэнна будзе, калі немцы выйграюць, і яшчэ горш, калі прайграюць і зноў прыйдзеца спаткацца з бальшавікамі. Каля жніўня 1918 г. стала ясным, што немцы павінны будуць пакінуць Беларусь і ўступіць яе бальшавікам. Паўстала пытаньне, што рабіць? Усплыло пытаньне аб збройным змаганьні. Нехта павінен выявіць ініцыятыву. Земства арганізацыйна на гэта было не адпаведным і не прыгатаваным. Дзе Ўрад БНР? Яго на тую пару не было, і ніхто ня ведаў аб ягоным існаваньні. Прадстаўнік БНР у земстве Серада¹¹³, вэтэрынарны лекар, далей свайго

¹¹³ **Янка Серада** (1879 — пасля 1943), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. Старшыня I Усебеларускага зьезду ў сьнежні 1917 г. У 1918 г. — старшыня Рады БНР.

пісьмовага стала ў падзеях не арыентаваўся. У гэтую адказную хвілю справа з БНР была адна тэарэтычнасьць без практычнага значаньня. Паміма волі зноў пакладалася надзея на барацьбу супроць бальшавікоў, якая вялася на поўдні Расеі, так званым „белым рухам“, і адтуль чакалася вырашэньне беларускага пытання. Немцы свайго стану не ўкрывалі і прапанавалі вайсковым беларускім арганізацыям пераказаць зброю, але не было каму яе ачольваць. З Польшчы ішлі чуткі аб арганізацыі польскага ўраду ў вельмі збліжаным зьмесьце да бальшавікоў, але згары кожнаму было да прадбачаньня, што паўстане ўрад абшарніцкі і ксяндзоўскі, бо сярэдняя кляса ў Польшчы да абняцця ўлады няздатна. Што фактычна сталася з Урадам БНР, я так і па гэты дзень і ня ведаю, хоць на той час быў у Менску. Сьлядоў па ім пасья ягонага народжаньня ў Менску не было. Перашкодаў на яго выяўленьне на тую пару хіба ж не было ніякіх. Зразумела, урад БНР не пачуваўся на сілах уласнага аўтарытэту. Былі там заангажаваныя прыпадковыя людзі, тэарэтыкі, бяз здольнасьцяў на рэалізаваньне ўласных праектаў у дзяржаўным памеры. Земцы зноў пачалі пакланяцца сваёй зорцы, якая ў сутнасьці даўно памеркла і зышла зь небасхілу — гэта надзея на расейскую дэмакратыю і што „Учредительное Собрание вернется до решения общих вопросов“ — Канстытуанта, разагнаная бальшавікамі ў Петраградзе¹¹⁴. І ў гэтым настроі пасіўна чакала на адыход немцаў і прыход бальшавікоў. У гэтым заходзіў яшчэ адзін момант, які заўсёды чамусьці дапамагае прыходу бальшавікам на новыя тэрыторыі. Народныя масы заўсёды хочучь бачыць новых бальшавікоў лепшымі, чым папярэднія. А па сутнасьці кожныя наступныя іх тура была непараўнальна горшая ад сваіх папярэднікаў. Надыходзілі цяжкія дні іспыту для Беларусі, і пры рулі кіраваньня нікога не было. Дзень іспыту быў ужо на парозе.

Раздзел сёмы

Аднаго разу земская ўправа атрымала паведамленьне, што аддзел нямецкіх салдатаў у Койданаве на сваю руку даканаў рэквізыцыі некалькіх штук быдла. Выдзелена была дэлегацыя для злажэньня пратэ-

¹¹⁴ Канстытуанта (ад фр. *Constituant*) — адна з назваў Устаноўчага сходу. Тут маецца на ўвазе Ўсерасейскі ўстаноўчы сход, які быў выбраны на дэмакратычных выбарах 25 лістапада 1917 г., а 5 студзеня 1918 г. сабраўся ў Петраградзе на сваё першае й апошняе паседжаньне, пасья чаго быў разагнаны бальшавікамі.

сту ў галоўным камандаваньні і жаданьня адшкадаваньня. Прымаў дэлегацыю, здаецца, сам камандзір акупацыйнае арміі Фолькенгайм¹¹⁵. Пратэст прызнаў слухным, перапрасіў за самавольнае орткаманданта. У разьвітальным слове зазначыў:

– Салдат заўсёды ўва ўсіх народаў ёсьць салдатам, і трудна кантраляваць яго чыннасьці, калі ён стыкаецца з цывільным насельніцтвам. Мне прыйшлося шмат выслуховаць ад вашых прадстаўнікоў на нас зажаленьняў. У меру магчымасьці мы стараліся шанаваць ваша права. Мы скоро расстанемся, і да Вас прыйдуць вашыя, і хто знае, ці вы пад удадаю сваіх ня будзеце нас, сёньняшніх ворагаў, успамінаць добрым словам, ці ня будзе так, што мы, ворагі, для вас былі лепшымі, як будуць вашыя суродзічы.

Пры выхадзе цальмэйстэр¹¹⁶ ветліва стаяў з грашыма ў руках і прасіў падпісацца на квіту ў іх прыняцьці. Выходзілі мы з галоўнай кватэры ў прыгнечаным настроі. За два-тры дні павінны будзем спаткаць „сваіх“.

Быў, здаецца, пачатак сьнежня 1918 г., калі астатнія эшалёны немцаў адыходзілі на Захад, і ўжо пры сэмафорах у Менску стаялі цягнікі з савецкімі войскамі з Барысава. Нямецкі камэндант здаў станцыю, савецкі чыгуначнік прымае і дае ўваход савецкім цягнікам. Цягнік мерна падыходзіць. Выходзіць каманда. На гэты раз ужо ня тыя абарванцы, якія пакідалі некалі 10 месяцаў таму назад Менск, адчуваюся ў гэтых ужо дух салдата, відаць была дысцыпліна і здольнасьць да выконваньня загадаў. Камэндант чыгункі, камэндант гораду, палявы суд і новая нечуваная і нябачаная ЧЭКА¹¹⁷, найбольш у „кожанках“, на галавах „кубанкі“. Твар у кожнага сухі і нэрвовы. Трымаюцца аддзельна. Старшы іх інструктуе. Разводзяцца пасты. Хутка раздаецца плач і крыкі жанчыны. Вядуць блядога чалавека. Гэта буфэтчык. Знайшлі ў яго алькагалёвыя напоі. Праступства. Меў на цэлю спаіваньне і тым зрываў распараджэньня ўладаў. Кароткі прыгавор — „расстраляць“. Адводзяць

¹¹⁵ **Эрых фон Фалькенгайм (Фалькенгайн) (Falkenhayn)** (1861—1922), нямецкі вайсковы й дзяржаўны дзеяч, з 1918 г. камандаваў 10-й нямецкай арміяй, якая дысьлякавалася на тэрыторыі Беларусі.

¹¹⁶ Цальмэйстэр — нямецкі вышэйшы вайсковы чыноўнік у чыне афіцэра, які загадвае ў войску рахункаводствам і плацямі.

¹¹⁷ **ЧЭКА** — ад абрэвіятуры ЧК, што датычыла Ўсерасейскай надзвычайнай (чрезвычайной) камісіі барацьбы з контррэвалюцыяй і сабатажам, галоўнага рэпрэсіўнага органу савецкай улады ў 1917—1919 гг.

некалькі дзясяткаў шагоў, залп стрэлаў, і на брудным растоптаным сьнегу з вуснаў ляжачага выплывала застываючая кроў. Жонка і дзеці стаялі над забітым. Тупа ўзіраліся і поўнасьцю не ўсьведамлялі сабе аб здарыўшымся. Савецкая ўлада ўступіла ў свае правы. Прайшлі ў чыгуначныя майстэрні. Там узялі пры варштатах некалькі чалавек па спіску і бяз слова разьбіраньня зьместу абвінавачваньня — адвялі. Скамандавалі — „стой“. Людзі ў кожанках вынудзілі з-пад палы наганы. Прыцэліліся. Сухі стрэл, і на сьнягу, як двумятровыя шпалы, леглі трупы. Да іх ніхто не падыходзіў. Было доўгі час каля іх пуста і адзінока, скоўваў страх і жудасьць волю чалавека, каб падыходзіць забіраць. Гэта быў ужо зьмест новае ўлады.

Парывістым бегам у рассыпную бегалі краснаармейцы і ЧЭКА па прылеглых кватэрах. Цягнуць слабога старога чалавека на суд палявога трыбуналу. Не ўпіраецца, але ня можа пераступаць. Відаць, хворы. За ім ідзе ў кожанцы і нясе доказ праступства. Апытаньне:

– Гандляваць і спаіваць гарэлкаю ў нас забаронена. У вас, грамадзянін, некалькі бутэлек гарэлкі.

Кожаначнік і прадстаўнік Трыбуналу ўнюхіваюць з задаваленьнем пах сьпірту, падаюць трэцяму. Прабуе і выплёўвае. Нахіліўшыся, нешта шэпча. Абвінавачаны апіраецца на плячо канваіра. Хістаецца. Твар бляды. Парываецца нешта тлумачыць. Узмахне рукамі, загэстыкулюе. Уздыюцца грудзі і з вуснаў вылятаюць бяссувязныя словы, падобныя на барабанную трэль.

– Итак, гражданин, алкоголь и еще затравленный. Думал им угостить советского работника и пустить его на небо? Номер, голубчик, не прошел. За это у нас „стенка“. Ответите.

Ахвяра, відаць, зразумела сутнасьць справы. Грудзі ў яго ўзьняліся.

– Таварышчы. Яй богу, маю раўматызм ужо некалькі гадоў. Толькі і ратунку, што націраюся настоем на карэньнях.

„Трыбунал“ усміхаецца.

– Разговаривай. Знаем мы вашего брата. Ревматизм выдумал. Покажем мы вам ваш ревматизм. Советская власть умеет хорошо лечить вашего брата ревматизм...

Відаць, нейкі з большымі правамі на вырашэньне дакончыў сваю рэпліку, махнуў рукой канваірам, галавою паказаў напрамак. Стогнучага і плачучага старога павялі ў бок хлевушка. Два стрэлы далі да зразуменьня, што пралетарская справядлівасьць унешкадлівіла загавор на ўладу работнікаў і сялян. Утарылі заціхаючаму рэху стрэлаў прычытваньні жанчыны.

— А Сымончык, а галубчык, а за што ж гэта цябе забілі? А вайна мінавала цябе, але ад іх нас не мінавала...

„Трыбунал“ хадзіў па горадзе па кватэрах. За імі бегалі падросьткі. Басякі, прапойцы, прастытуткі забягалі наперад і адтуль выводзілі „праступнікаў“, і іх забіраў усё нарастаючы натоўп, і толькі сухія больш наганаўскія стрэлы сьведчылі аб вымеры пралетарскае справядлівасьці.

Надыходзіла ноч. Маланкаю абляцеў зьмест новае ўлады па гораду. Людзей агарнула жудасьць і пасіўная пакора неадзоўнаму. Выйсьця з утварыўшагася становішча не было нікага. Цэлыя натоўпы людзкага адсёву згласіліся на добраахвотнае данасіцельства. Вылезлі з укрыцьця бальшавікі і пачалі выслугоўвацца „партыі і народу“. Раніцою наступнага дня ў канцылярыі Чырвонага Крыжа складзкі работнік мой зямляк Мікалай Клімавіч зь вёскі Апечкі пад Стоўпцамі з двума канваірамі ЧЭКА забралі мяне і пераказалі РЭВВАЕНТРЫБУНАЛУ. Камэндант прыняў мяне з рэвальверам у руках і зларэчыў на канвой, што не маглі самі вырашыць, а ў яго няма прыстасаванага арэшта. Усунулі мяне ў дэзынфэкцыйную фармаліновую камэру. На шчасьце, можна было адчыніць вокны. Я быў першы арыштаваны па нармальнаму савецкаму паступаваньню, і павінна адбывацца сьледзтва. На вузенькай паперцы далі трохі пазьней прачытаць абвінавачваньне ў контррэвалюцыі. Пагражаў расстрэл. Грамадзянства зарэагавала. Іофе¹¹⁸ праездам у Менску, назначаны прадстаўніком ад Беларусі ў Бэрлін. Нашыя людзі жадаюць асьцярожнага расьсьледу. Справа пераказваецца на валасны плебісыт Стоўпцаў і мітынг. Плебісыт даў надспадзяваную колькасьць галасоў. Вызначаецца гарадзкі мітынг. Ставіцца трыбуналам два пытаньня — ці за сваю дзейнасьць Сабалеўскі заслуговвае на кару па законах рэвалюцыі, як вораг народа, або вінаватасьці за Сабалеўскім няма і павінен быць звольнены? Бальшавікі выступаюць з крыклівымі абвінавачваньнямі, асабліва некалькі камуністаў-палякаў. Мітынг прымае рэзалюцыю звальнення. Прадстаўнік Трыбуналу прымае подпісы. Падпісваюцца ў доўгім раду чаргі. Не падпісалі Канстантын Алешка і Іван Красін, на тую пару камуністы, а папярэдне адзін крыміналісты. Мяне звольнілі бяз права выезду зь Менску.

¹¹⁸ **Адольф Іофэ** (1883—1927), савецкі дзяржаўны й партыйны дзеяч, дыплямат. Уваходзіў у склад савецкай дэлегацыі пры заключэньні Берасьцейскага міру, у 1921 г. узначальваў савецкую дэлегацыю пры заключэньні Рыскай мірнай дамовы.

Што мяне не выводзілі ў „расход“, для камэры было дзівам. Прыходзілі на мой агляд дзясяткі разоў мне нязнаныя, закідывалі пытаньнямі й, зларэчучы, выходзілі. Па звычаях гэта для іншых азначала каля 11 вечара „збірайся з рэчамі“, а на практыцы расстрэл, і на гэтую чынасьць былі абабраны лясы за Камароўкай. На працягу гэтага кароткага часу каля 10—12 дзён зьведаў усю практычную рэчаіснасьць савецкага ладу і бяз жаху не магу яго прыпомніць і сяння. Людзкія мукі патрэбны былі да задавальненьня нейкіх псыхічных вырождзеньняў, і чалавек у ролі палача гэтым станам мучэньня другога задавальняўся, цешыўся імі. Найвастрэйшыя мучэньні даконваў аддзел польскага камуністы Піхалека, пад прозьвішчам „Цыклоп“, і кіеўская жыдоўка Бош¹¹⁹. Першы арышт Трыбуналу і ЧЭКА быў у былой жаночай гімназіі. Наведваў потым гэты спалены будынак. Затрымліваўся вечарамі каля дзьвярровае амбразуры, і ў памяці васкрасалі абразкі з выпадкаў даволі адлеглых, але і па сяння сьвежых у памяці. Па гэты дзень голас маладога сапэра сьпяваў ціхім задушэўным тэнарам сантымэнтальныя раманы. Стараж-канваір прыпадаў вухам і прасіў паўтарыць некаторыя напевы. Знаў, што расстраляюць. Вечар. Выклікаюць з „рэчамі“, а іх у яго абсалютна ніякіх. Устае з нар і не перарывае песні — сьпявае зь „Пікавай Дамы“ і накіроўваецца да дзьвярэй. На парозе стаў. Пакланіўся. Нарасьпеў прачытаў „Прааацаййййце“. Дзьверы зачыніліся. Грабавая ціша. Рвануў, відаць, буксуючы, самаход. Цяжкі ўздых вырваўся з грудзей прысутных. На павернутай для спаньня шафе нехта плакаў. Гэта быў ягоны брат. Пры спатканьні абмяняліся толькі позіркам. Баяліся „падсідкі“ подслух у камэры праз падкінутых інфарматараў. Назаўтра рана пры вывадзе на апраўку яго паклікалі ў канцэлярыю, і назад ён не вярнуўся.

Спачатку я пісаў дзёньнік, але пераканаўся, што яго ня ўдасца пераказаць, і гэта пагражала б расстрэлам, хто б яго прымаў і, галоўнае,

¹¹⁹ **Яўгенія Бош** (1879—1925), актыўная ўдзельніца рэвалюцыйнага руху ў Расеі. Яе бацька быў нямецкім каляністам Хэрсонскай губэрні, а маці паходзіла з малдаўскіх дваранаў. Сяброўка РСДРП з 1901 г. З канца 1917 г. — старшыня Кіеўскага абласнога савету РСДРП(б) і наркам унутраных справаў у савецкім урадзе Ўкраіны. У другой палове 1918 г. арганізоўвала барацьбу з эсэрамі ў Пензе й Астрахані. У Беларусі дзейнічала ў 1919 г., калі ўваходзіла ў Савет абароны Літоўска-Беларускай Рэспублікі. Усюды, дзе працавала, адзначалася нечуванай жорсткасьцю ў адносінах да „клясавых ворагаў“.

нэрвы не вытрымоўвалі, калі назіраліся абразкі „*собирайся с вещами*“. Былі выпадкі, калі другога і ўзапраўды выводзілі на поўнае звальненьне, а той упадаў у плач і істэрыю, думаючы, што цягнуць на расстрэл. Канвайры рагаталі. Гэта быў сьмех найдзікшага жывога стварэння, на гэты раз у падабізні чалавека, і якога магла вынесьці на арэну падзей толькі „*караючая рука восставшага пролетарыята*“... і цені адышоўшых у вечнасьць цягнуліся вераніцаю ў памяці, і падобныя зьявы забываюцца няскора.

Бальшавікі на гэты раз прыйшлі на Беларусь з дакладна распрацаваная праграмаю. Зьмест не агалошваўся, але адчуваўся па захоўваньню. У першую чаргу бальшавікі накінуліся на заможнае сялянства, і пачаўся працэс яго „раскулачваньня“. Дабытак пакаленьняў аддаваўся на вынішчэньне. Браліся коні і „сьведамым“ пралетарыятам заганяліся да сьмерці. Сьвяшчэннаю засадаю было, каб ня мець нічога таму, хто што-небудзь меў. За сялянствам на зьнішчэньне ішлі ахвіцэртава і вышэйшыя ўрадоўцы, паліцыя, суд, сьвятарства, інтэлігенцыя, абшарніцтва. Вынішчалася сыстэмаю пасьядоўнага націску на псыхіку, а калі намечаная ахвяра не паддавалася і ўступала ў спаборніцтва аргумэнтамі лягічнага зьместу, выходзіла на дарогу дыспутаў па зьмесьце ідэалёгіі, тады гэты момант быў дастатковым на пастаўленьне ў стан фармальнага абвінавачваньня за праступства „супроць рэвалюцыі“. Ахвяра пападала на суд „тройкі“, і людзі пасылаліся на расстрэл. Да абслугоўваньня гэтых пытаньняў паклікаліся людзі з самага падонья. Бралі праявы іх адзічалага азьвярэлага інстынкта, як праяў рэвалюцыйнае сьведамасьці, і давалі ім можнасьць рабіць усё, што ўспамагала нішчэньню і давала эфэкт тэрору. Праходзіў некаторы час, і калі азьвярэньне людзкага інстынкту пачало набліжацца да зьместу рэвалюцыі, такога пад падтасаванымі закідамі пасылалі сваю дарогаю на вынішчэньне і так у канвэрны спосаб адзін за другім на пасе рэвалюцыі, а калі і дзе ён скончыцца, аб гэтым варажыць яшчэ покуль што рана. Хіба пасьяля беспасярэдняга спатканья з спалучанымі сіламі праўдзівае дэмакратыі.

Экзэкуцыі сказанцаў адбываліся ў найдзікшы спосаб, часамі на вачах дзяцей і праходняў, і трупы пакідаліся без пахаваньня, покуль якая добрая рука не закопвала і не аберагала памяць па чалавеку ад канчатковага прафанаванья. Між іншым удаводнена на фактах, што сабакі людзкіх трупаму не чапаюць.

Кашмарныя ўражаньні прадстаўлялі выпадкі, калі каго-небудзь бралі пад дасьлед і той упорываўся ў патрэбных паказаньях. Такому

вельмі часта агалошвалі сьмяротны прыгавор. Выводзілі на экзэкуцыю. Ставілі пад расстрэл. Обак стаячых стралялі, а дасьледаемага пакідалі ў жывых. З забітага сьцягваць казалі пастрэляную і аक्रаваўленую вопратку і казалі яму ў яе пераадзягвацца і зноў варочалі ў камэру. Чалавек у працягу начы сівеў, старэў да няпазнавальнасьці, ня мог гаварыць і патрохі прыходзіў да сьведамасьці, і калі трохі варочаўся да сьведамасьці, зноў бралі на допыт і рэдка хто вытрымліваў паўтарэнне і не падпісваў таго, чаго ад ахвяры жадалі. Зразумелая рэч, што ў канцы канцоў, калі сказанец быў поўнасьцю выкарыстаны і пачынаў гаварыць недарэчнасьць, такога дастрэльвалі. Так гартавалася сталь па раману савецкага пісьменьніка Астроўскага¹²⁰. Можна сабе ўявіць, якое гэта ўражаньне рабіла на камэру, калі такі варочаўся з „Камароўкі“. Нападаў на ўсіх жах. Людзі трасьліся, як у ліхарадцы, кожны чакаў на падобнае сваей чаргі і застываў ад жудасьці чаканага і неадзоўнага.

Але вось жудасная ноч савецкага засьценка, нідзе яшчэ не апісаная ў сваім кашмарным зьмесьце, і ці знойдзе чалавек тыя словы, каб імі пераказаць зьмест жудаснасьці. Па меры падыходу змроку і заглыбленьня начы гутаркі паступова заціхаюць і пераходзяць у паўстрымлівы шэпт, і той заціхае. Моляцца многія. Спавядаюцца адзін перад другім. Сьцелюць берлагі. Загадзя ведаем, каго пусьцяць пад развалку, каля такога нейкая асьцярожнасьць. Дагаджаюць, дапамагаюць хто і чым можа. Сказаны шукае свайго іспаведніка. Шэпча яму на вуха сваю астатнюю волю, дае наказ пераказаць пры нагодзе жонцы, дзецям, знаёмым даручэнні. Каля такога зараз жа аслабняецца месца, і яму даецца магчымасьць быць толькі са сваім іспаведнікам, і калі пасья такога бывае выклік „с вешчамі“, ідзе спакойна, як на неадзоўную павіннасьць. У кожнага зьвечара думка, ці пераначуе? І падыходзіць ракавы час каля поўначы, і ўздохі ўзмагаюцца. Вуха ўхваціла недзе стук ботаў па карыдорах, і ўсё заціхла, прырасло да свайго логава і чакае. Мінуты тамлівага чаканьня. Мінуты разрастаюцца ў бесканцовасьць. Сьведамасьць падвьяецца. Стук ботаў падыходзіць. Аддых затрымліваецца. Чалавек як бы распушчаецца ў паветры, некуды як бы адлятае... стук ботаў прайшоў, лязгаюць ключы па суседзтву. Цяжкі ўздых вырываецца з грудзей. Галава робіцца алавяною і спадае на логава, па целу электрычнымі спружынамі, колючы ў пальцы, прабягае дрыгавіца. Да ран-

¹²⁰ Мікалай Астроўскі (1904—1936). Падчас Грамадзянскай вайны быў паранены, ствараў свае творы, у тым ліку й раман „Як гартавалася сталь“, быўшы прыкаваным да ложка.

ку будзе спакой, і народ засыпае, гатовы ў кожную хвіліну ўзарвацца на простыя ногі і чакаць у ацапяненні свайго лёсу.

На другі раз стук ботаў затрымаўся каля нашых дзвярэй. Усе падняліся на локцях. Выклікаюць, а то проста падыходзяць і цягнуць за нагу. Раздаецца душу раздзіраючы крык. Ахвяра ловіць кожны выступ сьцяны, ловіць суседа. Нема крычыць. Ударам рукаюці нагана ў патыліцу ахвяра прыводзіцца ў больш спакайнейшае захоўваньне, але падае і крычыць. Цяжкімі ўдарамі прыклада ўнерухомліваецца цела. Крык слабее. Цягнуць. Прыбіты выдае хрып ад выліваемай у вантробы крыві і заціхае абезуладжаны. Другі просіцца, прапануе свае паслугі. Часам экзэкуцыя адклікаецца ўладаю на месцы. Пераводзяць у другую камэру... „Сабакаю“ становіцца — праносіцца шэпт і назаўтра кожны ў страху, ці на загад чэкіста ўчорашні таварыш ня будзе сыпаць на таго, на каго пакажуць, а што будзе паказваць і сьцьвярджаць, яму гэта вытлумачаць. Так выглядалі грамадзянскія правы перад прыбыўшаю ўладаю работнікаў і сялян. Ня ўсіх ліквідуюць адразу. Дзеля сваіх меркаваньняў некаторых і выпушчаюць, або занадта беспадстаўныя выстаўлены абвінавачваньні. Такі прыносіць з сабою жах на волю. Баіцца кожнага незнаёмага. Яму па пятах ходзіць прасьлед, і гэта ўжо псыхічна надвярэджаны чалавек, і свой стан пераказвае ён іншаму, і народ упадаць пачаў паступова ў адчай і пакору неадзоўнаму. З прыходам новае ўлады адразу запанавала няпэўнасьць свайго заўтрашняга дня. Гэтым распачалася ўступная кляса для ўсяго падсавецкага жыхарства, і ўвесь змысл чалавека накіраваўся на ўвагу спазнаць загадзя, чаго ад чалавека жадаюць і чаго могуць жадаць у блізкае прышласьці, і наказам часу было папярэдзіць гэтае жаданьне і выявіць гатоўнасьць сылепа выканаць жаданьне. Аддаць усё, і для сябе ня маеш права жадаць нічога, як ня можа жадаць пад'ярэмны вол у хляве, нават калі яго вядуць на скатабойню.

У нова арганізаванья навуковыя і навучальныя ўстановы першыньства далі „авангарду рэвалюцыі“, і ўстанова павінна была дастасаватца да ўзроўню аўдыторыі, і ня толькі па інтэлектуальнаму зместу, але і па бытавому ды этычнаму. Жадаць правідловае пісьмовасьці асьцярожна: можна трафіць пад контррэвалюцыйнасьць... Навукоўцу трэба было спусьціцца да стану вуліцы і жыць катэгорыямі вуліцы.

Галоўны лекар, напрыклад, быў залежны ад паслугачкі, якая стала адказнаю перад партыяй за шпіталь, за выкараненьне буржуазных пазасталасьцяў, і такім чынам лекары павінны былі пілаваць дровы, паліць у печах і хадзіць задабрываючыся каля таварыша Мікалая, былога падмятача вуліц, які папярэдне быў ня раз крымінальна караны.

На кожным кроку страх, што могуць данесьці, і тады ахвяра пападзе ў апісваемыя абставіны, і пытаньне, ці наагул выйдзе адтуль жывою. „Развалка“ адбывалася па асабістаму погляду дзяжурнага па аперацыйным аддзеле і ці ён расстраляў дзесяць, ці адзінаццаць па аднаму ходу — гэта нікога не абыходзіла, але абыходзіла кожнага жывога чалавека. На гэтым становішчы ў Менску ў гэтую пару папісваўся са Смаленска Яркін¹²¹ — гэта на палавіну быў мажлівы¹²². Случак сэмінарыст Арцішэўскі, менскі жыд Онэфатар, паляк Піхалек і Гохмаер. Камэндант гораду Грудзінскі — той страляў у п'янай жарсьці ў сябе пры стале.

Было панаваньне дзікара і ісступленца, і жах чыхаў на душу і цела кожнага няўзброенага саветамі чалавека.

Грошы былі больш умоўным знакам, як знак абмену вартасьцямі, і падалі ў цане. У попыце быў царскі рубель, так званыя „царскія“. За іх можна было дастаць усё, і народ гэтыя грошы прыхоўваў, і ў абег пушчалася ўсё больш і больш савецкіх і так званых „керанак“. У дні найбольшага адчаю пушчаліся пагалоскі аб блізкім прыходзе манархізму, і на гэта чакаў кожны несаветчык, а нямала і саветчыкаў, і калі пачыналі курсаваць пагалоскі аб манархізьме, саветчыкі пачыналі гаварыць аб сховішчах ад саветаў, і выпадкі такія былі вельмі частымі. У адказ на пагалоскі ЧЭКА брала партыямі па сацыяльным акрэсьленьні, іх выводзілі на Камароўцы ў „расход“. На правінцыі, па малых гарадах і па мястэчках было значна гарэй, і народ зь ліку прасьледаваных уцякаў у горад і там пападаў у абставіны больш апрацаванага тэрору. Калі зьбіраліся пратэстацыйныя мітынгі супроць якога-небудзь „ворага“, народ крэп на духу і чакаў. Уважна слухаліся расказы аб змаганьнях на Поўдні супраць Саветаў.

Каля земства адбылася як бы нейкая сантымэнтальнасьць. Ліквідавалася ў іншы спосаб, з захоўваньнем шыльды. Земства было папулярна, і земства пачалі „разбудоўваць“. Земскія сярэдня навучальні павысілі да стану палітэхнік, Акадэміі, Інстытутаў і праз Управу спачатку пераказвалі свае праграмы, а потым з праграмамі і сваіх людзей, і такім станам фактычных падзей земскі элемент быў разбаўлены савец-

¹²¹ **Віктар Яркін** (1889—1937), савецкі партыйны й дзяржаўны дзеяч. З сакавіка 1918 г. быў старшынём Заходняй абласной ЧК у Смаленску. Са студзеня 1919 г. — старшыня Надзвычайнай камісіі ССРБ. З сакавіка 1919 г. — старшыня Менскага гарадскога Савету рабочых і чырвонаармейскіх дэпутатаў. У траўні 1919 г. адкамандзіраваны на чэкісцкую працу ў Паволжа.

¹²² Так у арыгінале.

кай вадою. Потым адбылося некалькі зьездаў. Запалі ўхвалы аб выдзяленьні і пераносе ў аддзельныя адумысловыя будынкі, але на гэты раз пад савецкімі шылдамі. Земскія работнікі павінны былі пайсьці на біржу працы і нанова перарэгістравацца. На руках даведак не было, і павінны былі прыняць прызначэньні... Кажны лез са шкуры і выслугоўваўся перад уладу маючымі. Сіліўся не сыягнуць на сябе прылепку „няпэўнага“. Адзін успамін аб ЧЭКА прыводзіў чалавека ў стан рабскае пакоры і з-за страху выконваў больш, як ад яго жадалася. Пры адным зьяўленьні працаўніка ЧЭКА напаўняла жудасьцю прысутных і з хуткасьцю электрычнае іскры пранасілася сярод прысутных. У кожнага былі падозраньні, што гэта прыйшоў за „ім“, і жыцьцё такога на доўгі час выводзілася з раўнавагі, а ў наступны дзень адбывалася нарастаньне гэтага стану, і так да поўвар’яцтва.

А ці хто чуў і ведаў у гэтую многапакутную хвіліну аб існаваньні БНР? З найбольшай катэгарычнасьцю трэба сьцьвердзіць, што НЕ. Народ нічога ня ведаў аб існаваньні ўраду БНР, і позіркі накіроўваў на расейскіх генэралаў, якія вялі з бальшавікамі змаганьне, і беларус лічыў расейскіх генэралаў, што яны змагаюцца за ягоную волю і вызваленьне ад іга чырвонае Масквы. Сумна аб гэтым мне гаварыць і парушаць гэтыя справы, але яшчэ сумней чытаць у крывіцкай прэсе пахвалы пройдзенаму шляху высылкам БНР на поле змаганьня за незалежнасьць Беларусі.

Нешта паважнае тварылася на Случчыне. Пад абстрактнымі канваёмі прыводзілі адтуль людзей. Шэптам расказвалі аб страшэнных расстрэлах. Затрыманых не дазвалялі лучыць зь Менскімі і зараз жа адсылалі на допыт у Смаленск і ў аддзелы ваеннага ЧЭКА, гэтак званы „Особый Отдел“.

Наступала доўгая цёмная менская ноч і такі самы шэры і пануры дзень. Чалавек ня ведаў красоты дня і прыроды. Кожны дзень прыносіў толькі смутак ад перажываньня савецкай рэчаіснасьці. Адчуваў пакінутасьць і адзіноцтва. Сонца пачало трохі падымацца. З вуснаў у вусны пераказвалася, што вырушыў на Саветы Пілсудзкі з войскам выпіраць бальшавікоў, і следам за гэтымі чуткамі ішлі жудасныя расстрэлы і паказальныя працэсы. Па гораду выклеіваліся праклямацці з папярэджаньнем стасаваньня тэрору. Тэрор набіраў на сіле і не выпускаў з сваіх крываваў рук трафіўшыя ахвяры. Палякі вялі скрытую падрыхтоўку да ўдзелу ў паходзе Пілсудзкага.

Аднаго пагоднага дня на вуліцы ў Менску, калі сонца прыгожа сьвяціла і лужы стаялі на неачышчаных ходніках, мяне затрымаў паляк

камуніст Гохмаер і пры дапамозе свайго сябра, таксама ЧЭКА, адаслаў у разведку польскага аддзелу. Далі аба мне кароткую характарыстыку. Я арыштаваны. Пабежны апрос даканаў дзяжурны польскага ЧЭКА нейкі Коженевскі ломаным польска-расейскім говарам, і мяне адаслалі пад моцным конвоем у падвал Архірэйскага Дому¹²³. Распачаўся новы этап перажыванняў. На сянняя дзіву даюся сваёй недалёкабачнасці, каб сядзець на вачах, калі па сутнасці трэба было даўно зь Менску „змывацца“.

Разьдзел восьмы

На прадвесні 1919 г. савецкія камунікаты пачалі біць трывогу аб наступе войска польскага дыктатара Пілсудзкага на Савецкую ўладу й, зразумела, у словах сваёй спецыфічнае савецкае прапагандавае ляянкі не разбіраліся. Па тону настрояў і па захаваньню відаць было, што саветам пагражае даволі паважная небяспека. Газэтныя камунікаты падавалі невыразнасць. За час вайны народ навучыўся чытаць камунікаты не па словах паведамленьняў, а па геаграфічных картах. Паносілі саветы цяжкія страты, „бралі“ па ўсяму фронту і ў Польшчы, і на Прыбалтыцы трафэі і палонных, але адыходзілі, і на іх насядалі.

Насельніцтва Беларусі не любіла палякаў. Прычыны на гэта пабежна былі чытачу прадстаўлены. У беларуса і ў паляка характары вельмі розныя: беларус любіць спакой і мэтадычнасць, цягавітасць. Паляк любіць шум, бравуру, гулянкі і на працягу гісторыі ня раз рабіў Беларускаму Народу балючыя, абражаючыя пачуцьцё вартасці крыўды. Беларус з засады не хацеў бы бачыць у сябе палякаў і зь імі мець сутычнасць, але сянняя, калі Саветы так заселі і ўсьсели на карак, то вайне Саветаў з Польшчаю насельніцтва Беларусі было рада і чакала прыходу палякаў у Менск, хаця па агульнаму зьместу пытання — было гэта няшчасьцем для беларускае справы ў цэлым. Браўся ў развагу маленькі эпизод — выбаўленьне з-пад бальшавіцкага забіваючага душу і цела

¹²³ Архірэйскі дом — будынак, які знаходзіўся на месцы цяперашняга менскага Дому афіцэраў і быў рэзыдэнцыяй менскага архірэя (адсюль назва). Акрамя таго, да рэвалюцыі ў ім размяшчаліся Менская духоўная кансысторыя, а з 1908 г. дзейнічаў царкоўна-археалагічны музэй. Падчас бальшавіцкай акупацыі Менску ў 1917—1919 гг. у Архірэйскім доме размяшчаўся мясцовы ЧК.

тэрору. Хоць найгоршае ліха, абы не бальшавікі, і нічога горшага ад бальшавікоў Беларускі Народ на працягу гісторыі ня бачыў.

У савецкіх колах неспакой. Пачалі здарацца напады на аддзельных урадоўцаў і іх мардаваньні. Гарэлі савецкія на тую пару вельмі слабенькія склады. Былі аварыі на чыгунцы. Саветы адчулі супроць сябе акцыю і адказалі на гэта яшчэ больш узможаным тэрорам.

Адбываліся ў горадзе пратэстуючыя дэманстрацыі. Ладзіліся мітынгі, і народ бачыў прычыны на гэты крык — насядаюць, значыць, палякі. Аднаго разу ў Менскі Архірэіскі Дом нагналі шмат народу з Наваградка, Слуцка, з-пад Баранавіч. Стала вельмі цесна. Шмат заможных сялянаў і наагул сельскае беднаты і работнікаў. Насьпех сартуюцца па праступнасці. Трыбунал засядае ў карыдорах. Каго адводзяць набок. Тыя ў пакоры лёсу не адчуваюць, што гэта ўжо сьмяротны прыгавор, частку на транспарт у Смаленск, частка ў вайсковы трыбунал, большыня пазастаецца на мейсцы. Цесната страшнейшая. Агульным звалам жывуць жанчыны і мужчыны. Наганяюць шмат маладых палякаў. Каравул нясуць пераважна латышы. Развадзяшчы Тумас робіць вельмі мілае ўражаньне. Заводзім знаёмства. Матурыст з-пад Рыгі, сябра партыі. Па ягоных словах, прабіраецца бліжэй дому. Аднаго разу перад зьменаю прапануе мне зайсьці на маё памяшканьне і што я маю перадаць. Даю асьцярожна даручэньне нявіннага характару, выконвае і вельмі часта прапануе паслугі. Адпадае падазронасьць у „падсідцы“. Карыстаюся, але вельмі ўважліва. Уступае часта ў гутарку. Кажэ, што большыню з нас паліквідуюць. У партыі неспакой наступае палякаў і падымаецца пытаньне аб падрыхтоўцы да эвакуацыі. Дараджвае быць уважлівым. Аднаго разу ўначы прыгналі некалькі сем'яў, злоўленых з фальшывымі дакумэнтамі пры ўсілаваньні дастацца на другі бок нейкае запрэтнае зоны. Пасярод іх выдзялялася адна сям'я: маці ў каракулевым манто, двое дзяцей, муж. Усе надзвычай старанна апрануты. Уражаньне заможнае інтэлігенцыі. Трыбунал прыслаў аднаго ў кожанцы і той з наганам у руках даконваў перагляд. Сям'ю гэтую адвялі на бок. Па целу ў кожнага з нас прайшоў шарош¹²⁴. Тыя нічога не разумелі. З аддалі сачылі за гэтаю працэдураю некалькі кітайцаў. Падышлі пад адстаўленых і доўга ўглядаліся ў твар. Шчупалі манто. Адзін пашоў пад самы твар жанчыны і пацягнуў за бараду. Рот адчы-

¹²⁴ Шарош — рыхлы, губчаты лёд, які ўзьнікае з унутрыводнага лёду, што ўсплывае на паверхню вадаёму перад ледаставам. Сказ мае значэньне „мароз пайшоў па скуры“.

ніўся і заблішчэла некалькі залатых каронак. „Трыбунал“ вышаў. Празь некалькі хвілін прышоў развод. Тумас і кітайцы павялі адстаўленых. Скончана. Рэчы іх неслі ў кожанках і на хаду гладзілі па прыгожай шкуранай паверхні некалькіх маленькіх аздобных чамаданаў. Нэрвы ўжо неяк трохі прытупіліся і рэагавалі слабей. Вечарамі ў камэрах падымаліся споры на палітычныя тэмы. Умешваліся канвайры. Дэбатаваліся пытаньні аб правых і левых. Пасьля толькі даведаўся, што гэта была правакацыйная інсцэніроўка, каб арыентавацца ў напрамках думаньня. Спосабам сартыровак змылена чуйнасьць увагі экзэкуцыі, і каго павялі на „развалку“, было трудна арыентавацца, за выняткам „адстаўленых“.

Аднаго разу глыбокаю начою прывялі ў нашу камэру доктара Скрабін-Шышлоўскага. Мы былі зь ім знаёмы па працы ў Чырвоным Крыжы зараз жа пасьля прыходу бальшавікоў. Прыехаў ён разам з дэлегатам доктарам Маскоўскага Чырвонага Крыжа Паземскім, і абодва, як камуністы, павінны былі заняцца арганізацыяй савецкага саюзу мэдработнікаў (пасьля выясьнілася, што, як палякі, прасоўваліся ў Польшчу). Страшэнна сьвірэпа ўзяліся да свайго даручэньня, асабліва Скрабін-Шышлоўскі. Леглі разам на голых нарах. Расказаў аб працы ў Сыбіру, на Ўрале. Вельмі падрабязна апісаў ліквідацыю сям’і Мікалая Другога. Па некалькіх днёх паказаў запісную кніжку цара. Пісьмо круленькімі жаночымі літарамі, вельмі выразнае. У Скрабіна і бялізна з царскімі манаграмамі. Наведвала Скрабіна маладая прыгожая жанчына. Скрабін кажа — былая опэрная маскоўская, цяпер ягоная жонка. За што пасаджаны, Скрабін гаворыць невыразна. Наведваюць яго відныя нейкія камуністы і вядуць кароткія гутаркі. Скрабін робіцца штораз больш сумным. Скрабін з самым дакладным спосабам расказвае аб спробах выкраданьня царскай сям’і. Скрабін у курсе спраў уцечкі аднае дачкі цара з каравульным чэскім ахвіцэрам. Скрабін безумоўна блізка стаяў да справы мардаваньня царскае сям’і. Скрабін на поўдні браў удзел у акцыі супраць Махно¹²⁵, і там галаварэзны аддзел узначалівала нейкая Маруся-Курноск. Гэта была садыстка з выраднёнымі праявамі сэксуальнасьці. З расказаў веяла нечуванымі па дзікасьці жудасьцямі, і гэта павінен быў Скрабін назіраць і ў гэтым самому браць удзел. Былі, якія гэтыя расказы дапаўнялі. Значыць, Скрабін гаворыць аб здарэньнях, меўшых у тагачасных абставінах мей-

¹²⁵ **Нэстар Махно** (1889—1934), украінскі палітычны дзеяч, адзін з кіраўнікоў анархісцка-сялянскага паўстанцкага руху ва Ўкраіне ў 1918—1921 гг.

сца. Тумас, нам ужо знаёмы каравульны начальнік, адводзіць нас некалькі чалавек на бок і кажа:

— Хлопцы, асьцярожна са Скрабіным, ён як лекар у Екацярынбурзе аглядаў памардаваных з царскай фаміліі, пакраў адабраныя ад забітых каштоўнасьці і ўцёк. Апазналі, і адбудзецца над ім суд, але здаецца выцерабіцца, сам ён з Лодзі паляк, шавец, ротны фэльчар у сьбірскім палку. Дыплём лекара крадзены ад сьбірскага замардованага лекара Скрабіна, а сам толькі Шышлоўскі.

Зразумелая рэч, мы насыдэражыліся. Скрабін увесь час трымаўся каля мяне, відаць было, што плянуе перабрацца ў Польшчу, але на камуністычную працу.

Аднаго пагоднага дня наш каравульны начальнік Тумас сядзеў каля расчыненага вакна. Пачынала ласкава сьвяціць сонца ў раннім прабудзе вясны. Тумас быў заняты сваімі думкамі. З сумкі даставаў рэчы і іх разглядаў. Тумас, відаць, забыўся, дзе ён і што на вачах арыштаваных. На тую пару каля яго нікога не было. Адзін з праходзячых зазірнуў на калені Тумаса, скрывіўся, падышоў пад нары да нас і шэптам сказаў:

— Гляньце, што робіць Тумас?

Асьцярожна, каб не сплашыць, прайшлі і зазірнулі: Тумас чысьціў аб палу шыняля залатыя каронкі з зубоў, а на сумцы ляжалі сяржкі. Мы пазналі. А трохі пазней каравульны кітаец прышоў на развод і на яго нейкай паўвайскавай куртцы быў каракулевы каўнер, нязграбна прышыты з распоранага рукава.

Маладых палякаў наганялі штораз больш. Затрымліваліся коратка, і іх некуды пераганялі. Па вуліцы маршыравалі аддзельныя ваенныя падразьдзелы і сьпявалі свае песьні. Прыгожа выглядалі палякі-камуністы, да нельга сьмешна ішлі кітайцы і нешта гнусавы вылі. Вечарэла аднае пары і пачынаўся прымаразак. Палякі ішлі вуліцаю і сьпявалі „На бу...“¹²⁶. Ад аддзелу аддзяліўся адзін малады, відаць, камандзір, падышоў пад акно і на ўсё горла выкрыкваў лаянкаў на сідзячых пры вакне арыштаваных палякаў, і з вуснаў лілася найгоршая расейска-польская пахабшчына. Людзі прыльнулі. Раптам кароткі акрык па камэры — адысьці — пры вакне затрымаліся толькі двух. Былі паміж сабою, відаць, знаёмыя з тым, які на вуліцы. Паміж лаянкаю былі кінуты два словы сьцішаным голасам: „Дзісь в ноцы...“¹²⁷

¹²⁶ Шматкроп'е ў арыгінале.

¹²⁷ „Дзісь в ноцы“ (польск. *Dziś w nocy*) — сёньня ўначы.

Гаворачы, адскочыў ад вакна, пракрычаў яшчэ некалькі слоў бруднае лаянкі пад адрасам палякаў у арышце і далучыўся да паволі адыходзячага аддзела. Аддзел узьбіраўся на гару і зьнік з вока. Наступіла ноч. Каравул палічыў каля поўначы ногі на нарах. Была зьмена варты, і абяздолены народ спаў трывожным сном. У кутку карыдора нясьліся паўстрыманья шэпты. Там групамі трымаліся і сем'і, і тыя, якія імкнуліся стварыць сем'і. Законы жыцця прабіваліся і скрозь жудаснасьць астрожнае рэчаіснасьці, якая на тую пару для многіх стварала спрыяючыя абставіны рэалізацыі. На гэта не зваччалася ўвагі, і нікому да гэтага не было дзела, апрача зацікаўленых.

Ужо і шэпты заціхлі, каля мяне празь некалькі чалавек ціхая гутарка і рухі. Падымаецца адзін, падыходзіць да вакна. Пасма сьвежага паветра змусіла сьпяшчых падбіраць голыя ногі і курчыцца. Цень каля вакна парывіста зрабіла некалькі рухаў і апынілася на другім баку крат, за ім палез другі. Мітусяніна. Чуецца стогн. Другі за кратамі. Пабег. Усе чуюць, але ўдаюць сплючых. Ляжаць даўжэй звычай. Урываецца каравул і паднімае бегатню і лаянку. Падымаюцца арыштанты і ўзіраюцца ў вакно. Краты рассунуты. На прутах кроў і кавалкі скуры. Прыпомнілася, як сілай выцягвалі другога. Відаць, было яму вузка. Першы быў танчэйшы. Каравул абастрылі. Тумас расказваў, што ў гэтую ноч панадворны каравул нясьлі палякі і ўцяклі разам з арыштантамі. Тумас засьмяяўся. Праходзячы, толькі адзначыў:

— А вы ўсё чакаеце і дачакаецеся.

Было Вялікадне 1919 г., і ня памятаю, ці гэта было разам і ў кагалікоў, і ў праваслаўных. У аднае камэры жанчыны ладзілі багаслужбу. Пасярод запрошаных быў і я. Службу чытала адна жанчына, і папольску, і па-латыні. Народ стаяў, слухаў і плакаў. Каравульны начальнік перашкодаў не рабіў і наказаў варце захоўваць парадак і спакой. Служба скончылася. Жанчыны раздалі атрыманыя з гораду падарункі. Сьвята скончылася, але ня скончыліся празь некалькі дзён наступствы, а народ усё прыбываў і прыбываў, асабліва са Случчыны. Разу аднаго на карыдоры зьявілася рослая спакойная фігура. Называлі — Булгак¹²⁸. Адставілі на бок. Значыць — развалка, але не. Прыйшлі камісары, ветліва аб нечым гутараць. Выймаюць дакумэнты, спраўджва-

¹²⁸ Магчыма, гаворка ідзе пра **Юр'я Булгака**, слуцкага абшарніка, польска-беларускага палітычнага й грамадзкага дзеяча, сябра Польскай рады Менскай зямлі, які ў 1917—1918 гг. падтрымліваў кантакты зь беларускім нацыянальным рухам.

юць. Гэта была сясія трыбуналу. Увялі некалькі сялян, нешта тлума-чаць. Мы стаім. Ня можам зразумець зместу: адставілі і не выво-дзяць. Камісары адыходзяць на бок. Шэпчуцца, варочаюцца і адзін агалошвае:

— Крестьянские комитеты за Вас ручаются и принимают вас на поруки. Вы свободны. Вас выручили вот эти документы. Наврали и вышло недоразумение.

Булгаку выносілі з каравульнага памяшканьня ягонья рэчы. Бул-гак цалаваўся зь сялянамі. Адзін маленькага ўзросту прычытваў за кожным словам:

— А паночак, а мой ты даражэнькі.

— *Нет теперь панов*, — зарэплікаваў у кожанцы, — *все теперь товарищи*.

— *Але, таварышчы*, — залепятаваў маленькі наш селянін. Пахва-таў рэчы й, уляпіўшыся за руку Булгаку, пайшлі да выхаду.

Аднаго пахмурнага дня вечарэла, калі ў наш аддзел прывялі нова-га. Углядаюся. Пазнаю. Стары знаёмы Мамонька. Захоўваецца нэрво-ва. Не разьведаўшы сытуацыі, прапануе ўцечку й, калі трэба, напад на каравул, выкладае недарэчнасьць, што ў горадзе ёсьць цэлыя аддзелы, якія гатовы падняць паўстаньне і выбіць бальшавікоў. Слухаю і не ра-зумею. Паўстае пытаньне, ці правакацыя, ці вар'яцтва? Перад паверкаю прышоў адзін у кожанцы, адчытаў па сьпіску, загадаў пастроіцца. Вусь-цішна, але на „развалку“ не заносіцца. Усе тут, хто быў на велікодным багаслужэньні. Нехта ўсіх перапісаў. Да Мамонькі зьвярнуўся з усмехам.

— А вам, гражданин, удрать от нас не придется.

Нас пастроілі па чатыры ў рад і пад суроваю аховаю павялі на двор. Там стаялі браневікі. Конныя, шмат пешай паліцыі, і пад вінтоўкамі „на руку“ павялі па гораду. Вялі галоўнымі вуліцамі. Народу было ўсюды поўна. На нас крычалі. Зларэчылі. Пішчалі нешта падрасткі і пераваж-на жыды. Конныя патрулявалі і ўзад, і ўперад. Мерна расчынліся ва-роты знаёмага Менскага турэмнага замку¹²⁹, і мы ўжо ў панадворку пад старымі скляпеньнямі. І колькі яны, гэтыя муры, маглі нам расказаць аб людзкім горы і смутку. Колькі тут зломлена жыцьцяў і толькі за тое, што ахвяры жадалі толькі другому добрага? Фармальнасьць тая самая, як і за старых часаў. Відасьць тая самая людзі. Некалі тут быў сьлыны надзірацель Дожджык, бацька і сын. Палітычныя аб іх успаміналі як аб

¹²⁹ „Менскі турэмны замак“. Маецца на ўвазе **Пішчалаўскі замак** — сень-няшняя турма на вуліцы Валадарскага.

наилепшых прыяцелях у гэтай нядолі. Уводзяць у канцылярыю. Мамонькі паміж намі не было.

Прыпамінаецца мне — Мамонька калі-некалі разьяжджаў ад сваяй вайскавай часткі, здаецца, тэлеграфнай роты, і бараніў „дэмакратыю“. Дрэннага за гэтым чалавекам нічога не было, але страшная плыткасьць у сьветапоглядзе. Неадзоўная Мамонькаўская эксцэнтрычнасьць і непастаянства. Мамонька сябра БНР, і якім чудам ён трапіў у падвал Архірэйскага Дома, я так і ня ведаю¹³⁰. Кажуць, што ў Саветах загінуў¹³¹.

Пры аглядзе ў мяне пад падклейкаю ў боце знайшлі грошы. Спусьцілі нас у падвал каля кухні. Выхад акна быў на турэмны панадворак. Чуць можна было разабраць у паўзмроку памер камэры. Надзірацель загадваў падсунуцца і даць нам мейсца для сьпаньня. Людзі загад выконвалі вельмі неахвотна. Камэра гэта была крымінальных па „мокраму дзелу“. Рабаўнікі і забойцы. Мы леглі і некаторыя заснулі. Мая сумка з запасамі хлеба ўначы апынілася ў „парашцы“. На раніцу выгналі нас на спацэр. Гэта было ў першы раз за некалькі месяцаў пасля арышту. Давалі гарачую ваду з кухні. Кармілі раз на дзень нейкаю палбою¹³² то з селядцамі, то з дохлаю канінаю, але „прызнаваю“ (ветагляд). Рэжым „крыла“ быў жудасны, як для самых цяжкіх сказанцаў. Кухня нам пачала дагаджаць, надзірацелі выяўлялі пашану і ветлівасьць: самі баяліся нарвацца на камісара. Прабылі мы так некалькі дзён. Аднаго разу паставы вонкавага каравулу паведаміў нас праз крыты, што націраюць палякі, у горадзе распачалася эвакуацыя і шыкуецца

¹³⁰ Таксама цяжка сказаць, як Язэпу Мамоньку ўдалося гэтым разам выйсьці з турмы. Ва ўсялякім разе, у ліку асобаў, узятых бальшавікамі ў заклад і вывезеных у Смаленск, яго пасьля не аказалася. У той жа самы час 19 верасьня, праз 11 дзён пасьля ўзяцця Менску палякамі, Язэп Мамонька ўваходзіў у склад дэлегацыі сэньёрэн-канвэнту Рады БНР, якая вітала на адмысловым прыёме кіраўніка польскай дзяржавы Юзафа Пілсудзкага, які наведваў тымі днямі Менск.

¹³¹ Язэп Мамонька сапраўды загінуў у савецкіх лягерах, але значна пазьней — 10 верасьня 1937 г. Перад гэтым ён яшчэ неаднаразова арыштоўваўся савецкімі й польскімі ўладамі, пасьпеў пачаргова папрацаваць у Коўне, Менску, зноў у Коўне, Празе, Вільні, Рызе. У верасьні 1928 г. прыехаў з Латвіі ў СССР, дзе адразу ж на першай чыгуначнай станцыі быў арыштаваны й больш на волю ня выйшаў.

¹³² Палба (полба) — пшанічная каша.

разгрузка турмы. Хто быў за ваенным трыбуналам — усіх расстралялі. Жудасна было слухаць. Чакаем. Перавялі на вышэйшы паверх. Відаць, адбываецца сартаваньне. Няма крымінальных. Уначы жудасныя сцэны вывазу на расстрэлы. Абразкі тыповыя. Паўтарацца ня буду. Даакола жудасьць. Нэрвы не вытрымліваюць. Некаторыя, лежачы на нарах, плачуць гадзінамі. Многа хто ўпаў у рэлігійны экстаз. Людзі таюць на вачах. Надыходзіць ноч і жах, як туман, халадзіць душу і цела. Прыходзяць з допытаў і людзі гадзінамі нічога і ні з кім не гавораць, не ядуць, толькі вельмі часта п'юць ваду. Кароткімі выразамі схватываюць нашыя людзі на ляту інфармацыю аб падзеях. Горад эвакууюцца. Вывозяць архівы. Гарнізоны выступілі на фронт. Расстрэлы штоноч. З нашага крыла нікога не чапаюць. На гэта розныя варожкі. Найбольшы рух выяўляюць маладыя палякі і жыды. Забываюцца аб жудасьці становішча. Навязалі кантакт з вонкавым каравулам праз кухню. Пасылаюць эмаляванае начынне і празь некаторы час варочаецца. Мочаць і выплывае хімічны алавік: пішучь аб эвакуацыі і тэроры. Жудасьць узмагаецца. Варожаць, што перастраляюць пры адыходзе. Пацвярджаецца прыкладамі. На ўсіх, слухаючы гэтыя выснавы, нападае ліхаманкавы азноб. Людзі трасуцца. Ядуць вельмі мала.

Аднае начы ў карыдоры велізарны рух. Поўна ўзброеных. Прымаюць нас па некалькі асоб і вядуць у канцылярыю. Там ужо поўна народу з другіх камэр. Праносіцца жажлівая думка... Некаторыя ў гістэрыі ўжо валяюцца на падлозе. Іх таўкуць нагамі і прыкладамі. Звычайная гісторыя перад расстрэламі. Канцылярыя выдае канваіру дакумэнты. Выклікаецца мая фамілія. Памылка: Сабалеўскі нейкі начальнік, які прымае арыштантаў. Сытуацыя невядомая. Пасьпяхова ўсё афармляецца, выдаюцца канваіру грошы і дакумэнты. Прачынаецца нейкая надзея. На расстрэл фармальнасьці карацейшыя. Строяць пад сцяпеньнямі брамы. Сьмяротная ціша. Людзі застылі. Мімаходам праходзіць нехта ў паўцені слабага фанара. Кідае паўшэптам:

— Ня бойсь, вываз і зараз, — і пачаў падаваць некаму распараджэньні. Нас пачалі выводзіць за браму. Пастроілі па шасьпёх. Пракрычалі:

— Ісьці ціха, не азірацца, не адставаць. Пры папытцы ўцякаць — страляць без папярэджаньня.

Вялі на дол. На расстрэл уверх. Надзея расьце. Вось і вакзал. Цягнік з пасажырскіх вагонаў. Вывозяць. Ноч. Устрымліваньня акрыкі. Вагон за кратамі. Пачуцьце радасьці. Жыцьцё на гэты раз уратована. Адчуваем, што збіраецца яшчэ больш народу. Запанавала ціша. Марозна.

Распальваецца печ. Цяпло на душы і на целе. Выплыў месяц і асьвяціў зямлю. Некаторыя сунуліся да акна. Пачуўся зь цемры вагона акрык:

— Не шевелись: стрелять буду.

Усе застылі на сваіх мейсцах. Каравульныя абышлі вагон. Разьвітаньне. У кожанках адчыталі наказ, як трымацца ў часе падарожжа. Цягнік рушыў. Мінулі запасовыя торы. Вяжджаем у напрамку Бабруйска. Чаму не на Барысаў? Узышло сонца. Углядаемся ў твары. Бальшыня незнаёмых. Дзіўнае ўражаньне прадстаўляе адзін высокі прыстойны чалавек у фракку. Каўнера ў кашулі не было, і грудзіна завешана хустачкаю. Настрой падняўся. Пачалі жартаваць. Канваір паляк, камуніст з Сыбіру, словаохотлівы. Адчуваем як бы нармальныя пасажыры. Пытаемся аб сваім лёсе. Сатаварышч у фракку ўваходзіць з канвойным начальнікам у гутаркі, потым таямніча разглядаюць паперы. Каравульны пратэстуе, што пісаць не дазволіць. Фрачны пан паўшэптам гаворыць, што мы ўсе закладнікі. Але тут і рускія, і палякі, і жыды, і сяляне. Пані Сіпайлава вядзе патранат. Спаткалася са сваімі гасьцямі. Спраўляла Вялікадне. Прыходзілі госьці, і іх назад не выпушчалі. Усіх арыштавалі і цяпер вывозяць амаль усіх. Некаторых, прыпушчаюць, або выпусьцілі, або пастралілі. У савецкай рэчаіснасьці ўсё магчымае.

Былі на пастоі ў Бабруйску, Жлобіне, на адной станцыі падалі ў вагон цэлыя кашы ежы. Сіпайлава з усмехам сказала.

— Юж ведзон!¹³³

Ехалі з пастоямі на больших вакзалах. Затрымлівалі на бочных торах, і мы не маглі праз вокны нікога бачыць. На раніцу другога дня выехалі на Маскоўскі шлях, і з буфэту падалі нам даволі такі добры абед. Плаціла наша агульная каса, але па тону было відаць, што буфэт быў паведамлены загадзя. Колькі нас прыехала — мы ня ведалі. Вось і Смаленск. Начавалі ў вагонах. Узышло сонца. Паказалі перасельную турму недалёка вакзала. Пад касымі прамянямі вясяньняга ўвасходзячага сонца выглядала прыгожа. Добра, што так сталася. Людзі былі вясёлы. Жартавалі. Выпушчалі па трох на двор мыцца. Начальнік пагадзіўся пад кругавую паруку. Уцякаць ад такога дабрадзейства ніхто і ня думаў. Лепшага ў нашых абставінах і жадаць не прыходзілася. Адчыняўся нам рай. Жудасьць пазасталася вельмі недзе далёка.

Перасельная турма аказалася вельмі старою і да нельга забруджанаю. Але гэта быў рай параўнальна зь Менскімі этапамі. Спацэр быў вольны і прадоўжны. Людзі пачалі папраўляцца. Зьявіўся апэтыт. Хут-

¹³³ Юж ведзон (польск. *już wiedzą*) — ужо ведаюць.

ка наладзілася помач з горада. Прыносілі даволі многа, не галадалі, хаця хто сядзеў на „казённых“, было таму цяжка. Камэра была прасторная, але страшэнна шмат было плюскваў¹³⁴. Вечарам хадзілі тысячамі. Парылі. Душылі і шчыльнай. Спалі на падлозе, і паход з-пад нараў душылі па чарзе. Людзі маглі спаць і ў самых настойлівых атаках. Прадукты дзяліліся на кампаніі. Я быў у кампаніі Чайкоўскага, Фальскага¹³⁵, Вярыгі, Др. Чарноцкага, Валовіча і кс. Мукермана¹³⁶ зь Нямецчыны. Нам хапала. Бяда была з Валовічам з Барысава, былы абшарнік. Акрамя ежы, на сьвеце нічога ня ведаў. Яму заўсёды было мала. Нарэшце „вуяшэк“¹³⁷ ня вытрымаў і ўначы дабраўся да „крэдэнса“¹³⁸ і значную частку выеў. На раніцу быў скандал. Стары заікаўся ў сваіх тлумачэньнях.

Смаленск — гэта цэлая галерэя цікавых партрэтаў, многія зь іх як жывыя стаяць перад вачыма і некалі іх апішу ў самастойным разьдзе-

¹³⁴ Плюсква (ад польск. *pluskwa*) — клоп.

¹³⁵ **Усевалад Фальскі** (1886 ці 1887 — ?), беларускі нацыянальны дзеяч, актор, адзін з арганізатараў беларускага прафэсійнага тэатру. Старшыня Першага беларускага таварыства драмы й камедыі. У першым урадзе ССРБ — міністар замежных справаў. У 1919 г. арыштаваны бальшавікамі, вывезены ў Смаленск. У верасьні 1921 г. арыштаваны паўторна, асуджаны да расстрэлу, потым замененага турэмным зьнявольнем. Вызвалены ў 1923 г. З 1925 г. жыў у Кіеве. Далейшы лёс невядомы.

¹³⁶ **Фрыдрых Мукерман (Muckerman)** (1883—1946), нямецкі каталіцкі сьвятар, тэоляг, публіцыст, пісьменьнік і грамадзкі дзеяч. Езуіт. У 1914—1919 гг. быў вайсковым капэлянам у нямецкай арміі й апынуўся на тэрыторыі Беларусі (Баранавічы, Слонім). У снежні 1918 г. быў у Вільні, не адступіў зь яе разам зь нямецкімі войскамі й працягваў душпастырскую працу. У лютым 1919 г. арыштаваны бальшавікамі й зьняволены ў Менску. Пасьля пачатку польскага наступу дэпартаваны ў Бабруйск, а затым у Смаленск. Дзякуючы намаганьням польскіх уладаў уключаны ў спіс асобаў, прызначаных да абмену з Польшчай, у лістападзе 1919 г. прыехаў у Польшчу, адкуль перабраўся ў Нямецчыну. Пасьля прыходу да ўлады Гітлера выказваўся супраць нацыстаў, мусіў эміграваць у Галяндыю, а затым у Францыю. Пасьля нямецкай акупацыі Францыі перасьледаваўся гестапа, нелегальна перабраўся ў Швайцарыю, дзе й памёр. Пакінуў успаміны „Ў бальшавіцкай няволі“, якія выйшлі ў тым ліку й па-польску: Muckerman F., *ks. W bolszewickiej niewoli*. Wilno, 1922.

¹³⁷ Вуяшэк (ад польск. *wujaszek*) — дзядзечка.

¹³⁸ Крэдэнс (ад польск. *kredens*) — буфэт.

ле. Трохі пачакаўшы, нас перавялі ў Малахавыя Вароты¹³⁹ ў катаржанскую турму. Там нам было зусім добра, і не маглі нахваліцца на сваё жыццё. На расстрэлы тут бралі толькі рэцыдывістых крымінальных па трэцім судзімасці. Наш аддзел лічыўся за Менскам, і рэха менскіх падзей да нас не далятала. Паміж намі аказаўся польскі працаўнік разведкі, які паступіў у камуністычную партыю, але засыпаўся: трафіў на правакатара і паказаў, дзе ў яго захованы пароль арганізацыі. Арыштавалі. Распаролі каўнер і выкрылі. Вялі на ліквідацыю, а канвой трафіў у наш аддзел у Менск, і яго разам вывезлі. Катэцкі было яго прозьвішча. Чаму так сталася, ён ня ведае. Звычайна такіх ліквідавалі адразу.

У Смаленскай турме была даволі добрая бібліятэка. Многа чыталі. Кожны дзень былі газеты. Чыталі лекцыі па чарзе. Асабліва многа зрабіў для ўтрыманьня псыхічнае раўнавагі кс. Мукерман. Пазнаёміліся з крыміналістамі паслугачамі. Шмат было палякаў, і прась іх дабывалі патрэбнае. Стражнікі былі старымі з часоў царату. Грошы рабілі ўсё, ішоў гандаль на кожную вартасцёвую рэч.

Газеты падавалі прабег Вэрсальскае канфэрэнцыі¹⁴⁰. Ксёндз Мукерман быў гарачым нямецкім патрыётам і з абурэньнем чытаў пастановы трактата адносна граніц і кантрыбуцыі. Палякі расьцілі прэтэнзіі на Смаленск. Салідарнасьць наша пачала раскладацца. Я як беларус ня мог пагадзіцца з прэтэнзіямі палякаў. Трохі мякчэйшую пазыцыю займаў адвакат Керсноўскі з Наваградку і да некаторае граніцы гатоў быў узнаць права беларусаў. Затое з Баранавіч Лопат і слухаць не хацеў аб Беларусі, лічучы нас штучным творам расейскае палітыкі. Споры не сьціхалі і скончыліся тым, што мы спачылі па „нацыях“, але камунальны лад захоўваўся. Пані Васілеўская з гораду нам усім падавала мацярынскую дапамогу. Фактычна мы ўсе былі на ўтрыманьні польскага камітэту, і каля варот турмы харчаваньне падавалася ў вёдра. Не рабілася ніякае розьніцы паміж прыбылымі зь Менску. Былі сярод нас і нялічныя жыды. Пры гэтай нагодзе складаю шчырую падзяку польскаму камітэту ў Смаленску. Дапраўды рэдкая на час галадухі была помач. Гэта падтрымала людзей і на духу, і на целе. Пачалі людзі чы-

¹³⁹ **Малахавыя (Малахаўскія) Вароты** — назва адной з праязных вежаў у старажытнай сьцяне крэпасці Смаленску. Дарога прась іх вяла на Кіеў. Да сёньняшняга дня не захавалася.

¹⁴⁰ **Вэрсальская канфэрэнцыя** праходзіла ў Парыжы з 18 студзеня 1919 г. па 21 студзеня 1920 г. На ёй вырашаліся пытаньні пасьяваеннага ўладкаваньня сьвету.

таць, дыскутаваць, вясці спрэчкі па прачытанаму. На ксяндза Мукермана вялікае ўражаньне рабіла чытаная ўтолас „Вайна і мір“ Талстога.

Дысананс увялі прыгнаньня камуністы. Гэта былі так званыя „шкурнікі“: запісваліся ў партыю. Пераважна ніжэйшыя службоўцы даконвалі функцыі найчасьцей пры гаспадарчых установах, ціснулі з чалавека астатняе. Некаторыя мелі партыйныя заслугі. Раптам загад па партыі: на добраахвотніка ў парадку партыйнае дысцыпліны, яны назад і пачалі некаторыя тлумачыцца, што яны кандыдаты, або што ня могуць, і іх зараз жа па партыйнай лініі пад суд, пазбавілі білетаў і пераказалі Рэв.-Ваен. Трыбуналу. Пагражаў расстрэл. Гэта была яшчэ адна катэгорыя подлага людзкага адсёву, і гадка было іх бачыць псярод сябе.

Пачалі нашыя людзі праўдамі і няпраўдамі вылазіць з турмы. Рабілася так: прасілі праз уплывовыя чыньнікі аб пераказу справы зь Менску ў індывідуальным парадку ў кампэтэнцыю Смаленскага Асобага Аддзелу. Дакумэнты абвінавачваньня на многіх былі ў Менску. Разьбіралі справы завочна, і па большай частцы звальненьнем.

Лёс мне на гэты раз можа ў соты раз спрыяў: удалося дабіцца ў Менску ордэра на звальненьне зь дзясяткамі пячацяў і пастаноў. Важна было, каб Смаленск не зажадаў праверкі. Выбіраўся час найбольшае загрузкі ў Смаленскіх установах, і падалі на зацьверджаньне. Мяне папярэдзілі аб захадах. Праходзілі дні страшэннага напружанага стану. А ці ўдасца номэр? Аднаго дня перад паверкаю выклікаюць — „домой“. Гэта было ў чэрвені 1919 г. Пахаладзела ў сэрцы. Зьбіраюся. Нэрвовыя дрыгавіцы. Трымаюся з усіх сілаў, каб ня выдаць стану непакою. Канцылярыя афармляе. Туманам засьцілаюцца вочы. Пропуск у руках, але трэба ісьці на афармленьне ў перасыльную турму. Іду за браму і ня веру. Спатыкаюць два маладых каля брамы, на адлегласьць называюць мяне па фаміліі і адыходзяць, а я іх ня ведаю. Адна яшчэ фармальнасьць: забраць дакумэнты зь перасыльнае турмы. Там ужо ўсё закрыта. Турма скончыла працу. Са мною абыходзяцца як з чалавекам, іду па карыдорам да дзяжурнага інспэктара. Дакладваюць. Выслухоўвае. Кажэ, што ня мае права залагодзіць. Чакаць трэба на камісара да заўтра. Дараджае другі залагодзіць. Ідзем у канцылярыю. Вымае нейкія паперы. Чытае, а мне здаецца, што поўны правал — усміхаецца. Пытае, куды праходнае выпісваць. На твары абратная ўсьмешка — *в Мінск, гаворыце, дело хорошее, а только доедете ли до Минска, смотрите в оба*. Праходная напісана. Бяру, а рукі дрыжаць. Інспэктар весела трасе руку і жадае ўсяго найлепшага. Я за брамаю.

— *І чаго мяне чэрці панесьлі?* — праносілася ў галаве. — *Хай бы турма згарэла, трэба было ўцякаць без прахаднога.*

І як бы хто гнаў мяне ў плечы.

Стражнік, які мяне выклікаў з камэры, быў свой чалавек, і ён жа вывеў мяне за браму. Калі я потым спаткаўся са знаёмымі па турме, расказвалі, што хутка выясьнілася „памылка“. Некаму вельмі было з гэтае справы непрыемна. Я ўжо быў за гарамі, і ў Менск адразу не паехаў, і на гэта трэба было ўжыць цэлы радходаў і маскіровак. Зайшоў у наш турэмны смаленскі патранат. Гэта быў польскі камітэт пры Чырвоным Крыжы. Падзякаваў за апеку. Прапанавалі мне дапамогу на дарогу. Меў некалькі толькі ў кішэні капеек. Падзякаваў — і я за Смаленскам. Гэта была каштоўная падарож. Палякі наступалі. Менск мяне страшыў, прабіраўся сабачымі дарогамі. Унікаў спатканьняў. Тэрор быў самы страшны, і стралялі з аднаго падозраньня. Там трохі далей начамі пападаю ў Налібоцкую Пушчу. Пераказваюць знаёмыя, што ноч, то далей. Палякі націраюць¹⁴¹ на Менск. Я ўжо ў тылу ў польскіх войскаў. Па дарозе прыйшлося пабачыць многа прыкрых абразкоў. Бяда, калі зарванаму¹⁴² чалавеку ў рукі падзе зброя і ён захварэе на манію права вырашэньня лёсу чалавека. Этап мой быў са Смаленска назад на волю празь Менск, Стоўпцы, Налібокi, Любчу, Наваградак, Ліду, Ваўкавыск, Баранавічы, і зноў я ў Менску. Бальшавікі ў сумным успаміне. Сілюся наведаць старыя мейсцы жаху. Абышоў многае. Лес Камароўкі быў ціхі і страшэнна брудны. Відаць былі насыпкі сьвежай зямлі. У раздум'і над імі ўспаміналіся расказы і тых, якія вярнуліся пасля дэманстрацыйнага расстрэлу. Паставілі над магілаю аднаго разу ў адных кальсонах некалькі чалавек. Мароз быў больш 15 градусаў. Туманіла. Раптам двое „ў ногі“. Далі залп па іх у туман, а тым часам яшчэ двое ў замешцы ў туман і ходу. Іх не шукалі. Людзі, ачуняўшыся ад жудасці, шэптам расказвалі. У хвіліну раздум'я высокавярховыя хвоі нешта мне шапталі. Гутаркі іх не разумеў, але яны напэўна хацелі мне расказаць аб муках тых душ, якія выбіваліся зь людзкага цела крывавамі рукамі адзічэлага бальшавіка.

Іду назад з Камароўкі. Раздум'е агарнула пачуцьце. Дзіву даецься, разглядаючы зьмест чалавека. І зьвер — а ў гэтым чалавеку. Ідуць ходнікамі людзі. Хто добра апрануты, хто вельмі дрэнна. Пераважае шынель. Здараюцца кожанкі. Міма волі ўглядаецься ў гэтага чалавека і

¹⁴¹ Націраюць (ад польск. *nacierają*) — наступаюць.

¹⁴² Зарваны (ад польск. *zegrany*) — сарваны (тут: з ланцуга).

родзяцца запытаньні, ці ня ёсьць сярод праходняў тыя, якія, можа, так нядаўна вадзілі на Камароўку свае ахвяры, падсіджвалі ў арыштах, данаслі, агаварвалі і выклікалі ў чалавека мукі душы і цела ды зь іх чэрпалі сабе задавальненьне і на людзкім горы будавалі сабе змест жыцьця?

У памяці расказ аднаго з „операцыйнага аддзела ЧЭКА“. Не звачываў увагі, што яго слухаюць, і па зместу выводзіцца расцэнка чалавека.

„... Чакалі, а справа нашага звальненьня з дысцыплінарнага батальёну чамусь зацягваецца. Паслалі дэлегацыю. Тыя начальнікі і кажуць на корпусным мітынг: амнэстыя і слабода толькі палітычным, а нам, крміналам, не належыцца. Як так не належыцца, пытаем прадстаўнікоў аддзелу. Украў, забіў, растраціў — на тое былі сацыяльныя прычыны, строй быў на гэта прычынаю. Мы таксама палітычныя і давай слабоду. Потым усё ж далі. Мы і давай на волі па-свойму мераць „слабоду“. На чыгунку ў ЧЭКА. Так і так, мол, непадалёку заселі буржуі. Дазвольце камандзіравачку. А тут, на шчасьце, пакгауз, угу, красным петухом у неба. Хто, мол? Знамо дзела, буржуі. І кажа камісар — прапішыце, рабяты, ім „бжцы“. А мы — рады старацца, за вінтоўкі і па аколіцам. Паглядзім у рыла, значыт, буржуй, залаты зуб пад губай: Даеш! А там панначка — маліна да і толькі. Сюды яе, на пацеху, а тут самагон, кумачка, гармонь, і пашла пацеха. Над ранкам не шалахнецца. Тады камісар маргнець вокам і „ходзя“ за хвост і на панадворак, абы не каля парога. На заўтра іншыя. Буржуяў проста ў расход па першай аглядцы. Другому буржую братва і кажа: даём слабоду, а ты толькі праз ножкі стула праскоч і не зачачіся. Адчынём дзьверы на вуліцу і клічам: праскочыш праз ножкі стула, твая воля на двары. Не пераскочыш — назад. Выставілі ў дзьвярах стул, а Васька, Касым называлі, з наганам верхам. Пар са дзьве прапусьцілі, ахочых многа. Станавісь у рад і палзком, а Ванька Касы з нагана ў загрывак.

Другі адразу, як цвіком да падлогі, але заўсёды трэба браць пад шыю. Іншы, гад, з вывернутым языком спрабуе ходу даваць. Мазгі на мордзе, фыркае крывёю, а сіліцца выбрацца на волю, тады мы яго „очарадзьдзю“. Бывае, што па некалькі яму „плявукоў“ усадзіш. Усю вантробу разваліш, а ён — як зачарованы: устае, махае рукамі, бельмамі тарашчыць, аж страх бярэ. Тады яго з-за вуха прыкладам па патыліцы. Гэта, сволач, уцішае адразу. Толькі, халера, уначы сьняцца, нягоднікі: усе да цябе цягнуцца з высунутымі бельмамі. Трэба толькі ад страхай кумушкі дастаць, або „дыкалону“, тады сьняцца табе сады і кабеты, страх адганяе.

Наша братва цешылася ўволю. Адны сьпяць, другія пацяшаюцца, а ўвечар усе разам. Каравул выставім па чарзе, каб не заскочылі камісары. Яны сваёю чаргою не адмаўляюцца — але не на людзях. Нашага брата прыловяць — тады амін. За падрыў улады чалавек пяток па звычаю — ф'юць і няма. Аднаго разу на ўсіх „скок“ і ўсіх за шкірку. Дапрасілі, каго тут апісалі, каго забралі. Завезьлі ў штаб і пасадылі каго туды, каго сюды. Пакрычалі, пару спусьцілі, наш брат толькі адно: прыказалі і дзелалі па законам рэвалюцыйнай совесьці супраць буржуяў, як разумелі. Нас і па дамам і наказ: Сматры другі раз, а то нам усё на бумазе напісана, што, і як, і каго. Галоўнае — ня чыстая работа, кажуць, як белаю ніткай па чорнаму. Другі раз глядзі, наказвае камісар, штоб камар носа не падтачыў. Мы ад сябе — зразумела. Штобы сор з хаты не вынасіць ратазем. А буржуяў хопіць на пацеху. Мы гэта мазгамі варочаем, што за сволач у чэснай кампаніі завялася? Касы, верна, са шлюхай тут язык распусьціў. Зь недабітых яна буржуяў. Баба прэзьлюшчая. Так смаліць вачыма, усіх бы пралетараў пад адкос пусьціла б. Помсьціцца, гадаўка, брата яе па-п'янаму ў расход пусьцілі, ну, яна ўжо тады была з Касым. Чорт зь імі разьбярэцца. Сволачы было поўна, на лобе не напісана, што ён з Касым у радню праз шлюху ўваходзіць. Касы тады да нас і крыкам і матам. А той ужо ў расходзе. Раз брадзяга завялася — гаўкаць пачне. Тады дзяржыся! А шлюха на яго голас мае, трымаецца яго, а з другімі ні-ні. Едзем раз на работу, і яна зь ім тайком. А потым і нос пакажы, ад'ехаўшы. Сам за руль і на бакавіну, так можна было і ехаць, а мы ў голас: бегчы да белых задумаў, а Міцька — трах, а я на падмогу, і шлюха і Касы — труп. Сталі. Камандзір: што і як, а мы і кажам. Сволачы вы, да і толькі — не зусім чыста, а чыставата. Скінулі. Садзімся за руль — пакрышка дух пушчаць пачала. Зноў сталі. Камандзір як наваліцца і замацярыцца за врадзіцельства сацыялістычнага імушчства. Кажа, мы толькі „вінаваты“ — так, вінаваты, прастрэлілі — знаем Вашага брата. А нам што, абы вымесці Касога і шлюху. А там потым далі гэтай свалаце буржуям — на ногі больш ня ўстануць. Усё падчыстую, на насеньне не пакінулі.

Сабакам і сабачая сьмерць. Касы ўсё ж за контррэвалюцыю хацеў пацягнуць, ды не ўдалося, абарвалася“.

Расказчык флегматычна і спакойна закручвае „казіную ножку“. Разважліва насыпаў туды карашкі. Зацягнуўся глыбока сьмярдзючым дымам, стаў плячыма да сьцяны і ўзіраўся праз расчыненае вакно ў даль. Цікавіла мяне, аб чым ён у тую пару думаў. Калі да яго зварочваліся зь якімі-небудзь просьбамі чыста арыштанцкага зместу, заўсёды

быў ветлівым і ўслужлівым і, каб ня гэтыя ягоны расказ, трудна было б паверыць, што пад гэтым шынялём крыецца найбольшая жудаснасць у пастаці чалавека-звера.

Турэмны замак абышоў з панадворку, уступ на аглядальніка ў сярэдзіну быў туды забаронены. Турма была зноў поўна. На ёй быў польскі дзяржаўны герб і надпіс па-польску — *Więzienie Państwowe Mińskie*¹⁴³. Турма, аказваецца, зьяўляецца канечнасцю, асабліва пры пераходных уладах.

Земства рабіла спробы стаць на ногі, а па-сутнасці гэта быў ня больш, як падрэг кашалота на абсушаным плесе, убачыўшага недзе на аддалі лужу сточнае з гор дажджавое вады. Старшыня Губэрнскага земства склікае земскую раду. Палякі-радныя запросін не прынялі. Земцы ў раздум'і: і так нядаўна польскія сацыялісты, радыкалы і дэмакраты складалі нізка паклоны земскім кіраўнікам, а сяньня? А на сяньня гэта толькі навука, каб умець расцэньваць і палітычную сытуацыю, і ў ёй людзей.

На Беларусі было пустое мейсца. Палякі ўваходзілі, як да нікому не належны край і нават самому народу, які не здабыўся ў гэту крытычную хвіліну выставіць сваю перадавую варту. Навародак БНР ляжаў недзе ў сваёй калысцы за межамі Беларусі. Земства з надзеямі на расейскую дэмакратыю было ў становішчы таго кашалота на абсушаным берагу. Заўважыў ён праблескі ажыўляючай вады, зноў пачуўся пах дэмакратыі. У істоме чакання слаба пашавеліваў хвостом і, сушаны смагаю па дэмакратыі, пазехіваў. Лужа расла і набліжалася. Навальнічная бура нясла патокі вады, і яна ў сваім бегу ўсё шторааз больш захаплівала па дарозе сьмецьця і густым пясцяным валам заліла кашалоту пашчэнкі, набілася ў наздры. Кашалот пачаў душыцца і заціх. Патокі сточнае вады па рыштоках¹⁴⁴ зьліваліся на Беларусь і шторааз шчыльней залівалі ўнерухомлены кадлуб абезуладненага кашалота. Шляхотны кашалот пазастаўся пад наваламі мулу і сьмецьця і зьнік з вока назіральніка. Моладзь на паўсталым плесе топчацца, распальвае вогнішча, вечарамі часамі танцуе. Наведаў я гэтыя замульванні. Бачу як жывога ў сваім прыгожым адляцеўшым у прошласць плаванні знаёмага кашалота. Не было нікога. Лёг і прыслухаўся — ціха, але паху раскладу не адчуваецца. Добры гэта быў кашалот. Зняў я шапку. Прастаяў хвілю

¹⁴³ Менская дзяржаўная турма (польск.).

¹⁴⁴ Рышток — вадасьцёкавы равок.

над гэтаю пакінутаю магілаю. Прыпомніліся мне слова мудрых ягоных павучанняў: „*Чэрнай сілы і навуку з мудрасьці народа. Служы Наро-
ду, і жыцьцё тваё будзе табе аздобаю*“.

Разьдзел дзявяты

Смаленск і Менск з жудасьямі савецкага тэрору ўжо за намі. Кру-гом як вокам кінуць лес, часам пераходзячы ў пералескі. Тут ужо не сягне ніводная рука чэкіста, і чуюся спакойна. Сплю на сенавалах пад паветкаю. Страхі і жудасьці астрожнае начы не пакідаюць уначы, і сьніцца астрог. Устаюць абразы пастрэляных. Страшаць расказами павернутыя з-пад расстрэлаў. На іх пакрываўленая вопратка з забітых... Кашмарныя ночы, жудасныя ночы. Людзкая псыхіка, відаць, акумуляе ў сабе зьявішча і паволі іх аддае і такім чынам выладоўвае, пакуль не пераходзяць у няпамяць, але поўнасьцю ня згладжваюцца і доўгі час зь некаторымі інтэрваламі зноў наведваюць сны і выступаюць у поўным і выразным зьмесьце.

Бальшавікі пакінуты на задзе кілямэтраў дваццаць, палякі напе-радзі каля тае самае адлегласьці, але дзе дакладна, сказаць трудна. Часамі праяжджаюць бальшавіцкія войскі празь вёскі ў лесе, але ў лес не заглыбляюцца. Паказваюцца патрулі па дарогах. Трохі гэта непа-койць. Сон становіцца вельмі неспакойны. Людзі пачынаюць касіць, і сенажаці напаўняюцца народам. Маем вельмі дакладную інфармацыю. Людзі рэжучь вока. Лепш нікога не спатыкаць. Адыходжу далей ад се-навалаў. Забіваецца ў гушчарняк. Ходзіш зь вінтоўкаю. Людзі на сена-косе амаль кожны зь вінтоўкаю і перахоўваюць іх на дрэвах. А хто знае, зь якім тут намерам другі? Падаюць ежу па сыгналу. Нэрвы страшэн-на напружаны. Ужо і ночы пачынаюць быць неспакойнымі. У лесе шмат незнаёмых. Калі хто зь незнаёмых прывал мае і яго ніхто ня ве-дае — адыходзім у глуш. Паказваюць вастраўкі сярод балота, куды мож-на дабрацца, толькі дакладна ведаючы тропы. Там спакайней, але ка-мары заядаюць, і схавацца ад іх нельга. Поўна смачных суніцаў, аб якіх ня меў паняцця: такія яны сачыстыя і пахучыя! Такія ягады можа даць толькі пушча.

На сьвітанку чуецца стральба з кулямэтаў. Рэдка прагудзе артыле-рыя. Баі недзе набліжаюцца. Прыходзіць зь Менску даведка, што шу-каюць, і даволі востра, ведаюць напрамак выезду. Артылерыйская ду-эль перакідваецца прывітаньнямі. Непакой закрадаецца ў душу. Зь сьаб-рам нядолі пастанаўліваем ісьці на спатканьне польскаму наступу, і каб

у гэтым нарастаючым натоўпе не пазаставацца. Баі недзе даволі такі ў вострай форме. Чуваць вечарамі разрывы артылерыйскіх снарадаў. Чакаць нечага, і трэба падавацца ў такую глуш, каб ня бачыць людзей. Нам дапамагаюць нашыя сяляне. Узброіліся мацней. Праверылі ручныя гранаты. Прачысьцілі вінтоўкі, і нас павялі. Ішлі такімі трасінамі, што нарощая паверхня можа на некалі былым возеры ўздымалася, крахтала, сярдзіта шыпела, як бы пратэставала за надакучаньне ёй нашым таптаньнем. Мы з правадніком ішлі даволі такі спраўна. Спада-рожнік гарадзкі, першы раз на балоце і ў небясьпечных мясцох, каб подскакам перарэзаць перашкоду, затрымліваўся і тым самым правальваўся. Ратавала вінтоўка, на якую клаўся жыватом і прасіў аб дапамозе. Зразумела, варочаліся і выцягвалі. Пры найменшым падозраньні — хаваліся ў кусты.

Час ад часу паказваліся людзі, мажліва, як і мы. Праваднік адводзіў на бок, хаваў вінтоўку і з уздэчкаю ў руках ішоў на разведку, нібыта шукаючы коней. Папераджалі знаёмыя яго, што выстаўляюцца ўзброеныя патрулі, але чые яны, сказаць было трудна. Па большай частцы адзін ад другога ўцякалі. Начавалі на нейкім хутарку. Гэта літаральна была першажыгтнасьць. Усю маёмасьць можна было купіць за дзесяць залатых рублёў. Лічаныя разы бываюць у мястэчку за 15 кілямэтраў, і толькі зімою альбо ў вялікую посуш.

Ноч трывожная, і машкара пячэ крапіваю ўсё цела. Ядзім толькі вельмі дрэнны хлеб і малако. Чуваць траскатня вінтовак. Яшчэ было цёмна, як пусьціліся ў падарожжа далей, па дарозе глыбокая рэчка. Два масты. Патрулююць бальшавікі, і тут самае небясьпечнае мейсца: астатні бальшавіцкі пункт, і далей зноў пушча. Кругом страшэнныя балоты. Бальшавікі адыходзяць з-пад Наваградка і па чарзе выстаўляюць патрулі; нашчупваем напрамак, і раптам мой сатаварышч валіцца ў абшыты дошкамі акуп. Застагнаў. Мы выручылі, але ступіць ня можа. Углядаемся кругом. Цемень. Неба завалочана, і чуць-чуць толькі прабіваецца сьвет месяца. Праваднік паказвае бераг. Павінны прайсьці паміж двума мастамі. Чуваць галасы патрульных. Разьдзягаемся. Адзеньне прывязваем да галавы. Вінтоўка ў руках. Апушчаемся ў ваду. Халадна, але выбіраць няма чаго. Вада струіцца каля ног, і здаецца, што гэты шэlest чуюць на мосьце, як гром. Вада падыходзіць пад грудзі. Праваднік паперадзе ідзе сьмела. Вось амаль сярэдзіна, вада пад пахі і зьбівае, трэба трохі стоячы падплываць, час ад часу чапляючыся дна нагамі. Сатаварышч просіць памагаць. Крэхча, што яму заглыбока. Праваднік бярэ сабе на шыю яго руку, трошкі мітусяцца. Наказвае яму

не чапляцца аборуч, бо паваліцца могуць. Наказывае быць магчыма ціхім, і ў гэтым часе выплыў з-за хмур месяц, і, як зь велізарных заставак або з-пад занавесы неба, выплыў паток сьвету і пачаў расьсьцілацца штораз шырэй, і ўся рака пад яго асьвятленьні. Жах. Могуць з мастоў заўважыць. Вада мяльчэе, і падыходзім да крутога берага. Праваднік ужо на другім баку і падае ствол вінтоўкі на прычэпку. Мы ўжо там. Холадна і ад вады, і ад хваляваньня. Відаць на мосьце сілуэты варты. Спадарожнік жаліцца на боль нагі. Ідзем паміж дарогай і зарасьлямі. Яшчэ адна перашкода — перарэзаць дарогу. Грунт цьвярды. Праваднік кажа, што ўсе страхі па-за намі, зварочваем у лес, і пачынаецца зноў балота. Ішлі гадзін з пару. Пачынае сьвітаць. Уваходзім у густы сухі лес. Сонца пачало прабіваць лясную імглу. Пачаў уздымацца туман. Мокра і страшэнна холадна. Засьпяваў і захлябнуўся некалькі разоў кулямёт. Прагудзела некалькі снарадаў. Недалёка пазыцыя палякаў. Што рабіць? З абодвух бакоў распачынаецца бой. Праваднік кажа, што гэта адно толькі здатнае мейсца для выхаду на дарогі, і дагдваецца, што палякі падыходзяць да маста, і тут могуць быць пераходы пад самы мост. Недзе зараўлі каровы. Праваднік зьнікае, варочаецца і па-сясьняе: казалі людзі, што на апушцы стаяць кулямётчыкі і час ад часу абстрэльваюць дарогу да мастоў, і што там пераход для сялян. Чакаем большага сонца. Трывога ўзрастае. Кулямёт часамі прапусьціць, відаць, для паданьня голасу аб сваім існаваньні, некалькі стрэлаў і заціхне. Сонца пачало падымацца, туман расьсеяўся, падышлі пастушкі і цікава нас разглядалі. Гутарылі смела. Запэўнілі, што „пань“ прапускаюць сялян, а калі не сяляне, то адводзяць у кватэру да „лівонаў“¹⁴⁵. Пастушкі ідуць смела наперад. Украдкаю ад іх кідаем вінтоўкі ў зарасьлі. Прылеглі да зямлі і бачым здалёк кулямёт. Пастушкі бяз просьбы пабеглі і папярэдзілі. Пачуўся акрык „Прожэ выходзіць“¹⁴⁶. Прашчаемся з правадніком — ідзем удваіх. Сэрца шчамілася. Пастушкі каля кулямэта, і відаць — старыя і добрыя знаёмыя з салдатамі.

Выходзім на кулямёт. Прынялі безь ніякіх для нас непрыемнасьцяў і павялі ў штаб. Нас абыскалі для формы і прынялі вельмі ветліва. Далі адпачыць і з наступным транспартам адаслалі ў палявую камэндатуру ў Наваградак — кілямэтраў сорак. Ззаду разгараўся бой. Нам казалі, што калёна распачынае наступ у абход Менску. Відаць, былі прыгатаваньні для выступленьня ў паход. Бальшавікі ставяць нязначны су-

¹⁴⁵ Так у арыгінале.

¹⁴⁶ „Прожэ выходзіць“ (польск. *Proszę wychodzić*) — Выходзьце, калі ласка.

праціў. Мацней трымаюцца латышы і кітайцы. Кітайцы не здаюцца ў палон і трымаюцца да астатняга патрона.

Этап быў зборны, і канвой прынялі зь вёсак шляхцічы ўжо ў характары „міліцыі людовай“¹⁴⁷. Паміж сабою гутарылі страшэннаю польскаю калечанаю ламанінаю, і толькі калі нікога не было з чужых, абменьваліся па-беларуску. У кожным іх руху была задзірлівасьць і рысоўка. Нас іначай не называлі, як „чубарыкі“¹⁴⁸. Майму сатаварышчу, нягледзячы, што гаварыў добра па-польску, рабілі прычэпкі вельмі дробнага характару. Этап набліжаўся да зьмены. Там нас прынялі тыя самыя зь „міліцыі людовай“ і пасадзілі ў нейкі хлевушок. Двое шляхцічоў потым прычэпіліся да майго сатаварышча і абабралі ў яго, што пры сабе меў, і страшэнна зларэчылі. Прывялі трэцяга, і той даваў „сьведчаньне“, што яго нібыта бачыў у Менску ў кожанцы ў чэка і жадаў выкупу. Грошай і каштоўнасьцяў у нас не было ніякіх. Усё гэта было выдуманна, і толькі каб дапячы. Аснаўная рыса характараў гэтых людзей. Назьдзекаваліся з нас і заперлі ў гэтым сьмярдзючым сьвінушніку. Празь некалькі гадзін нас паклікалі да Камэнданта. Апытаньні былі ветлівыя. Сатаварышч перадаў аб інцыдэнце. Рэакцыя была слабая. Камэндант нічога не запісваў і далучыў нас да наступнага дальшага транспарту. На двары было некалькі дзясяткаў фурманак і з сотню ваеннапалонных. Гэта не былі краснаармейцы абадранага стану. Відаць была інтэлігенцыя. Каманду прымаў малады паручнік у новай польскай вопратцы з блішчустаю „шабэлькаю“. Камандаваў зь вялікаю бравурай па-расейску. Можна было дапушчаць, што гэта былы расейскі карнік кавалерыі. Ганяў палонных сьмелей упраўнаю камандаю і рабіў з гэтага цырк-відовішча. Заняткі выконвалі таксама даволі зручна, і калі які што-небудзь не патрапляў у папад, страшэнна біў нажной у твар і то наравіў біць здолу ў падбародак. Брала жудасьць назіраць гэты зьдзек, і асад страшэннае крыўды заліваў душу. Да таго гэта было дзіка і бессэнсоўна, што паміма волі паўставала запытаньне, ці ня горшы часамі тут будзе зьдзек? Зьбітыя, замораныя, пачалі расаджвацца па вазах. Пан паручнік гарцаваў на кані. Конь, відаць, быў не аб'ежджаны і ня слухаўся. Бакам яго даставалася безьліч шпораў. На ганку даволі вялікае будовы воласьці стаялі па-сьвяточнаму апранутыя пані і падросьці, і пан паручнік наравіў зьвярнуць на сябе ўвагу. Калі яго кавале-

¹⁴⁷ „Міліцыя людова“ (польск. *milicja ludowa*) — Народная міліцыя.

¹⁴⁸ Чубарыкі (*czubaryki*) — польская прастамоўная абразьлівая мянушка расейцаў.

рийская лаянка станавілася да нельга непрыстойнасьцю, дамы адыходзілі, але зноў паказваліся. Пан паручнік сам аглядаў кожны воз. Салдаты ў кавалерыйскай форме, але былі сьпешаны. Захоўваліся папура і маўкліва. Можна было заўважыць, што сымпатыі іх не былі на баку пана паручніка. Даходзіла чарга і да нас, аддзельна двух стоячых. Пан паручнік падгарцаваў. Зажадаў на гэты раз бяз лаянкі пазіраць яму ў вочы. Выконваем. Кароткі допыт. Сатаварышч паясьняе па-польску, што ляснічы. Пан паручнік кінуў некалькі слоў зь лясное таксацыі. Пахіляе галаву ў мой бок. Пахаладзела. Паднялося ў момант запытаньне ў самога сябе, ці варта было ўцякаць, каб назіраць гэтае адзічаньне? Кіпела ў грудзёх і пачувалася жаданьне супраціву і помсты. Безбаронны. Стой, назірай і падпарадкуйся.

— Хто будзеш?

— Землямер, — было яму адказам.

Пан паручнік павярнуў каню галаву, але конь ня ведаў, што гэта значыць, і толькі балючы ўдар шпораў змусіў каня падскочыць і стаць самому ў напрамку сваёй галавы. Паручнік ад'яжджаў. Чаша цярпеньня мінавала. Абоз выцягнуўся шнурам па заросшай дарозе. Паабапал лес. Пан паручнік зажадаў павылазіць з вазоў палонным. Тыя, хто як мог, падпарадкаваліся. Многія твары былі распухшыя. Кроў пазацякала. Некаторыя не маглі падняцца і не зваччалі ўвагі на каманду. Пан паручнік пад'яжджаў і біў па целу нажнамі, якія трымаў, як кій. Некалькі чалавек толькі стагнала. Закамандаваў „беегооом“, калі адбегліся на мэтраў 150—200, паручнік пусьціў каня ў кар'ер і пачаў нажнамі акладаць бягушчых. Апынуўся ў галаве калёны. Падаў каманду „крууугооом“ і паўтарыў тое самае. Гэта было горш жакліва, як назіраць у Менску вывад на расстрэл. Там гэта надрываньне душы трывала мінуты, там былі ў няволі, як шкодныя праступнікі, тут „вольныя“ і ў абставінах „культуры“. Абоз цягнуўся шагам. Паказаўся пры дарозе чысты прыгожы без падросту лес. Паручнік адабраў некалькі чалавек па выгледу найбольш інтэлігентных і з камандаю павёў у лес. Расстрэл — праняслося ў сьведамасьці. Паручнік і некалькі салдат з палоннымі заглыбляліся ў лес, і было відаць, як паручнік іх выстаўляў у рад. Было данельга вусьцішна. Калаціла ад такога доўгага напружаньня нэрваў. Я і мой сатаварышч адварнуліся. Не маглі пазіраць на праявы гэтага адзічэлага зьдзеку толькі дзеля самага зьдзеку ўзброенага над безбаронным, і дзеля чаго? Раздаваліся зь лесу крыкі і лаянка. Рэвальвэровыя стрэлы. Сьціхла. Пан паручнік варочаўся трохі спакайнейшы. Садзіліся на вазы, і ў гэтым часе ўбачыў страшэнна пакалечаных людзей.

Памагалі адзін другому садзіцца. Гэта было жахліва, і пачуцьце крыўды за чалавека было страшнае. Там білі і б'юць бруднымі рукамі. Тут б'юць у рукавічках, і якая ў гэтым розніца для таго, каго б'юць?

Мінавалі расейскія і нямецкія былыя пазыцыі. Па расейскаму боку прымітывізм. Па нямецкаму апляцяныя акопы і такія самыя ходы лучнасьці. На арудзія і кулямёты жалеза і моцны бэтон. Ня дзіва, што іх нельга было адтуль выбіць. А наш брат салдат за „матушку Расею“ дарогу да нямецкіх акупаў высьцілаў сваімі касьцямі. Едзем, сонца прыгожа сьвяціла, было гэта неяк у палавіне лета. Па вёсках і па дарогах пажоўкляы брамы ад нейкага сьвята. Пытаемся ў свайго кавалерыстанкаваіра на возе аб значаньні гэтых пажоўкляых брам. „Было сьвята 3-га мая“. Не разумеем такога. Пытаемся аб паясьненьні. Канваір толькі паўтарыў — „Трэцяга мая“¹⁴⁹ — і ня больш.

Ехалі моўчкі. Мой сатаварышч сядзеў, панурыў голасам. Відаць, было яму вельмі горка. Правялі мы зь ім разам усю Галгофу ў бальшавікоў. Быў прапольскі настаўлены і хваліў палякаў з усіх сілаў і прадракаў сьветлае будучае для Беларусі ў межах супольнае дзяржавы. У Смаленску даходзіла да вельмі гарачых сутычак. Нэрвы трохі супакоіліся, і я запытаўся толькі: — А што? — Быў кароткі адказ: — Вайна. — І нічога больш. Канваір пачуў гутарку, пачаў без пытаньня расказваць, што ён улан, але няма коней. Коннаму строю не вучыўся, але калі „не фасуе“ каня, то будзе ня горш езьдзіць за пана „ротмістра“, і пачаў расказваць аб надыходзячых транспартах з усяго сьвету і выводзіць, што сьвятовыя парадкі апіраюцца толькі на існаваньні Польшчы, і дзеля гэтага Амэрыка і ўсе краі толькі і пытаюцца, што Польшчы патрэбна, і Польшча ня хоча ад кожнага браць. Гэта фанатычная белебярда пачала трохі весяліць, і паступова мысьль пачала адыходзіць ад кашмару.

Сустрэкалі рэдкія паселішчы і вельмі мала народу. Гэта была тут перадавая лінія акупаў, і немцы выселілі ўсё насельніцтва. Народ патрохі варочаецца на родныя палеткі, і кідаецца ў вочы, што пры набліжэньні транспарту ўсе стараюцца аддаліцца, і іх, паміма звычайу, не цікавяць здарэньні на дарозе. Страшэнна горкі асад на душы ад бравуры пана „ротмістра“. Нацешыўся ён уволю і моўчкі ехаў. Часамі, як бы прачынаўся, шпоруў нявіннага каня, пушчаў яго ў кар'ер на блізка ўзгорак і там у напалеонаўскай рысоўцы прапушчаў спянявераны абоз міма сваіх вачэй і плёўся ззаду. Пры спатканьні кожны не хацеў спатыкац-

¹⁴⁹ Трэцяга траўня палякі адзначаюць гадавіну Канстытуцыі Рэчы Паспалітай, прынятай у 1791 г.

ца поглядамі і адварочваліся. Колы затарахцелі па наваградзкіх бруках. Сьялды нядаўняе зяцяжное вайны зіялі на кожным кроку: калючы дрот, у гагах былі стайні. Усё было прыгарнована да вымогаў вайны. Пасярод развалін і запусьцення красаваліся прыгожа ўбраныя пляцы з дарожкамі, скамеечкамі, кветнікамі. Гэты кантраст яшчэ больш дзейнічаў, прыцскаючы на псыхіку, і было страшэнна сумна.

Па гораду стракацізна надпісаў. Былі рэдка дзе яшчэ расейскія, часта нямецкія і найбольш польскія. Народ быў страшэнна пануры і абьякавы па зьместу вуліцы. Нарасталі пытаньні, але яны не атрымлівалі ў самым сабе ніякіх адказаў. Сатаварышч маўчаў. Відаць, перажываў бачанае і таксама ў сваім расчараваньні шукаў тлумачэньняў. Канваір ішоў у марсаўскім выглядзе обак воза. Быў ён карыкатурны пры маленькім узросьце і вялізарных шпорах. Вазьніца-селянін за добрых паўдня не прагаварыў аніводнага слова. Пастой былі мінутныя, і на хаду рваў траву і падкармливаў канька. Гэта была ў яго галоўная турбота падарожжа. Галаву калёны сартавалі, і чуліся лязгі нейкіх глухіх удараў і крыкі пана камэнданта. Нас, цывільных, завезьлі на панадворак нейкага вельмі старыннага будынка і там была „Комэнда тэрэнув этаповых і пшыфронтowych“¹⁵⁰. Мы стаялі на ганку, і каля нас некалькі чалавек канваіраў. І тут кідалася ў вочы іх рысоўка. Камэнданта мы ня бачылі, але ў глыбі двара ішоў крык і хлопаньне. Мы ўяўлялі сабе зьмест, і душа разьдзіралася на кавалкі. Рэдкія праходні затрымліваліся. З вуліц была відаць глыбіна двара і што там рабілася. Гляне другі і з жахам адыходзіць. Праходні з польскімі арламі ўсьміхаліся і ішлі далей. Часамі пад самыя вароты падыходзілі дзеці і на нешта прыглядаліся, але шарахаліся назад, і за імі з палкаю вылятаў нейкі „ўлан“. Прышоў пасыльны, і нас увялі пад канвоем у канцэлярыю. Неспадзявана нас спатыкае мой былы знаёмы з часоў вайны. Тады быў скромны ўрадовец тылавай арганізацыі „Саюз гарадоў“¹⁵¹, сяньня па выглядзе іншы. Прывіталіся. Гутарыў па-польску. Аддаць трэба справядлівае: вельмі быў ветлівы і ўніклівы. Празь некалькі хвілін прыйшоў з паперкамі, пераказаў канваіру і нас прыняў у сваю канцэлярыю. Нам старшы па яго атэстацыі

¹⁵⁰ „Комэнда тэрэнув этаповых і пшыфронтowych“ (польск. *Komenda terenów etapowych i przyfrontowych*) — Камэндатура этапных і прыфрантавых тэрыторый.

¹⁵¹ **Усерасейскі саюз гарадоў** — грамадзкая арганізацыя, створаная ў жніўні 1914 г. для аказаньня дапамогі царскаму ўраду ў вядзеньні вайны. Дзейнічаў у кантакце з Усерасейскім земскім саюзам.

агаласіў, што мы вольныя і будзем некалькі дзён у гатэлі, а для дальшае фармальнасьці адсылаць павінны ў другі аддзел штабу арміі¹⁵² ў Лідзе. Распытаўся аб падзеях у Менску. Цікавілі яго пакінутыя знаёмыя. Быў ветлівы, але адчувалася нейкая нацягнутасьць. Майму сатаварышчу падарожжа ня верылі. Была пры паперах нейкая на яго дапіска. Мяне адклікалі і перадапрасілі. Я даў паручачельства. Мы ўжо на волі і за-кватэравалі ў гасьцініцы, з абавязкам рэгістравацца рана і вечарам. Гэта было для нас зусім зразумелым. Былі такія-сякія грошы, і мы дасталі цукру і булак і страшэнна многа елі. Сатаварышч маўчаў. Выйшлі, памыўшыся, на вуліцу. Страшэнны кантраст супраць пакінутага нядаўна Менску і Смаленску. Горад прыбраны, і мноства ўсялякіх тавараў, і ў найбольшай пашане „царскія“ і расейскія медзякі, за якія можна было дастаць усё.

Вуліца адразу гаварыла аб сваім зьмесьце і аб тым, што было па-за вуліцаю. Былі выразна пануючыя і падпарадкаваныя. Многа вайскоўцаў і безьліч розных паўвайсковых, паўцывільных інстытуцый і арганізацый і абслуговываючага пэрсаналу. Адзг быў на ўсіх з прэтэнзіямі на паказнасьць. Жанчыны кідаліся ў вочы фонкаваю нэрвоваю эксцэнтрычнасьцю. З касыно¹⁵³ нясьліся песьні і весялосьць, панаваў, відаць, дастатак. Усюды амэрыканскія прадукты і выразна з падзелам вылучна сваім. Народ быў незаўважаны, пастаўлены па-за правам. Прабівалася пачуцьцё абразы. Кінулася ў вочы манера размовы: гутарылі з намі прыпадковыя ў крамах, заўважылі ў нас нейкіх чужынцаў. Мы расказвалі аб бальшавіцкіх парадках. Відаць, нам не асабліва верылі. Карысталіся беларускаю і расейскаю моваю, і даволі было прыйсьці ў краму незнаёмаму і па выглядзе на „пана“, зараз жа гутарка перарывалася і заціхала, і гандляры ломаным да пелька і сьмешным падборам некага мала зразумелага жаргону абслугоўвалі сваіх кліентаў. Давалі нам зьядлівыя рэплікі сяяне і зварочвалі ўвагу, каб зазіраліся на „жоўтыя боты“¹⁵⁴. Ня ўсё было нам зразумелым, але з кожным крокам па наваградзкіх бруках прыходзілася набіраць уражаньне, што пануючым курсам адразу пастаўлены акупацыйныя адносіны і поўнае выэлімінаваньне мясцовага жыхарства. Выплываў шляхоцкі падрост і кідаўся ў

¹⁵² Другі аддзел штабу арміі. У міжваенным польскім войску пры штабах рознага ўзроўню заўсёды былі Другія аддзелы, супрацоўнікі якіх займаліся справай выведкі.

¹⁵³ Касыно (ад польск. *kasyno*) — казіно.

¹⁵⁴ Жоўтыя боты насілі польскія жаўнеры.

вочы сваімі нейкімі тэатральнымі манерамі. Рабіўся высілак застасаваць усё, каб быць адменнымі ад шэрасьці вуліцы. Мой сатаварышч штораз рабіўся больш маўклівым. Пры назіраньні асабліва крыклівых праяваў рэдка падаваў рэпліку: „Нічога ня зробіш — вайна“.

Прайшло некалькі дзён, і нас прылучылі да транспарту на допыт і афармленьне ў Другі аддзел (разведка) у Ліду. Вязьлі разьдзельнымі партыямі. Ехалі часткова на конях, часткова па чыгунцы. Усюды сьляды нядаўна незаціхшае вайны. Палі парасьлі бярэзьнікам, вёскі папалены, і паварочаўшыя жылі ў абставінах страшэннага прымітывізму. Вось і Ліда. Добра захаваўся горад. Шляхам звычайнасьці памясьцілі ў велізарны этаповы арышт разам з аддзеламі ўкраінскіх стральцоў, якія супраціўляліся польскаму наступу¹⁵⁵. Асаблівых адносін і да нас, і да людзей не было. Дзе дзяваліся пабітыя з папярэдняга транспарту, ня ведалі. Датыгалі майго сатаварышча першым, і ён быў зараз жа звольнены і выехаў у Варшаву. Назаўтра і мяне звольнілі, з абавязкам пасяленьня ў Ваўкавыску як палонны, на вольным закватараваньні. Канвой пры адным канваіры дастарчыў мяне ў Ваўкавыск і перадаў вайсковаму камэнданту, а наступна ў паліцыю, і я быў вольны з абавязкам штодзень рэгістравацца на паліцыйным пасту.

Паўстала адразу пытаньне, як і з чаго жыць літаральна на вуліцы. Зварочваюся ў магістрат. Там пуста. Справу павінен разгледзець пан бурмістар. Афіцыйна прапушчаюць праз сакратарыят. Паперадзе крочыць сакратар і па-вайсковаму выкладае аб прыходзе „палоннага“. Сухі надзьмуты пан бурмістар. Зразу кароткая заўвага, што тут Польшча і абавязкам гаварыць па-польску. Акінула холадам. Працы няма, і магістрат ня мае магчымасьці прыйсьці на спатканьне. Можа паслаць на выгрузку вугалю разам з савецкімі палоннымі, але павінен тады зрачыся з вольнага памяшканьня і задаволіцца харчамі палоннага. На тры дні маю памяшканьне з зарэквіраваных для войска. Час бяжыць — падшоў пад склад разгрузкі вугалю, і там на мяне напаў жах: людзі абабраныя і вымучаныя. Страшэнная панявьяраючая лаянка нейкіх узброеных жулікаў, гаворачых на нейкім дыялекце. Пры звароце толькі і чуць „чубарыкі“.

Пачуцьцё крыўды і абразы не дазваляла мне браць працу з рук гэтых „паноў“, хаця бы і вугаль, а калі вугаль, то не ў характары палонна-

¹⁵⁵ Маюцца на ўвазе ўкраінскія вайсковыя фармаваньні, якія бралі ўдзел у баях супраць Польшчы падчас т. зв. польска-ўкраінскай вайны 1918—1919 гг. за валоданьне Ўсходняй Галіччынай.

га. Іду да парафіяльнага праваслаўнага сьвятара за радаю, дзе б можна было прыпыніцца і знайсці магчымасьць існаваньня бяз гэтага самапрыніжэньня? Там, даведаўшыся, што я з Смаленскага астрогу, амаль не захацелі зусім гутарыць, і сьвятар, прыкінуўшыся страшэнна занятым, счэз, а кароткую гутарку, не запрасіўшы сесьці, павёў ягоны сын-студэнт. Быў страшэнна сухі і няветлівы. Спраўдзіў дакумэнты і пасья таго прапанаваў зьвярнуцца да аднаго свайго парафіяніна. Іду. Спаткаў дволі пажылага чалавека. Быў надзвычай ветлівы і словаахотлівы. Выслухаў просьбу і тут жа па пачаканьні папытаўся жонкі і нейкай маладой зь дзіцем жанчыны — „хіба ж возьмем, не прападаць чалавеку на вуліцы“. Я падзякаваў, і мне паказалі, дзе я буду жыць. Далі памыцца, і гэтым часам было ўжо на стале ўбогае сьнеданьне. Прынялі, відаць, з пачуцьця шчырае гатовасці памагчы. Я начую і мабілізую свае скромныя сродкі. Іх вельмі мала, і аблічваю выдаткі мінімум. Я паза пагрозаю бальшавіцкае тыраніі, але ў атмасфэры ўзаконенага абражаньня і панявераньня не мяне, а Народу. Мы гаспадары гэтае зямлі і павінны зносіць такі страшны зьдзек і ад адных, і ад другіх. Разгаварыліся з гаспадарамі. Відаць страшэнная бедната і недахоп нават хлеба. Ён эмэрыт — жандарскі вахмістр. Пры немцах атрымліваў „пэнсіён“ па стаўцы расейскага ўраду. Палякі адмовілі, і сяньня ня ведае, як жыць? Падае праект, як трэба жыць. Хіба залажыць агарод і на гэты раз купляць садавіну і прадаваць на вуліцы, але папярэджвае, што на вуліцы трэба нават і паміж сабой гутарыць па-польску, бо здараецца, што б'юць і гандаль забароняць. Прыйшлося пераканацца, што часова меў рацыю. Салдаты нападзілі на барадатых і тупымі штыкамі рэзалі бароды. Змушалі насіць іх пакункі. Рэквіравалі на ўласную руку, і ўсё гэта рабілася на вачах ахвіцэраў і адміністрацыі, і ніхто ня сіліцца ўлажыць гэтыя выбрыкі ў парадак. Адчуваецца нейкая паблажлівасьць да салдацкае самаволі. Па задзі жудасьць, перад вачыма нейкае пякучае і абразьлівае зацярушваньне вачэй і набіваньне гэтым жа ўсяго зьместу душы і помыслаў.

Наведваю празь цікавасьць касьцёл і царкву. Касьцельная амвона сталася палітычнаю трыбунаю, і ксяндзы не адрозьніваюць у сваіх казаных спраў касьцёла, веры ад спраў дзяржавы. Касьцёл і дзяржава — адно суцэльнае і адно другое ўспамагае, і па-над гэтай супольнасьцю стаіць воля неба. Натоп фанатызуецца. Па выхадзе з касьцёла моладзь трымае гуртаваньне каля ўсялякіх вайсковых мундураў, старэйшыя па цывільнаму трымаюцца аддзельна і гутараць па-беларуску. Царква поўна народу. Людзі моляцца і уздыхаюць. Адчуваецца прыгнеча-

насьць і духовы цяжар. Сьвятар выступае з пропаведзьмі, і то вельмі шэрымі, і як ягонья пропаведзі па дынаміцы адступаюць ад польскага каталіцкага ксяндза!

Горад цісьне мне на псыхіку. Цяжкія думы налягаюць на душу алавяным цягарам. Вуліца і зьмест рэчаіснасьці мяне гоняць за горад. Бражу адзін, пакінуты і непатрэбны. Як у адной, так і ў другой рэчаіснасьці знайсці сабе мейсца не магу, і жудасьць ахоплівае пры думцы, што і не знайду. Барацьба. Усё гэта павінна быць зьнесена, і на гэта ёсьць лёгкіка і патрэбна сіла, галоўным чынам сіла духа і зразуменьне неабходнасьці гэтае барацьбы.

Газэты падаюць весткі аб посьпехах польскага войска, і што палякі ўжо ў Менску. Хачу выяжджаць дадому. Не дазваляюць. Просьбы мае становяцца ўсё штораз настойліва, і ў канцы канцоў еду. Праходнае пасьведчаньне на руках з даручэньнем паведамленьня мясцовае камэндатуры ў Менску. Гэта больш для фармальнасьці. Дзякую за гасьціннасьць і саджуся на цягнік, хаця ў прахадным сказана „без абцяжаньня чыгуначнага транспарту“. Да Баранавіч нармальнае курсаваньне цягнікоў. Далей прыпадкавае. Ноч каля Стоўпцаў. Хаатычная страляніна. Цягнік перад ушкоджаным мостам. Злажу і іду знаёмымі ад дзяцінства сьцежкамі. Вось і Нёман. У грудзях сьціскаецца. Што застану дома?

Дома ў кругу сям’і. За месяцы валочаньня ўздыхнуў поўнымі грудзямі. Польская адміністрацыя залажыла і ў нас свае падваліны і сіліцца абAPERціся на насельніцтва. Кідаецца ў вочы падбор на лучнікаў¹⁵⁶ самы найгоршы і беспрынцыповы элемент спасярод беларускага адсева. Каля новапаўсталых устаноў круціцца некалькі п’яніц, дэвізам якіх можа быць чарка з хвостом селядца, і ці гэта будуць даваць рукі з усходу, ці з захаду, мераецца, у чьіх руках будзе большы хвост селядца. Сумны аб’яў, але ён здабыў сабе права грамадзянства ня толькі ў нас, але гэта можна спаткаць многа дзе і па-за намі. Чалавек інтэлектуальнага зьместу польскаю адміністрацыяю зараз жа быў адсунуты і палічаны, як ворагі новага польскага правапарадку. Зноў выплыў і тут засьцянкавы шляхціч і стаўся апорышчам прыбылае ўлады. У адносінах да праваслаўнага беларуса стаў вельмі актыўна варажы і ўсімі спосабамі карыстаўся зь неагранічанае самаволі і дапякаў народу.

Рэгіструюся. Прыбыцьцё мае ведама новым уладам, і мяне ў „камэндзе“ разглядаюць зь цікавасьцю. Сухія і даволі іранічныя выношу

¹⁵⁶ Так у арыгінале. Магчыма, маюцца на ўвазе „*łącznicy*“ — сувязныя, кур’еры.

погляды ўзброеных шляхцічаў. Выходжу дадому паўнапраўным грамадзянінам. Ня маю абавязку рэгістравацца ў паліцыі. Пры выхадзе на вуліцу адчуваю, што новая ўлада мяне адціскае ад удзелу ў грамадзкім жыцці, і ім патрэбны такія, якіх я спаткаў на ганку „камэнды“; яны даюць сьведчаньні і складаюць характарыстыкі аб наведвальніках устаноў.

Уся касьцельная палітыка занурлася ў комжах¹⁵⁷ у справы адміністрацыі, і ў часе парахункаў абок засьцянкавага шляхціча ксёндз стаў найбольшым грамадзка-палітычным аўтарытэтам і выносіў свае прыгаворы. Зразумелая рэч, што ўсё настаўлена было на мернік інтарэсаў касьцёла і польскае дзяржавы, і ў гэтых пытаннях права было перадусім на баку каталіка і прызнаючага сябе за паляка. Сумна і крыўдна адчуваў сябе на родным паселішчы. Многае пачало выплываць з нашае мінуўшчыны і пераконвала, што падзеі нашага дня пад новаю акупацыяю маюць пакраўенства з выпадкамі 17 стагодзьдзя. Беларусь па замыслу палякаў – калёнія...¹⁵⁸

*Падрыхтоўка да друку й камэнтары
Аляксандра Пашкевіча*

---

¹⁵⁷ Так у арыгінале. Увогуле „комжа“ — гэта кароткае (да сярэдзіны сьцягна) сьвятарскае ўбраньне зь лёгкай белаю тканіны.

¹⁵⁸ На гэтым тэкст успамінаў абрываецца.

МАЯ СПОВЕДЗЬ

Цімох Вострыкаў нарадзіўся 28 жніўня 1922 г. у в. Баршчоўка Церахоўскага раёну тагачаснай Гомельскай губэрні¹ ў заможнай сялянскай сям’і². Яго бацька адмоўна ставіўся да савецкай улады, прынцыпова не ўступаў у калгас, за што неаднаразова перасьледаваўся ўладамі. У 1939 г. ён быў асуджаны на тры гады зьняволеньня за агітацыю супраць калгаснай сыстэмы.

Цімох Вострыкаў працаваў электразваршчыкам у Гомлі, настаўнічаў у Маларыцкім раёне. З пачаткам нямецка-савецкай вайны быў мабілізаваны ў Чырвоную Армію й насланы рыць акопы на Смаленшчыне. Празь некалькі тыдняў дэзэртаваў ды вярнуўся на радзіму. У пачатку 1942 г. паехаў добраахвотнікам у Нямецчыну. „Тры месяцы працаваў там электразваршчыкам, але, пабіўшыся зь немцам у лазьні, рашыў уцякаць ад кары: я яго добра адмяцеліў... І я празь біржу працы й празь перакладчыка сумеў дастаць дакумэнты хворага, зь якімі вярнуўся дахаты“³. Потым была праца на бацькоўскай гаспадарцы, прызыў у карны атрад: „...на другі дзень я ўцёк у камэндатуру, дзе наводле маіх дакумэнтаў па хваробе мяне адпусьцілі дахаты. Бралі потым у паліцыю, але я зноў жа ўцёк разам з аднавяскоўцам. А тут і

¹ У 1919—1926 гг. Гомельская губэрня ўваходзіла ў склад РСФСР, сёньня Баршчоўка — у Добрускім раёне Гомельскай вобласці.

² Падрабязныя ўспаміны пра даэміграцыйны пэрыяд жыцьця прыводзяцца ў лисьце да Янкі Запрудніка, зьмешчаным у: Запруднік Я. Дванаццатка: Дакумэнтальная аповесьць пра дванаццаць беларускіх хлапцоў у Нямецчыне, Вялікабрытаніі й Бэльгіі (1946—1954 гг.). Нью-Ёрк: БНІМ, 2002. С. 478—482.

³ Ліст Ц. Вострыкава да Я. Запрудніка // Запруднік Я. Дванаццатка... С. 481.

⁴ Тамсама.

адступленьне немцаў настала...⁴ Потым, паводле ягоных словаў, была служба ў паўваеннай частцы СС Пфляйм, вываз на працы ў Нямеччыну. Пасля сканчэння вайны Цімох Вострыкаў апынуўся ў Беларускай гімназіі ў Міхэльсдорфе: „Тут, у гэтай гімназіі, я стаўся сьведамым патрыётам Бацькаўшчыны, бо тут было створана нацыянальнае асяродзьдзе“⁵.

У студзені 1948 г. Цімох Вострыкаў разам зь іншымі адзінаццацьцю беларускімі хлопцамі выехаў на заробкі на вугальныя капальні ў Вялікабрытанію, дзе адпрацаваў два з паловай гады. У 1950 г. сябры „Дванаццаткі“ атрымалі магчымасьць здабыць вышэйшую адукацыю ў Лювэнскім унівэрсытэце (Бэльгія).

Адвучыўшыся паўтара году ў Фізыкультурным інстытуце Лювэнскага ўнівэрсытэту, Цімох (на эміграцыі — Міхась) Вострыкаў вырашыў вярнуцца на Бацькаўшчыну як удзельнік амэрыканскага дэсанту. Вострыкаў пакінуў Лювэн і перабраўся ў амэрыканскую разведшколу ў Бад-Вэрысгофэне. Учынак гэты ня быў неардынарны: амэрыканскія й брытанскія дэсанты на савецкую тэрыторыю былі ў той час звычайнай справай. Пытаньне ў іншым: што штурхала хлопцаў на гэтыя авантуры? Шантаж? Некаторыя дэсантнікі падчас вайны знаходзіліся або ў паліцэйскіх фармаваньнях, або ваявалі ў падразьдзяленьнях СС і тэрэтычна маглі сутыкнуцца з праблемамі на Захадзе. Прага грошай? Удзельнікі дэсанту Вострыкава павінны былі атрымаць штомесячна 213 даляраў, што ўдвая перавышала заробак імігрантаў у ЗША і ў некалькі разоў стандарт жыцьця беларускага эмігранта ў Эўропе. Цімох Вострыкаў сьцьвярджаў, што зрабіўся ўдзельнікам згаданага дэсанту „дзеля зьдзяйсненьня нечага карыснага для свайго беларускага народу“. Ці была гэта адзіная і галоўная матывацыя — сёньня цяжка меркаваць. Магчыма, хлопец зразумеў сваю памылку, калі сутыкнуўся са слабой падрыхтоўкай будучых дэсантнікаў і яшчэ ў Нямеччыне зьвярнуўся зь лістом да свайго сябры Паўлы Урбана, напісаўшы, каб „яны ня ўвязваліся ў падобныя круцень. [...] Карысьць жа для свайго народу — я пісаў — яны змогуць куды большую прынесці як вучоныя на Захадзе“⁶.

Фінал вядомы. Празь некалькі дзён пасля дэсанту ўдзельнікі групы былі арыштаваныя. Цімох Вострыкаў даводзіў, што ўсіх выдаў Фін (Міхась Арцішэўскі). Дасьледчык Ігар Валахановіч, выкарыстоў-

⁵ Ліст Ц. Вострыкава да Я. Запрудніка...

⁶ Гл. зьмешчаны ніжэй тэкст успамінаў Цімоха Вострыкава.

ваючы звесткі з судовай справы з архіву КДБ — супрацоўнікам якога ён зьяўляецца, — даводзіць, што менавіта Вострыкаў здаў астатніх удзельнікаў дэсанту пасля таго, як быў арыштаваны на менскім вакзале.

Што б ні адбылося ў верасні 1952 г., але наступствы дэсанту былі трагічныя: адзін з удзельнікаў быў забіты, другога адразу перавербавалі (або ён быў раней завербаваны) савецкія спецслужбы, з Цімохам Вострыкавым і яго напарнікам Генадзем Касцюком супрацоўнікі МДБ „працавалі“ цягам двух з паловай гадоў, спрабуючы перацягнуць на свой бок, увайсці ў давер да амэрыканцаў і справакаваць новыя дэсанты. Але нешта не спрацавала, амэрыканцы ці не паверылі ў радыёгульнію, ці іх не зацікавіў лёс групы Вострыкава. У выніку Цімох Вострыкаў і Генадзь Касцюк атрымалі па 25 гадоў лягераў. Аўтар успамінаў адседзеў у Дубраўлагу — сыстэме папраўча-працоўных лягераў для палітычных зьянволеных у Мардовіі — 20 гадоў. І ў лягеры, і пасля выхаду зь яго жыў пад пастаянным наглядом КДБ, які кантраляваў літаральна кожны крок. У сярэдзіне 1990-х Цімох Вострыкаў зьвярнуўся з просьбай аб рэабілітацыі, але Вярхоўны суд адмовіў.

Не адступаліся ад Вострыкава і ў апошнія тыдні ягонага жыцця. У кастрычніку 2007 г. яго наведалі супрацоўнікі ОНТ і ўжо нямоглага здымалі для дакумэнтальнага фільму „Рэзыдэнт двух разьведак“ (рэжысёр Ксенія Бахарава). Фільм паказалі на канале ОНТ 9 лістапада⁷.

14 лістапада 2007 г. Цімох Вострыкаў памёр.

Успаміны Цімох Вострыкаў напісаў у лютым 1993 г. і неўзабаве перадаў у Нью-Ёрк. Арыгінал захоўваецца ў Беларускам інстытуце навукі і мастацтва, а ўвосень 2006 г. копія была перададзеная ў Менск. У арыгінале ўспаміны ўяўляюць сабою дзевяць лістоў рукапіснага тэксту, напісанага з абодвух бакоў з папраўкамі і ўдакладненнямі, зробленымі рукой самога аўтара. Мэмуры напісаныя па-беларуску, але двума паралельнымі, часам у межах аднаго абзацу, правапісамі: акадэмічным і клясычным. Для публікацыі ў „Запісах“ правапіс быў уніфікаваны, але асаблівасьці мовы аўтара пераважна захаваныя.

У студзені 1952 г. я — Вострыкаў Цімох Якімавіч — выказаў жаданьне пакінуць Лювэнскі ўнівэрсытэт (Бэльгія), дзе я вучыўся на II курсе⁸,

⁷ Падрабязней пра фільм у рэцэнзіі „Рудак А. Дабро зноў перамагло“ на сайце: <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=13010>.

з мэтай вярнуцца на Бацькаўшчыну дзеля зьдзяйснення нечага карыснага для свайго беларускага народу.

Хутка я апынуўся ў Бад-Вэрысгофэне ў Баварыі на канспіратыўнай кватэры, дзе сустрэў Джыма (клічка). З Бэльгіі прыехалі мы ўдвох з Джо (Кальніцкі)⁹. Калі я растлумачыў Джыму адносна свайго намеру паехаць на Бацькаўшчыну аднаму, той сказаў: „Зараз ужо позна, бо калі трапіш у рукі КГБ, то й мяне выдасі“. Выходзіла, што нам трэба было ехаць разам. У хуткім часе нас пачалі навучаць парашутнай справе. Але калі мы пачалі скакаць з вышкі, стала зразумела, што слова „ехаць“ трэба замяніць на слова „ляцець“. Так мы ўтрох: я, Джым і Джо — былі навучаны таму-сяму — і нічому...

За гэты час да нас прывозілі паслядоўна яшчэ двух хлопцаў (Пола й Эрыка¹⁰ — таксама клічкі), але кожны праз два-тры месяцы ляцець адмовіўся. Групу з трох чалавек не сфармавалі. І вось у траўні 1952 г. рашылі нас траіх перакінуць на Бацькаўшчыну. Але ў самы апошні дзень Джым ляцець адмовіўся. Было заданьне яго застрэліць, але што сталася зь ім, я ня ведаю, і акцыя вылету была сарвана¹¹.

⁸ Цімох Вострыкаў зь лета 1950 г. па студзень 1952 г. вучыўся ў Фізікультурным інстытуце Лювэнскага ўнівэрсытэту.

⁹ Зьвесткі пра дэсант і саміх удзельнікаў дэсанту Вострыкава найбольш поўна падаюцца ў кнізе: Валахановіч І. Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944—1953 гг. Минск, 2002.

Джо (Міхаіл Кальніцкі) нарадзіўся ў 1922 (1924) гг. у в. Доўгая Дубрава Жыткавіцкага раёну Гомельскай вобласці. Падчас нямецкай акупацыі служыў у паліцыі, у 1943 г. выехаў у Нямецчыну, пасля вайны жыў у Бэльгіі, працаваў у капальнях. Паводле зьвестак Вострыкава, быў кіраўніком аддзелу Саюзу беларусаў Бэльгіі ў Льежы.

¹⁰ Паводле Ігара Валахановіча, **Эрык** — гэта мянушка **В. Гремяка** („Антисоветское подполье...“. С. 46). Магчыма, гаворка ідзе пра беларускага грамадзкага дзеяча ў Вялікабрытаніі **Ўладзімера Грамяку**. Таксама на канспіратыўную кватэру быў зьмешчаны агент **Олов** — так у Валахановіча, **А. Шетько**. Магчыма, маецца на ўвазе **Аляксандар Шацько** — яшчэ адзін беларускі грамадзкі дзеяч у Вялікабрытаніі.

¹¹ Паводле Ігара Валахановіча, **Джым** — гэта **Якуб Амор (Кастусь Кадуш-ка)** — адзін з актыўных удзельнікаў беларускага грамадзкага жыцця ў Вялікабрытаніі. Паводле некаторых іншых зьвестак, Кастусь Амор (Кадушка) сапраўды знаходзіўся ў амэрыканскай разведшколе ў 1952 г. і ўрэшце адмовіўся ляцець у Беларусь у складзе разведгрупы. За гэта хлопца кінулі ⇒

За час кантакту з Джымам я таксама даведаўся, што нейкі наш зямляк, які праходзіў навучаньне там жа ў Бад-Вэрысгофэне, трапіў у цэпкія лапы КГБ. Я падумаў пра Янку Філістовіча, якога сустракаў у інтэрнаце Лювэнскага ўнівэрсытэту¹². Яшчэ ад Джыма я даведаўся, што шматлікія хлопцы розных нацыянальнасьцяў трапляюць у тыя ж цэпкія рукі КГБ. З гэтай прычыны Джым намерваўся ампутаваць сваю руку, каб замаскіравацца пад салдата-франтавіка.

Усе гэтыя й іншыя страхі прымусілі мяне падчас абучэньня задумацца над нашай канспірацыяй, і я зразумеў, што:

а) трэнэр Нік (амэрыканец) абучаў нас прымітыўна: падчас пераходу ў лесе рэкамэндаваў скакаць ад дрэва да дрэва з аглядкай, з чым я не пагаджаўся;

б) наша канспіратыўная кватэра праглядалася з суседняй кватэры — гэта я заўважыў у бінокль;

в) немка з Чэхіі, з каторай я танцаваў у бары, сказала мне, што мой сябра Джо на бэльгійца не падобны, за каго ён, як і я, сябе выдаваў.

Яшчэ яна расказала, што на нашай кватэры жылі яшчэ некалькі групаў, да нас падобных, і ўсе яны былі з Усходняй Эўропы. Таму яна й

⇒ ў турму, пасля вызваленьня адкуль ён зьехаў у Бразылію. Ёсьць інфармацыя, што адной з умоваў вызваленьня была забарона на жыхарства ў ЗША і краінах Эўропы. У выніку Кастусь Амор (Кадушка) жыў у Сан-Паўлу, падтрымліваў абмежаваныя кантакты зь некаторымі былымі сябрамі-беларусамі. Кантакты спыніліся пасля 1976 г.

¹² У Лювэн Янка Філістовіч прыехаў з Парыжу 21 сакавіка 1951 г. „Філістовіч прабывў у Лювэне нядоўга, да 9 травеня. Трымаўся ён неяк збоку ад грамады, выглядаў самотным, у нашу супольную дзейнасьць не ангажаваўся, сваімі плянамі не дзяліўся. Рэтраспэктывна ўжо, можна дадумаўвацца, што далейшая ўнівэрсытэцкая навука не была ў ім на першым пляне. У кнізе „Філістовіч. Вяртаньне нацыяналіста“ (выд. „Наша Ніва“, Менск, 1997, б. 42) Аляксандар Лукашук падае яго словы з савецкага пратаколу: „У сакавіку 1951 г. ... я прыехаў у Лювэн і быў залічаны на 4-ты курс гістарычнага факультэту“. Можна, ён так і казаў, але на чацьверты курс ён ня мог быць залічаны, бо ня меў для гэтага дастатковай асьветы, і не прыгадваю, каб ён хадзіў на заняткі. Лювэн для яго быў, відаць, месцам роздуму перад вялікай пастановай“ (Запруднік Я. Дванаццацатка... С. 145.). Янка Філістовіч быў скінуты ў Беларусь у верасьні 1951 г., а трапіў у рукі спецслужбаў роўна праз год, у верасьні 1952 г., калі групу Вострыкава ўжо схапілі.

не паверыла, што мы бэльгійцы. Дый выгляд Джо быў далёка не бэльгійскі. Але калі афіцыянт зьвярнуўся да Джо па-француску, то апошні сам сябе разаблачыў¹³. (Я ж праходзіў за валонца¹⁴, і з мовай быў поўны парадак.) Такім чынам мы „гарэлі“. Амэрыканцы пра нашу канспірацыю зусім ня дбалі. Выходзіць, для іх мы былі абышто.

Пасья я запатрабаваў палепшыць нашу канспірацыю й абучэньне, бо ў праціўным выпадку магу адмовіцца ляцець. Але гэтага яны рабіць не хацелі, і мой ультыматум быў расцэнены як адмова ляцець. Гэтак цягнулася тры дні, на працягу якіх мяне не выпускалі з кватэры. Але ўзважыўшы становішча супрацоўніцтва БНР з амэрыканцамі (найперш, фінансы)¹⁵, я даў, нарэшце, згоду ляцець. Пасья гэтага да нас далучылі яшчэ двух чалавек: Фіна (Міхася Арцюшэўскага)¹⁶ і Бэна¹⁷

¹³ Тут маецца на ўвазе, ня змог адказаць па-француску — на мове ў той час тытульнай нацыі.

¹⁴ Г. зн. францускамоўнага бэльгійца. Напрыклад, абсалютная большасць беларусаў, што навучаліся ў Лювэнскім унівэрсытэце, у тым ліку й Цімох Вострыкаў, запісаліся на францускамоўную плынь.

¹⁵ У студзені 1951 г. Дзярждэпартамент ЗША ініцыяваў паўстаньне Амэрыканскага камітэту вызваленьня народаў Расеі. Камітэт, галоўнай задачай якога было стварэньне адзінага каардынацыйнага цэнтру змаганьня народаў Расеі супраць бальшавізму, завязаў шчыльныя кантакты з эмігранцкімі арганізацыямі ў ЗША й Заходняй Эўропе, найперш з прадстаўнікамі паваннай эміграцыі. У жніўні 1951 г. на зьездзе ў Штутгартце пры спрыянні Амэрыканскага камітэту быў створаны Саюз вызваленьня народаў Расеі (СВНР), а ў лістападзе 1951 г. у Вісбадэне заключанае пагадненьне аб супрацоўніцтве. Свае подпісы пад дакумэнтам паставілі прадстаўнікі 12 эмігранцкіх арганізацыяў, у тым ліку ад імя Рады БНР Барыс Рагуля.

¹⁶ **Міхась Арцюшэўскі** (нар. 1925, в. Дрочава Асіповіцкага раёну Магілёўскай вобл.). У 1943 г. вывезены ў Нямеччыну. У сакавіку 1945 г. вызвалены амэрыканскімі войскамі й залічаны на працу ў санчастку, потым працаваў мэханікам у гаражы. У 1946 г. вырашыў вярнуцца ў Савецкі Саюз, але перадумаў, пабаяўшыся, што будзе перасьледаваны за тое, што быў у амэрыканскай арміі. (Паводле: Валаханович И. Антисоветское подполье... С. 44—45.)

¹⁷ Цімох Вострыкаў і Генадзь Касьцюк лічыліся разьведчыкамі, Міхась Кальніцкі — старшым радыстам, Міхась Арцішэўскі — запасным радыстам.

(Генадзя Касцюка)¹⁸.

Падчас кантакту зь Фінам мне стала вядома, што ў Лёндане, дзе прэзідэнт БНР Мікола Абрамчык рабіў даклад, Фін сарваў урачыстасьць, падбухторыўшы сяброў пакінуць залю. Гэтаксама ён мне прызнаваўся, што ў 1945 г., калі ён апынуўся ў ГДР¹⁹ дзеля рэпатрыяцыі на Бацькаўшчыну, яму ўдалося ўцячы на Захад, у ФРГ²⁰, адкуль потым пераехаў у Англію. І яшчэ да ягонай характарыстыкі. У лесе, калі я сказаў, што Масква забараняла нашу мову, ён назваў мяне нацыяналістам. Часта ён выказваў крыўду ў адрас Рагулі, і рабіў гэта са злосьцю. Думаю, яму хацелася ведаць нашы адносіны да Рагулі. Ці не прашчупваньне гэта было? Як нічога з нас наконт ягонай злосьці нічога не казаў. І, нарэшце, апошняя заўвага. Калі мы падпісвалі працэнты адлічэньня з нашай стаўкі²¹ (213 даляраў у месяц)²² у карысьць БНР, то Фін першым падпісаў толькі на 13%. Я ж — на 25%. Пасьля Барыс Рагуля чамусьці ўгаварыў мяне зьнізіць стаўку. Пра адносіны Фіна да беларускай справы Рагуля, безумоўна, ведаў. Але паўстала пытаньне: чаму ж тады Рагуля дазволіў Фіну ўзяць удзел у такой сур'ёзнай акцыі?

І, вось, добра прадумаўшы ўсё гэта, я стаўся моцна перакананым, што нашыя хросныя бацькі лічылі нас за баласт. Таму я напісаў у Бэль-

¹⁸ **Генадзь Касцюк** (нар. 1922, в. Ждановічы, сёньня Наваградзкі раён).

Падчас нямецкай акупацыі працаваў сакратаром, рахункаводам у валасной управе ў Ждановічах, з 1943 г. — у Наваградзкім швадроне Барыса Рагулі. Зь лета 1944 г. — на эміграцыі. Быў далучаны да 30-й нямецкай дывізіі, потым — у 13-м батальёне СС. Пасьля вайны жыву ў Даніі, затым пераехаў у Парыж, браў удзел у працы Беларускага нацыянальнага аб'яднаньня моладзі (кіраўнік — Янка Філістовіч), узначальваў аддзел у Парыжы. (Паводле: Валахановіч І. Антисоветское подполье... С. 44—45.)

¹⁹ Тут, у савецкай акупацыйнай зоне.

²⁰ Найхутчэй, зьехаў у брытанскую акупацыйную зону.

²¹ Кожны дэсантнік таксама быў застрахованы на 10 тысячаў даляраў.

²² Заробак беларускага эмігранта ў ЗША ў пачатку 1950-х складаў, у залежнасьці ад працы, ад 100 да 150 даляраў у месяц. Але ў Эўропе, напрыклад, у Нямецчыне й Бэльгіі, заробкі былі ў некалькі разоў меншыя. Напрыклад, сярэдні заробак рабочага на нямецкім прадпрыемстве складаў 200—250 марак у месяц, што раўнялася прыкладна 40—50 далярам ЗША. Таму стаўка ў 213 даляраў была досыць высокай.

гію пісьмо да майго сябры Паўлы Урбана²³, паведамляючы пра нізкую якасьць абучэньня й ненадзейнасьць нашага становішча на Бацькаўшчыне. Прасіў, каб ён і ягоныя сябры-студэнты не ўвязваліся ў падобны круцень. Карысьць жа для свайго народу — я пісаў — яны змогуць куды большую прынесці як вучоныя на Захадзе. Гэты ліст я адаслаў са Штутгарту.

Час цягнуўся й поўз. Наступіў дзень вылету. Але два месяцы надвор'е было нялётнае: шоў дождж. Таму нашы нэрвы пачалі здаваць. Дыходзіла да бойкі. І тут праявіліся бандыцкія прыёмы Фіна: ён адбіў дно пляшкі, каб даць бой. Праўда, да гэтага не дайшло: я супакоіў. Надвор'е нарэшце ўсталявалася, і нас у Вісбадэне²⁴ на аэрадромах пхнулі ў самалёт. Я заўважыў, што ў кабіне перад намі й лётчыкамі была загароджа, і нехта там быў. Пры выхадзе (скоку) з самалёту мяне паставілі апошнім, каб... выштурхоўваць, што я адзін і зрабіў. Перад вылетам амэрыканцы нам далі заданьне: адразу пасья прызямленьня зрабіць перадачу, дзе мы прызямліліся, а месца прызямленьня не пакідаць²⁵.

²³ **Паўла Урбан** (нар. 27.03.1924, в. Закаліўе, сёньня Лепельскі раён Віцебскай вобл.). Як і Цімох Вострыкаў, скончыў Беларускаю гімназію імя Янкі Купалы, быў у складзе „Дванаццаткі“ ў Вялікабрытаніі. У 1950 г. паступіў на гістарычны факультэт Лювэнскага ўнівэрсытэту, які скончыў у 1954 г. Пераехаў у Нямецчыну, быў адміністратарам выдавецтва газэты „Бацькаўшчына“, сакратаром БІНІМу ў Мюнхэне. Працаваў у Інстытуце вывучэньня СССР у Мюнхэне (1956—1972), у Беларускай рэдакцыі радыё „Свабода“ (1974—1989). Цяпер на пэнсіі.

Пра Паўлу Урбана Цімох Вострыкаў у інтэрвію журналісту Севярыну Квяткоўскаму сказаў зусім іншае: „*Калі я наважыўся перайсьці мяжу на Ўсход самастойна, я паведаміў пра гэта Урбану. А ён у нейкай ступені быў зьвязаны з амэрыканскай разьведкай — праз Рагулю. Неўзабаве мне прапанавалі перакідку празь мяжу. Я даў згоду*“. (Цімох Вострыкаў: „Яшчэ не прыйшоў час“ // Наша Ніва. 1998. №11 (чэрвень). <http://nn.by/1998/11/06.htm>).

²⁴ Дэсант быў ажыццёўлены ў ноч з 26 на 27 жніўня 1952 г.

²⁵ „Заданьнем групы быў збор разьведвальных зьвестак пра палітычнае становішча БССР, пра стаўленьне насельніцтва да мерапрыемстваў савецкай улады (найперш, калектывізацыі). Па магчымасьці, неабходна было далучыць да працы на амэрыканскую разьведку служачых дзяржустаноў, якія добра ведалі пашпартную сыстэму СССР, парадак прыёму й званьнення з працы, правілы прызыву ў Савецкую армію. Меркавалася перакідваць іх ⇒

На ўсе іхнія заданні я выказаў нязгоду, матывуючы вось чым: наша перадача навядзе КГБ на след, а забарона пакінуць месца прызямлення скоўвае нашу самастойнасць. Калі я папрасіў у амэрыканцаў геаграфічную карту іншага абсягу (палескай глыбінкі), то Віктар (амэрыканскі маёр) нават мне пагразіў, што такое заданьне для групы й яно адзінае. Таму адразу пасья прызямленьня²⁶ мы здолелі амаль да сантымэтра паказаць месцазнаходжаньне нашай групы для КГБ.

На другі дзень мы з Бэнам наведалі Налібокі²⁷. Яшчэ раз прасьвяціліся для КГБ (якая навука, такая й аддача). Вяртаючыся назад, мы заўважылі двух мужчын з пустымі кошыкамі (яны не пераскоквалі ад дрэва да дрэва). На маю прапанову мы ад іх адарваліся. Дайшоўшы да рэчкі ў лесе, мы сталі адпачыць. Тут да нас падышлі дзьве дзябёльы дзяўчыны са смалістымі рукамі. З размовы зь імі даведаліся, што яны працуюць у лесе й сьпяць у пуні на сене. Я зразумеў, што гэта быў намёк пераначаваць разам зь імі. Гэта нас насыцярожыла, і мы хуценька пайшлі ў лес, у прыцемках прабеглі гушчар і зарыліся ў капічку сена на палянцы. Прышоўшы на наступны дзень да хлопцаў на базу, мы ўсе разам рушылі на Шубінскі канал²⁸ ля вёскі Кляцішча. Намеціўшы месца сустрэчы на 13 верасьня, мы разышліся. Я з Бэнам пайшлі на Наваградак, а Джо й Фін засталіся ў лесе.

⇒ у Заходнюю Нямецчыну для выкарыстаньня ў якасьці інструктараў разведшкол. Апроч таго, асабіста ад Барыса Рагулі шпіёнская група атрымала заданьне (узгодненае з амэрыканскай разведкай) зьбіраць зьвесткі пра існуючыя ў Беларусі падпольныя антысавецкія арганізацыі і ўзброеныя фармаваньні“ (Валахановіч І. Антисоветское подполье... С. 47).

Удзельнікі дэсанту муслі ўладкавацца на працу, прапісацца на новым месцы жыхарства, каб мець больш магчымасьцяў для легальнай дзейнасьці. Напрыклад, Цімох Вострыкаў павінен быў легалізавацца ў Баранавічах — адміністрацыйным цэнтры вобласьці, у склад якой уваходзіў рэгіён, дзе зьбіраліся дзейнічаць удзельнікі разведгрупы.

²⁶ Цімох Вострыкаў і таварышы дэсантаваліся ў Налібоцкай пушчы, ля вёскі Кляцішча (да 1954 г. — Івянецкі раён Баранавіцкай вобласьці) — сёньня Стаўпецкі раён Менскай вобласьці.

²⁷ Сёньня вёска на поўначы Стаўпецкага раёну (у той час у Івянецкім раёне), непадалёк ад Кляцішча.

²⁸ Злучае раку Усу й Нёман, цячэ па тэрыторыі Стаўпецкага й Наваградзкага раёнаў.

Недайшоўшы 2—3 км да гораду, мы разышліся, каб праз два дні сустрэцца ля пошты. Я пайшоў да вёскі Багудзянка²⁹ (чамусьці Б. Рагуля мне больш верыў, чым самаму блізкаму салдату Краёвай абароны сваёй часьці). Да Багудзянкі я прыйшоў у прыцемках. Знайшоў хату Барысавай цёшчы Тацяны Гутар. Я ёй расказаў, што ведаю ейную дачку Люду (жонку Барыса), і яна дала мне пераначаваць у бакоўцы. Адтуль я падслухаў размову Тацяны з суседкай (якая хацела ехаць у Польшчу), што ў яе начуе нейкі хлопец. Таму хуценька купіўшы веласіпед у Тацянінага суседа, я выехаў у Наваградка на адрас Беленькага, у якога пераначаваў на чардаку. Дарэчы, едучы па дарозе да Наваградка, я ўбачыў грузавую машыну, зь якой выйшла тры чалавекі й пачалі хадзіць вакол яе. Таму я рэзка зьвярнуў на сьцяжынку, бо зноў западозрыў нячыстае.

Калі я прыйшоў на пошту, Бэна не было. Тут стала зусім зразумела, што за мной доўгі хвост КГБ. Але паколькі нас запэўнівалі амэрыканцы пра важнасьць адшукаць усе сувязі, я быў перакананы ў доўгай трываласьці сьлежкі за мной. Таму я проста зь цягніка [у Менску] пайшоў па адрасу прафэсара Барысаглебскага. Адрас дала Тацяна, якая паведаміла нам, што прафэсар абяцаў уладкаваць любога на работу. Вось чаму я цвёрда дамовіўся з прафэсарам сустрэцца празь дзесяць дзён у яго кватэры. Дамоўленасьць пра сустрэчу патрэбна была для таго, каб адарвацца ад КДБ у добразнаёмай мясцовасьці. Спадзеючыся на свой плян, я пайшоў у лазню, а потым на вакзал, дзе купіў білет да Гомеля. Цягнік адыходзіў недзе а 24-й. Я выйшаў з вакзалу пасядзеццё на лавачцы. Калі добра сьцямнела, да мяне збоку падышоў хлопец у чорных акулерах. Я аж скалануўся: гэта быў Фін. Але я цвёрда рашыў, што мяне чапаць ня будучь. Таму пайшоў на вакзал і стаў чакаць цягніка на Гомель.

І вось недзе а 23-й гадзіне, падышоўшы з двух бакоў мужчыны схпілі мяне за рукі й павялі да машыны. Калі везьлі, то моцна трымалі ля каўняра: ведалі, дзе зашыта атрута. Калі ж пачалі абшукваць у пакоі КГБ, я вылузнуўся з пінжака й скочыў у вакно, закрываўшы „Ратуйце!“ . Але мяне схпілі за ногі, якія потым былі моцна абдзёртыя, бо цягнулі назад. Гэта было на другім паверсе. Ля вакна ўнізе стаяў салдат. Думаю, гэты варыянт з адчыненым вакном быў прадуманы, як праверка маіх выказваньняў на Шубінскім канале, дзе я сказаў: „Трэба хутчэй станавіцца савецкім чалавекам“, маючы на ўвазе легалізацыю³⁰. Праўда-

²⁹ Вёска ў Наваградкім раёне, на поўдзень ад Наваградку.

³⁰ Насамрэч у заданьні амэрыканскай выведкі легалізацыя была адным з галоўных пунктаў.

падобна, Фін зразумеў: я хочу здацца. Прызнаюся: гэтыя словы пры допыце былі маім шчытым абароны: што я хацеў здацца. На пытаньне: „Чаму не прыйшоў“, я адказваў: „Я хацеў [гэта] зрабіць. Хлопцы чулі, спытайце ў іх. Але трэба было сьпяраша ўгаварыць хлопцаў, бо [я] лічыў гэтак рабіць бяз іхняй згоды — грэх“³¹.

Дзеля свае набожнасьці ў мяне быў царкоўны крыж, які падарыў мне сьвятар Мікалай Лапіцкі ў 1949 г.³². Каб пераканаць органы КДБ, у камеры я маліўся. Трэба дадаць, што свой пісталет я разрадзіў у вагонным туалете, ехаўшы з Баранавіч, бо заўважыў дзябёлага мужчыну, які выдаваў сябе за шчырага беларуса. Але мова ў яго была казённая.

Празь некалькі дзён мяне павезьлі ў лес забраць схаваныя грошы. Калі я вяртаўся ў Менск адкрытым джыпам, заўважыў машыну, якая спынілася, ехаўшы насустрач нашай. З тае машыны выйшаў мужчына й Фін. Яны мяняліся месцамі. Там таксама сядзела нейкая бляндынка. Я ня мог апазнацца. І тут мне стала зразумела, чаму ў лесе да майго прыезду было ўсё ператоптана, дый прывезьлі мяне за 200 км ад Менс-

³¹ Ігар Валахановіч высоўвае крыху іншую вэрсію затрымання групы: „Знаёмы Т. Гутар аказаўся агентам органаў дзяржбясьпекі й адразу пасьяля сустрэчы з „Карлам“ паведаміў пра гэта супрацоўнікам МДБ. У выніку ў той жа дзень Ц. Вострыкаў быў затрыманы на вакзале ў Менску. Падчас допыту „Карл“ паведаміў апэратыўнікам усе звесткі пра месца, дату дэсантаваньня амэрыканскіх шпіёнаў, назваў іх псеўданімы й прыкметы, а таксама ўказаў месца збору групы, прызначанае на 10 верасьня. У прызначаны дзень сустрэчы ва ўмоўленым шпіёнамі раёне апэратыўнай групай МДБ БССР былі затрыманыя „Бэн“ і „Фін“. „Джо“ аказаў узброены супраціў і ў выніку перасьледу быў забіты 12 верасьня 1952 г. Пры асабістым надглядзе шпіёнаў, а таксама ў ходзе пошуку супрацоўнікамі дзяржбясьпекі было выяўлена й канфіскавана 4 парашуты, 2 радыёстанцыі, радыёпрыёмач, 2 партатыўныя фотаапараты, 7 пісталетаў, 3 аўтаматы зь вялікай колькасьцю патронаў, 2 страляючыя аўтаручкі, тапаграфічныя карты, кампасы, сродкі тайнапісу, мэдыкамэнты, атруты, а таксама 206 тыс. савецкіх рублёў, 4 тыс. польскіх злотых і 500 нямецкіх марак“ (Валахановіч І. Антисоветское подполье... С. 48).

³² Памылка наконт году. У 1948—1950 гг. Цімох Вострыкаў знаходзіўся ў Вялікабрытаніі, а а. Мікалай Лапіцкі — у Нямеччыне, адкуль у 1949 г. эміграваў у ЗША. Хутчэй за ўсё, крыж быў падораны да студзеня 1948 г., месяцу выезду „Дванаццаткі“ ў Брытанію. Айцец Мікалай Лапіцкі выкладаў у Беларускай гімназіі ў Міхэльсдорфе, дзе вучыўся Цімох Вострыкаў.

ку без маёй падказкі. Пасведчаньне ад Ураду БНР аб маім прызначэньні капітанам і просьба ўраду да ўсіх цывільных чыньнікаў аказаць мне пасільную дапамогу я схваў у іншым месцы. І яны яе не шукалі, бо ў мяне была адгаворка: „Я яго зьнішчыў“. Такую імітацыю зьнішчэньня я здзейсніў у Баварыі, у гатэлі перад Бэнам, калі ён быў выпіўшы. Думаю, ён падказаў іншым (рыхтаваўся як мог).

З 1952 па 1954 г. падчас сьледзтва адбыліся наступныя падзеі. Не пытаючы маёй згоды, КГБ першы раз мяне звазіла недзе пад Слонім, дзе я ў лесе сустрэўся зь нейкім мужчынам. Ня памятаю, хто з нас каму перадаваў нейкі пакет, але я наўмысна калаціў рукамі. Можна, гэта й было занадта ненатуральна, але гэтай дзеяй я жадаў праявіць перад незнаёмцам прымусовасьць нашай сустрэчы. Размоў ніякіх між намі не было. Другая паездка была ў Баранавічы. Там, апынуўшыся ў нейкай вялікай сялянскай хаце, мы абышлі вакол грубка ля вакна, не спыніўшыся. Гаспадаром быў нейкі дзябёлы мужчына нізкавата-сярэдняга росту. Размоў ніякіх не было. Трэцюю паездку зрабілі ў Петрыкаў. Там, пераначаваўшы ў нейкай гасьцініцы, на другі дзень хадзілі на прыстань³³. Мяне

³³ Савецкія спэцслужбы, а менавіта Міністэрства дзяржбясьпекі, вельмі сур'ёзна паставіліся да дэсанту й вырашылі правесці радыёгульню й апэрацыю „Ракета“. Не выдаючы таго, што ўдзельнікі дэсанту былі схопленыя, а „спрыяючы“ ім, прыцягнуць на Беларусь яшчэ дэсанцікаў для іх ліквідацыі. Міхаіл Арцюшэўскі (Фін) адразу быў перавербаваны савецкімі спэцслужбамі, атрымаў псеўданім „Сьцяпанаў“ і стаў выконваць розныя заданьні: рабіў радыёперадачы замест забітага 12 верасьня 1952 г. падчас затрыманьня Джо (Кальніцкага). Удзельнічаў у гэтай гульні й Цімох Вострыкаў. Радыёгульня „Ракета“ цягнулася два з паловай гады, амэрыканцам было даслана 73 радыёграмы й адзін зашыфраваны ліст. Так, „амэрыканцы“ патрабавалі, каб удзельнікі групы Вострыкава пастаянна паведамлялі пра сваё перамяшчэньне й заняткі. Сьцьвярджалася, што, напрыклад, Цімох Вострыкаў легалізаваўся ў Баранавічах, у агента „Баянава“. Наколькі сур'ёзнай была гэтая гульня з амэрыканцамі, сьведчыць той факт, што пад яе стварылі асобную групу супрацоўнікаў, у тым ліку й „нібыта завербаваных“ Вострыкавым. У картатэку адраснага стала Баранавічаў быў укладзены лісток прыбыцця на імя *Баброўнічага Міхаіла Акімавіча*, 1924 г. нараджэньня, зь яго прапіскай на кватэры „Баянава“. На выпадак звароту каго-небудзь у адрасны стол наконт адрасу Баброўнічага былі дэталёва праінструктаваныя начальнік адраснага стала й кантралёр, а таксама адпрацаваны зь імі мэтад экстраннай сувязі. У сакавіку 1954 г. Цімох ⇒

пільнаваў Кім Раманавіч (прызёр спорту)³⁴. Там жа ў Петрыкаве праходзілі нейкае поле й спыняліся ля цесьляроў нейкага будынка. Пасля наведалі нейкую пустую хату пад №40, здаецца. Думаю, мэта паездкі ў Петрыкаў была паказаць мяне некаму. Няўжо Джо?

Але ж на 20-ты дзень майго арышту, калі зь мяне ў камэры зьнялі наручнікі, паказалі мне фота Джо — нібы мёртвым. Я ўсумніўся. А ў 1953 г. я чуў у калідоры ягоны голас: „Я ж вам сказаў“. Вось тут і гадай, хто больш вінен наконт здрады.

Была паездка і ў в. Багудзянка, да Гутар Тацяны. Пакінуўшы машыну за два-тры кілямэтры ад вёскі, я з маёрам Кузьмом Новікавым³⁵ прыйшлі ў хату Тацяны. Перад гэтым маёр даў мне сумку-загадку, каб я выглядаў як падарожны. Прышлі мы ноччу й праседзелі да раніцы. Тацяна часта паўтарала, што яна пра мяне нікому нічога неказала. Я яе прасіў, каб яна й далей — не дай Бог — нікому нічога неказала. Кузьма так нічога й не падкузьміў, хоць і прытварыўся моцна заснуўшым. Калі ж пачало сьвітаць, Кузьма першым выскачыў з хаты. Ён даў магчымасьць застацца сам-насам з Тацянай. Але ведаючы, што я нясу нейкую сумку-загадку, я толькі паківаў галавой і моцна зморшчыўся. На гэта Тацяна толькі войкнула. І я тут выскачыў зь сенцаў. Адыходзячы ад Тацяны пры першай сустрэчы ў 1952 г., як толькі мы прыязмліліся, я яе папярэдзіў: „Хто б не прыходзіў ад майго імя, ня вер“. І вось зараз, наведваюшы яе з Кузьмом, я зразумеў, што яна расказала нешта сакрэтнае, бо гэта ейнае „Ой“ — [было гэ-

⇒ Вострыкаў адправіў ліст наступнага зместу: „...*Маё становішча Вы знаеце. Наша кантора ў Баранавічах была ліквідавана. Я пераведзены ў атрад „Галоўсельгасбуд“ і буду працаваць электрзваршчыкам на будойлях МТС. Зь Петрыкава хутка зьедзем, куды ня ведаю*“. Больш падрабязна пра радыёгульнію: Валахановіч І. На фронтах холодной войны. Органы государственной безопасности Белорусской ССР в 1945—1953 гг. // Шит и меч Отечества. Минск, 2006. С. 195—200

³⁴ **Кім Раманавіч Рамановіч** (нар. 20.10.1930, в. Ског, Віцебская вобл.). Скончыў Магілёўскую школу Міністэрства дзяржбяспекі СССР, у 1953—1954 гг. — супрацоўнік 9-га аддзелу 1-га ўпраўлення МДБ.

³⁵ **Казьма Нікітавіч Новікаў** (нар. 01.12.1914, в. Межысяткі, Магілёўская вобл.). Падчас вайны — супрацоўнік Асобага аддзелу, СМЕРШу Маскоўскай вайскавай акругі, у 1947—1955 гг. — супрацоўнік 2-га ўпраўлення МДБ БССР, пазьней працаваў у ГДР.

таму] сьведка³⁶. Потым у 1957—1958 гг. мне стала вядома, што пасья нашага наведваньня Тацяна бегала ў Наваградак да быўшага савецкага партызана, які займаў пасаду [кіраўніка] нейкага завода, па спраўку, каб засьведчыць сваю дапамогу ў час вайны савецкім партызанам. Яна пра гэта й мне казала: „Я ж іх і карміла, і пайла, і бялізну мыла“.

Апошняя мая паездка была ў Маскву, дзе я сустракаўся з нейкімі трыма казырнымі тузамі. Са мной быў Грыша (менскі)³⁷, які ўтаварыў мяне ўзысьці на тумбу на Краснай плошчы. Думаю, для фота. Былі мы й на сельгасвыставе.

У Менск прыехалі ў кватэру ля стадыёна³⁸. Жылі ўтраіх: я, Фін і Кім. На кватэру заходзіў палкоўнік³⁹, апошнім разам ён казаў: „Некаторым прыйдзеца паехаць на Запад“. Праіснаваў я там дзевяць месяцаў разам зь Фінам і Кімам. Кім даў мне зразумець, што Фін у турме падчас прагулкі ледзь не разьбіўся самахоць аб сьценку. Было сказана дзеля таго, каб я паверыў адносна нібы аднолькавага лёсу мяне зь Фінам. Але ў апошні час Фін пачаў данімаць мяне зьдзекам з роднай мовы. За гэта я абазваў яго дурнем. Думаю, Фін выконваў заданьне КГБ, якое ведала маё балючае месца. Тут жа Кім часта пакідаў свой пісталет у паліто. Гэта, пэўна, для мае праверкі, чым я дыхаю. З гэтае кватэры мяне аформілі чамусьці ў 9-ты клас вячэрняй школы. Мусіць, толькі таму, што там вучыўся нейкі Маслоўскі. Там я быў пад прозьвішчам Грыбоўскі. У класе я быў пад наглядом вучаніцы Сівакавай. Пры дапамозе Фіна я пазнаёміўся з Пракаповіч Аняй, якая жыла на той самай (а можа

³⁶ Напэўна, маецца на ўвазе візыт да Тацяны Гутар 30 кастрычніка 1952 г. апэратыўнага супрацоўніка, які прыйшоў ад імя Цімоха Вострыкава. Яна аддала яму рэчы, пакінутыя Вострыкавым, і грошы. Зь іх 10 тыс. савецкіх рублёў узяў апэратыўны супрацоўнік, а 10 тыс. рублёў пакінуў Тацяне Гутар.

³⁷ Напэўна, маецца на ўвазе **Грыгоры Еўдакімавіч Зіновіч** (нар. 16.09.1923, ст. Гарочычы, Гомельская вобл.). У 1948—1954 гг. супрацоўнік 1-га, а потым 2-га ўпраўленьня МДБ, працаваў потым у структурах КДБ, Упраўленьня КДБ на Менскай вобл. У 1952—1954 гг. адзін з куратараў Вострыкава й яго групы.

³⁸ Кансьпіратыўная кватэра „Нёман“.

³⁹ Напэўна, маецца на ўвазе або **Канстанцін Грузьдзёў** (нар. 1916, в. Тарханава, Іванаўская вобл., Расея), на той час намесьнік кіраўніка 2-га ўпраўленьня МДБ БССР, або палкоўнік Дзячко (Дзечка) — міністар унутраных справаў Беларусі, які таксама браў удзел у апэрацыі.

побач) кватэры, дзе кватэраваў дагэтуль прафэсар Барысаглебскі. Вось жа, калі я зразумеў, што са мной вядзецца вялікая ігра з мэтай заланджыць такіх жа жаўтароцікаў, як мы, згадзіўся на адважны крок — расказаў Ані Пракаповіч, што я ніякі там не студэнт, а выпушчаны з астрогу. Гэтак я зрабіў, каб КГБ паставіла на мяне выйгрышную карту на кон. Іншымі словамі, каб мне паверылі, што я на 100% пагарэўшы й буду шчыра служыць КДБ, бо баюся амэрыканцаў. Калі ж мяне потым пыталі, навошта я гэтак зрабіў, я адказаў: „Баюся ехаць на Захад“.

Але КГБ чамусьці праз 20—30 дзён закрыла мяне ў каземат. Праўда, рэжым увялі аблегчаны. Потым зьявілі мяне з Бэнам, у адну камеру. Там нас часта наведваў Кім, які забясьпечваў літаратурай. Хіба што Менск ня ведаў, што з намі рабіць: мы ж усе былі пад уладай Масквы. Потым рэжым стварылі турэмны.

Гэтак мы разам з Бэнам праседзелі аж да кастрычніка 1954 г.⁴⁰, калі адбыўся суд і нам далі 25 гадоў кожнаму. Нас этапіравалі ў Мардовію⁴¹, дзе мы прабылі разам з Бэнам да 1963 г. Мяне часта выклікалі да кума (апэрупаўнаважаны), які паказваў мне нейкія фота дзеля апазнаньня. Бэн пра гэта мне нічога не апавядаў. Гэтаксама чамусьці туманна апраўдваўся за няяўку на сустрэчу ля пошты ў Наваградку. Толькі сказаў, што яго схпілі на мосьце.

Апошнім часам кагэбіст маёр Сьвешнікаў выклікаў нас дваіх з Бэнам у свой кабінэт. Я неяк прайшоў гулка са стукам, а Бэн чамусьці сьцішана⁴². Пытаўся пра ўмовы жыцьця й тое-сёе. Гэтак мы й не зразу-

⁴⁰ Суд Ваеннага трыбуналу Беларускай ваеннай акругі прайшоў 10—14 лістапада 1955 г. у Менску. У 1996 г. справа была перагледжана, але Цімох Вострыкаў і Генадзь Касыцюк не падпадалі пад дзеянне Пастановы Вярхоўнага Савету аб рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсіяў 1920—1980-х гг. У дачыненні да Міхася Арцюшэўскага крымінальная справа была прыпыненая яшчэ ў 1956 г.

⁴¹ Сьстэма лягераў у Мардовіі называлася Дубраўлаг і аб'ядноўвала некалькі калёніяў для „палітычных“.

⁴² Магчыма, пра гэта больш ясна выказаўся Цімох Вострыкаў у інтэрвію Севярыну Квяткоўскаму: „Штурмавалі мяне пастаянна, хацелі „ссуцьць“ (супрацоўніцтва з адміністрацыяй)... А гэта рабілі так. Мяне кожную пятніцу выклікалі да „опэра“, ён сядзеў там, куды прывозілі новы этап. Рабілі гэта для таго, каб мае хлопцы падумалі, што я з опэрам супрацоўнічаю. І вось аднаго разу я прыходжу й стукаю нагой, абутай у валёнак, у дзьверы. Опэр пытае: „Па што стучыце?“ Я адказваю: „Дык ⇒

мелі, чаго ён ад нас хацеў. Толькі, праўда, хацеў, каб мы напісалі раскаяньне. Намякаў і на памочніка-сакратарку й на асобы пакой зь ёй дзелі афармленьня раскаяньня. Але мы, выйшаўшы з пакоя, доўга размаўлялі на гэту тэму. Я схіляў Бэна на тое, каб не пісаць, на што ён, здаецца, згадзіўся.

Там у Мардовіі мы здымаліся ў нейкім кіно зь Менску. Пасьля такіх працэдур Бэн хутка захварэў — забалела паясьніца. Хвароба за тыдзень надта разьвілася, і ён ня мог нават згінацца. Пасьля чаго рашыў наведаць санчасьць, дзе фэльчарам працаваў Еўдакімаў Мікалай (зьняволены). Пра яго мне расказалі, што ён быў у савецкіх партызанах. І вось ён, фэльчар-зняволены, зрабіў Гену блякаду, пасьля чаго той ня змог хадзіць, і яго тут адправілі ў лягерную больніцу. Гэта было восеньню 1963 г. Больш я яго ня бачыў. Мне стала вядома, што ён ляжаў пастаянна на сьпіне, і ягонае цела стала адпадаць. Да яго ў больніцу прыяжджаў брат Віктар, каторага ў 1954 г. выклікалі на наш суд у Менск, дзе ён быў як бы сьведка, і там ён паскандаліў з пракурорам.

Вылечыць Гену можна было, каб адправілі ў Ленінград. Мушу значыць, што перад сваім захворваньнем Гена часта вячэраў з масьцерам (сука⁴³) Івановым Барысам Конанавічам (ён пасьля вызваленьня ў 1970 г. паехаў у Рыгу), там яны [елі] трусаціну (найбольш галовы) і запівалі гарбатай невядомага гатунку. Тады Гена працаваў масьцерам. Да людзей адносіўся добра — па-беларуску. Пра тое, што яго тады-сяды дзёргалі да кума, мне ён не распавядаў, хоць напэўна, бяз гэтага не магло быць. Празь дзесяць месяцаў Гены ня стала. Сам я чуў ад старшыні (наглядчыка) Шведа злосныя словы ў бок Гены: „У, шпіён!“ А ён жа са Шведам быў у нармальных адносінах. Такім чынам, Касьцюка Генадзія Адамавіча згналі на ложку наўмысна. Па прычыне захворваньня мяне разоў 10 на працягу 6—7 гадоў выклікалі да „кума“, дзе кожны раз сядзеў нейкі прыезджы невядомы. І кожны раз нібы мімаходзь задавалі адно й тое ж пытаньне: „А ад чаго ён захварэў?“ Я ж заўсёды адказваў: „А, хвастун Гена, усё не жадаў цёпла апранацца, вось і прастыў“ і г. д. Думаю, што мае словы запісвалі на плёнку. Сапраўднага працэсу захворваньня й лячэньня я не апавядаў. Такім чынам мае словы, як сьведкі-нязнайкі ім (КГБ), я зрабіў такі вывад, былі надта

⇒ *стукач павінен стуцаць“.* Хлопцы, якія бачылі, засьмяяліся. За гэта я наплаціўся месячным заробкам“ (Цімох Вострыкаў: „Яшчэ не прыйшоў час“...).

⁴³ Г. зн. тым, хто супрацоўнічаў з адміністрацыяй.

патрэбны. А хутчэй за ўсё хацелі ведаць, што я ведаю пра сапраўдны працэс (прычыну) захворвання.

Пасья сьмерці Гены на мяне сталі рабіць моцны націск з намерам напісаць раскаяньне. Дзеля гэтай мэты вазілі нават у Саранскую турму, дзе былі створаны неблагія ўмовы: падлога была драўляная, пафарбаваная. Начальнік турмы абяцаў нават на 99% вызвалення, калі я напішу раскаяньне. Але я не згадзіўся, і пасья 2—3 месяцаў прывезьлі ў лягер. Пасья чаго выйшла кніга „Саўдзельнікі ў злачынствах“⁴⁴ пра нашу групу, дзе пра ўсіх напісана чорнымі фарбамі, апрача Фіна (мушу зазначыць, што на перасылцы шукалі (пыталі) ў мяне пра непрамакаемыя касьцюмы для ўцекаў. А пра гэта ведалі толькі Нікалаеў і эстонец Алік).

У 1957 г. мяне вазілі на суд нібы над Гутар Т., але на самай справе яна была сьведкам. Размова ішла пра грошы. Пасья дзесьці месяцаў турмы, дзе я правёў галадоўку 9 сутак, я сказаў нарэшце, што я грошы закапаў у Тацянінай кухні, калі апошняя хадзіла па ваду. Гэтак яно й было. Пасья гэтага мне стала вядома, што Тацяну прызналі неўмяняемай. Там у Гродне сьмяцюхі мяне правацывавалі: адчыніўшы дзьверы, сталі абражаць. Гэтак, напэўна, каб мой голас нехта пачуў. Але я пачынаў тады крычаць. Маім зьявольным, зь якімі я сядзеў (2 чалавекі) казалі, што я сядзеў за шпіянаж. Так гэта было ў 1957 г.

І так з 1957 па 1963 г. мы з Генам былі ў адным лягеры. Пасья таго, як я прыехаў з Саранска, і неаднаразовага ўгавору „кума“ пісаць раскаяньне, мяне пачалі ўціхамірваць: саджалі ў карцэр за невыкананьне нормы (а я выконваў ня менш 70—80%, іншыя ж на 16% — і ім усё сыходзіла). Гэта рабілася дзеля таго, каб зрабіць мяне парушальнікам рэжыму. А такіх не дапускалі да „суда“ па 2/3 зьявольнага. І толькі з 1972—1973 г. адносіны да мяне зьмяніліся. Правакацыі зьмяніліся на агульныя адносіны. Начальнік атрада Лямін пачаў прыходзіць на выхадных у л/а, каб са мною пайграць у шахматы. А потым я даведваюся, што мяне без маёй згоды запісалі ў шахматны гурток. А гэта патрэбна для характарыстыкі на „суд“. Значыцца, трэба было мяне вызваляць. І вось у траўні 1975 г. пасья 23 гадоў няволі мяне выпускаюць. На „судзе“ пракурор толькі ляў за антысавецкую прапаганду за мяжой. А самае важнае — разьведка — не ўспаміналася.

⁴⁴ Маецца на ўвазе кніга Васіля Раманоўскага „Саўдзельнікі ў злачынствах“, што выйшла ў 1964 г. У кнізе некалькі старонак прысьвечаныя дэсанту Цімоха Вострыкава.

Паехаў я да свайго пляменьніка Аляксея Якаўлевіча да ст[анцы] Калмык Валгаградзкай вобласці, дзе атрымаў пашпарт, зь якім потым аб'ехаў шмат родзічаў зьняволеных ды сваіх знаёмых. Прыехаўшы ў Гомель, ажаніўся на ўдаве (развадной), а ў 1978 г. нарадзіўся сын Гляля.

І вось за гэты час, калі я жыў у Гомелі, з 1976 г. да мяне пачалі наведвацца знаёмыя й так сабе. Першым ускочыў нейкім перапалоханым Н. Нікалаеў — той, што ўкалоў (зрабіў блакаду) Гену. Даваў свой адрас, каб я прыехаў да яго ў Эстонію. Потым другім сустрэў мяне Фёдар Казлоўскі⁴⁵ (памёр у 1990 г.) на вуліцы, нібы выпадкова. Хлопцы, што былі зь ім па адной справе, апавядалі пра яго нядобрае ў час сьледства (думаю, што ён быў у нейкай ступені ў КГБ на кручку, бо быў на прывілегіяваных работах пасяля вызвалення). Зь ім некалькі разоў сустракаліся. Трэцімі былі: Казачок (сука) і Ф. Казлоўскі. Пыталі пра Эрнста Сабілу⁴⁶, дзе ён жыве й ягонае імя. Гэта ў той час, калі быў узарваны бабруйскі ваенны склад. Чацьвёртым быў сто разоў ссучаны Гулевіч, які працаваў у магазіне. Тут я здзекліва над ім рагатаў, не сказаўшы ні слова. Пятым быў Язэп Дзялендзік з жонкай, якая не дала нават слова зь ім сказаць, была да яго нібы прыклееная. Думаю, гэтак яна рабіла на заданьне. Шостым быў Бяляцкі Алесь⁴⁷ (паэт), зусім мне незнаёмы. Можа, гэты й ня быў па заданьні. Я мог і памыліцца. Ён мяне заклікаў быць актыўным беларусам і г. д. За гэты час са мной гутарылі з КГБ, схіляючы мяне выступіць па радыё й сустрэцца са зьнявольенымі ў Мардовіі. На ўсе гэтыя варыянты я адказаў: „Не!“ Потым прыяжджаў зь Менска Кім Раманавіч, які пытаў, каго я ведаю, хто мог быць перакінуты ў СССР. Я яму па ягонаі просьбе напісаў, што нікога ня ведаю.

⁴⁵ **Фёдар Казлоўскі**, сябра падпольнай арганізацыі „Партыя свабоды рускага народу“, што дзейнічала ў 1956—1957 гг. у Гомлі. Асноўнымі пунктамі праграмы былі: прызнаньне права прыватнай уласнасьці на зямлю, вытворчасць і сродкі вытворчасці; будаўніцтва дэмакратычнага грамадства; адмаўленьне кіроўнай ролі КПСС; шматпартыйнасьць; дэклараваньне дружбы народаў Вялікай Расеі і ўсяго сьвету. У 1957 г. арганізацыя разгромленая, а пяцёра яе чальцоў атрымалі розныя тэрміны зьнявольеньня. Фёдар Казлоўскі быў асуджаны на дзесяць гадоў турмы.

⁴⁶ **Эрнст Сабіла** (нар. 1932), рэлігійны дзеяч, сьвятар. Неаднаразова быў рэпрэсаваны за сваю дзейнасьць. У 1957—1964 гг. знаходзіўся ў мардоўскіх лягерах. Па вызваленьні жыў пад наглядам КДБ.

⁴⁷ **Алесь Бяляцкі** (нар. 1962), сёння грамадзкі дзеяч, праваабаронца.

Запіску я яму аддаў асабіста, калі ён прыехаў другі раз. Пасья гэтага мяне пачалі выклікаць у КГБ і адначасова пачаліся хатнія правакацыі пры дапамозе быўшага міліцэйскага, які жыў з намі на адной кватэры. Прыходзіла міліцыя, правяралі, пыталі ў суседзяў, як я сябе паводжу й г. д. Потым да мяне прычাপіліся за Затыкяна Сьцяпана (армянін, студэнт, сябра па лягеру) з мэтай высветліць, якія бомбы я навучыў вырабляць Сьцяпана. Потым я даведаўся, што нібы Сьцяпан узарваў гасьцініцу ў Маскве й мэтро⁴⁸.

⁴⁸ 8 студзеня 1977 г. у вагоне мэтро а 17.35 на перагоне паміж станцыямі „Ізмайлаўская“ й „Першамайская“ ўзарвалася бомба. А 18.05 адбыўся выбух у гандлёвай залі прадуктовай крамы ў Баўманскім раёне Масквы, а ў 18.10 — выбух ля крамы №5 на вуліцы 25-годзьдзя Кастрычніка (сёньня Нікольская). Паводле розных ацэнак, загінулі ад 7 да 29 чалавек, 37 былі параненыя. Паўгоду пошукаў нічога не далі. Але ў кастрычніку 1977 г. быў прадухілены тэракт на Курскім чыгуначным вакзале ў Маскве, сумку з выбуховым прыстасаваньнем выявілі пільныя пасажыры. Са знойдзеных у сумцы рэчаў (сіняя спартовая куртка з нашыўкай эмблемы Ерэвану й шапка-ўшанка) устанавілі, што сумка належыць жыхарам Армэніі. Адрозьнілі паднятыя на ногі супрацоўнікі міліцыі й КДБ на Закаўкаскім кірунку дарогі. У цягніку Масква—Ерэван арыштавалі 28-гадовага рабочага Акапа Сьцяпаняна, на якім, як аказалася, не было верхняй вопраткі — ён ехаў у сініх спартовых нагавіцах, куртку ад якіх знойшлі ў сумцы на Курскім вакзале. Разам зь ім ехаў 23-гадовы мастак Завен Багдасаран. Пазьней на кватэрах затрыманых правялі ператрусы, якія выявілі аналягі бомбаў, узарваных у Маскве, а маці Сьцяпаняна апазнала сумку сына.

Празь некаторы час следства „ўстанавіла“, што арганізатарам тэрактаў быў **Сьцяпан Затыкян**. Затыкян у 1966 г. падчас навучаньня ў Ерэванскім політэхнічным інстытуце заснаваў разам з аднадумцамі нелегальную Нацыянальную аб'яднаную партыю Армэніі (НАПА). Мэтай партыі было аб'яднаньне Армянскай ССР з Турэцкай Армэніяй і выхад за складу СССР шляхам плебісцыту. Група Затыкяна мела нават уласную друкарню ды выпускала газету „Парос“ („Маяк“). У 1968-м сябры групы былі арыштаваныя й празь некаторы час асуджаныя за антысавецкую прапаганду й агітацыю і ўдзел у антысавецкай арганізацыі. Зьнявольеныя Затыкян адбыў у Мардовіі, дзе й пазнаёміўся зь Цімохам Вострыкавым. У 1972 г. Затыкян вярнуўся з заключэньня, незалежніцкай дзейнасьці ня кінуў, хоць і спыніў дзейнасьць НАПА. У 1975 г. падаў заяву аб выхадзе з грамадзянства СССР, дабіваўся выезду з краіны, але атрымаў адмову. ⇒

Адзін раз трымалі мяне доўга, а ў гэты час нашу кватэру наведала пяць чалавек з КГБ. Жонка перапалохалася. Я зразумеў, што жыццзя мне ня будзе, і тады я прапанаваў КГБ узяць свае грошы ў амэрыканцаў праз пасольства ў Маскве. Галоўная ж мая мэта была ўцякаць з гэтага „рая“. Гэта было ў 1980 г. І КГБ згаджаецца. І вось я ў Маскве сустракаюся з чалавекам у чорных акулярах у прыцемках. Назваў сваё [канспіратыўнае] імя (Карл Свенсан) і толькі пасьпеў сказаць: I want go to America, як ён: „Усё, усё“. Толькі я сумеў перадаць свой адрас. Потым мне сказалі (паказалі), што амэрыканцы прыслалі на мой адрас ліст і прасілі, каб я прыйшоў на тое самае месца для сустрэчы. Таму другі раз мяне прывёз у Маскву той самы Віктар Васілевіч. У нумары я пражыў тры дні адзін. Вядома, я падрыхтаваў свой пакет для амэрыканца, але ўважаўшы наступнае: а) раскаяньня я не пісаў, б) адмовіўся напісаць Кіму Р. адносна мною падозраных, што маглі б быць закінуты ў СССР, в) увесь час мяне правяралі дома й на рабоце, пра што мне сакрэтна сказаў масьцер, г) пра Затыкяна я нічога не сказаў, а наадварот ягоную ідэю падтрымаў, д) было шмат маіх выказваньняў антысавецкага характару на рабоце, е) прапагандаваў беларускасьць сярод рабочых на заводзе, і) выказваўся супраць вайны ў Аўганістане, ж) строга сачыў за роднай мовай сына, за што камуніст Леонаў Л. некалькі разоў стараўся пераканаць мяне адмовіцца ад роднае мовы, з) ня выдаў „Джыма“ (копія), які разьмінуўся са мной у прыцемках на вуліцы), нічога не паведаміў пра „Рагулю Б.“ (копія на 100%). Гэта было днём, калі я чакаў хлопца, седзячы ля акна (а кватэра наша насупроць міліцыі) і вось прабягае „Рагуля“. Я ажно страсянуўся. Два апошнія выпадкі былі прыдуманы пасья таго, як я згадзіўся забраць у амэрыканцаў свой капітал (213 даляраў штомесячна).

⇒ Следзтва тым часам даказвала, што арганізатарам тэрактаў быў Затыкян. Суд адбыўся ў студзені 1979 г. Затыкян не хаваў сваіх незалежніцкіх і антыкамуністычных поглядаў, але адмаўляў датычнасьць да тэрактаў. Сьцепанян, у сваю чаргу, адмаўляў датычнасьць Затыкяна да тэрактаў. Нягледзячы на гэта, усе трое, у тым ліку й мастак Багдасаран, паводле рашэньня суда былі расстраляныя. Згодна з альтэрнатыўнай вэрсіяй, выбухі ў Маскве былі справай рук КДБ з мэтай абвінаваціць у іх расейскіх праваабаронцаў, каб потым ужыць супраць іх рэпрэсіі. Але бурныя публічныя пратэсты, у прыватнасьці Андрэя Сахарова, прымусілі КДБ адступіцца ад гэтай вэрсіі, і ўвага была сканцэнтраваная на „армянскіх нацыяналістах“. Выбар быў выпадковы, у якасьці працоўнай вэрсіі разглядаліся як ахвяры і „ўкраінскія нацыяналісты“.

Усе гэтыя й іншыя факты сьведчаць, што мне аніяк нельга давяраць сустрэцца сам-насам з амэрыканцам, тым больш, што ў КГБ сваім сапраўдным агентам на 100% не давяраюць. Згэтуль вывад: або яны заміж мяне ад майго імя падобную афёру праводзяць, або я буду страчацца із савецкім агентам. Таму ў любым выпадку я — лішні, і я сваю цыдулку, што была падрыхтавана, парваў. І яшчэ адзін мамэнт. Каб я быў пасланы да амэрыканца, тады б мяне або пераапанулі б у свой касьцюм, або іншы кантроль прыдумалі. І вось я сустрэўся, і калі хацеў прыблізіцца, каб пабачыць, які ён, то апошні кінуўся ўцякаць (амэрыканцу ня трэба было б уцякаць). А ўсё-ткі ў „Праўдзе“ было надрукавана, што разаблачылі нейкага амэрыканскага пасла з дапамогай беларуса з шырокім тварам. А гэта ня я, бо ў мяне прадаўтаваты твар. Але каб я паверыў, што гэты артыкул пра мяне, перад гэтым Віктар В. прывёз мне нейкага „карэспандэнта“ „Праўды“, які толькі й сказаў: „О какой, крутлолицый“. Можа, гэта была сустрэча амэрыканца з Джо (гэтак думаю, КГБ плянаваў)⁴⁹.

Чаму ж са мной так вазіліся? Думаю, што мяне выручыла сям'я, асабліва жонка, якая была хворая на нэрвы, і яе пашкадавалі. З таго часу ўжо сем гадкоў мінула, і мяне ніхто не турбуе. Ну а пасья перабудовы, дык я й зусім акрыяў, хоць, праўда, ціск крыві павышаны. Пэнсію мне назначылі 49,60 рублёў. Няпоўны стаж — 10 гадоў. А той стаж — 23 гады, доўгія гады, лягнулі, а працаваў я як дурань. Прыдумалі законы.

Зараз я зразумеў, што мяне трэба было выпусціць: хоць клок поўсьці скубнуць, пакуль авечка жыва.

Пасья такой авантуры мне трэба было даказаць, што за мной паляюць замежныя агенты для таго, што я разаблачыў амэрыканскага агента. Таму я пазваніў у КГБ (тэлефон мне далі) і сказаў, што нейкі мужчына за мной цікаваў вечарам, і я баюся хадзіць на другую зьмену на працу. Яны (КГБ) тут жа прыйшлі да мяне, і я стараўся іх пераканаць у маёй легендзе.

Пасья таго стала спакойней на душы, а тое, што тэлефон падслужвалі, не бяда.

Вось мае лягічныя довады адносна наўмыснага выкарыстанья нашай групы дзеля зсылкі важнага агента:

1) падчас абучэньня адсутнічала кансьпірацыя, больш таго — нібы спецыяльна для наводкі савец[кіх] агентаў нас пасялялі ў тыя кансь-

⁴⁹ Паводле афіцыйнае вэрсіі, Джо (Кальніцкі) быў застрэлены яшчэ пры затрыманьні ў верасні 1952 г.

піратыўныя кватэры, што ўсе немцы ведалі, што мы ня тыя, за каго сябе выдаем.

2) Абучэньне было прымітыўнае (цяп-ляп).

3) Амэрыканцы забаранялі нам мяняць месца прыязьмленья.

4) Забавязалі нас адразу пасля прыязьмленьня рабіць перадачу. Калі ж я сказаў: „Гэтага рабіць нельга“, бо мы навядзем на след КГБ, мне прыгразілі. І я ў лесе баяўся пра гэта сказаць хлопцам, бо мы адзін аднаго баяліся.

А зараз адносна Рагулі Б.

1) ягоны завярбованы ім жа Фін (Арцюшэўскі М.), думаю, быў закінуты савецкай агентурай у Англію праз Германію. Ён жа (Фін) сарваў сход прэзыдэнта БНР у Лёндане. Барыс пра гэта павінен быў ведаць. Па духу ён быў чужым.

2) Рагуля Б. накіраваў мяне на кватэру сваёй цешчы, дзе раней перада мной знаходзіўся ім жа пасланы разьведчык (думаю, Філістовіч Я.), якога ўжо паймалі (а не ці дзеля выратаваньня Філістовіча мы былі выкарыстаныя?). Пры тым, пра маю сувязь зь цёшчай Рагуля расказаў Фіну словамі: „Гэта надзейнае месца“. І чаму ён мне даверыўся, калі ў яго быў больш надзейны былы яго жаўнер Касьцюк Г.? І яшчэ пытаньне: няўжо цешчы яму не шкада?

А самы важлівы вывад, мой асаблівы — гэта маё перакананьне:

а) амэрыканскія вярбоўшчыкі нашай групы зараблялі грошы;

б) адбывалася ігра сьняістаў з масонамі пры спаборніцтве хто каго пераплуне. Выйгрыш абаюдны: адным — грошы, другім — душы (нацыянальна сьведамы патэнцыял).

Паводле лёгікі падзей, мы маем права падаць у суд, але з гэтым нічога ня зробіш.

Шчыра ваш, Ц. Вострыкаў. 20.ІІ. 1993.

Адрасую Урбану Паўлу, Запрудніку Янку, Кіпелю Вітаўту і Зои [Зоры. — А. Г.] Кіпель. Хай ведаюць праўду.

* * *

P. S.

„Споведзь“ пасылаю для эмігрантаў, якія павінны ведаць праўду, а значыцца ацаніць нашу місію аб'ектыўна.

У гэтай інфармацыі я не закрануў шмат цікавых эпізодаў літаратурнага характару, хоць тыя „дробязі“ якраз і спадарожнічалі са мной усе 23 гады зняволення.

Такім чынам, гэтая споведзь не для літаратуры, а, як ужо зазначыў, для Урбана П., Запрудніка Я., Кіпеляў Зоі й Вітаўта — лепшых патрыётаў, а значыць, маіх сяброў.

З павагай, Ц. Вострыкаў. 21-ІІ.1993.

P. P. S.

І яшчэ: магчыма, ім удала патрабаваць ад амэрыканскай разведкі тую суму, што яны, амэрыканцы, забавязаліся нам заплаціць (213 дзярарэў штгомесечна). А права на гэта мы маем, бо хоць бы таму, што ў першую чаргу яны вінаватыя ў нашай трагедыі. Так, так.

Падрыхтоўка да друку й камэнтары Алега Гардзіенкі

ВЭНЭСУЭЛЬСКІ КАРЭСПАНДЭНТ ЮРКІ ВІЦЬБІЧА

*На плошчы — помнікі і абэліскі
вялікім сьвету й богу Сонца-міту.
Схіляюся, паклон усім шлю нізкі —
халоднай бронзе, мармуру й граніту.*

*А ў думках паўстае маіх: каторы
зь іх край вось гэты мілаваў бясконца?
І вецер з гор данёс: „Канкістадоры,
прыкрыўшыся сьцягамі бога Сонца,*

*ня мелі ў сэрцы любасьці. На балі
агню й мячоў паклалі ў дамавіны
усё, што мы цаной крыві прыдбалі,
пакінуўшы гранітныя ўспаміны...“*

Уладзімер Дудзіцкі

Юрка Віцьбіч быў адным зь лічаных, да каго пісаў з Вэнэсуэлы Ўладзімер Дудзіцкі; ён стаўся для паэта й сябрам, і спавядальнікам, і крыніцаю навінаў, і своеасаблівым літагентам, і нават мэнэджарам — менавіта ён, разам зь Вітаўтам Тумашам, ходаўся аб прызначэньні Дудзіцкага на працу ў радыё „Вызваленьне“ („Свабода“). Тыя лісты — і адзіная інфармацыя пра жыцьцё паэта ў Каракасе, і адна зь нешматлікіх — пра побыт беларусаў у гэтай паўднёваамерыканскай краіне.

Калі ж ліставаньне раптоўна перарвалася, Юрка Віцьбіч кінуўся шукаць хоць які сьлед паэтавы. І знайшоў:

„Пераходжу да іншае свае навіны. Ужо ладны час як я шукаю праз знаёмых беларусаў у Вэнэсуэле Ўладзімера Дудзіцкага. Нарэшце тыдзень таму атрымаў ад аднаго з гэтых беларусаў даволі сумныя весткі. Прыехаўшы ў Вэнэсуэлу, Дудзіцкі перш за ўсё, як

між іншым і ўсюды раней, пачаў шукаць прыгожых жанчын. Адна з гэтых жанчынаў — Паўліна Хвёдарайна, што паходзіла з старога расейскага эміграцыі, сталася ягонаю жонкай. Яна як вэнэсуэльская грамадзянка знайшла для Дудзіцкага адмысловую працу ў адным з інстытутаў Каракасу. Праз колькі год Дудзіцкаму спадабалася іншая прыгожая жанчына — жонка старэйшага ад яе на 15 год расейца і матка трох дзяцей. Дудзіцкі спакінуў Паўліну Хвёдарайну, а „іншая прыгожая жанчына“ — свайго мужа, забраўшы з сабой дзяцей. Ёйны муж, што згубіў усю сям’ю — і жонку, і дзяцей, — канчае самагубствам — пераразае артэрыі. У сваю чаргу Паўліна Хвёдарайна, абураная паводзінамі Дудзіцкага, робіць гэтак, што той ня толькі губляе сваю пасаду ў Інстытуце, але вымушаны спакінуць Каракас. Сёньня Дудзіцкі мае сям’ю з трыма дзецьмі ў выпадковую (ня сталую) працу. Мне асабліва яго ад усяе душы шкада. Ён па сваёй натуры добры чалавек і таленавіты паэта¹.

Знайсьці знёмых у Вэнэсуэле было, відаць, ня надта складанаю справаю. Аўген Каханойскі, абапіраючыся на звесткі ўраду БНР (на 01.05.1949), сьцьвярджаў, што ў Вэнэсуэлу па вайне прыехалі каля 150 беларусаў, усе сьведомыя, адно што дзеля сваёй расьцярушанасьці па краіне ня здолелі заснаваць уласную арганізацыю².

Расейскі гісторык В. Зямскоў на падставе дакумэнтаў органаў рэпатрыяцыі з збораў Цэнтральнага дзяржаўнага архіву кастрычніцкай рэвалюцыі называе іншую лічбу — 34 чалавекі (стан на 01.01.1952)³. Параўноўваючы з пададзенымі ім лічбамі пражываньня беларусаў у іншых краінах, можна сьцьвярджаць, што яны відавочна заніжаныя — калі не самім дасьледнікам, дык прадстаўнікамі органаў рэпатрыяцыі⁴.

¹ Юрэвіч Л. Архіўная кніга. Нью-Ёрк: БНІМ. 1999. С. 20—21.

² Каханойскі А. Фактычныя дадзеныя аб стане беларускага эміграцыі // Запісы БНІМ. №28. Нью-Ёрк—Менск, 2005. С. 276.

³ Земсков В. Рождение „второй эмиграции“ 1944—1952 // Социологические исследования. Москва, 1991. №4. С. 3—24.

⁴ Параўнай іншыя лічбы, пададзеныя В. Земсковым: агулам па Нямецчыне і Аўстрыі — 1254 беларусы; Англія — 4986; Аўстралія — 1062; Канада — 1; ЗША — 101; Швэцыя — 100; Францыя — 126; Бэльгія — 135; Аргентына — 22; Бразылія — 2; Галяндыя — 15; Нарвэгія — 57; Турцыя — 47; Югаславія — 22; Швайцарыя — 1; Гішпанія — 10; Чылі — 2; іншыя краіны — 1880. Усяго разам — 9856 чалавек.

Меў рацыю Аўген Каханоўскі, калі пісаў пра нацыянальную сьведамасьць эмігрантаў улучна зь іхнай расьцярушанасьцю: у Вэнэсуэлу дасьмалася 9 асобнікаў газэты „Бацькаўшчына“, але — індывідуальна; кальпартэраў у гэтай краіне не было⁵.

Новыя эмігранты прыехалі ў Вэнэсуэлу ў вірлівы час. У 1947 г. была прынятая новая Канстытуцыя краіны, і першым прэзыдэнтам, абраным паводле яе, стаўся знаны прэзаік, паэта, асьветнік Рамула Гальегас (Rómulo Gallegos). У сярэдзіне лютага ўрад абвесьціў, што запрашае да сябе на працу з Эўропы 20 000 эмігрантаў. Дэкляравалася, што яны атрымаюць права набываць зямлю, ім будуць вылучаныя тэхніка, банкаўскія пазыкі. Толькі ўжо 24 лістапада 1948 г. урад Гальегаса быў скінуты вайскоўцамі; прыход да ўлады вайсковай дыктатуры — хунты — ня мог не адбіцца й на стаўленьні да новапрыбылых, хоць на ранейшаму краіна была зацікаўленая ў спэцыялістах.

Газэта „Бацькаўшчына“ паведамляла: „Цяпер дазволена набіраць галоўаў сем'яў у веку да 60 год, а самотных — у веку да 40 год. На працу бяруць муляроў, сталяроў, кавалёў, вальцавальнікаў, электрыкаў, мэханікаў, краўцоў, майстроў, хатніх работнікаў, агароднікаў, шэфэраў, інжынэраў, фармэраў і інш.“⁶.

Праўда, ня ўсё абяцанае спраўджвалася: „У хуткім часе прадбачыцца новы набор эмігрантаў з Эўропы ў Вэнэсуэлу, пераважна земляробаў з заключэньнем кантрактаў на 2 гады. Я як беларус хачу падзяліцца сваімі ўражаньнямі і зь сваімі суродзіччамі, што хочуць як хутчэй выэміграваць із Эўропы за акіян, і даць некаторыя парады, а галоўнае апісаць, што новага ў Вэнэсуэлы. Дык вось. Стары парадак разьмяшчэньня эмігрантаў, асабліва тых, каторыя выехалі на земляробства, быў незадавальняючы. Першае: людзі не атрымалі тых крэдытаў і інвэнтару, якія абяцалі даць калёністам. Другое: дзе й атрымалі інвэнтар і невялікія крэдыты, асабліва вялікія калёні, то зямлю, імі выкарчаваную, калёністам не давалі, а зямля й далей лічылася дзяржаўнай, а таксама і ўраджай. З гэтае прычыны шмат якія калёністы пакінулі зямлю й пайшлі ў горад шукаць працу зь якім хто здолеў фахам. Вельмі багата эмігрантаў ад-

⁵ Юрэвіч Л. Летапісны звод сусьвету Чалавека Сьведамага: Гісторыя газэтаў „Бацькаўшчына“ і „Беларус“ (1947—2000). Менск: Беларускі Кнігазбор, 2006. С. 55.

⁶ Бацькаўшчына. №15 (59). 18.08.1949. С. 3.

крылі свае майстэрні: кравецкія, шавецкія, сталярні, рэстараны. Я раю ўсім, хто едзе на эміграцыю, набываць фах, бо фахоўцам у Вэнэсуэле добра. Усім спэцыялістам — мэханікам, шафэрам, сталярам, плотнікам і г. д. добра. Я працую сталяром, за 8 гадзін атрымліваю 15 булівараў, выдаткоўваю на харчаваньне зь сям'ёй 3 асобы — 3—5 булівараў дзённа, за кватэру плачу 50 булівараў на месяц, а рэшта застаецца на адзежу. Добры гарнітур каштуе ад 50 да 150 булівараў, а рабочы — ад 10 да 30 булівараў⁷. Купіць ёсьць усё, што хочаш і сколькі хочаш⁸.

Занепакоены стратаю працаўнікоў, у першую чаргу, земляробаў, урад на пачатку 1950 г., падчас візыты Бэрнхарда (Bernhard), прынца Нідэрляндзкага, які прыляцеў дамаўляцца адносна эміграцыі з Даніі, абвесьціў, што гатовы прыняць яшчэ 2000 эмігрантаў з Эўропы, паабяцаўшы ім забесьпячэньне зямлёю й тэхнікаю. Асабліва ўвага надавалася мэханікам і інжынэрам.

Агулам беручы, за час дыктатуры Маркаса Пэрэса Хіменэса (Marcos Pérez Jiménez) (1948—1958) у краіну ўехала больш за мільён чалавек. Натуральна, пераважная большасьць новапрыбылых была не з Эўропы: з Калюмбіі, Чылі, Уругваю, Аргентыны ці Кубы.

Знаходзілі сваё месца ў новай краіне й беларусы. Пра жыцьцё ўладзімера Дудзіцкага ў Вэнэсуэле троху ведама з згаданых вышэй ягоных лістоў да Юркі Віцьбіча: праца ў Instituto Nacional de Abras Sanitarias, а пазьней дырэктарства ў Экспэрымэнтальным цэнтры сельскагаспадарчых культураў; публікацыі ў мясцовых гішпанскамоўных часопісах, час на творчасць ды жаданьне пісаць⁹.

Уладзімер Дудзіцкі стварыў у сярэдзіне 1949 г. і першую, а мо й адзіную, тамтэйшую беларускую арганізацыю — Аб'яднаньне беларусаў у Вэнэсуэле (АБВ). У пратаколе чытаем прозьвішчы сяброў

⁷ На той час чорнарабочы атрымліваў 8—12 балівараў на дзень (1 даляр адпавядаў прыкладна 3 баліварам і 35 санцімам), кіроўцы, мэханікі, тэхнікі — 20—30, зароботная плата тапографа — 26—35, простага ўрадоўца — 15—20, інжынэра — 30—50. Кошты наступныя: белы хлеб (чорнага не было) — 1 балівар, кіляграм мяса — 3—6, кіляграм цукру — 1. Мужчынскія чаравікі — 20—50, мужчынскі гарнітур — 150—300, рабочы гарнітур — 35—60. Залаты гадзіннік — 100—400, залаты пярсцёнак — 12—70. Бутэлька піва — 1 балівар, каньяку — 7—35. Пакой бяз мэблі каштаваў 80—100, з мэбляю — 200—250.

⁸ Бацькаўшчына. №15 (59). 18.08.1949. С. 3.

⁹ Юрэвіч Л. Архіўная кніга. Нью Ёрк: БІНІМ, 1999. С. 15—24.

АВВ: Пятрусь Гуткоўскі, Мікола Луфераў, Тацяна Луферава, Уладзімер Хмель, Юліян Стасіловіч, Таіса Стасіловіч, Іван Катовіч, Кастусь Кішко, Мікола Лашук, Павал Агалец, Ганна Агалец, Павал Агалец-малодшы, Іван Ёлуп, Анатоль Грыгор'еў.

Няма ў гэтым сьпісе імя Пётры Каралевіча; зрэшты, жыў ён зь сямяю не ў сталіцы Вэнэсуэлы Каракасе, дзе абываліся сходы беларусаў, а ў Пуэрта-Кабальё. Там яго й знайшоў Юрка Віцьбіч.

„08.05.1954 г.

Добры дзень, глыбокапаважаны Спадар Стукаліч! З прывітаньнем да Вас і таксама да Вашае сям'і Каралевіч, а таксама і ўся мая сям'я. Мы паведамляем Вас аб тым, што мы ўсе жывы і здаровы, але толькі дзякаваць Богу за тое, што мы людзі з Усходу, моцнай фізычнай расы. Хоць мы тут трацім больш грошай на мэдыкамэнты, як на яду.

Тут шмат людзей з нашых новых эмігрантаў, якія згубілі розум, памерлі ад удару сонца. Каб Вы ведалі, як мы адчуваем сябе тады, калі мы бачым зіму хоць на экране. Нам так хочацца пабачыць крышку сьнегу, як таму, які памірае без вады й паветра. Але ж нічога, хоць і горача. Але трэба жыць там, куды нас Бог накіраваў.

Мы тут не працуем фізычна, пагэтаму й жывём крышку больш. Мы гандлюем у нашым уласным рэстаране, маем сваю легкавую машыну „додж“. Я меў свой гараж у Каракасе, але прадаў толькі за тое, што жонка не хацела, каб я жыў адзін у Каракасе. Мы ўсе хацелі выехаць у Амэрыку й маем нумар квоты 226 яшчэ з 1951 году. Але адгэтуль ня хочуць браць і невядома пачаму. Нас хацелі забраць у Канаду нашыя добрыя знаёмыя, але пакуль мы знайшлі адных другіх і сталі рыхтаваць паперы, але вось новы закон выйшаў другі год таму назад. Вось ён нас затрымаў тут у гарачым пекле, бо ён быў прыдуманай раней, чым былі гэтыя нашыя паперы.

Спадар Стукаліч, мы просім Вас дараваць і не зважаць на нас за тое, што мы не адказалі на Ваш ліст. У нас была здарылася бяда. Бяда гэта такая, я быў згубіў Ваш адрас, але не згубіў, толькі захаваў так, што мы не маглі знайсці. Я ўжо хацеў Вас шукаць праз газэту, але нашая Таня неяк раз пачала рабіць чыстку ў нашых эўрапейскіх рэчах, і вось толькі яна знайшла Ваш канвэрт.

Сп. Стукаліч, я вельмі Вам удзячны за тое, што Вы нас паведалі пра ўсе навіны, якія адбыліся ў жыцці нашага быўшага лягеру¹⁰, а таксама што Вы паведалі пра сябе й Вашу сям'ю.

¹⁰ Маецца на ўвазе лягер Міхэльсдорф.

А цяпер пра сябе. Мы працуем у сваім рэстаране, гандлюем. Пятро ў гэтым годзе павінен скончыць пачатковую школу, а Таня — праз год. Пятру ўжо скончылася 09.11.1953 — 15 гадоў, а Тане 19.04.1953 — 12 гадоў. Дзеці нашыя ўжо вялікія, маем жаніха й нявесту. Хочучь выехаць адсюль у Амэрыку альбо Канаду, але вось судзьба нашая такая.

А цяпер пра Дудзіцкага. Дудзіцкі раней працаваў у Міністэрстве, якое будзе дарогі, пляцы, сады й гэтак далей. Ён працаваў у якасьці садоўніка й атрымліваў досыць добра. Але тады калі ён кінуў сваю жонку й стаў жыць з другой, то тая старая зрабіла, што ён згубіў сваю работу, а цяпер ён езьдзіць па Вэнэсуэле й працуе дзе што знойдзецца. Ён адабраў жонку ў аднаго старога эмігранта, які быў старэйшы за яе, і вось той стары эмігрант пасля гэтага ўсяго скончыў жыцьцё, ён перарэзаў сабе вены й скончыў жыцьцё. Дудзіцкі ўзяў сабе другую жонку з чужымі дзецьмі.

Старая ягоная жонка цяпер жывець так, як ёй падабаецца. Яна цяпер блізка ад нас у горадзе Валэнсія, яна цяпер жывець з кім хоча. З чорнымі й белымі. Словам, ён згубіў жыцьцё яе й сваё, яшчэ нават чалавека накіраваў на той сьвет.

Сп. Стукаліч, я вельмі прашу Вас, калі Вы ведаеце што-небудзь пра сп. Фэдараву, калі ласка, чыркніце пара слоў або дашліце ягоны адрас.

Даруйце, на гэтым я заканчваю свой ліст і прашу Вас перадаць маё паздроўленьне ўсім нашым Беларусам, акрамя крывічоў. Калі Вы, можа, маеце выпадкова адрасы ад нашых міхэльсдорфаў з другіх зямель, то я б Вас вельмі-вельмі прасіў даць іх мне.

Аставайцеся ўсе жывы й здаровы, чаго й Вам, і жонцы Вашай жадаем. Вялікі прывет і нізенькі паклон Бабушке¹¹ ад Тані й Пеці й Дусі. Калі атрымаем адказ, то вышлем Вам нашае фота.

Бывайце здаровы й не абіжайцеся на нас.

Чакаем.

П. Каралевіч“.

„06.07.1954 г.

Добры дзень, глыбокапаважаны Спадар Стукаліч.

Мы наведамляем Вам, што ліст Ваш мы атрымалі й вельмі Вам удзячны. Сп. Стукаліч і Вашая сям'я, мы вельмі просім Вас не зважаць на нас за тое, што мы не адказалі на Ваш ліст і не павіншавалі ні з Новым Годам, ні з Вялікднем.

¹¹ Маці Юркі Віцьбіча Эўдакія Стукаліч.

У мяне была здарылася бяда ў зьвязку з здароўем. У скорым часе, як я напісаў да Вас мой ліст, мая дачка Таня задумала паехаць на мора купацца. Дзень быў пахмурны. Я як чуў гэтую бяду й я ня ехаў, але яна з маткаю прымусілі павезьці іх на мора. Калі мы прыехалі, Таня пашла ў ваду, і я баяўся пусьціць яе адну. Пайшоў і я, і вось пасья гэтага назавтра я захварэў. У мяне было адабрала правы бок, руку й нагу, і вушы. Вось я думаў, што мне будзе ўжо і ўсё. Але хоць мне гэта каштавала досыць дорага, але, слава Богу, мне стала шмат лепей. Я ўжо пачаў добра чуць на вушы й пачаў хадзіць таксама, толькі яшчэ не саўсім добра з рукамі, але дохтар кажа, што таксама будзе скорая ў парадку.

Спадар Стукаліч, я, напэўна, пабораны праз Бога, гэта што ён накіраваў мяне ў Вэнэсуэлю, у тугэйшае пекла. Тут для нашых людзей ня места. У нас на Порце (Пуэрта-Кабальё. — **Л. Ю.**) знаў два выпадкі. У Беларуса Новіка жонка зышла з розуму. У аднаго Паляка жонку разьбіў палярыч. Гэты Поляк меў паперы ў Канаду, і праз гэта ім можна было паехаць.

Я пісаў у Каракас да Консула Амэрыканскага й пытаўся наконт маёй справы. То ён мне адказаў чакаць на квоту, але калі яно будзе, невядома.

Спадар Стукаліч, я вышлю Вам гэту паперу, што ён мне даў адказ на мой запыт. Вы яе прачытайце і ў другім лісьце вышліце мне назад.

Сп. Стукаліч, калі гэта Вам будзе можна даведацца адрас галоўнага эміграцыйнага аддзелу ў Амэрыцы, то, калі ласка, вышліце яго мне. Я думаю проста адгэтуль пісаць і прасіць выезду з нашага пекла. Сп. Стукаліч, паінцэрасуйцеся, што яны пішучь у гэтай паперы.

Бывайце здаровы й ня злуйце на нас, бо кромі мяне няма каму напісаць да Вас, бо дзеці нашыя забылі пісаць. Яны пішучь толькі пагішпанску. Жонка забіта працай у сваім рэстаране. Пагэтаму я й прашу Вас не зважаць на мяне.

Найніжэйшы паклон Вашай маці, а такжа й жонцы ад нас усіх. Вялікае й вялікае прывітаньне ад жонкі Бабушке й цёці ад Пеці. Таксама нашаю фатакартку мы вышлем у другім лісьце. Нам вельмі хочацца ўбачыцца з Вамі й з усімі нашымі землякамі.

На гэтым я канчаю. Пішыце. Жадаем добрага й крэпкага здароўя ўсім вам.

П. Каралевіч“.

„25.07.1954 г.

Добры дзень, глыбокапаважаны сп. Стукаліч!

А таксама і ўся Вашая сям'я, жонка й Вашая маці.

Я паведамляю Вас аб тым, што я быў атрымаў Ваш апошні ліст, і за гэта Вам вельмі ўдзячны.

Сп. Стукаліч, даруйце мне за тое, што я адпісаў на Ваш ліст так позна. Гэта было сталася з таго, што я быў добра хваравіты праз купаньне на моры.

Сп. Стукаліч, я вельмі прашу Вас прабачыць мне за гэта, што я Вас турбую. Але я ведаю Вас вельмі добра й вось пагэтаму я й хочу запытаць у Вас пра газэту „Беларускае Слова“¹². Што гэта за газэта й хто яе выпускае й з чыіх рук яна выходзіць. Каб Вы ведалі, як я быў рад і задаволены, калі мая Таня прынесла гэты пакунак. Я думаў, што гэта ад Вас альбо ад нашых сьвятароў. Але мне вельмі стала дзіўна, што гэты пакунак быў накіраваны па адрасу 51-га году. І вось гэта вельмі здзівіла мяне.

А цяпер пра сябе. Хочу паведаміць Вас аб тым, што мой сын скончыў пачатковую школу й хоча паступіць у гімназію, а Таня скончыла 5 клясаў і рыхтуецца да наступнага году. Я хочу паведаміць Вас, што патроху пачынаюць даваць візы для нашых людзей на выезд у Злучаныя Штаты, але пераважна едуць тыя, што знаюць там добрых знаёмых альбо родных, хто мае візы. То гэта вельмі добра й лёгка выехаць.

У нас тут ёсць такія, што добра жылі й былі добрыя сябры ў Нямеччыне, якія папалі ў Злучаныя Штаты, і яны цяпер дастаюць візы ад сваіх сяброў. А таксама й эвангелісты й др.

На гэтым я канчаю, але прашу Вас, напішыце мне пра гэту газэту, можна яе выпісваць ці не.

Калі Вы будзеце бачыць сп. Ігнатовіча, Кіпеля альбо Прэзыдэнта Астроўскага, то прашу, перадайце мае прывітаньні. Дайце адрас сп. Кійко. Калі б гэта Вы маглі зрабіць, то, калі ласка, прашу адрас любога Дашковіча. Ці Беларуская царква мае свой адрас, калі мае, то вышліце нам.

Бывайце здаровы. Жывіце шчасьліва. Прывітаньні Вашай супрузе й маці і ўсім знаёмым, акрамя крывічоў.

Да спатканьня. Чакаем адказу.

Пётр Каралевіч“.

У лютым 1955 г. Юрка Віцьбіч у лісьце да Антона Адамовіча пісаў: „Адишкайся сьлед Тарасаў. Нарэшыце атрымаў ліст ад Дудзіцкага. Ачольвае нейкі дзяржаўны навукова-дасьледчы

¹² „Беларускае Слова“. Міхэльсдорф (Нямеччына) — Саўт-Рывэр (ЗША), 1948—1958. Выдавалі газэту Аляксандар Русак, Юрка Віцьбіч, Юры Сабалеўскі, Яўхім Кіпель. Выйшла 39 нумароў.

інстытут, у чым няма падставы сумнявацца, бо ўсё гэтае разам з тытулам — прафэсар — пададзена на канвэрце. Увогуле зноў трапіў на каня й, дай Божа, каб новая Елена Прыгожая яго ня выбіла зь сядла. На мой асабісты погляд, ён — найлепшы з нашых паэтаў на чужыне¹³.

Да чарговага зьнікненьня паэты, тым разам — назаўсёды, заставалася больш за 20 гадоў. Але гэта ўжо іншая гісторыя.

*Падрыхтоўка да друку, прадмова й камэнтары
Лявона Юрэвіча*

---

¹³ Ліст ад 02.02.1955 г. Захоўваецца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага.

ШВЭДЗКАЕ ЖЫЦЬЦЁ БЕЛАРУСА

Most lives vanish. A person dies, and little by little all traces of that life disappear. An inventor survives in his inventions, an architect survives in his buildings, but most people leave behind no monuments or lasting achievements: a shelf of photograph albums, a fifth-grade report card, a bowling trophy, an ashtray filched from a Florida hotel room on the final morning of some dimly remembered vacation. A few objects, a few documents, and a smattering of impressions made on other people. Those people invariably tell stories about the dead person, but more often than not dates are scrambled, facts are left out, and the truth becomes increasingly distorted, and when those people die in their turn, most of the stories vanish with them.

Paul Auster. Brooklyn Follies

Пачынаючы ад 1945 г. Швэцыя моцна зьмяніла свае законы ў галіне міграцыйнай палітыкі: да 1930-х з краіны выяжджала значна больш, чым туды прьяжджала, але ад пачатку 1945 г. іміграцыя, як і ў іншых краінах, якія згадзіліся даць прытулак уцекачам, зрабілася галоўнаю крыніцаю новай працоўнай сілы. Найбольш імігравала жыхароў Фінляндыі, Даніі, Нарвэгіі, Усходняй Нямецчыны, Аўстрыі, Італіі, Югаславіі, Грэцыі ды Турцыі. Урад у супраць з LO (швэдзкая прафсаюзная канфэдэрацыя) пастанавіў, што працаўнікі з замежжа мусяць мець тыя самыя выгоды, правы й заробкі, што й мясцовыя, уключна з дапамогаю беспрацоўным. Штопраўда, у Швэцыі не было адмысловай арганізацыі, якая б займалася новапрыбылымі; гэта было іхнаю асабістаю справаю.

Імігравалі ў паваенную Швэцыю й беларусы, якія з часам стварылі сваю арганізацыю — „Vitryska-Societet i Skandinavien Беларуская Грамада“: 12 ліпеня 1948 г. яе зарганізавала беларуская палітычная

эміграцыя ў Швэцыі, Нарвэгіі і Даніі і назвала „Беларускай Грамадой у Скандынавіі“.

А 19 лютага 1949 г. суполкі беларускай, эстонскай, латыскай, летувіскай, польскай, украінскай, чэскай, славацкай ды ўкраінскай эміграцыяў заснавалі ў Швэцыі „абаронны дзяржаўны блёк“ — „Усходняя і Цэнтральная Эўрапейская Вунія“.

У фокус амаль кожнага дасьледніка эміграцыі перш-наперш трапляюць гісторыі арганізацыяў, вызначальныя падзеі, лёсы грамадзкіх дзеячаў, — усё тое, з чаго складаецца палітычнае і культурніцкае жыццё дзяспары. Побыт, асабліва ў такіх экзатычных краінах, як Швэцыя, — экзатычных, зразумела, з боку гледжаньня нашых ведаў пра беларускае жыццё там — застаецца малавядомы. Таму кожнае сьведчаньне падобнага жыцця, кожная дэталёў ёсьць важнымі.

Ніжэй падаецца ліст, дасланы зь невялічкага гарадка Бодафорс у паўднёвай Швэцыі, згубленага сярод лясоў і азёраў.

Арыгінал ліста захоўваецца ў архіве БНІМу. На жаль, праз адсутнасць капэрты тымчасам невядомае прозьвішча карэспандэнта.

„Bodafors, дня 24.7.1950.

Дарагі Аляксей!

Ты сабе не ўяўляеш, як мы ўсьцешыліся, калі атрымалі Твой ліст. Мы наагул ніколі не спадзяваліся, што Цябе зноў знойдзем, бо пасья вайны нас параскідала па ўсім сьвеце.

Пачну з таго, як мы з Табой разлучыліся ў Бэрліне. Як Табе ведама, у марцы 45-га году мы пераехалі ў Гамбург. Вайна там скончылася вельмі спакойна, гэта значыць, што Гамбург быў перададзены ў рукі ангельцаў бяз бою. Нашае начальства забясьпечыла нас дастатковаю колькасцю грошай, кажны атрымаў каля двух тысяч. Таксама было сказана, што кожны цяпер мае рабіць што хоча. Мы з Зояй спачатку жылі ў бараках, а пасья перайшлі да гатэлю. Пажылі там з пару тыдняў і зрабілі сына. Працы ніякай не было, і таму я, Дзядзька, Яфімавіч і Андрый гулялі штодня ў парку ў карты, зьбіралі акуркі, бегалі ў пошук ежы і вучылі ангельскую мову. Нарэшце стрэльнаўла ў галаву перайсьці ў лягер для *auslendarau*¹, дзе давалі добрую ежу. Я забраў з сабою той стары радыёапарат, што ў нас быў, і дзякуючы гэтаму апарату,

¹ *Ausländer* (ням.) — замежнік.

якога ўсе хацелі слухаць, займеў сабе знаёмствы, а дзякуючы знаёмствам атрымаў у лягеры асобны пакой, ежы хоць задавіся, амэрыканскія пачкі й табаку. У тым самым годзе ў чэрвені прыехалі швэдзкія прадстаўнікі ў лягер і запрасілі жадаючых ехаць у Швэцыю. Мы з Зояй запісаліся й выехалі ў Швэцыю. Сягоньня, гэта значыць 24 ліпеня, а 10-й гадзіне раніцы скончылася якраз 5 гадоў ад нашага прыезду ў Швэцыю. Што такое прыехаць у Швэцыю, апісаць нялёгка. У кароткіх словах гэта тое самае, як прыехаць на Марс. Швэцыя вайны ня ведала ўжо дзвесьце гадоў, аб недахопах толькі чулі й не ўяўляюць сабе, як гэта можа быць, каб ня выпіць а 11-й гадзіне кавы ці а першай гадзіне ня зьесьці абеду. Каб штосьці тут падобнае здарылася, дык швэды падумалі б, што прыйшоў канец сьвету. Што нас спачатку здзівіла, дык гэта салодкая ежа. Хлеб, напрыклад, пякуць з цукрам, а як казалі ім, што ў нас пякуць з сольлю, дык ня вераць. Усе ежы робяць з цукрам, нават сьлёдку робяць з разынкамі. Наагул, паміж імі й намі такая розьніца, што нават цяпер, пасьяля пяці гадоў, я ўсё яшчэ не магу прывыкнуць да іх.

Дык вось, як мы прыехалі, дык нас восем месяцаў трымалі як бы на курорце, гэта значыць, нічога не рабілі, і нарэшце дайшло да таго, што чалавек узьў бы абы-якую працу, каб толькі мець нейкі занятак. Гэткім чынам я зрабіўся столярам і ў гэтым фаху працую да сёньняшняга дня. За гэты час Зоя радзіла сына, які ў студзені будзе мець пяць гадоў, дачку, каторая мае пятнаццаць месяцаў, і чакаем яшчэ адно. У студзені даведаемся, хто будзе, ці дачка, ці сын.

Маем кватэру з 2-х пакояў і кухні, купілі мэблі, радыё, машыну да пісаньня, машыну да шыцьця й яшчэ цэлую масу розных патрэбных і непатрэбных рэчаў. Маю кавалак гароду, зь якога атрымліваем трускалкі, бульбу, буракі й г. д. Пяць мэтраў ад памяшканьня маем возера з рыбай. Гэткім чынам зрабіліся мы сапраўднымі местачковымі жыхарамі. Жыццё ідзе так паціху, памалу, адна гадзіна падобная на другую, аж другі раз ад гэтай цішыні хочацца закрычаць „Ратуйця!“. Спачатку пасьяля вайны добра было адпачыць у гэтай цішыні, але ж Ты зразумей, што гэта ўжо пяць гадоў дзень у дзень тое самае. Адная толькі й ёсьць пацеха піць водку, якую ў Швэцыі ня вельмі лёгка атрымаць, таму што тут трэба мець дазвол на піцьцё водкі. Я, напрыклад, маю дазвол піць адзін літар у месяц, але водка паскудная, бо робяць з дрэва, і каштуе дорага.

Адразу па прыездзе сюды я пачаў старацца аб выездзе да Амэрыкі, і спачатку справа ішла добра, а пасьяля ўпёрлася ў самае галоўнае, г. зн. трэба, каб хто-небудзь палажыў пад нас грошы. Адным словам, трэба

мець у Амэрыцы „спонсара“. У 1947 г. прыехаў сюды адзін амэрыканец на практыку. Мы з ім пасябравалі, і ён узяўся за гэтую справу, пераконваючы мяне, што ён сыцягне мяне ў Амэрыку. Што ён стараўся, дык гэта я ведаю, але ў яго таксама, відаць, справа ўпёрлася ў гэтыя грошы, якіх ён таксама ня мае, бо ўжо паўтара году ня піша. Справа ўся ў тым, што тут, у Швэцыі, мы ўжо ня лічымся „displaced persons“.

Зоя таксама хацела сыцягнуць сваю маму ў Швэцыю, але й тутакса справа ўпёрлася ў швэдаў, бо яны ня хочуць браць сюды старых і непрацаздольных людзей. Усе нашыя стараньні былі надарэмна, і таму пачкалі ёй пачкамі ды грашыма. Зоя таксама мае палучэньне зь Нінкай, якая жыве ў Бэрліне з сваім мужам і ўжо мае трое дзяцей. Паводзіцца ёй, відаць, нядрэнна. Дзе Ванда, Дзядзька й Яфімавіч, ня ведаю, бо палучэньне зь Нямецчынай ёсьць вельмі цяжкім.

Вось такое ў кароткіх словах нашае жыццё. Спадзяюся, што Ты разумееш, чаму мы так цешымся, што маем з Табой спалучэньне. Зоіна мама пару разоў прысылала Стасюковы лісты, які піша да яе. Да нас ён, натуральна, пісаць ня хоча, бо завялікая асоба. Чытаючы ягоныя лісты, я здзіўлюся, чаму гэта Труман не запрасіць яго сабе за дарадцу. У адносінах да нас ён сапраўдная свівіня, хоць мы яму нічога не зрабілі. У астатнім сваім лісьце да мамы ён пісаў, што віной ейных пакутаў зьяўляецца Зоя, і яшчэ шмат розных дурніцаў. Таму я Цябе прашу, Ты аб нас яму нічога не раскажвай.

Пасылаю Табе зьнімкі нашай сям'і. Фатаграфіі крыху не ўдаліся, калі зробім лепшыя, вышлем Табе. На той фатаграфіі, дзе я сяджу із сынам, паспрабуй пазнаць Зою па нагах. Як не пазнаеш, дык напішу Табе ў наступным лісьце.

Пішы, дарагі Аляксей, зь нецярпеньнем чакаем Твайго пісьма.
Твае Саша, Зоя, Гога і Іра“.

Падрыхтоўка да друку й прадмова Лявона Юрэвіча

ПСАЛЬМ 137

Верш Анатоля Бярозкі (Мітрафана Рэпкава-Смаршчкі) „Псалъм 137“ быў напісаны ў верасні 1939 г. для часопісу „Калосьсе“, які выдаваўся ў Вільні. Але верш не пабачыў сьвету, бо Вільню акупавалі Саветы. Часопіс „Калосьсе“ перастаў выходзіць, пачаліся арышты й канфіскацыя архіваў. І толькі нядаўна аўтар знайшоў у сябе адзіную копію свайго твору.

Вечарамі ізноў засядаем ля рэк вавілонскіх,
а павесілі леры свае на кустах вербалозьзя.
Ўспамінаем із плачам Сіён. Мой родны Сіёне!
Я ж зарокся цябе не забыць анідзе й аніколі.
Вавілоне магутны, вялікі, бязьлітасны, навакол твае толькі воды.
Хай жа рукі адсохнуць мае, хай язык мой навекі зьнямее.
Хоць і гордае імя тваё, ад мяне не пачуеш ты оды,
ні за то, што малютаў¹ тваіх нам выслаў, каб нас вызваліць з горкай нядолі,
ні за тое, што з вуліц нам вышлеш людзей, каб разьнесьці вуглы нашай хаты,
апаганіць нам покуць, а сьцены спаліць да асновы,
каб схапіць нашых дзетак малых ды аб камень разьбіць ім галовы.
Вечарамі ізноў запяняюся я каля вод вавілонскіх
ды хоць квояля лера мая на лозах забытых павісьне,
тая песня пра родны Сіён не заціхне

ныне і прысна...

---

¹ Малюта — люты апрычнік цара Івана Жаклівага. — камэнтар А. Б.

КАЛЯДНЫ ВЕРШ

Складана сказаць, наколькі маюць рацыю тыя дасьледнікі, што называюць Ларысу Геніюш эміграцыйнай паэткаю, але што ў грамадзкіх і прыватных архівах ЗША захавалася нямала ейнай эпістлярнай спадчыны — гэта дакладна. Любіла яна да сваіх лістоў дадаваць і вершы, асабліва на сьвяты. Верш, што друкуецца тут, быў напісаны напрыканцы 1973 г. і дасланы ў сям'ю Юзэфы й Часлава Найдзюкоў.

Каляда ўрачыста крочыць сьвята,
Наўпрасткі празь белы сьнег і лёд
Калядуе вецер каля хатаў,
Запыняецца каля варот.

Нарадзіўся Бог Спрадвечны ў ясьлях,
Сьвеціць зорка, зіхаціць назьдзіў,
Яна болей ў небе не пагасьне,
Каб ніхто з дарогі не змыліў.

Над убогім хлевушком ірдзіцца,
Ворагам яе не пагасіць,
Йдуць Цару-Дзіцятку пакланіцца,
Што ў быдлячых ясельках ляжыць.

І ня знаючы людзкае мовы,
Толькі веліч здольныя адчуць,
Паглядаюць з ласкаю каровы
І ягняткі радасна бляюць.

Пахіліла голаву Марыя,
Пастушкі спыніліся ў дзьвярох,
Пяюць ў небе ангелы сьвятыя.
Нарадзіўся ў ціхіх ясьлях Бог!

Сьпіць Дзіця ля Непарочнай Маці,
Божы Сын, пачатак новых дзён.
Пастушкі стаяць каля Дзіцяці,
Мудрацы Яго вартуюць сон.

Сьвет няземскі ля галоўкі зьяе,
Рука Маці ля маленькіх ног.
Урачыста ноч плыве сьвятая.
Нарадзіўся ў Бэтлееме Бог!

Лявон Юрэвіч

Нью-Ёрк

ВЫДРУКАВАНА Ё БРАЗЫЛІІ: НЕВЯДОМАЯ ПУБЛІКАТКА

*Георгій Садовскі. Витебский Ботанический Сад. 1919—1921.
Фото-рассказ. 1965. — 28 с.*

Хоць месца выдання гэтае незафіксаванае ў „Бібліяграфіі“ Зоры й Вітаўта Кіпеляў¹ брашуры нідзе не пазначанае, з ускосных фактаў магчыма дапусьціць, што аповед пра заснаваньне Батанічнага саду ў Віцебску быў выдрукаваны ў Бразыліі — менавіта тут апынуўся аўтар успаміну Георгі Садоўскі.

У цалкам расейскамоўнай кнізе толькі адзін абзац па-беларуску — выява старонкі зь „Беларускай Газэты“ 1942 г.: „*Віцебскі батанічны сад быў арганізаваны ў 1919 г. па ініцыятыве агранома Г. М. Садоўскага і меў сваёй задачай пашырэнне батанічных і сельскагаспадарчых ведаў сярод вучняў гораду*“.

Зазначу адразу, што ў кнізе ёсць і іншыя ілюстрацыі: здымак самога Георгія Садоўскага (1921 г.) ды два ягоных пасьведчаньні (абодва 1920 гг.). Але не праз тыя ілюстрацыі кніга названая фотааповедам. Як тлумачыць аўтар, ва ўспамінах дакладна схопленая, *сфатаграфаваная тагачасная рэчаіснасьць — назовы мясцовасьці, прозьвішчы, пасады*.

Георгі Садоўскі скрозь увесь тэкст непрыхавана дэманструе свае дзэве найгалоўнейшыя жарсыці: антыбальшавізм і антысэмітызм. Беларусы ні адмоўных, ні станоўчых пачуцьцяў не выклікаюць — відаць, праз сваю неідэнтэфікаванасьць для аўтара, і згаданья толькі аднойчы:

¹ Kipel Vitaut, Kipel Zora. Belarusian Publishing in the West. A Bibliography. Published by Belarusian Institute of Arts and Sciences; Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. New York–Warsaw, 2006. XVI + 841 p. Abbreviations and Indexes (pp. 679–841).

„На горадным фоне дображелательнаго і сэрдачнаго адношэння між крэстьянамі і помещіком, калда месныя Комітеты деловіто ісполнялі „прыказ із губерні“, списывалі інвентарь і „народное імушество“, стараліся отдаліть на сохраненіе тому же помещіку, я відел, особливо около городов і местечек, полупьяную банду із деревенской шпаны во главе с сынами трактирціков і кабатчціков, спавывавшых і эксплуатывавшых белорусскую деревню, которая уничтожала „народное добро“, с улюлюканіем іздевалася над „паньямі і паненкьямаі“, жгала і громіла „палацы“, с остервененіем таціла із горящего зала стильную мебель, разваливалася на ней і расстреливала із винтовок выбегавшых породистых собак і „панскых“ кошек...“².

Яшчэ ў прадмове Георгі Садоўскі заўважае, што кожны зь іх, старых царскіх спецыялістаў, хітраваў як мог пры новай уладзе, абы ня трапіць на страту ў ЧК. От жа аўтар і апісвае свае хітрыкі: каб пазьбегнуць мабілізаціі, вырашае зарганізаваць калгас (які назваў „Зеленая Палочка“, у гонар Лява Талстога³) разам з былым гарадзкім галавой Віцебску латышом Давідам Кірылавічам Вегліным ды, дзеля падстрахоўкі, сябрам Бунду „тов. Ізаакам“.

З калгасу аўтар успамінаў даволі хутка зьбег і, пасья невялікіх прыгодаў і ўдзелу ў руйнаваньні маэнткаў, атрымаў прапанову ўзначаліць Губэрнскі аддзел паляваньня, так што наступнаю авантураю было ладжаньне ў Віцебскай губэрні паляўнічай гаспадаркі, а ўжо адсюль яго прызначылі загадчыкам сельскагаспадарчай адукаціі пры прафэсійна-тэхнічным аддзеле ў „Витгубнаробраз“.

Як піша Садоўскі, не было ніякіх дапаможнікаў, матэрыялаў, выкладчыкаў ды проста прагных да авалоданьня сельскагаспадарчай навукяю. Але...

„Обдумав все, я решил, пользуясь существовавшей тогда полной неразберихой и беспорядком и опираясь на жестокую власть, послу-

² Садовский Г. Витебский Ботанический Сад. 1919—1921. Фото-рассказ. 1965. С. 4—5.

³ У апошнія гады свайго жыцця Леў Талстой выказваў пажаданьне, каб яго пахавалі ў лесе Стары Заказ, на месцы „зялёнай палачкі“. Легенду пра зялёную палачку будучы пісьменьнік пачуў у маленстве ад брата Міколы. Маўляў, існуе таямніца, запісаная на зялёнай палачцы, і калі тую палачку знайсці, людзі перастануць хварэць і паміраць, а ўсе стануцца „мурашынымі братамі“.

жить своему народу — создать такие ценности, которые в веках помогут ему изучать и осознать окружающую природу... Организую в городе Витебске Зоологический и Ботанический сад.

Вечером я собрал к себе в канцелярию идейных специалистов по природоведению: Владимира Владимировича Адамова, который в своем имени „Клятцы“ создал ботаническую коллекцию из местных растений; Плющик-Плющевского, специалиста по жукам. Он все свое свободное время — он был Витебским Податным Инспектором — отдавал сбору жуков и имел прекрасную коллекцию в 56 000, собранных по всей России; Антона Дворжецкого-Богдановича, помещика имени Яновичи, Витебского уезда и губернии, проводившего большие работы по метеорологии и имевшего прекрасный телескоп; Никольского, преподавателя Естествознания в Витебской гимназии, вечно копавшегося в местных известняках и выскивающего „спириферов“⁴; Мишу Навроцкого, быв. Следователя по важнейшим Делах, знавшего прекрасно всю Витебскую губернию; Ивана Мороза из фольварка „Фотынь“ Лепельского уезда Витебской губернии, который под руководством своего отца, „белорусского Мичурина“, действительно знал нашу Витебскую флору и фауну⁵.

Тагачасныя ўмовы не дазволілі збудаваць сапраўдны заасад, таму вырашылі абмежавацца нежывою фаўнаю. Праз год музей пачаў працаваць у залі былой праваслаўнай сэмінарыі:

„Теперь [...] надо вспомнить тех, кто практически в нем поработал. Александра Ивановича Аверкович со своей подругой Сабиной — прекрасно набивали чучела птиц, животных и рыб. Иван Мороз и его братья изготовляли целые биологические картины из крупных животных (волков, рысей, кабана) и вообще, создавали биологическую обстановку. Самый материал — птичек, пресмыкающихся — добывали мои два сына, Виктор и Леонид, которым и их приятелям я выхлопотал разрешение „на научную охоту“ из Витебской Че-Ка“⁶.

Скончыўшы працу над музэем, тым самым калектывам вырашылі стварыць Батанічны сад — у саду Ханны Гурэвіч на Варапаеўскай вуліцы.

Час быў запоўнены працаю зь землямерамі, нечаканаю падтрымкаю ад „бундзісткі“ Сары Шэйдлінай, супрацоўніцы „Витгубнаробраз“,

⁴ Спириферыды (Spiriferida) — вымерлы атрад клясу замкавых плечаногіх.

⁵ Садовский Г. Витебский Ботанический Сад... С. 9.

⁶ Тамсама. С. 10.

нутранымі інтрыгамі з таемнымі чэкістамі і нават уцёкамі на малую бацькаўшчыну, у Латвію, і павяртаньнем назад; абмеркаваньнямі плянаў з настаўнікамі прыродазнаўства, адкрыцьцём курсаў пчалаярства, дзе першым лектарам стаўся Георгі Садоўскі. Пачалі працаваць курсы ў будынку былой праваслаўнай сэмінарыі; студэнты былі векам ад 16 да 50 гадоў. Да працы над Батанічным садам далучаліся й новыя людзі: Сяргей Карпавіч Трубчынскі зь Невельскага павету і Барткевіч зь сям'і сьвятароў.

На Першае траўня сад меў ужо больш-менш батанічны выгляд: каля расьлінаў меліся шылдачкі з назовамі — латынь і расейская мова; высаджаныя дрэвы, разьбітыя клямбы, адна зь якіх была зробленая ў выглядзе зоркі: *„За это подхалимство перед большевиками я всю моральную ответственность беру на себя. [...] Мне, коренному витеблянину, была прекрасно известна история моего края, через который веками двигались иноземные рати и „огнем и мечем“ превращали его в пустыню. Тогда создалась поговорка, — «зол, да не силен — говну брат!»“*⁷.

На вачох багацеля аранжарэя, якой кіраваў У. У. Адамаў: пальмы, кактусы, бананавыя дрэва, армы, мірты. Большасьць проста прыносілі знаёмыя, сябры; насеньне адной рэдкай расьліны знайшлі ў мясцовага аптэкара. У аранжарэі высадзілі й садавіну, якую спажывалі й самі, і нават нешта атрымлівалася прадаваць. Асобна разьмясьцілі грады, на якіх супрацоўнікі саду супольна з школьнікамі высаджвалі вопытныя расьліны — махорку, кукурузу, экзатычную садавіну.

Пачуўшы пра сад, сюды пачалі прыходзіць сяляне, калі проста глядзелі на гаспадарку, калі крытыкавалі, а калі й самі насеньне прасілі. Посьпех быў настолькі відавочным, што Георгію Садоўскаму дазволілі ствараць *„показательные хозяйства“*:

*„Первым из них я наметил Фотынь — фольварк Лепельского уезда Витебской губернии, где хозяйничал „старый“ Мороз, наш „Белорусский Мичурин“. Он создал благодаря своему широкому и практическому уму самое доходное, „рентабельное“ хозяйство во всем Витебском округе“*⁸.

І вось у той час, калі паўстаў заасад, Батанічны сад, Сельскагаспадарчы палітэхнікум, калі працавалі ўзорныя гаспадаркі й Садоўскі

⁷ Садовский Г. Витебский Ботанический Сад... С. 18—19.

⁸ Тамсама. С. 22.

задумваўся пра наступны крок, яго арыштавалі. Абвінавачаньняў не было, як не было й допытаў, але ягоных сукамэрнікаў штодзень выводзілі на страту. Відаць, пісаў аўтар успамінаў, падобны лёс чакаў бы і яго, але тут, на шчасьце, прыйшла вестка пра ўтварэньне Латвіі, і ўсе народжанья там маглі быць вызваленыя — з умоваю неадменнага выезду туды: *„Радостно возвращаюсь в камеру, жду день, два, освобо-дили — идем с женой домой, на спине вещи наши, на следующее утро, счастливые, идем в Ботанический Сад. Утро погожее, с нами дети, деревья в цвету, солнышко, которое месяцами не видали, светит и греет. Через месяц — 8-ой эшелон в Латвию. Провожают нас два чекиста, Паршин и Покровский, а также две моих сестры, переехали границу, устроился, письмо от Ивана Мороза — просит прислать мою биографию, будут печатать в Белорусской Энциклопедии. Бо-танический Сад развивается“*⁹.

Фактычна, на гэтым сканчаецца аповед пра Батанічны сад Віцебс-ку... Ён нагадаў пра сябе Георгію Садоўскаму апошні раз у 1960 г. у Бра-зыліі, калі, выпадкова сустрэўшыся з маладою віцяблянкаю, той пачуў, што сад існуе, а каля ўваходнай брамы стаіць помнік ягонаму засна-вальніку.

---

⁹ Садовский Г. Витебский Ботанический Сад... С. 24—26.

Лявон Юрэвіч

Нью-Ёрк

МІКРАГІСТОРЫЯ Ы МАКРАГІСТОРЫЯ БІАГРАФІІ¹

*Госпадзі, дай мне ў духовым спакоі спаткаць усё,
што прынясе надыходзячы дзень.
Дай мне суцэльна аддацца волі Тваёй Сьвятой.
На ўсякі час гэтага дня ўва ўсім навучы і падтрымай мяне.
Якія б я ні атрымаў весткі на працягу дня,
навучы мяне прымаць іх з спакойнай душой
і цьвёрдым перакананьнем, што на ўсё сьвятая воля Твая.
Ува ўсіх словах і справах маіх
кіруй маімі думкамі і пачуцьцямі.
Ува ўсіх непрадбачаных выпадках ня дай мне забыцца,
што ўсё паслана Табой.
Навучы мяне проста і разважна дзейнічаць з кожным
членам сям'і маёй, нікога не саромячы і ня крыўдзячы.
Госпадзі, дай мне сілу перанесьці ўтому надыходзячага дня
ды ўсе падзеі на працягу дня.
Кіруй маёю воляй і навучы мяне маліцца,
верыць, спадзявацца, цягнуць, дараваць і любіць.
Амінь.*

Людзі, якія ведалі яго, згадвалі, што гэта была адна з найулюбёней-
шых ягоных малітваў — малітва ераманаха Парфенія.

ВВВ — так ён любіў падпісваць свае лісты ды артыкулы. Віктар
Войтанка-Васілеўскі.

У пасьмяротным успаміне за подпісам М-ка² і — асабліва — у

¹ Усе цытаваньня дакумэнты, за выняткам адмыслова пазначаных, захоўва-
юцца ў архіве БІНіМу ў Нью-Ёрку.

² Беларус. №182. Чырвень 1972. С. 3. Паводле сьведчаньня Вацлава Пануцэ-
віча, гэты тэкст напісала жонка Віктара Войтанкі. Гл.: Беларус. №303—304.
Жнівень—красавік 1982. С. 7.

аналягічным тэксьце Вітаўта Тумаша³ акцэнтэ ў Войтанкавай біяграфіі робяцца галоўным чынам на перадваенным і ваенным часе, пакідаючы ўбаку, як нешта другаснае ці менш прыкметнае, жыццё на эміграцыі:

„[...] Сын матушкі Філямэны з дому Рахавецкіх і мітрафорнага протаярэя а. Сьцяпана Войтанкі. Пачатковую школу канчае ў мястэчку Дварэц, 4 класы — у Наваградку. Пасьля — як ягонага бацьку, а. Сьцяпана, пераводзяць на парахвіі ў Ястрабаль і Жалезьніцу пад Баранавічамі, — малады Віктар едзе канчаць сярэдняю школу ў Баранавічы ў Гімназію Тадэўша Рэйтана, дзе ў 1931 годзе атрымоўвае вялікую матуру, а ўжо восеняй таго самага году здае ўступныя экзамены на мэдычны факультэт Віленскага Ўнівэрсытэту Сьцяпана Баторыя. Там ён далучаецца да Беларускага Студэнцкага Саюзу й, як малады студэнт, вельмі актыўны ў беларускіх справах“⁴.

Канон біяграфіі пачаткаў жыцця й дзейнасьці беларускага дзеяча вытрыманы дазваньня: бацькі-беларусы, навука, далучэньне да беларускага руху. На час пісьманьня ўспамінаў (сьвітанак 1970-х) ужо выпрацаваўся свой канон і ў дачыненьні біяграфіі пэрыяду акупацыі:

„З прыходам Немцаў у чэрвені 1941 году д-р Войтанка пачынае арганізоўваць беларускае нацыянальнае жыццё ў Баранавічах, ходзеца аб званьненьні Беларусаў зь нямецкіх лягераў для ваеннапалонных, што знаходзіліся ў ваколіцах Баранавіч; стараецца не дапусьціць да вывазу беларускай моладзі ў Нямеччыну, а дзеля гэтага арганізуе мэдыцынскую школу зь лекарскім, фармацэўтычным і адміністрацыйным аддзеламі ў Баранавічах, вярбуе настаўнікаў для гэнае школы паміж лекароў, у тым самым часе ён зьяўляецца выкладчыкам у гэнай школе. [...] Яшчэ будучы ў Баранавічах д-р В. Войтанка пачынае акцыю аднаўленьня Беларускае Аўтакефальнае Праваслаўнае Царквы: дагаворваецца з архіепіскапам Панцеляймонам у Жыровіцах аб хіратоніі двух германахаў Беларусаў: Філафея й Ананаса ў япіскапы“⁵.

Цікава, што й М-ка, і Вітаўт Тумаш прамінулі з ваеннага пэрыяду дзеве дэталі жыцця Войтанкі, якія нагадаў аўтар яшчэ аднаго пасьмяротнага ўспаміну, за подпісам Парахвіянін: „Тое, што ён быў першым беларускім бургамістрам гораду Баранавічы, старшынём Беларус-

³ Беларус. №187. Лістапад 1972. С. 4.

⁴ Беларус. №182. Чырвень 1972. С. 3.

⁵ Тамсама.

кай Самапомачы [...] што быў п'янарэам увядзеньня беларускай мовы ў Божую Службу, робяць ягоныя заслугі гістарычнымі⁶.

Тады гэта заставалася па-за канонам. У Беларусі, праўдападобна, застаецца па-за канонам да апошняга часу⁷.

З жыцця на эміграцыі найбольш месца аддадзена дзейнасьці Віктара Войтанкі ў справе аднаўленьня Аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы — магчыма таму, што аўтары пасьмяротных успамінаў лічылі гэтую дзялянку самай важнай, найбольш плённай, а мо таму, што пра гэтую працу Войтанка сам пакінуў невялікі ўспамін у кнізе Алеся Вініцкага „Матар’ялы да гісторыі беларускае эміграцыі ў Нямецчыне“⁸.

Затое пра ўсю астатнюю дзейнасьць — сьціплы абзац тэлеграфічным стылем: „Будучы ў Нямецчыне, д-р Войтанка працуе лекарам у Людвігсбургу, пасьлей у французскай акупацыйнай зоне Нямецчыны ў Зальгаў, як лекар УНРРА, а потым ІРО, а нарэшце — лекарам на судах, што вязуць эмігрантаў у Аўстралію і ў ЗША“⁹.

Натуральна, марна чакаць, што нават шэраг пасьмяротных успамінаў насвецяць біяграфію чалавека цалкам, ва ўсіх дэталях і момантах, у ахопе з часам, настроямі, ідэямі, палітычнымі й культурнымі падзеямі, мэнтальнасьцю й псыхалёгіяй, уласьцівымі тым ці іншым пэрыядам жыцця. Ня ўмесьціцца яна й на бачынах гэтага артыкулу, дзе пабудова асобных момантаў біяграфіі Віктара Войтанкі набліжаная да мікрагісторыі: сэлэктыўны выбар сюжэтаў і ўдзельнікаў, большае зацікаўленьне часам, асяродзьдзем, спэцыфічнымі падзеямі, як самім героём. Пры такім падыходзе аўтар сьведама ідзе на біяграфічныя белыя плямы ў спадзяваньні, што паменшае белых плямаў у самім часе.

Наяўнае ліставаньне прабэцэраўскіх дзеячаў французскай зоны настолькі ж часта згадвае імя Віктара Войтанкі, наколькі часта кранае свае нутраныя справы. Ад эпітэтаў „нашая гадзіна“¹⁰, „Юда-Войтан-

⁶ Беларус. №181. Травень 1972. С. 3.

⁷ Гл. біяграфію Віктара Войтанкі ў кнізе: Гарбінскі Ю. Беларускія рэлігійныя дзеячы ХХ стагоддзя: жыццярысы, мартыралогія, успаміны. Мінск—Мюнхен, 1999. С. 39—40. Зрэшты, магчыма, аўтар проста ня ведаў усіх фактаў біяграфіі.

⁸ Вініцкі А. Матар’ялы да гісторыі Беларускае эміграцыі ў Нямецчыне ў 1939—1951 гадох. У 2 т. Т. 2. Лёс-Анжэлес, 1968. С. 49—50.

⁹ Беларус. №182. Чырвень 1972. С. 3.

¹⁰ Ліст Янкі Шакуна да Аляксея Шудзейкі ад 15.09.1948.

ка¹¹, „грамадзкі праступнік“¹², „прадажнік жывых душаў“¹³ да саркастычнага „«крывіцкі бог» французскай зоны“¹⁴.

Што ж адбылося паміж імі? Адказ можна знайсці ў біяграфіі часу. Апынуўшыся ў лагерах ДР, Віктар Войтанка, чалавек дзейны, актыўны, 27 ліпеня 1947 г. заснаваў Беларускае дабрадзейнае згуртаванне (БДЗ) на французскую зону, ачоліў яго сам і прызначыў у памагатыя доктара Аляксея Шудзейку й Сяргея Грамыку. Канфлікт крывічоў-зарубежнікаў іх не абмінуў, сумесная праца сталася немагчымаю, і 6 сакавіка 1948 г. Аляксей Шудзейка разам зь Сяргеем Грамыкам, Янкам Макарэвічам і В. Жаленёўскім стварае Беларускае культурнае таварыства (БКТ).

На першым паседжанні прысутнічалі 24 асобы, пунктам нумар адзін разглядалася справа ўтварэння БКТ, другім — аддзяленне ад БДЗ як „шкоднай і варожай арганізацыі“, а па заканчэнні, на прапанову А. Грынко, пастанавілі засяродзіцца выключна на культурна-асветніцкай працы й ня браць аніякага ўдзелу ў палітыцы¹⁵.

Сапраўды, БКТ зарганізавала некалькі канцэртаў, быў створаны хор, запрасілі з чытаннем вершаў Масея Сяднёва, але абмежавацца адною культурніцкаю працаю не атрымалася: газэта „Бацькаўшчына“ ахвотна змяшчала паведамленні Віктара Войтанкі пад псеўданімам Слоніўскі¹⁶, ігнаруючы допісы прыхільнікаў Радаслава Астроўскага. Сутыкнуўшыся з праблемаю пашырэння контраінфармацыі, БКТ склікала 14 красавіка сход у Заўльгаў, на якім прыняло рашэнне байкатаваць „Бацькаўшчыну“ як крывіцкі орган і заснаваць уласны двухтыднёвік „За Еднасьць“.

У лютым 1948 г. Віктар Войтанка сабраў у мястэчку Існы прыхільнікаў БНР, на што ў адказ 6 сакавіка 1948 г. у Заўльгаў быў наладжаны

¹¹ Ліст Радаслава Астроўскага да Аляксея Шудзейкі ад 22.07.1948.

¹² Ліст Аляксандра Русака да Аляксея Шудзейкі ад 18.07.1948.

¹³ Ліст Аляксея Шудзейкі ў рэдакцыю „Бацькаўшчыны“ ад 10.09.1948.

¹⁴ Ліст Аляксея Шудзейкі да Барыса Суравога ад 07.09.1948.

¹⁵ Пратакол ад 06.03.1948.

¹⁶ Гл. напрыклад: Слоніўскі. Па куткох эміграцыі. Зъезд у Заўльгаў // Бацькаўшчына. №9 (12), 25 сакавіка 1948. С. 6; Слоніўскі. Па куткох эміграцыі. У Французскай зоне // Бацькаўшчына. №11 (14), 11 красавіка 1948. С. 4; Слоніўскі. Жыве Беларуская Аўтакефалія // Бацькаўшчына. №21 (24). 20 чэрвеня 1948. С. 2; Слоніўскі. Па куткох эміграцыі. Угодкі Беларускага Добрадзейнага Згуртавання ў Французскай зоне // Бацькаўшчына. №22 (25). 27 чэрвеня 1948. С. 4.

агульны зьезд, які канчаткова перасварыў беларусаў францускае зоны і даў штуршок да паўстаньня новых арганізацыяў.

30 сакавіка 1948 г. Войтанка ў Эгінгене (*Ehingen*) заснаваў Беларускае нацыянальнае камітэт (БНК), адкуль даслаў Міколу Абрамчыку віншаваньні зь сьвятам 25 Сакавіка. Ён запэўнівае ў вернасьці ідэалам БНР і піша: „У сувязі з двухзначным нутрана-палітычным палажэньнем, выкліканым дзейнасьцю некаторых адзінак, заклікаючых тварыць Цэнтральнае Прадстаўніцтва ў Нямецчыне, сябры БНК у Францускай зоне гэтым зьвяртаюцца да Вас склікаць нараду сяброў Рады БНР, знаходзячыхся ў Нямецчыне. Мы верым, што нарада [вырашыць] некаторых праблемы і пытаньні, хвалюючыя нашу эмігранцкую грамадзкасьць і супакоіць вытваранае напружаньне“⁴⁷.

Тым часам заклікі прыхільнікаў БЦР да стварэньня Цэнтральнага прадстаўніцтва перайшлі ў канкрэтную працу. Яго заснаваў Радаслаў Астроўскі 30 сьнежня 1947 г., а 23 красавіка 1948 г. на сходзе ў Заўльгаў Аляксей Шудзейка пайнфармаваў прысутных пра выбары ў Цэнтральнае прадстаўніцтва. На старшыню францускае зоны і абралі яго: Аляксей Шудзейка набраў 54 галасы, Сяргей Грамыка — 33. Кандыдатаў ад лягеру Віктара Войтанкі не было: на сходзе Шудзейка паведаміў, што варожыя ім арганізацыі праігнаравалі запросіны, у прыватным жа ліставаньні тлумачыў, што людзі з паглядамі, як у „крывічоў“, ім без патрэбы.

І вось 20 траўня 1948 г. пад грыфам Беларускага цэнтральнага прадстаўніцтва (БЦП) за подпісам старшыні галоўнае ўправы Аляксандра Русака быў разасланы наступны дакумэнт:

„Да ўсіх Беларускіх Лягероў Амэрыканскае Зоны і Зонных Аддзелаў Беларускага Цэнтральнага Прадстаўніцтва на Амэрыканскую, Францускую і Брытанскую Зоны.

Гэтым падаецца да ведама ўсіх вышэй выменаваных Установаў, што згодна з Пастановаю Агульнага Зьезду з дня 09.05.1948 распачалі сваю дзейнасьць з днём 13.05.1948 Беларускае Цэнтральнае Прадстаўніцтва — Адзел на Амэрыканскую Зону зь Сядзібаю: Міхэльсдорф б. Шат лягер ІРО, адказны па Арганізацыі Шыбут Тодар, а таксама: Беларускае Цэнтральнае Прадстаўніцтва — Галоўная Управа з стальым месцам прабываньня: Рэгенсбур, Marschallstr, 5, інж. Русак“⁴⁸.

⁴⁷ Дакумэнт захоўваецца ў архіве Рады БНР у Нью-Ёрку.

⁴⁸ Дакумэнт захоўваецца ў архіве БННіМу.

У міжчасе — 15 красавіка — пабачыў сьвет першы нумар інфармацыйнага бюлетэню „За Еднасьць“. Да 19 чэрвеня выйшла ўсяго пяць нумароў (3-ці і 4-ты разам). Першы быў дзевюхстаронкавы, апошні — на дзесяці бачынах, збольшага матэрыял напісаны самім Шудзейкам. Калі ўжо ў першым нумары згадвалася імя Віктара Войтанкі і назовы яго арганізацыяў, дык апошні нумар быў ці ня цалкам прысьвечаны яму; на характарыстыкі ды эпітэты не шкадаваліся.

Вось як апісвае далейшыя падзеі Віктар Войтанка: *„Нацыянальна мы не маглі шмат зрабіць дзеля адумьсных абставінаў сярод французаў. Калі Грамыка, Шудзейка і Макарэвіч выдалі пару нумароў рататарнай аднадзёнкі супраць мяне, дык аб гэтым нехта данёс французам. Шудзейка і Макарэвіч былі ўзятыя ў Равэнсбург на францускі суд, а я быў пакліканы як сьведка супраць іх. Судзілі іх за друк без дазволу ўлады. Я меў пацьвердзіць, хто друкаваў. Але гэта была толькі судовая працэдура, таму што Шудзейка і Макарэвіч самі прызналіся, што яны пісалі і друкавалі. Маё пасьведчаньне як прадстаўніка беларусаў было патрэбнае толькі працэдуральна. Іх засудзілі на пару тыдняў адседкі. Я ня чуў аб падобных справах у іншых зонах, дзе свабода слова была загаваранаваная амаль ад першага дня акупацыі нават немцам“¹⁹.*

Відавочнае Войтанкава жаданьне зьняць зь сябе падазрэньні ў даносе, але трэба прызнаць, што ў супрацьстаяньні крывічоў з зарубежнікамі падобныя сродкі выкарыстоўваліся не ўпершыню²⁰. Ня меў ён таксама рацыі, калі пісаў пра „свабоду слова“. Рэч у тым, што згодна з пастановай ЮННРА ад кастрычніка 1946 г. усе выдаўцы абавязаныя былі мець ліцэнзію на друк²¹.

Так ці інакш, але ўлады даведаліся пра нелегальнае выданьне. Суд прызначылі ў Равэнсбургу 11 жніўня 1948 г. на 9 раніцы. Па выраку суда бюлетэнь „За Еднасьць“ спыняў сваё існаваньне, а Аляксей Шудзейка і Янка Макарэвіч былі засуджаныя. Яны праседзелі за кратамі 16 дзён, а па вызваленьні мусілі прабыць месяц пад наглядам паліцыі.

Справа атрымала вялікі розгалас. Юрка Віцьбіч, на той час рэдактар „БІС“ і таксама зацяты зарубежнік, пісаў да Шудзейкі:

¹⁹ Вініцкі А. Матар’ялы да гісторыі Беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадох. Мінск, 1994. С. 213—214.

²⁰ Юрэвіч Л. Летапісны звод сусьвету Чалавека Сьведамага: Гісторыя газэтаў „Бацькаўшчына“ і „Беларус“ (1947—2000). Мінск, 2006. С. 31.

²¹ Тамсама. С. 23.

„Глыбокапаважаны Спатар Доктар Шудзейка!

На агульным сходзе вызваленцаў у Міхэльсдорфе мне даручана напісаць Вам гэты ліст, што я і выконваю з асаблівай прыемнасцю і пашанай да Вас.

Мне даручана выказаць Вам нашае агульнае спачуванне з прычыны Вашага арышту і ўвязьнення за нацыянальную справу. Мы са свайго боку прымалі ўсе захады, каб выратаваць Вас з турмы, куды Вы трапілі ў сувязі з брудным і подлым даносам „крывіча“ Войтанкі. Наш дэвіз — Адзін за ўсіх і ўсе за аднаго.

Мне даручана выказаць Вам нашую агульную ўпэўненасць, што турма не зламала Вас і Вы выйшлі з яе непакісным вызваленцам, якім мы ганарымся. Толькі праз змаганне з расейска-бальшавіцкім імперыялізмам і „крывічка“-польскай дывэрсіяй мы прыйдзем да здзяйснення Акта 25 Сакавіка. Сярод нашага партыйнага актыву няма сяброў, якія б не сядзелі ў тых ці іншых турмах за Маці-Беларусь. Сярод нас ёсць прысуджаныя да расстрэлу за Бацькаўшчыну. Вызваленца, які далучыў да свае тэорыі і практыкі найлепшыя традыцыі Грамады, Сялянскага Саюзу і гераічных нацдэмаў, можна фізічна зламаць, але нельга духова заламаць”²².

Ад гэтага часу шляхі Віктара Войтанкі зь сябрамі БЦП разышліся. Сярод апошніх пачаліся сваркі, перадзелы ўлады, узаемныя папрокі і абвінавачанні. Кожны зь іх — і Шудзейка, і Грамыка, і Макарэвіч — апэляваў да Цэнтру і да аўтарытэтаў БЦР. Ня вытрымаўшы, Юры Сабалеўскі напісаў ліст да ўсіх траіх:

„Зь вялікай прыкрасцю чытаю Вашыя лісты, у якіх толькі адна злосьць і ўзаемаабвінавачваньні. Уважліва чытаю і ўчытваюся, хачу адшукаць змест вашых непаразуменьняў і іх знайсці не магу, а непаразуменьня з кожным днём паглыбляюцца і прадракаюць вялікую буру. [...] Грамадзяне, затрымайцеся і падсумуйце змест барацьбы і ўявіце сабе, чым гэта ўсё скончыцца? Памятайце, што Вы ўжо падышлі да самае граніцы магчымага і далей ужо перад вамі пахіласць і выпрастацца вы ўжо не патрафіце. Ці мала гаворыць навучаючага гісторыя Войтанкі? Не паўтарайце недарэчнасцяў. Не кажыце, што нехта вінават. Залёгка сказаць, што нехта вінават, і нацяжэй — што я вінаваты”²³.

²² Ліст ад 18.07.1948.

²³ Ліст Юр’я Сабалеўскага да Аляксея Шудзейкі, Сяргея Грамыкі, Янкі Макарэвіча ад 30.12.1948.

Ня лепшыя часіны перажываў і сам Віктар Войтанка. Ён мусіў кінучы скарынаўскі Тубінген, дзе навучаўся на эканамічным факультэце, і бегчы. Неўзабаве па заканчэнні суда Войтанка, які меў афіцыйную пасаду, працаваў лекарам, у падпольных умовах няўдала зрабіў спарон — і кабета загінула. Справа дайшла да губэрнатара, а паколькі кабета з нацыянальнасці была габрэйкаю — зацікавіліся й мясцовыя габрэйскія арганізацыі. Каб пазьбегнуць пакарання, Віктар Войтанка ўладкаваўся працаваць лекарам на караблях. Вось тады й з’явілася трэцяе *B* — Васілеўскі.

Імя доктара *B. Васілеўскага*, хірурга ад *IRO*, знаходзім у сьпісе супрацоўнікаў карабля, што вёз новых эмігрантаў з *Bremerhaven* у Нью-Ёрк, зьмешчаным у троху незвычайным часопісе: яго выдавалі самі эмігранты падчас падарожжа. Рататарная газэта пад назовам *Daily Mirror* выдавалася штодзённа дзякуючы аднаму з пасажыраў, які пазычыў машынку для друку. Газэта друкавалася пераважна ў нямецкай мове (двойчы былі дадаткі ў латыскай і ўкраінскай) і паведамляла афіцыйныя звесткі пэрсаналу карабля, супрацоўнікаў *IRO*. Напрыканцы падарожжа выйшла сувэнірнае выданьне — акурат на тыдзень 25 Сакавіка (15—27 сакавіка 1950 г.).

У газэце да сваіх супляменьнікаў звярнуліся ўкраінец, летувіс, чэх, эстонец, латыш. У апошні момант была зробленая прыпіска ад расейцаў: тэкст нават не набраны, а напісаны ад рукі.

Ад беларусаў быў верш Масаея Сяднёва „Маладым“ і слова Аляксандра Асіпчыка: „*У дарозе да казкавай Амэрыкі спаткаем трыццаць трэцюю гадаўшчыну Сакавіка. Дзень гэты прыпамінае нам яшчэ раз нашу павіннасьць перад мільёнамі братаў, гібеючых у маскоўскім паняволеньні. У новай краіне жыхарства ніколі не забудзем Радзіны. Як нашыя папярэднікі да сяньня не забыліся краю, так і мы не забудзем. Addаныя грамадзяне Злучаных Штатаў і творчыя сябры амэрыканскага грамадзянства ў сэрцах перахаваем успамін Вялікай Айчыны. Аж прыйдзе дзень, як блізкі дзень Уваскрашэньня, Вялік-Дзень. І адгукнецца ўсякая беларуская душа як сьвет вялікі: Хрыстос Уваскрос! Жыве Беларусь!*“

Тым больш дзіўным выглядае факт, што ў пераліку нацыянальнасцяў 1309 пасажыраў няма беларусаў: 391 паляк, 81 эстонец, 85 з СССР, 57 нявызначаных, 48 югаславаў, 30 мадзяраў, 302 латыша, 147 летувісаў, 13 румынаў, 34 чэха, 5 немцаў, 1 аўстрыец, 1 іракец, 1 італьянец, 2 украінцы, 1 албанец, 6 амэрыканцаў. Да сьпісу мелася заўвага, што насамрэч украінцаў на караблі 243, але яны запісаныя як палякі, чэхі або румыны. Пра беларусаў згадкі няма.

Паводле веравызнання падзел быў наступны: 143 юдэя, 443 пратэстанта, 30 вернікаў армяна-грыгарыянскай царквы, 356 рыма-каталікоў, 131 праваслаўны, 169 грэка-каталікоў, 6 рэфармістаў, 2 сьведкі Еговы, 3 баптысты, 1 мусьлім, 1 новаапостальскай царквы (?) і 1 невызначаны. Праўда, штодзённа адправы рабіліся толькі рыма-каталіцкія, грэка-каталіцкія, праваслаўныя, пратэстанцкія і юдэйскія.

За час падарожжа былі паказаныя два фільмы, тройчы ладзіліся танцы, двойчы — канцэрты, і адзін раз — сьвята для дзяцей.

Цалкам магчыма, што менавіта з гэтага карабля сышоў на бераг доктар Войтанка-Васілеўскі, каб больш ніколі не вяртацца ў Нямецчыну.

У ЗША ён пасяліўся ў гарадку Пасэйк, штат Нью-Джэрзі — па іроніі лёсу ў тым самым месцы, што і Аляксей Шудзейка. Як заўсёды, поўны плянаў, праектаў, ён пакутаваў хіба на адное: у сваіх грамадзкіх пачынаньнях быў начальнікам бяз войску, без уласнай каманды — на маргінесе. Станіслаў Станкевіч, зь якім Войтанка працяглы час знаходзіўся ў гострых дачыненнях, бо лічыў, што „Беларус“ замала ўвагі надае царкоўнай тэматыцы, асьцярожна пісаў: „*Як чалавек, патрыёт і нацыянальны працаўнік [Войтанка] быў у некаторым сэнсе моцна арыгінальным чалавекам у дадатным значаньні гэтага слова*“²⁴.

На паперы засталіся ідэі „Вышэйшай Жыровіцкай Вучэльні“, „Кніжнай Дружыны“ — Беларускай нацыянальнай бібліятэкі на выгнанні. Конча авантурна выглядалі праекты разбудовы Збройных сілаў БНР, заснаваньня Беларускага народнага каталіцкага касьцёлу, непадуладнага Рыму. Напэўна, найбольш блізкім да ажыццяўленьня праектам была ідэя заснаваньня беларускага манастыра „Мір“ (зь Міра паходзіла жонка Віктара Войтанкі).

У верасеньскім нумары „Беларуса“ за 1966 г. ад імя епархіяльнае ўправы быў выдрукаваны заклік дапамагчы набыць месца пад манастыр, які адначасна будзе служыць і сьвецкім грамадзкім і культурным мэтам, дзе зьмесьцяцца архіў, бібліятэка, беларуская навучальная ўстанова²⁵.

У наступным нумары выйшаў шырокі артыкул Віктара Васілеўскага „Беларускі манастыр“, у якім аўтар выклаў самую ідэю: „*Спробы заснаваньня беларускага народнага ўнівэрсытэту, а навет летнішча для дзяцей не ўдаваліся якраз з прычыны адсутнасьці адпаведнага месца. Манастыр жа можа і павінен стацца гэтакім месцам. Можа,*

²⁴ Беларус. №241. Травень 1977. С. 4.

²⁵ Беларус. №113. Верасень 1966. С. 6.

з часам тут заснуецца й беларускі інтэрнат-вучэльная на ўзроўні звычайнага „гайскул“ або й гімназіі. У манастыры зрабіць гэта куды лягчэй. [...] На ўсякае прадпрыемства патрэбныя грошы. У Амэрыцы яны здабываюцца даверам. За манастыром стаіць найбольшая й наймацнейшая беларуская ўстанова: Беларуская Царква. Вось чаму ўжо ў кароткім часе пасля прыняцця пастановы аб манастыры Епархіяльная Управа атрымала заяваў на 76.000 далараў пазыкаў, апроча гэтага пяць сем'яў заказала пабудову памешканняў. [...] Падаецца думка пабудовы манастыра падоўжанымі будынкамі. Прастор паміж імі мае быць накрыты й выкарыстаны ў якасці вялікай манастырскай залі. А кажны сам сабе ўладзіць сваё памешканьне паводля собскага жадання й магчымасцяў²⁶.

Справа ладзілася, і ужо праз год „Беларус“ паведаміў, што манастыр набыты²⁷. Ён быў высвячаны ўладыкам Васілём 12 лістапада.

Цяпер манастыру патрэбныя былі насельнікі й працаўнікі.

„Вельмі паважаны Спадар Міцкевіч.

Чулі ўжо пра ладжаньне беларускага манастыра ў Пассайк павеце Нью-Джэрзі? Пры манастыры ўладжаны Дом Заслужаных, у разуменьні быццам падзелу манастыра на жыхарства беларускіх пэнсіянэраў.

Першыя заслужаныя змогуць пасяліцца ўжо ў палавіне наступнага месяца, напэўна, перад Калядамі. Таму звяртаюся да Вас з гэтым лістом: можа, зацікаўленыя быць першымі жыхарамі й дзелячмі Дому Заслужаных?

Рэч у тым, што пакуль уладзіцца шмат месца ды разбудуюцца магчымасці, патрэбныя дзелячы, сталыя жыхары ў манастыры, якія дапамаглі б дагледзіць разбудовы, уладжаньня й наагул даць пачатак новай установе.

Таму запрашаю Вас не на гатовае, перажованае, толькі ў рот лажыць, але на жыцьцё й працу ўладжываньня.

Ёсьць дом аграваны, і з водаправодам, і сьцёкам. Кухня сямейнага разьмеру, электра, газ. Ёсьць добры даезд вуліцаю, ды да вёскі густа заселенай ледзь цьверць мілі-кілямэтра.

Але трэба цяпер самому варыць, ці, лепш кажучы, на чарзе, калі захочацца быць на манастырскім агульным стале, разам сьспаным у адзін гаршчок. Трэба самому засьцілаць сваю пасьцель ды прыбіраць

²⁶ Беларус. №114. Кастрычнік 1966. С. 6.

²⁷ Беларус. №126. Кастрычнік 1967. С. 6.

пакой. Пэўне, на чарзе ці як будзе даглядаць панадворку, парку, возера і лесу ды будынкаў манастыра.

А яшчэ большай працаю для Вас можа быць рыхтаваньне царквы для пасьвячэньня, рыхтаваньне школы да распачацьця навукі ў чэрвені ды шмат іншых заняткаў ладжаньня манастыра, паводле Вашага асабістага выбару. Пэўне ж адзін усяго зрабіць ніхто ня можа, а Вас, заслужаных беларусаў, там можа памясьціцца выгадна на зіму ня менш 6 асобаў. Таквеле можна зрабіць асобных выдзеленых пакояў у тым ацяпляльным доме на зіму. Іншыя будынкi мусяць быць спраўджанья, ці надаюцца на зімовае бытаваньне, дастаткова выгаднае.

Звяртаюся да Вас асабіста гэтым лістом таму, што знаю Вас як пра[д]прыемлівага беларуса і асобы, якой можна верыць ня толькі маёмасьць, але і выкананьне працы. Хаця маю некалькі заяваў ахвотнікаў туды пераехаць, пасяліцца, але, на жаль, ня ўсе яны надзейныя на дзейнасьць і самаўтрыманьне. Набіраць жа сабе на шыю пятлю ці глядзець, як недалужныя морацца, не магу. Такіх манастыр можа мець улетку і на наступную зіму, калі ўжо ўсё будзе больш-менш уладжанае на добрае жыцьцё.

Вось чаму замест таго, каб Вы прасіліся перасяліцца ў Дом заслужаных манастыра — я працу Вас. Таму што гэта пачатак і што трэба яшчэ ўладжваць ды дакладацца розумам і рукамі, каб гняздо зрабілася ўтульным і выгадным.

У Вас паўстане пытаньне: а колькі гэта будзе каштаваць? Для тых першых 6 за памешканьне ніякай платы, а толькі дар на царкву з разьліку, каб супольна маглі аплаціць электру, газ, мыцьцё хусьця, еміну і падобныя рэчы, за якія Вы сяньня плаціце з кішэні ў хаце, у якой жывеце, хаця яна можа быць Вашая собская.

Якую Вы будзеце мець з гэтага карысьць? А тое, што будзеце жыць у сваім асяродку суродзічаў. Што калі Вам што станецца, будзе каму пазваніць, паклікаць помач. Беларускі лекар амаль як на месцы ў манастыры. Кніжкі, часопісы, калёрная тэлевізія, можаце прывесці сваё, калі ні ў кога ня будзе, дык тут Вам купіцца, чаго ня будзе хапаць, каб „жыць стала лепш, жыць стала весялей“.

Манастыр мае крыху мэблі, але зусім правільна можаце перавезці ўсё, да чаго прывыклі ў сваёй хаце даўжэйшага Вашага жыцьця. А перадусім просім, каб забіралі і прывозілі ўсё беларускае, хаця бы і старое, зношанае ці йнакш некарыснае, але памяткавае.

Калі Вашая сям'я, сваякі ці прыяцелі захочуць Вас адведаць, змогуць гэта рабіць. Змогуць пераехаць да Вас жыць, калі ім гэта будзе выгадна. Адносіцца гэта перадусім да адзіночных асоб.

Спадзяюся, будуць магчымасьці зарабляць у самым манастыры. Ёсьць такжы магчымасьць, што ўладзіцца заробтак такжа ў ваколіцы ў суседніх прадпрыемствах. Гэта, аднак, нельга прадбачыць, пакуль мы там не паселімся і не разгледзімся як трэба.

Ня шмат Вам абяцаю, але й не патрабую ад Вас грошай на куплю манастыра. Потым, як разгледзіцеся, як будзе будавацца галоўны будынак манастыра, захочаце — зможаце далажыцца паводле Вашага жаданья без аніякага прымусу зь нічыйго боку.

Іншая рэч, што прыехаўшы вясною й пазьней, будуць мусялі прасіцца быць прынятымі й будуць плаціць за ўтрыманьне адпаведна як у іншых установах Амэрыкі. Вам ёсьць магчымасьць папасьці раней і гэтым самым прыслужыцца іншым, а й сабе.

Калі маеце якія пытаньні — усё, што ведаю, перадам Вам.

Калі намервайцеся скарыстаць з гэтых маіх запросін — не загайце з напісаньнем. Маецца толькі 6 добрых пакояў, затым для шасьці асабнячых асоб. Мне будзе цяжка адкінуць кагось з раней падаўшых заяву ды прыняць Вас. Як бы ні было, але мусім трымацца „дэмакратыі“, і я не хацеў бы рабіць сабе ворагаў. Таму, калі ласка, надумвайцеся хутка. Папярэдні ўласьнік манастыра мае выехаць 15 лістапада. Разьлічаю, што прыблізна ў тым часе зможаце пераехаць.

Дзе гэта ёсьць? 45 міль ад Нью-Ёрку, ля 30 ад Пасайку-Патарсону, у лясной-вазэрнай, гарыстай ваколіцы. Можна даехаць аўтабусам, але непатрабаваціме, таму што будзеце мець манастырскі самаход ды ўсё патрэбнае да жыцьця ў манастыры.

Калі любіце сядзець з вудачкаю над возерам, зможаце гэта рабіць аж пакуль Вам не абрыдне. Любіце працаваць у вагародзе? Ля 10 акраў — 3 гектараў, будзе дзе размахнуцца. Лесу тут хапае, вады й каменя. Не такія, як на Беларусі, але бярэзіны якраз тыя самыя.

Яшчэ раз пішу, запрашаю Вас на работу, на ўладжваньне сабе й іншым зацішнага кута на старасьць. І будзе лепш для ўсіх, калі ня будзем патрабаваць бяз Вас абыходзіцца.

Дык чакаем Вашага ліста й Дай Божа Вам усяго найлепшага. Ваш ВВВ²⁸.

Лістападаўскі „Беларус“ ня толькі зьвяртаўся да грамады ў пошуках працаўнікоў, але й абьяшчаў пра заснаваньне Беларускай народнай кніжні, галоўным гаспадаром якой называўся Юрка Віцьбіч, і нават прызначалася дата яе адкрыцьця — 1 чэрвеня 1968 г.²⁹.

²⁸ Ліст да Міхася Міцкевіча ад 07.10.1967.

²⁹ Беларус. №127. Лістапад 1967. С. 6.

Войтанка забягаў наперад. Юрка Віцьбіч адказаў даволі рэзкім зьедлівым лістом — мала таго, што сам ён не меркаваў пераяжджаць — да ўласнай бібліятэкі ставіўся вельмі раўніва і дзяліць яе ні з кім не хацеў. Да таго ж, пісаў ён, справа жыцця манастыра выглядае вельмі сумнеўна.

На гэта Войтанка пісаў, спрабуючы вытлумачыць прычыны паразы ідэі пабудовы манастыра:

„14 лістапада 1968 г.

Вельмі Паважаны і Дарагі Юрка Віцьбіч.

[...] Што да Міру, тут у Вас можа не зусім простае думаньне, што, можа, я загневаўся. Не, я не спадзяваўся запрагаць Вас у бібліятэкара, але думаў, што з Вашым пераездам туды знайду больш людзей, якія зацікавіліся б добрым жыццём тут. На жаль, Вы былі ў праўдзе, Вы зналі нашых людзей лепш ад мяне. Аказалася, што ніхто не цікавіцца, ані бібліятэкаю, ані манастыром, ані нават лецішчам для дзяцей, а вельмі мала хто і адпачынкам, там, дзе няма дзе гуляць і наагул баячыцца. Гэты год паказаў, што амэрыканскія беларусы яшчэ далёка, каб быць палітычнай эміграцыяй, як гэта любяць сябе называць. Гэта эканамічная эміграцыя людзей, што хочуць быць мільянерамі: „добра есьці, добра спаць, а на рэшту напляваць“. Гэта дэвіз, мотта і лёзунг новых беларускіх эмігрантаў. Нават Белэр-Менск і той ня можа ўтрымацца дзеля якраз гэтай абыякавасьці да ўсяго беларускага. [...] Яшчэ адно лета буду трымаць Мір, хаця мне гэта каштуе з мае собскае кішэні 5000 даляраў у год, і пагляджу, як далей будзе. А як не, прыдзеца прадаць“.

Кнігі для Войтанкі значылі шмат — нездарма, відаць, Вітаўт Тумаш параўноўваў яго з Скарынам³⁰. Ён і сам напісаў нямала: „Воды Беларусі. Гаспадарчы нарыс магчымасьцяў асваеньня водных багацьцяў Беларусі“, „Сялянства і земляробства Беларусі“, „Грамадзкая думка нашай царквы“³¹, „Ваенная гісторыя Беларусі“, „20 гадоў БАПЦ: 1948—1968“. Выдрукаваў праваслаўны малітоўнік; заснаваў часопіс „Змагар“³², значыўшы ў першым нумары: „«Змагар» ёсьць часопіс змаганьня, а не

³⁰ Беларус. №187. Лістапад 1972. С. 4.

³¹ Пад псеўданімам Амсьціслаў Гарыгляд.

³² Змагар. Часопіс беларускіх змагароў. Byelorussian Veteran's periodical. Highland Park, N. J. Byelorussian Veterans Association. Выйшла 57 нумароў (1971—1972).

хлапцоўскі аб дзяўчатах ці жаночы аб кудзелі. [...] Часалік пачынаецца ад 25 Сакавіка. Гэта 53 год Сакавіка³³.

Адзін з ініцыятараў I Сабору БАПЦ у Нямеччыне (20—21.12.1949), ён багата высылкаў укладаў у арганізацыю II Сабору. I сабор адбыўся — праз месяц пасля сьмерці Віктара Войтанкі (27—29.05.1972).

Ідэя памяці, ідэя ўшанаваньня — скразная ў ягоных справах. Менавіта яна падштурхнула Віктара Войтанку на падтрыманьне ідэі Юркі Віцьбіча ў справе арганізацыі пабудовы помніка „50-годзьдзю“:

„Паважаныя Браты.

Справа пабудовы помніка ня ёсьць простая, як бліны пячы. Таму разумна пішаце: сьпярга разгледзіць, што й да чаго.

Памятнікі будуюцца ў сучаснасьці жывымі людзьмі на памёршых людзях ды для жывых людзей. А не як гэта будавалі Агіпцыяне: жывыя людзі для памёршых. Таму іхнія піраміды й сьфінксы ставіліся ў пустыні, куды людзі не заходзілі й не трывожылі памёршых. Сяньнё памятнікі ставяцца ў месцах і на магілах, дзе шмат хто ходзіць, аглядае, вучыцца й папраўляе сваё жыцьцё, каб заслужыць на памятник ды ўспамін па сьмерці.

Памятаеце песьню: памёршым не патрэбныя званы, але патрэбны ўспамін! Успамін жа атрымоўваецца, калі людзі чытаюць на памятніку, бачаць памятник і задумваюцца аб і пра памёршага. Задумваюцца й стараюцца так рабіць, каб і іх паміналі, каб і ім ставілі памятнікі. Ды й зноў не для іх, але дзеля памяці па іх.

Таму наш памятник мусіць стаць у відным і часта наведваным празь беларусаў месцы. Такім месцам ёсьць магільнік. І падбор месца затым добры.

Памятник мусіць узьдзеіваць на людзей. А узьдзеіваць можна прыгаством веліччу, а то й дражненьнем ды ашуканствам, як той лябiрынт на Крыце. Прыгаство — не такая лёгкая рэч сёння стварыць, калі людзі бачаць шмат рэчаў даўно й цяпер збудаваных. Таму трэба думаць аб велічы. Каб было прыгожае й велічнае, а то й проста вялікае. Трэба думаць аб адумыснай будове, каб і адумыснасьцю будовы памятник рухаў людзей думаць, пакідаў незабыўную памяць.

Ёсьць рэчы незабыўныя й таньня. Але хто з Вас такое нешта выдумае? Тагды як большыня разумее пад выдатнай рэччу толькі рэч дарагую ў тых жа долярах. А затым, Браты, такі трэба будаваць

³³ Змагар. №1. 53. С. 2.

памятнік велічны й багата-дарагі. Безумоўна, калі хочаця памінаць Ваших выдатных заслужаных.

Заслужаным ёсьць той, хто сваім жыцьцём прынёс карысьць Народу, людзям свайго народу, свайго племя, свае сям'і. Гутарка аб заслужаных, тых, што памерлі дзеля Бацькаўшчыны ўжо тысячагодзьдзямі, закінутая як няправільная. Соладка загінуць за Бацькаўшчыну, але яшчэ большая заслуга жыць добра для яе. Таму што з забітага за Бацькаўшчыну ня шмат карысьці для народу, але шмат карысьці з таго, хто жыве й дзее для народу.

Якая была бы карысьць для беларускага народу, калі б, скажам, Юрка Віцьбіч пайшоў тагды ў барацьбіты й згінуў разам на кучу з тымі волатамі ў Вяліжы? Ён быў бы героем, якімі ўся наша зямля ўсьпанава ад часоў таго незабыўнага Барыса з племя Барысаў, што жылі перад славянамі на рацэ Барысьцене-Дняпры, ды да сьнянншніх маладых хлапцоў, пасланых Рагуляю й Астроўскім у БССР на немінучую гібель.

Не, Браты, заслуга яшчэ большая зарабляць вялікія даляры й яшчэ больш даваць іх на нашу народную справу³⁴.

Ідэя Віктара Войтанкі палягала ў пабудове кургана-маўзалею ды стварэньні беларускага нацыянальнага нэкропалю.

Помнік у Сайт-Рывэры быў высвячаны 22 чэрвеня 1974 г., троху больш як праз два гады па сьмерці Віктара Войтанкі. І па сёньня стаіць на кургане крыж з надпісам: „*Слава змагарам за вольную Беларусь*“...

Эпітафія здаўна стаяла побач зь біяграфіяй, уяўлялася як бы яе квінтэсэнцыяй. Гэтак, напрыклад, на рымскіх могілках першых стагодзьдзяў нашай эры зьмяшчалі надпіс, дзе называлася імя нябожчыка, ягоны сямейны статус, часам — пасада ці прафэсія, узрост, час сьмерці. Калі-нікалі побач меўся й партрэт нябожчыка. Адным словам, „перажыць“ сьмерць значыла ня толькі забясьпечыць сябе ў эсхаталагічным пляне, але й захаваць па сабе памяць на зямлі, ці ў выглядзе магілы з надпісам або знакам, ці ў выглядзе слова пра сябе³⁵. Слова не абавязкова ўхвальнага, але — пра самае важнае з урэчаіснага, слова-ідэнтыфікацыю: сябе для нашчадкаў.

На магіле Віктара Войтанкі выбітыя словы:

„*Войтанка Віктар, сьвятар*³⁶, *доктар мэдыцыны, будаўнік Бела-*

³⁴ Ліст да Юркі Віцьбіча й Васіля Стомы ад 09.01.1968.

³⁵ Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. Москва, 1992. С. 191—192.

³⁶ Віктар Войтанка быў высвячаны 15 чэрвеня 1969 г., а 20 ліпеня 1969 г. ён адслужыў першую беларускамоўную службу ў царкве сьв. Кірылы Тураўскага ў Брукліне.

рускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы, працаўнік і змагар за Бацькаўшчыну.

6.XI.1912 у Мачульні, Наваградчына — 25.IV.1972.

*Служыць, служыць жадаў народу,
Сваім закованым братам...
І сіл ня стала зь непагодай
Вясьці вайну, вясьці з жыцьцём.
Час, як крыніца, ідзе, не марудзе...
Кіне стары дзень жыцьцём кіраваць,
Новы дзень прыйдзе, і новыя людзі
Будуць пачатую думку сьнаваць*³⁷.

Эпітафія — яна як біяграфія, яе макрагісторыя.

---

³⁷ Словы Янкі Купалы.

Лявон Юрэвіч

Нью-Ёрк

ДЗЬВЕ ДУШЫ МАРГІНАЛЬНАГА БЕЛАРУСА¹

Дваццатае стагодзьдзе падаравала беларускай ідэі новую, незвычайна плададайную прастору, — нацыянальны маргінэс. Заваёўнік яго авалодвае й палітычнай воляй Беларусі. Маргінэс як зьява тым больш цікавая й вартая адмысловай увагі, што нацыянальнаму руху часта закідаюць сталічную сухотнасьць і непрэжыласьць у жывым народным целе, — гэткае рыцарскае, але марнае змаганьне зь ветраком сьвятой трыадзінаславянскай рускасьці. Тым часам беларуская нацыянальная ідэя ўжо на пачатку XX ст. выйшла з абалонкі чыстай тэорыі й пачала інтэрпрэтавацца й спажывацца ня толькі вузкім колам адукаваных этнафілаў і рамантыкаў.

Юры Васілеўскі, Аляся Сёмуха²

У беларускай эміграцыйнай прасторы заўсёды існавалі свае мэйнстрымы й, як кожная плынь, яны мелі сваю адметнасьць — плыткасьць.

Калі ў канцы 1940-х — пачатку 1950-х мэйнстрымам у палітыцы былі дзьве партыі, Рада БНР і БЦР, а на маргінэсе беларускага жыцьця існавала „трэцяя сіла“, дык цягам 1970-х БЦР у сваю чаргу сышла на маргінэс, а „трэцяя сіла“ перастала быць заўважнай.

Мэйнстрым культурніцкага жыцьця адметны большай стабільнасьцю: тут былі й ёсьць, нават пасля сваёй сьмерці, Антон Адамовіч, Вітаўт Тумаш, Станіслаў Станкевіч, Юрка Віцьбіч, Часлаў Сіповіч, а ў

¹ Вялікі дзякуй Аляксандру Адзінцу за дапамогу ў здабыцці неабходных зьвестак і матэрыялаў і Алегу Гардзіенку за дапамогу з камэнтаваньнем.

² Васілеўскі Ю., Сёмуха А. Літаратурны акалот: Антон Беларусаў-Скалка // Запісы БІНІМ. №23. Нью-Ёрк, 1999. С. 149.

XXI стагодзьдзі ён вызначаецца імёнамі Зоры й Вітаўта Кіпеляў, на адным беразе, і айца Аляксандра Надсана — на другім. За імі — дзеве дзейныя найбуйнейшыя навукова-асьветныя ўстановы эміграцыі: Беларускі інстытут навукі й мастацтва ды Скарынаўская бібліятэка.

Маргінэс жа беларускай эміграцыі — гэта зусім недасьледаваны, але надта цікавы, разнастайны й сакавіты бок будзённага жыцця, шчыльна заселены мінакамі. Відавочна, панятак „маргінэс“ разглядаецца з пазыцыяў нейкага ўмоўнага цэнтру. Але чалавек, які не належыць да мэйнстрыму, пачувае сябе аўтсайдэрам, што знаходзіцца на пэрыфэрыі грамадзкага жыцця; ён заўважае, што сацыяльная прастора фармуецца не вакол яго як цэнтру. Гэта падштурхоўвае да стварэньня ўласнага цэнтру — часта з ссунутай сыстэмай каштоўнасьцяў.

На маргінэсе эміграцыйнага жыцця апыноўваліся праз уласныя амбіцыі, няздольнасьць ці нежаданьне працаваць у грамадзе (то бок ва ўжо наяўных установах, выданьнях), або праз геаграфічную аддаленасьць, ці ў зьвязку з уласнымі, адрознымі ад агульнапрынятых, паглядамі на пэўныя зьявы жыцця (моўныя, царкоўныя etc.).

Для прадстаўнікоў маргінэсу характэрным было заснаваньне ўласных арганізацыяў, куды ўваходзілі часта толькі самі ўтваральнікі. Гэткім быў створаны Юр'ем Попкам Інстытут беларусаведы або Беларуска-амэрыканскі літаратурна-навуковы цэнтар Уладзімера Сядуры, — заўважанага ў амэрыканскіх акадэмічных колах прафэсара, але малаведамага шырокаму беларускаму грамадзтву пісьменьніка. Паказальна, што нават прадмовы да ўласных твораў яны пісалі самі — пад псеўданімамі (Язэп Белавескі — у выпадку Попкі, і Кастусь Старажоўскі — Сядуры).

Фактычна аднасабовымі былі Інстытут найноўшае гісторыі Беларусі Яна Станкевіча, Усебеларускі архіў Міколы Панькова. Іх дзейнасьць прыпынілася са сьмерцю заснавальнікаў.

Распаўсюджанаю зьяваю — і больш небясьпечнаю за ўтварэньне мітычных навуковых установаў — сталася прапаганда прадстаўнікамі маргінэсу новых цэркваў. Гэтак, Людвіг Зарэчны (Галубовіч) разам з Уладзіславам Рыжым-Рыскім стварылі Беларускі артадаксальны каталіцкі касьцёл, Віктар Войтанка-Васілеўскі прапагандаваў ідэю Беларускага народнага каталіцкага касьцёлу, Эмігідзіюш Рыжы-Рыскі назваў сябе ўладыкам Усясьветнага амэрыканскага патрыярхату Беларускай народнай праваслаўнай царквы.

Што яднала беларусаў на маргінэсе з мэйнстрымам — дык гэта вызнаньне ідэяў 25 Сакавіка. Натуральна, што такія групы як, напрык-

лад, беларусы-фэдэралісты (то бок прыхільнікі добрасудзкіх дачыненняў з расейскімі чыньнікамі) знаходзіліся ў яшчэ большай аддаленасьці ад цэнтруў жыцця эміграцыі (царкоўнай залі, рэдакцыі выдання, управы арганізацыі). Падобная аддаленасьць парадаксяльным чынам правакавала на актыўную дзейнасьць. Неабходна толькі зазначыць, што да выпісканьня на маргінэс у немалой ступені спрычыніліся дзеячы мэйнстрыму.

От жа гэты бок жыцця й постаць аднаго з прадстаўнікоў — ці ахвяраў? — Кастуся (Канстанціна) Якуба (Якубава)-Птаха й ёсьць зьместам аповеду.

Адлік трэба весьці ад лягераў *DP*, адкуль бяруць свае пачаткі ня толькі палітычныя й царкоўныя закалоты, але й чалавечыя канфлікты. Ведамая ацэнка Наталлі Арсеньневай настрою ў лягерах: „...людзі зрабіліся й шэрыя, і нудныя, і благія, спаддзелі, за лішнюю банку кансэрваў ці фунт мукі адракаліся й свайго сумленьня, і свае людзкое годнасьці“³.

Варта таксама зачытаваць ліст другога пісьменьніка, Міхася Кавыля, як сьведчаньне агульнага маральнага стану ў *DP*, стасункаў паміж людзьмі й справы палітычнага й царкоўнага яднаньня:

„Добры дзень, глыбокапаважаны Юры Аляксандравіч!

*Другі раз бяруся за напісаньне гэтага ліста й ня ведаю, ці дапішу да канца: рукі трасуцца як у трасцы, галава рассыпаецца ад болю, сэрца вось-вось, здаецца, адарвецца, і я правалюся ў бяздоньне... „Ліха маёй беднай галаве“, як сказаў Масей Сяднёў, а я дабайлю — дурной. Ды гэта ж толькі падумаць! Дзесяць месяцаў трымаўся, у рот ня браў, нават паху яе (вылучэньне **М. Кавыля**) баяўся, а на адзінаццатым, як кажуць, кілёмэтры спатыкнуўся й скруціў сабе голаў. А ўсё гэтыя жанчыны вінаваты: адну (Тоньку Гулак) замуж за „міністра“ Галубовіча выдаваў, а другая (не скажу хто) мне мазгі закруціла, і па прычыне гэтых дзевюх жанчын я не ўтрымаўся й прагуляў цэлую нядзелю. Калі не пападу ў шпіталь, будзе добра. Чую сябе вельмі дрэнна. А таму прашу прабачыць, што шмат не змагу напісаць. Ды няма чым асаблівым і хваліцца. Агульнымі словамі, сымбалем, ці праявай Рыскага трактату, сягоньня ў нашым лягера стаў начальнік паліцыі Розмысл. Ахвярай „польскага“ выхаваньня ўпаў (яшчэ жывы, але...) „калгасьнік“ Ткач. Справа пайшла ў вайсковы суд. „Крывічы“*

³ Юрэвіч Л. Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі. Нью-Ёрк: БНІМ, 1999. С. 257.

гэты момант выкарыстоўваюць для перабраньня кіраўніцтва лягеру ў свае рукі. Прыяжджаў Кунцэвіч. „Заснаваў гурток сваіх прыхільнікаў“, — як сказаў адзін чалавек. Быццам кіраўніком усяго гэтага „крывіцкага“ зброду зьяўляецца Любачка. Я зь ім сёньня гутарыў. Ён адмаўляецца ад усіх закідаў. Гаворыць, што і Астроўскі, і Абрамчык — гнільля і што ён толькі ня можа пагадзіцца з „польскім выхаваньнем“ Шчорса і яго Бэрыя — Розмыслам. Ня веру. Штосьці ня так. Вы ўжо, мабыць, ведаеце аб завешаньні нашага і аб прызнаньні „крывіцкага“ прадстаўніцтва. Сягоньня езьдзілі сп. сп. Лапіцкі, Саковіч, Манькоў і Бэнэдыкт у Бад-Кісінген па гэтай справе. Вынікі дрэнныя. Скажаў дырэктар, што да таго часу, пакуль ня будзе ўладжана справа з нашым епіскапатам, гутаркі ніякай і быць ня можа. Бэнэдыкт (ня ведаю яго сану) паабяцаў, што ён зробіць па прыездзе ў Мюнхэн выдзяленьне беларускага епіскапату з „зарубежнай“. А пакуль што — пшык⁴.

Калі гэтка распач, духоўную пустэчу адчувалі пісьменьнікі, што мелі ўсё ж выступы перад чытачамі, творчы занятак (пра яго таксама піша Наталья Арсеньнева), былі бліжэй знаёмыя зь фігурантамі беларускага жыцьця зь яшчэ ваеннага часу, лепей арыентаваліся ў сытуацыі з БАПЦ, дык можна толькі ўяўляць тую разгубленасьць, безвыходнасьць і расчараваньне, якія бачылі перад сабой іншыя, падобна да нашага героя:

„Добры дзень, дарагі і слаўны, родны мой зямляк Юрка Віцьбіч!

Даўно ўжо я зьбіраўся Вам напісаць і ўсё ніяк ня мог выбраць часу. І спраўды так, дарагі мой Віцьбіч! Амаль кажны дзень я ўспамінаю Вас, з гонарам, з надзеяй, што ёсьць наша апора на эмігранцыі, жыве і здравствуе наш дарагі Юрка Віцьбіч на зло ўсім нягоднікам і ворагам нашай Маці-Беларусі, хароніць яго Гасподзь Бог! Дарагі Юрка Віцьбіч! Ды хіба можна Вам напісаць пісьмо. Хіба можна выліць у адным лісьце тое, што хочацца расказаць цэлыя дні і ночы і тыдні, выліваць усю крыўду і боль набалеўшай душы і нянавісьць. Лепей ужо і ня брацца за ліст, і можаце мне паверыць у шчырасць маіх слоў, што я амаль кожны дзень думаю аб Вас, а напісаць ліст не магу сабрацца.

Дарагі і слаўны Юрка Віцьбіч! Піша гэта Вам Кастусь Птах, альбо Кастусь Якубаў. Як гасьціў тут у нас Масей Сяднёў, дык заходзіў ён да мяне на часінку, і трошкі пагутарылі мы аб тым аб сім. Ён, напэў-

⁴ Ліст да Юр'я Сабалеўскага ад 18.11.1949. Захоўваецца ў прыватным архіве Лявона Юрэвіча.

на, Вам трошкі расказваў. У мяне аб ім засталіся самыя найдарагія, цёплыя ўспаміны. І скажэце, як гэта так бывае: у жыцці ні разу ня бачыўся з чалавекам, першы раз сустрэліся, і здаецца, нібы былі знаёмыя з самага дзяцінства, нібы былі заўсёды сябрамі, нават болей таго, роднымі братамі. І ён у мяне стаіць заўсёды ў галаве. Слаўны й добры патрыёт і Сын сваёй Маці-Беларусі. Перадайце яму шчырае прывітаньне, пацалуйце яго за мяне. Як хацелася б зноў пабачыцца, сустрэцца дзе-небудзь у цёплай сяброўскай кампаніі разам з Вамі й ім.

Дарагі мой слаўны Юрка Віцьбіч! Гордасьць Вы Маці-Беларусі! Ня крыўдзіцеся, што я Вас так называю, вы гэта сапраўды заслугоўваеце й зьяўляецеся такой. Ня буду я Вам шмат пісаць у гэтым лісьце. Вы мяне й так трошкі ведаеце. Хопіць ужо таго, што я 5 гадоў адсядзеў на Варкуце за нацыянальную контррэвалюцыйную працу. Пішу Вам зараз аб трагедыі сваёй душы, як я, марыўшы аб заходніх беларускіх нацыяналістых, сустрэўшыся зь імі, пазнаў у іх апошніх нягоднікаў, шкурнікаў, сволачаў і падляцоў. Пішу Вам, сколькі выцягнута ў мяне крыві, надарвана здароўя. Сволачы яны, апошнія сволачы. І яны яшчэ думваюць панаваць над намі, над усім Беларускам Народам. Дык гэта была б у сто разоў зьлейшая дыктатура, чым Сталінская. Праклятыя галякі! Крывічы нягодныя! Я іх пытаў не адзін раз, кажу, хто Вам бліжэй, палякі ці рускія? Адказваюць — палякі. А куды б Вы пайшлі б, каб удалося збудаваць самастойную Беларусь — у Польшчу ці Расею? Адказваюць — у Польшчу. Ах, дарагі слаўны Юрка Віцьбіч! Што там Вам пісаць. Гэта трэба цэлую кнігу напісаць, каб паказаць, хто яны й што яны: тут і рэлігійнае пытаньне, і сацыяльнае, і нацыянальнае, і адносіны да народу, і г. д. і г. д. Што Вам пісаць, калі Вы іх ведаеце, як і я.

Я Вам хачу трошкі пра другое напісаць. Дарагі Юрка Віцьбіч! Хіба з крывіцай рэакцыйнай ідэалёгіяй можна перамагчы большавізм? Ніколі! І далей. Хіба не ўскладаецца на нас усіх адказнасьць, дарагі Віцьбіч, за нашую беларускую справу, за нашую Маці-Беларусь? Хіба ня думваюць з надзеяй пра нас тыя, што там засталіся? Хіба мы калісьці таксама не жывем гэтай надзеяй?

Больш чым на каго адказнасьць ускладаецца на Вас, дарагі Юрка Віцьбіч! Вы наш ідэёвы правадыр, Вы сапраўды гордасьць сапраўдных беларусаў. Вас я ведаю ня толькі з эміграцыі. Вас я ведаю даўно, хоць і ня меў шчасьця бачыцца з Вамі ў твар! Няўжо ж мы зараз апусьцім рукі, дамо загінуць нашай справе вызваленьня нашага Народу й Краіны? Няўжо нас пераможуць крывічы? Крывічы — яны ўсе заходнікі. Здаецца, сярод іхнай інтэлігенцыі дык зусім немагчыма знайсці ча-

лавека. Панкі, панкі, панкі. Сволачы, здраднікі свайго народу й краіны. Трэба плюнуць на іх усіх. Хай адчэпяцца ад нас і робяць што хочуць. Трэба будаваць сваю арганізацыю. Ні гэта будзе нейкая дапаможная, чыста туманная, ні гэта будзе нейкая партыйная, але трэба будаваць сваю арганізацыю, свой цэнтр. Падумаіце над гэтым. Ня трэба марудзіць часу. Ня думайце, што нас мала. Мы — гэта ўсе ўсходнікі плюс народная маса Заходняе Беларусі. Хай Вам ня думаецца нічога падазронага ў гэтым падзеле на ўсходнікаў і заходнікаў. Хіба ж не яны, гэтыя паганьня езуіты крывічы, падзялілі першыя на заходнікаў і ўсходнікаў, трактуючы нас як непайнаважных людзей, унтэрмэншаў. Чакайце. Прыйдзе час расплаты. Нашую крыўду ніхто з нас не забудзе, ніхто з нас не даруе.

Далей такая справа. Ваш рэлігійны часопіс „Зьвіняць званы сьвятой Сафіі“. Дарагі Юрка Віцьбіч! Вы чалавек глыбока рэлігійны. Я ведаю Вас добра. Не ідзіце ж на павадку ў гэтых усіх праклятых бязбожнікаў заходнікаў і прочае дрэні. Давайце разважаць па-рэлігійнаму, старацца ўгаджаць сьпяраша Богу, а потым людзям, шукаць сьпяраша Царства Нябеснага. Рэлігійны часопіс павінен сьпяраша служыць рэлігійным задачам, а не наадварот. Трэба зрабіць гэты часопіс дасягненьнем шырокіх масаў, запраўды веруючых людзей, а ня кучкі нацыяналістаў, вельмі халодных да веры. Для гэтага патрэбна пастарацца, каб у ім час ад часу зьмяшчалі нешта нашыя сьвяшчэньнікі, нашыя япіскапы. Патрэбна для гэтага ўжываць такія царкоўныя тэрміны, якія ўжывае Епіскапат. Ён у гэтым аўтарытэтны, а ня хто-небудзь яшчэ, нават і Ластоўскі. Нашто мне такія журналы, дарагі Юрка Віцьбіч, калі я буду маліцца, чуць у царкве і ўсюды: „Амін“, а Вы друкаваць „Аман“, маліцца „благаславі“, а Вы друкаваць „багаславі“, маліцца „Ўцешыцель“, а Вы друкаваць „Пацяшыцель“.

Магчыма, Вашыя тэрміны й больш беларускія, але прывіць іх такім чынам не прыўеш. У справах рэлігійных вышэйшым аўтарытэтам зьяўляецца толькі Епіскапат. Ведаю я, што Вы паборнік аўтакефаліі, што асуджаеце япіскапаў за тое, што яны ўвайшлі ў склад Расейскае Зарубежнае Царквы. Дарагі Юрка Віцьбіч! Я сам быў калісьці зацятый аўтакефалісты, аж пакуль не пажыў у ўкраінскім лягеры, не пазнаў, што гэта такая за аўтакефалія. Як бы добра выглядала, цікава, што б казалі беларускія аўтакефалісты, запраўды веруючыя людзі, каб у гэткай аўтакефальнай царкве пачалі камандаваць бязбожнікі, людзі зусім чужога веры — католікі й вуніяты. А так жа ёсьць у ўкраінцаў. Досыць Вам назваць адно прозьвішча Га-

ляка (Вы яго напэўна ведаеце). Чалавек, якому на ўсё напляваць, а хоча быць заправілам — „магістар“. Ды хіба адзін Галяк? Такая, скажам, Жукоўская і г. д. Дарагі Юрка Віцьбіч! Нам патрэбен рэлігійны часопіс, як раней калісьці выдаваўся „Воскресное чтение“. Каб было што веруючаму чалавеку пачытаць у сьвяты: там і рэлігійнае, і вершы, і нешта з катэхізісу і маральнага ўзгадаваньня. Падумаіце над гэтым. Вас благаславіць сам Гаспод Бог і дапаможа Вам у гэтай працы. Што за карысьць, што Ваш часопіс вельмі грамадна напісан па-беларуску, але чытаюць яго нешырокія колы, галоўным чынам інтэлігенцыі. Калі б ён быў напісаны можа і ня так грамадна па-беларуску, але правільна па-царкоўну, якую б ён адыграў вялікую ролю ня толькі рэлігійную, але і нацыянальную. Яго б чыталі і выпісвалі б нават з Францыі, Англіі і Амэрыкі.

Падумаіце над гэтым, дарагі Юрка Віцьбіч! Я Вас вельмі прашу. Узвешце ўсё. Са сваёй стараны я абяцаў бы Вам самую моцную падтрымку пісаць і распаўсюджаць Ваш часопіс. Я маю даволі багатыя матар’ялы рэлігійныя як жыцьці сьвятых на кожны дзень, кое што Іоанна Златоуста, Васіля Велікаго і другія. Наогул мы б зьмяічалі ў гэты часопіс усё найбольш цікавае і добрае...

Я ўпэўнены, што вынік адразу б сказаўся.

На заканчэньне я хачу сказаць Вам, што ня толькі інтэлігенты, але і сьвяшчэньнікі іпіскапы носяць на сабе гэты самы пракляты захадніцкі дух. У большасьці гэта жрацы, а не сьвяшчэньнікі, прасьці Госпадзі. І думаюць яны, што толькі на Захадзе людзі верылі ў Бога і любілі царкву, а на ўсходзе — гэта бязбожнікі. Можа, адчулі Вы гэта (як мне здаецца), дарагі мой Юрка Віцьбіч, на сабе і на сваім журнале. А я скажу, што на захадзе ўжо хто астаўся веруючым у Бога, сапраўды веруючыя. Для поўнай характарыстыкі хочацца абрысаваць Вам некалькі тыпаў, зь якімі я меў сутычку на гэтай ангельскай зоне.

Галяк, Жукоўская, Будзька, Папуцэвіч і г. д. — гэта хейра крывічоў, вельмі агранічаных і дробных людзей, здольных на ўсякія подласьці і пакасьці.

Другі лягер — Коўш, Ільязішэвіч і Шыла. Пра Ільязішэвіча ня ведаю і казаць ня буду. Шыла — вельмі добры п’яніца, а таму ўжо не заслугоўвае ўвагі. Коўш — разумны і прытрымліваецца даволі правільнай палітыкі, але вялікі жулук і падлец. Сумленнасьці ні на грош. Усе яны і тыя і другія канчаткова абанкроціліся на эміграцыі. Яны паказалі сапраўдны свой твар: нягоднікаў, казнакрадаў і народных ліхадзеляў

і абкрадальнікаў. У які б (не барані толькі) рог яны загналі б людзей, каб ім сапраўды давялося „восседаць“ на міністэрскім крэсьле. Не, сволачы! Ня бачыць вам гэтых крэслаў, як сваіх асьліных вушэй.

Дарагі Юрка Віцьбіч! Куды Вы думаеце эміграваць і ці думаеце куды-небудзь эміграваць наогул? Напішце мне, дайце адказ. А мо лепей і зусім нікуды ня ехаць, сядзець тут? Як хацелася б толькі не разлучацца з Вамі.

Ну, затым усяго Вам добрага ў жыцці. Храні Вас Госпадзь на шчасьце Радзімы. Шчырае прывітаньне ўсёй Вашай сям’і. Шчырае прывітаньне дарагому Масею Сяднёву.

Ваш Якубаў⁵.

Гэта адзіны зь ведамых сёння лістоў за подпісам Кастуся Якуба, а таму й надрукаваны ён цалкам. Бо іншае, зьмешчанае ім у часопісах, пераважна падавалася ад імя няясных асобаў-масак. Акрамя таго, у лісьце, на які, хутчэй за ўсё, Юрка Віцьбіч не адказаў (бо не трываў, калі хтосьці намагаўся даць яму ўказаньні, нават у самай лагоднай і добра-зыхлівай манеры, што да ягонага пісьменьніцтва ці рэдактарства⁶), Якуб выкладаў уласнае бачаньне рэлігійнага часопісу. І гэта істотна, бо не знайшоўшы разуменьня, ён засноўвае ўласныя выданьні, якіх было

⁵ Недатаваны ліст захоўваецца ў Фундацыі Пётры Крэчэўскага.

⁶ Працяг гісторыі зь лістом апісвае ў сваіх успамінах Леанід Галяк: “Маім су-седам у бараку быў Кастусь Якуб — нібы пісьменьнік, хоць я нічога з ягоных твораў не чытаў, на прафэсіі сельскі настаўнік і ў даволі моцнай ступені рэлігійны й расейскі сымпатык. Ён напісаў ліст да Віцьбіча ў амэрыканскую зону з прапановай стварыць арганізацыю савецкіх Беларусай, дзе б не было заходняй погані. Пра Каўша напісаў, што гэта чалавек разумны, але вялікі падлец, Шыла толькі п’яніца, а пра Ільляшэвіча напісаў, што нічога ня ведае (бо ведаў, што Ільляшэвіч быў у кантакце зь Віцьбічам). Віцьбіч, атрымаўшы ліст, зараз жа пераслаў копію да ведама Каўшу (такія звычай між сяброў). Коўш, карыстаючыся з таго, што там вельмі лялася беларуская інтэлігенцыя, зрабіў шмат копіяў і пусціў іх па лягеры. Адзін паасобнік трапіў і да Будзькаў, а там зараз жа зрабілі копію й добра, бо Коўш, відаць, перачытаўшы ліст яшчэ раз, з абегу яго забраў. Якуб быў як бы расчараваны, што Коўш не прыдаў ніякага значэньня ягонаму лісту, адно толькі выказаў думку, што, відаць, прывык пісаць лісты ў адпаведныя ўстановы, а ў цяперашніх абставінах, ня ведаючы мовы, дык напісаў хоць Віцьбічу” (Галяк Л. Успаміны. Кн. II. ЗША: Выдавецтва “Летапіс”, 1983. С. 83—84).

нямала: „Беларускія былі“, „Белая Русь“, „Голас Беларуса — Belorussian Voice“, „Праваслаўны Беларус“, „Сборник. Религиозно-нравственные рассказы“, „Літаратурна-мастацкі зборнік“⁷, „Детство во Христе“, „Русская быль“, „Христианская православная семья“, „Православный Миссионер“, „Житейская Мудрость“, „Православные картинки“, „Детские сказки“, *Happy Family, Wisdom for Life*.

Зрэшты, ініцыятываў у Кастуся Якуба было яшчэ болей: выдавецтва „Родны Край“ (у 1980—1990-х гг. гэтак, відаць, называлася друкарка, на якой „выдаваўся“ „Літаратурна-мастацкі зборнік“ — максымальным накладам у дваццаць асобнікаў) і суполкі тае самае назвы, Беларускі дэмакратычны камітэт; Беларускі праваслаўны камітэт; Таварыства беларускай літаратуры й паэзіі; кніжная сэрыя „Вечная несмяротная слава змагаром за Беларусь“.

Але ня тое самае цікавае — як зазначалася вышэй, маргінэсу ўласціва павышаная актыўнасьць: шматлікія прапановы закладаньня арганізацыяў, выдаваньне адозваў, заснаваньне новых а новых друкаў. Цікава іншае: пры параўнаньні гэтых — спынімся адно на датычных Беларусі — часопісаў немагчыма сказаць, што ў іх адзін і той самы рэдактар.

Калі „Белая Русь“ (1950—1955) — гэта расейскамоўны „*орган Национально-освободительного комитета*“, дык недатаваньня „Беларускія былі“ (а Якуб да гэтага жанру быў вялікім аматарам) выходзілі пад лэзунгам „*Няхай живе БНР! Няхай живе адзіная Беларуска Сям’я!*“.

Дзеся „рэлігійнага й маральнага ўзгадаваньня беларусаў на чужыне“ прызначаўся „Праваслаўны Беларус — Православный Белорус“ (1948—1954). Гэты рэлігійна-грамадзкі часопіс пачаў выходзіць пад неафіцыйным наглядам беларускіх япіскапаў, што перайшлі да Расейскай праваслаўнай царквы. Праграмным тэкстам для ўсяго выданьня й сьветапоглядным для самога аўтара можна лічыць Якубаў артыкул у трэцім нумары — „*Аб Аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы*“: „*Мы ведаем, што сярод беларускіх аўтакефалістаў ёсьць шмат ідэйных людзей — беларускіх нацыяналістаў. Але яны ў імя сваёй ідэі хочучь прынесьці ў ахвяру найвышэйшую каштоўнасьць — ісьціну, веру й Праваслаўную Царкву, якая стаіць на цвёрдых канонах сьвятых айцоў і Ўсяленскіх Сабораў. Яны хочучь скары-*

⁷ Падрабязную характарыстыку гэтых выданьняў гл.: Kipel V., Kipel Z. *Belarusian Publishing in the West: A Bibliography*. New York—Warsaw, 2006. — 841 p.

стаць Царкву Хрыстову як сродак для дасягнення сваіх ідэяў. Хіба ж не адвяргаюць яны гэтым самым сьв. Евангелье й словы Хрыста Спасіцеля: «Шукайце ўперад усяго Царства нябеснае, а астатняе ўсё прыкладзецца да вас»⁸.

Выданьне Беларускага дэмакратычнага камітэту „Голас Беларуса“ (заснаванае ў 1948 г. у Нямецчыне, з 1952-га да 1959-га выдавалася ў хаце ў Кастуся Якуба) за сваю мэту абрала „абнародаваньне думак розных колаў беларускай эміграцыі, хоць рэдакцыя „Голасу Беларуса“ стаіць на пэўных і станоўчых пазыцыях нацыянальнага будаўніцтва“, як паведамлялася ў першым нумары часопісу. З пасланьнем архіепіскапаў Венядзікта, Філафея й япіскапа Афанасія „Да духавенства й веруючых праваслаўных беларусаў на эміграцыі“ („лічачы за дакумэнт як скарб душы праваслаўнай, адкуль можна чэрпаць сілы да далейшае барацьбы за веравызнаньне, праўду й дабро“, — пісаў Якуб) суседнічаюць матэрыялы пра Булак-Балаховіча, Слуцкае паўстаньне; за Дэклярацыяй Беларускай народнай партыі, мэта якой — стварэньне Беларускае незалежнае дзяржавы, друкавалася паведамленьне пра заснаваньне Беларускага праваслаўнага камітэту, дзе, праміж іншага, пісалася: „Нацыянальны гістарычны сыцяг, пад якім змагаліся нашыя продкі за сваю волю й незалежнасьць, ёсьць Белы сыцяг сьвятога Георгія Пабеданосца“⁹.

Часопіс аддаваў належнае й літаратуры: з другога нумару друкавалася, з працягам, аповесьць Антона Вярбіцкага (няма дастаткова доказаў, але прыпушчаю, што аўтарства таксама належыць Якубу: у „Літаратурна-Мастацкім Зборніку“ адзін зь ягоных псеўданімаў — Аўхім Вярбіцкі) „У крывіцкім засьценку. Гістарычная аповесьць з часоў панаваньня крывічэй шавіністых у лягерох УНРРА і ДР“, а ў нумары 17 рэзка крытыкаваліся вершы Янкі Юхнаўца.

Душа рэдактара й выдаўца дваілася нават на старонках аднаго выданьня.

„Літаратурна-Мастацкі Зборнік“ (1970—1993) быў, відаць, найбольшым і асабістым аўтарскім праектам. „Мэта гэтых зборнікаў, — паведамлялася ў першым нумары, — даць духоўную ежу людзям малаадукаваным, але каторыя валодаюць беларускай мовай і любяць чытаць па-беларуску. Мы будзем старацца іх пазнаёміць з клясыкамі беларускай мастацкай творчасьці, і пераважна з творчасьцямі эмі-

⁸ Праваслаўны Беларус — Православный Белорус. №3. 1948.

⁹ Голас Беларуса. №10. 1952.

граніцях паэтаў і пісьменьнікаў, бо савецкая ўлада й пры жаданні твора кніжкі лёгка купіць і даволі танна. Мы будзем друкаваць розныя малюнкi з прыгожых краявідаў Беларусі, будзем друкаваць партрэты вялікіх і малых беларускіх палітычна-грамадзкіх народных дзеячаў (хто пажадае гэтага й прышле свой здымак). Хоць на эміграцыі й шмат антаганізму паміж намі, і шмат розных спрэчак і нават злобы ў адной, здавалася б, дружнай беларускай эміграцыйнай сямейцы, але ня трэба ніколі забывацца на тое, што большавікі й „астроўшчыкам“, і „абрамчыкамцам“, і „зарубежнікам“, і іншым адразу б накінулі на шыю пятлю, каб толькі ўдалося каго-небудзь зь іх злавіць. [...] Мы будзем таксама друкаваць розныя дыскусійныя артыкулы без усякіх зьменаў¹⁰.

Ня ўсё атрымалася як задумвалася. Калі ў першым нумары сапраўды зьмяшчаліся творы Янкі Купалы, Якуба Коласа, Алесь Гаруна, Андрэя Зязюлі, Язэпа Лёсіка, Гальяляша Леўчыка, Сяргея Пеюна, Міхася Кавыля, дык з кожным новым „лістком“ прастору ўсё болей заваёўвалі артыкулы, допісы, былі.

За выняткам двух рэальных імёнаў, акрамя самога Якуба — Аляксандра Асіпчыка й Віктара Войтанкі-Васілеўскага (аўтараў, дарэчы, паказальных — таксама калярытных насельнікаў маргінэсу), астатнія матэрыялы падпісанья псеўданімамі й крыптанімамі — пераважна шматлікімі маскамі Кастуся Якуба-Птаха: Самусь Апенка, Цішка Баравік, Раман Альшанскі, Янка Парэцкі, Антон Смародзін, Антось Чырык, Уладзімер Выдра, А. Вярба, Аўхім Вярбіцкі, М. Калько, Тарас Зарэчны, Тарас Ласун, Лесавік, Алесь Суржык, Самусь Клёцка, Сымон Міронаў, Антось Чырык, Антось Рамашкін, Аўхім Заблоцкі, Сымон Канопляў, Сымон Букаты, Цьвіркун ды іншыя й іншыя, што мелі сьцьвердзіць шырокую падтрымку ідэяў рэдактара чытацкай аўдыторыяй і зацікаўленасьць часопісам.

Насамрэч, Кастусь Якуб быў самотным у беларускай справе. Пасля яго не засталася — калі тое й зьбіралася — архіваў, ліставаньня, яго ня ўпісвалі ў гісторыю эміграцыі, ня згадвалі ва ўспамінах. На сёньня жыцьцёвы шлях гэтага беларуса азначаны ў кароткім прыпаміне Янкі Запрудніка так: „*Нейкі Якуб (можжа й Птах) жыў у Трэнтане й выдаваў лісткі са сваёй пісанінай (крыху праваслаўнай, крыху графаманскай). [...] Ён быў такі вяжка, абаронца нейкай ідэйнай чысьціні. Рабіў ён сваю справу, безумоўна, з патрыятычных матываў, але ў мяне не*

¹⁰ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №1. 1970.

*было чамусьці стымулу разьбірацца ў ягонай місі. Я зь ім ніколі не су-стракаўся. Думаю, што ён быў ваяка-адзіночка*¹¹.

Паспрабуем, трымаючы ў руках чатырох-васьмістаронкавыя, рэд-ка болей, аркушы „Літаратурна-Мастацкага Зборніку“ ды расейскамоў-ны машынапіс успаміну „Как создавался „Православный Белорус“ и «Белая Русь»“, зірнуць на сьвет маргінальнага беларуса зь дзьвюма ду-шамі; як напісаў ён — відаць, пра сябе — „хай ведаюць усе, што мы беларусы і ў той жа час мы рускія людзі“¹².

Археалёгічныя росшукі біяграфіі маюць лёгкі дэтэктыўны пры-смак. Справа ў тым, што сам Кастусь Якуб ня проста пазьбягаў падра-бязных сяганьняў ва ўласнае мінулае, аддаючы перавагу апісаньням краявідаў маленства, але раз-пораз апавядаў пра сябе як пра другую асобу ад імя трэцяй. Гэтак, у артыкуле „Малыя акалічнасьці — вялікія справы“ за подпісам Раман Альшанскі ён абараняе Віктара Войтанку ад абвінавачаньняў Сяргея Хмары ў незаконным спароне, зробленым у Нямеччыне, і піша пра самога ж сябе, мянуючы „рэдактарам“: „Я з’яў-ляюся маленькім супрацоўнікам выдавецтва „Православная Христи-анская Семья“. Гэта выдавецтва друкуе невялічкія кніжкі на расейскай мове з рэлігійна-ўзгадаваўчымі апавяданьнямі й рэдкімі малюнкамі на Евангельскія тэмы. Іншы раз я трачу нейкую гадзіну на якую-небудзь пісаніну ці ўпакоўку надрукованага й таму знаходжуся „ў курсе та-машніх спраў“. Апрача кніжак, яны яшчэ прадаюць маленькія, адбітыя на рататары журналікі „Православный Миссионер“ і „Белая Русь“. У „Праваслаўным Міссіянеры“ пішацца пра розныя рэлігійныя й філязоф-скія пытаньні, а ў „Белай Русі“ больш палітычныя й грамадзкія пы-таньні агульна расейскага ці маскальскага зьместу, а пра беларусаў там нават і не ўспамінаецца (беларускімі пытаньнямі гэта „Белая Русь“ займалась у Нямеччыне, але гэта было вельмі даўно й шмат вады сьцякло ў рэках з таго часу). Журналікі гэтыя выдавецтва не друкуе, а толькі прадае. Але купцоў на іх знаходзіцца няшмат; ну, можа, сем, можа, дзесьць чалавек. Праўда, іншы раз купляюць мітрапаліты, ар-хіяпіскапы, сьвятары. А на зборнікі было чалавек са сто падпісчыкаў, і сярод іх шмат дактароў мэдыцыны, прафэсараў, настаўнікаў, сьвя-тароў і наогул вучоных людзей. Доктароў мэдыцыны было чалавек з восем. Выдавецтва друкавала кніжкі больш за 17 год, і ўсе, хто чыталі іх, вельмі хвалілі й зычылі добра й здароўя Рэдактару ды выдаўцу гэ-

¹¹ Электронны ліст да Лявона Юрэвіча ад 22.10.2007.

¹² Голас Беларуса. №13. 1957.

тых зборнікаў. *І вось трапілася так, што Рэдактар і выдавец захва- рэў. [...] Рэдактар і выдавец зборнікаў хацеў ведаць дакладны перавод заключэння рэнтгеналяга, які быў напісаны па-ангельску. Рэдактар быў беларусам і ведаў беларускую прыказку: адна рада добра, а дзьеве ці тры яшчэ лепей. Маючы столькі ў сабе падпісчыкаў дактароў мэды- цыны, ён усім паслаў копіі для перакладу й свае асабістыя просьбы. І паслаў таксама й доктару Васілеўскаму, які ня быў ні падпісчыкам, ні нават знаёмым, проста знайшоў абвестку ў газэце „Беларус“ і вось напісаў яму просьбу (зразумела, па-беларуску). І што Вы думаеце? Першы пераклад прыйшоў ад доктара Васілеўскага. Бачыце: доктар Васілеўскі належаў да Беларускай Аўтакефальнай Царквы, якая ў ва- чох артадаксальнага праваслаўнага рэдактара была некананічнай, а сам доктар і сьвятар Віктар Васілеўскі быў нейкім гарэцікам, зь якім і сустрэкацца, па канонах, як бы нельга¹³.*

Ва ўспаміне „Как создавался „Православный Белорус“ и «Белая Русь»“, скіраваным да расейскіх япіскапаў і айца Мікалая Лапіцкага, Якуб быццам пісаў гісторыю хаджэньняў нейкага безыменнага „право- славнаго беларуса“, таксама маючы на ўвазе самога сябе. Відаць, так ямчэй было асацыяваць сябе зь біблейскім Захарыем у аповедах, які запрашаў да сябе ў хату сьвятароў.

Што ведама пра жыцьцё Кастуся Якуба?

У нэкралёзе, надрукаваным у газэце *Times* 16 лютага 2005 г., паве- дамлялася наступнае: „*Канстанцін Кіравіч Якуб, 88, памёр у панядзе- лак у мэдычным цэнтры Сьв. Францыска.*

Народжаны ў Віцебску, Беларусь, спадар Якуб прыехаў у Злуча- нья Штаты ў 1951 г. і ад таго часу жыў у Трэнтане.

Ён быў рэдактарам 10 прыёдыкаў, якія сам выдаваў, зь іх най- больш значныя „Мудрасьць Жыцьця“ й „Хрысьціянская сям'я“. [...]

Сп. Якуб быў таксама прэзыдэнтам Амэрыканскай Праваслаў- най Місіі“.

З нэкралёгу даведваемся імёны бацькоў, Кіра ды Пелагеі Зінаіды Якуб, жонкі — Вольгі, дзвюх дачок і трох унукаў.

Пахаваны на могілках сьв. Уладзімера (*Hamilton Township*).

Насамрэч нарадзіўся Якуб 16 сьнежня 1916 г. у вёсцы Нізы, за пяць кілямэтраў ад мястэчка Лёзна. Бацька рана памёр, і маці адна дагляда- ла дзяцей — акрамя Кастуся, былі яшчэ два хлапцы й дзье дачкі. Яна, паводле згадак Якуба, хадзіла да царквы штодзень, нягледзячы на над-

¹³ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №2. 1970.

вор'е, і насіла з сабой малага Кастуся; у царкве маці заўсёды стаяла да канца службы, пасля чаго біла паклоны каля кожнага абраза й кожную ікону цалавала.

У 1924 г. пайшоў у школу, што адкрылася ў суседняй вёсцы Малыя Сутокі. Усяго дзяцей было 40 ці 50, разьбітых на дзве клясы, першая й другая. Займаўся ў адным памешканьні — звычайнай сялянскай хаце. Якуб піша, што „школы сталі беларускія, настаўнікі вучням пачалі казаць, што яны не расейцы, а беларусы. Хтосьці з бацькоў з гэтым не згаджаўся, хтосьці пратэставаў, але на тое ўвагі не зьявлялася. Ну, калі мы беларусы — няхай будзем беларусамі. Калі б настаўнікі сказалі, што мы — манголы, мы б згадзіліся зь імі, што мы ёсьць манголы”¹⁴.

Далейшыя здарэньні Якубавага жыцця ведамыя толькі зь ягоных словаў.

Відаць, вучылі настаўнікі няблага, і нацыянальная сьведамасьць Кастуся ўзрастала — разам з пагаршэньнем сытуацыі ў Беларусі. Калі Якубу было 16 гадоў, яго выключылі ўжо зь іншай школы, за „беларускі буржуазны нацдэмакратызм“ — неасьцярожнае выказваньне ў абарону гісторыка Ўсевалада Ігнатоўскага.

20 красавіка 1935 г. у Ленінградзе яго, дзевятнаццацігадовага студэнта, арыштавалі й засудзілі на два гады. Са словаў Якуба, першыя восем месяцаў знаходзіўся ў лягеры Сінявін пад Ленінградам. Паколькі Якуб неяк праміж іншага згадаў, што навучаўся ў Горы-Горацкай акадэміі, можна дапусьціць, што ў Ленінградзе ён наведаў сваю сястру Валю, якая студыявала ў Мэдычным інстытуце.

Быў пераведзены ў Вяземлаг.

15 студзеня 1937 г. атрымаў дадатковы тэрмін, тры гады, пасля чаго быў накіраваны ў лягер Бабыніна пад Калугаю.

15 студзеня 1940 г. Кастуся Якуба выпусьцілі зь Севжэлдарлагу, дзе зьявольеныя будавалі чыгунку Котлас—Варкута. Ён вярнуўся ў сваю вёску.

Ваенны час Якуб у сваіх „Зборніках“ не закрануў ніводнага разу, таму дзе ён быў, чым займаўся — пакуль невядома. Сьведама ці нясьведама абмінаючы факты сваёй біяграфіі, ён зноў і зноў вяртаўся да апісаньняў побыту зьявольеных у Гулагу, умоваў працы, ствараў маральныя партрэты перастрэтых ім людзей па абодва бакі калючага дроту,

¹⁴ Как создавался “Православный Белорус” и “Белая Русь” [машынапіс]. С. 1. Захоўваецца ў архіве БІНІМу.

шмат разважаў пра святароў, ацэньваў іх маральныя паводзіны, і, га-лоўным чынам, шукаў сваю царкву.

Свет Кастуся Якуба, яго пошукі, што вялі найперш да канфліктаў, не зразумець, калі ня даць слова яму самому. Нягледзячы на тое, што ўспамін „Как создавался...“ напісаны па-расейску, на мой пагляд, варта даць невялікія ўрыўкі ў мове арыгіналу, бо гэта дапаможа ўбачыць стыль нашага героя, а празь яго — самога Якуба:

„Во главе Православной Церкви Белоруссии стал доблестнейший Исповедник Святого Православия, украшение всего православного мира, слава и краса всего Белорусского народа Высокопреосвященнейший Митрополит Пантелеймон, а его помощником не менее стойкий и доблестнейший в защите Святого Православия Архиепископ Венедикт. Были открыты сотни храмов, освещены оскверненные и поруганные безбожниками святыни, налажено Богослужение, посвящены в Священники многие и многие достойные люди. Плакал народ, когда вновь, после невозможного передать никакими словами страшного надругательства безбожников над верой и растаптыванием всего святого, что было у народа, вновь он услышал хвалу Богу Всевышнему. [...]

Какие-то католики, униаты, „общественные деятели“, которых немцы насадили в свои Управы, и просто безбожники стали мешаться в дела Православной Церкви, надругаться над Епископами, преследовать Священников, угнетать верующих. Они стали требовать введения какой-то „Автокефалии Белорусской Церкви“, чтобы Священники в проповедях начали восхвалять Кривию или Белоруссию и тому подобное, одним словом, чтобы Церковь стала служить их политике. Когда доблестнейший Митрополит Пантелеймон воспротивился этому, его сослали в заточение под надзор полиции в деревушку Ляды Барановической области. Было создано какое-то совещание, которое всеми этими католиками, униатами и безбожниками, именовавшими себя „общественными деятелями“, и которым немцы дали какую-то власть, было объявлено Собором“, который якобы объявил „Автокефалию Белорусской Церкви“.

Белорусс в этих действиях усмотрел насилие над своей старуш-кой матерью¹⁵.

У лягерах ДР Кастусь Якуб займеў сваю Адысэю — з аднаго лягеру ў другі ў пошуках сваёй царквы. Ён быў на службах ва Ўкраінскай аўтакефальнай царкве, і на службах грэка-каталікоў, але называў іх сьпе-

¹⁵ Как создавался “Православный Белорус” и “Белая Русь”... С. 4.

вы „сапсаванымі“. Украінскі ксёндз казаў Якубу: „Ты белорусс, а почему говоришь по-русски? Говори по белорусскому языку, и тебя будут все любить. А я этому не придавал значения. Я, конечно, прекрасно владел литературным белорусским языком. В школе по белорусскому языку я был первый ученик. Но я жил не только в Белоруссии, я жил везде. Я любил читать московские, центральные газеты, которые сообщали более подробно о событиях во всей стране и во всем мире. Я любил Белоруссию, но одновременно я любил и всю Россию. И мне абсолютно никто не запрещал говорить на каком угодно языке“¹⁶.

Падобныя думкі, выказаныя ўслых, змаганьне за сапраўдную царкву перад чужымі абразамі прыводзілі да канфліктаў, і Кастусь Якуб часта літаральна мусіў ноччу, разам з жонкаю й малым дзіцем, ратавацца ўцёкамі. Ён бег з украінскага лягеру, бег зь літоўскага й латыскага, бег з польскага. Бег ён і зь беларускага лягеру Ватэнштэт.

Пры кожным такім пераездзе, на які няпроста было атрымаць афіцыйны дазвол, гублялася назьбіранае, руйнавалася свая малая гаспадарка. Грошай не было зусім, але Якуб пастанавіў распачаць выданьне часопісу — як сродак змаганьня з крывічамі. Дзеля гэтага ягоная жонка мусіла езьдзіць у аддаленыя лясы зьбіраць арэхі, зь якіх выраблялася масла, і здаваць немцам.

„Был создан Комитет Православных Христиан Белоруссов. „Православный Белорус“ печатался на белорусском языке. Но большинство, кто любил белорусский язык, белорусская интеллигенция была или враждебна к линии, занятой „Православным Белорусом“, или индифферентно и безбожно настроена к церкви. Эти люди не могли поддержать „Православный Белорус“, а для издателей дорог был каждый пфенінг. Тогда „Православный Белорус“ стал одновременно печататься и на русском языке, чтобы дать возможность тем белоруссам, которые либо не знали белорусского языка, либо предпочитали говорить и читать по-русски, чтобы и они имели возможность знать, каким нападам подвергается их Архиепиеи и Священники. Вскоре выяснилось, что много белоруссов не интересуется церковными вопросами, но что они не разделяют политической линии сепаратистов. Тогда был создан журнал „Белая Русь“ как чисто общественный орган, в котором могли сотрудничать и католики, и униаты, и верующие, и неверующие. Но были противники сепарати-

¹⁶ Как создавался „Православный Белорус“ и „Белая Русь“... С. 8.

стов, но адновременно любівішы беларускі язык, а „Белая Русь“ печатался на руском языке. Они создали журнал „Голас Беларуса“ на беларуском языке. Все эти журналы совершенно независимые друг от друга. Комитет Православных Христиан Белоруссов был переименован в Комитет Ревнителей Святого Православия”¹⁷.

Царква, прываслаўе, нязгоднасьць з аўтакефаліяй былі тымі тэмамі, да якіх Кастусь Якуб зьвяртаўся бадай і ў кожным нумары амэрыканскага „Зборніка“, пры любой нагодзе. Але тон з часам зрабіўся спакойнейшым, а вось нацыянальная пазыцыя змянілася моцна:

„Уваход беларускіх япіскапаў і мітрапаліта Панцеляймона ў склад Расейскай Зарубежнай Царквы ня быў нейкім ашуканствам для хутчайшай русіфікацыі беларусаў, як аб гэтым думаюць некаторыя беларусы і некаторыя расейцы, нават і япіскапы. Уваход Беларускай Мітраполіі ў склад Расейскай Зарубежнай Царквы быў часовы (временно) і на правах Мітраполіі. Нават я быў здзіўлены словам „часовае“ (временное) уваходжаньне і запрашаў Архіяпіскапа Венядзікта, чаму часова? Ён адказаў так: па вельмі шмат якіх прычынах, што вытлумачыць у лісьце цяжка, скажам, Расейская Зарубежная Царква аб’явіла б сябе аўтакефальнай, альбо прыняла б нейкі антыкананічны ўчынак, і тагды Беларускай Мітраполія мела б поўнае права выйсьці зь яе складу, альбо Беларусь аказалася б свабоднай ад бальшавізму, ці нешта іншае. Гэты ліст я чытую па памяці, каб дакладна яго прывесцьці, трэба перагледзіць увесь архіў. Дакумант аб часовым уваходзе быў зьмешчаны ў часопісе „Праваслаўны Беларус“. Я хачу падкрэсьліць вельмі вялікае значаньне гэтага дакуманту. [...]

Што датычыцца мяне асабіста, то я ні ў якім прыходзе не лічуся запісаным. Справа ў тым, што па прыездзе ў Амэрыку я ўдзельнічаў у арганізацыі беларускага прыходу ў Трэнтане пад назоваю „Ўведзеньне ў Храм Прасьвятое Багародзіцы“, але рознымі махінацыямі, і вельмі несумленнымі (доўга аб гэтым распавядаць ды і мала каму цікава) Епархіяльная ўлада гэты прыход зачыніла. [...] Мае спробы на працягу амаль 25 год зварачацца да вышэйшых царкоўных уладаў аб справядлівасьці ні да чаго не прывялі. [...]

Я хачу толькі падкрэсьліць, што расейцы, ці лепш сказаць па-беларуску, маскалі і беларусы — гэта поўная процілегласьць, і ўжыцца ім разам проста немагчыма. Калі раней я чытаў у беларускіх газэтах выразы як „расейска-маскоўскі бальшавізм“, то мне здавалася

¹⁷ Как создавался “Православный Белорус” и “Белая Русь”... С. 16.

гэта беларускім, каталіцкім (sic! — Л. Ю.) шавінізмам. Але добра пазнаёміўшыся з расейцамі, я пераканаўся, што такія выразы маюць пад сабой падставу¹⁸.

Кастусь Якуб не зусім дакладна выказаўся: ён ня ўдзельнічаў у арганізаванні прыходу, ён яго ініцыяваў — і не адзін раз. Першы раз гэта было ў 1950—1951 гг. з дапамогаю айца Іаана Карся (на загад Бенядзікта), але пры спробе парафіян дамагчыся аўтаноміі ў Расейскім Сынодзе, на загад Нікана (Ракіцкага) парафія была зьліквідаваная, а а. Карсяю забаронена служыць у Трэнтане.

Трэнтан па-ранейшаму ня меў беларускай царквы, што вымушала мінакоў у нядзелю й на сьвяты езьдзіць у Саўт-Рывэр, дзе знаходзілася царква пад юрысдыкцыяй Канстантынопалю айца Мікалая Лапіцкага. Зь ім Якуб і пачаў перамовы пра адкрыцьцё прыходу ў Трэнтане, якіх айцец Лапіцкі пазьбягаў, унікаючы адказаў. Можна было б знайсці памяшканьне сярод каталікоў, але тыя запатрабавалі афіцыйнага ліста ад япіскапаў БАПЦ — да цэркваў Канстынопальскага патрыярхату ставіліся яны непрыхільна. На Якубаву просьбу да прадстаўнікоў Аўтакефальнай царквы напісаць падобны ліст ён атрымаў адказ, што паколькі царква арганізуецца ў грэцкай юрысдыкцыі, дапамагчы яны ня могуць.

Тады Якуб памяшканьне наняў самастойна, запрасіў на службу з Саўт-Рывэру архімандрыта Язэпа й рэгентна Рымка. Акрамя самога ініцыятара прыйшлі яшчэ тры асобы — пра рэжыму Кастусь Якуб ня надта паклапаціўся. Тым ня менш служба адбылася — першая беларуская служба ў Трэнтане. І апошняя. Бо нягледзячы на пагалоску, што пайшла па горадзе і па-за яго межамі, а мо й дзякуючы ёй, з Саўт-Рывэру больш ніхто ніколі не прыехаў. Вэрсія Якуба: айцец Лапіцкі спалохаўся канкурэнцыі.

Трэцюю спробу пабудовы беларускай царквы зрабіў Якуб, калі ў Трэнтан пераехаў жыць васьмідзесяцігадовы архімандрыт Юльлян (Троцкі), беларус з Слоніму, і набыў хату, прыдатную для багаслужбаў. Але ён належаў да Амэрыканскай праваслаўнай царквы й, як выйшаў за штат, склаў афіцыйную просьбу да сваёй епархіяльнай улады. Яму было адмоўлена, і нават болей: калі б беларуская царква ў Трэнтане ўсё ж была б заснаваная, Юльлян імгненна пазбаўляўся сану. Сьляпы на адно вока, ня маючы ніякай дапамогі й дагляду, ён, тым ня менш, не наважыўся заставацца ў Трэнтане без адпускной граматы, і, прадаўшы хату, выехаў з сталіцы Нью-Джэрзі.

¹⁸ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №23. [Б. д.].

Гэтыя падзеі моцна пазбавілі веры Якуба ў расейскае праваслаўе, але й Саўт-Рывэру ён ня мог дараваць адсутнасці якой-кольвечы дапамогі: адміністратар а. Коўш адмовіўся прымаць Юльяна без дазволу АПЦ. БАПЦ жа для Якуба па-ранейшаму заставалася шкоднаю выдумкаю палітыкаў.

Што ж адбывалася з Кастусём Якубам на працягу ягонага жыцця? Раздвоенасць паміж жыццём у зрусіфікаванай вёсцы й навучаннем у школе ў час беларусізацыі; звычка з маленства да службы ў Расейскай праваслаўнай царкве й незнаходжаньне знаёмага ў БАПЦ; усведамленьне сваёй нацыянальнасці ў лягерах *DP*, прага дзейнасці ў беларускай справе й амаль поўная ігнарацыя з боку беларускай грамады.

Напрыканцы Якубава жыцця беларуская душа перамагала — мо не ў царкоўным пытанні, але прынамсі ў стаўленьні да беларускіх нацыяналістаў, да „заходнікаў“, гэтак спляжаных ім некалі ў лісьце да Юркі Віцьбіча: *„Я заклікаю ўсіх прысылаць кароткія звесткі пра ўсіх беларусаў, жывых і памёршых, палітычных і грамадзкіх дзеячаў, хоць вялікіх, хоць і не вялікіх, паэтаў, пісьменьнікаў зь іх фатаздымкамі і кароткім жыццяпісам. Вось вельмі хацелася б адзначыць такіх шчырых, вядомых мне беларусаў, як доктар Янка Станкевіч, доктар Станіслаў Станкевіч, Шыла, Хвёдар Ільяхэвіч, Шнэк, а. Сьвятаслаў Коўш, доктар Вітаўт Тумаш, доктар Вітаўт Кіпель, Яўген Пілецкі й сотні й тысячы беларусаў, якіх адразу ня ўспомніш“*⁹⁹.

Варты памяці й шчыры ў сваіх пошуках і памылках мала каму ведамы Кастусь Якуб, што ўсьвядоміў сябе ў Амэрыцы беларусам.

Зь „Літаратурна-Мастацкага Зборніку“

Газэта „Беларус“ не апраўдвае тых затрат, што збіраюць беларусы на яе выданьне. Не савецкіх паэтаў і пісьменьнікаў трэба друкаваць у нашых газэтах, а трэба стварыць Літаратурны Фонд, зь якога даваць падтрымку беларускім эмігранцкім паэтам і пісьменьнікам, плаціць ім хоць невялічкія ганарары, каб заахоціць больш тварыць. Мы павінны прыкласьці максымум высілкаў, каб дапамагчы разьвіццю Свабоднай Беларускай Літаратуры на Эміграцыі. Тут павінны аб’яднацца ўсе: хоць крывіч, хоць зарубежнік, а калі вершы піша добра, то гэта пойдзе ў

⁹⁹ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №116. 1993.

залатую скарбніцу Беларускай Літаратуры, і таму патрэбная падтрымка. Р.²⁰

Ініцыятыўная група людзей зварочваецца да беларускіх палітычных эмігрантаў з прапановай стварыць Беларускі Палітычны Цэнтар. Мэта такой арганізацыі — ідэалыгічнае выхаваньне беларусаў. Кожны належачы да арганізацыі плаціў бы нейкія маленькія сяброўскія ўзносы. Да арганізацыі маглі б належаць ня толькі беларусы па паходжаньню, а наогул усе людзі, якія спачуваюць вызвольнай барацьбе беларусаў. Цэнтар ладзіў бы сходы, зьезды сяброў з дакладамі на розныя палітычныя тэмы, але без алкаголю, танцаў, баляў і выбараў „каралёў“, што вельмі падрывае ідэалыгічны стан беларусаў. Такая арганізацыя вельмі патрэбная. Гэта не падрыў і не падкоп пад існуючыя ўжо беларускія арганізацыі і ўрады, а зусім новае, таварыскае. Р. П.²¹

Да беларусаў я маю дзеве прапановы. 1. пачаць выдаваць нейкі лісток выключна для абмену думкамі. Прычым артыкулы там ня могуць падлягаць ніякай цэнзуры. Хай кожны выказвае поўнасьцю ўсё тое, што ён хоча сказаць. Гэта вельмі карысна й цікава. У Ангельшчыне ў Лёндане ў нейкім парку маецца трыбуна, зь якой кожны можа прамаўляць. Вось так і мы створым падобную трыбуну. У вялікіх беларускіх калёніях як Саўт-Рывэр, там не адчуваецца вельмі моцная патрэба ў такой трыбуне, бо беларусы, зышоўшыся ў царкву пасья службы, могуць абменьвацца сваімі думкамі адзін з другім. Але тыя, што жывуць далёка, ня могуць мець такой магчымасьці, а ехаць за 30 і больш міль, каб толькі пагутарыць, то дорага каштуе. Таксама немагчыма поўнасьцю друкаваць лісты ў газэтах, бо друк каштуе дорага. А так, у выглядзе „офсэта“, можна было б лёгка выдаваць. А калі б набралася чытачоў за 100, то быў бы нават прыбытак.

2. Другая прапанова: пачаць выдаваць часопіс ці газэтку (на беларускай ці расейскай мове), дзе друкаваць толькі паліцыйную хроніку, суды, бандыты, гвалты й гэтак далей. Гэта вельмі цікава й патрэбна для тых, хто не валодае добра ангельскай мовай. Такую газэтку пачалі б выпісваць і ўкраінцы, і беларусы нават і кепска валодаючы беларускай мовай, і нават некаторыя расейцы. Гэта прадпрыемства можа прынесці прыбытак. А ўсьлед па такіх чытачах (па іх адрасах) можна пасылаць і нацыянальную, ідэалыгічную літаратуру (калі хто мае ахвоту, але гэта рабілі б ужо іншыя арганізацыі). Для пачатку ня трэ-

²⁰ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №3. 1970.

²¹ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №4. 1970.

ба шмат грошай. Можна друкаваць пакуль што толькі ў 200 экзэмплярах²².

Пастанова Беларускага Праваслаўнага Камітэту. З прычыны жорсткага перасьледу на працягу амаль 50 год праваслаўных беларусаў з боку расейскіх замежных япіскапаў, у прыватнасьці, разбурылі царкву праваслаўных беларусаў у Трэнтане без ніякіх падстаў, сказаўшы „Вы нам надаелі!“, Беларускі Праваслаўны Камітэт пастанаўляе: 1. Беларускай Праваслаўнай Мітраполіі выйсьці са складу Расейскай Зарубежнай Царквы. 2. Прасіць мітрапаліта Менскага і ўсяе Беларусі ўзяць духовую апеку над Беларускай Праваслаўнай Мітраполіяй у дыяспары. 28/15 Мая 1992 г. Горад Трэнтон, Злучаныя Штаты Амэрыкі²³.

Думкі

Наконт сыяга: бел-чырвона-белы. Доктар Янка Станкевіч пісаў, што гэты сыяг не беларускі. Беларускі нацыянальны колер гэта: зялёны і белы. Ён быў тагды на паседжаньні Беларускай рады, калі прымаўся сыяг. Стужка чырвоная — гэта была даніна рэвалюцыйнасьці, якая захапіла ўсіх. [...]

Гісторык Хвёдар Клязовіч (Беларус) у журналах „Белая Русь“ за 1948—1949 гады даводзіў, што гістарычны сыяг беларусаў ёсьць белы з малюнкам сьвятога Юрыя Пераможца. І сапраўды, як кабеты „юрылі“ на поле каля жыта: яечню жарылі, гарэлку пілі і весяліліся, бедны той мужчына, калі пападаўся ім у той час у рукі. [...]

А што трэба рабіць, каб беларуская літаратура мела новых Якубаў Коласаў і Цішкаў Гартных? Трэба стварыць фонд дапамогі разьвіцьця клясычнай беларускай літаратуры. Трэба арганізоўваць беларускую эміграцыю. На эміграцыі ёсьць сотні тысяч беларусаў, і проста мільёны, а арганізаваных толькі зменька.

Вось ёсьць такі “пісьменьнік” Ян Пятроўскі. Ён зрабіў пераклад з грэцкай мовы і надрукаваў за свой кошт кніжку: „Філёзофія Сакрата“. Тая „філязофія“ патрэбна беларусам як сабаку пятая нага, той Сакрат жыў за 2000 год да нараджэньня Хрыста [...].

Альбо ўзяць доктара Вітаўта Тумаша. Ён таксама траціў сотні й тысячы даляраў на выданьне кніжак пра друкара Скарыну, пра канцлера Літоўскага Сапегу й наогул далёкую мінуўшчыну, што было 500

²² Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №74. 1984.

²³ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №105. 1992.

таму назад. Каму гэта патрэбна? Гэта патрэбна хіба толькі нейкаму прафэсору-загадчыку кафедры гісторыі пры нейкім Інстытуце. Беларускай народнай масе гэта непатрэбна. Быў такі друкар Скарына ці канцлер Сапега — ну й добра, гэта адышло ў гісторыю²⁴.

Былі

На сьцяне вісіць партрэт Сталіна. Дакладчык чытае рэфэрат аб Сталіне. Хор пяе песьню аб Сталіне. Артысты дэкліруюць вершы аб Сталіне. Што гэта такое? Адказ: гэта вечар, прысьвечаны творчасьці Якуба Коласа²⁵.

Калі ў 1940 годзе бальшавікі „вызвалілі“ заходніх беларусаў і ўкраінцаў, то ў народзе хадзіў такі сказ: мы выцягнулі братом з захаду рукі, а ногі яны самі выцягнуць²⁶.

Пасьля вайны ў Менску праходзіў конкурс праектаў на помнік Янку Купале. Усе праекты былі адкінутыя. Тагды адзін скульптар звярнуўся да камісіі конкурсу: Мой праект напэўне будзе прыняты. Скульптар падвёў камісію й глядачоў да свайго праекту й здэяр коўдру. Помнік паказваў Сталіна, які стаяў на вялікім пэдэстале й трымаў у руках маленькую кніжку вершаў Янкі Купалы. Гэты праект камісія конкурсу зацьвердзіла, але ён ня быў зрэалізаваны, бо хутка Сталін памёр і яго Хрушчоў „разьвенчаў“²⁷.

---

²⁴ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №115. 1993.

²⁵ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №10. 1972.

²⁶ Літаратурна-Мастацкі Зборнік. №11. 1972.

²⁷ Тамсама.

Генадзь Сагановіч

Менск

ГІСТАРЫЧНАСЬЦЬ СУПРАЦЬ „НЕАБВЕРЖНАСЬЦІ“, АБО ПЕРАЧЫТВАЮЧЫ АБЭЦЭДАРСКАГА Й УРБАНА

...І ў наш час ёсць яшчэ катэгорыя людзей, няздольных зразумець, што ня ўсё тое, што звязана зь дзейнасцю рускіх цароў і праваслаўнай царквы, было прагрэсіўнае. Таму ўсё тое, што пранікала да нас з краін Заходняй Эўропы (і нават славянскай Польшчы), успрымаецца ім як ад нячысціка. Адсюль — праклён у адрас усіх каталікоў і дыфірамбы ў адрас праваслаўных дзеячоў...

Алексютовіч М.¹

Вынесення ў эпіграф словы пісаліся больш за сорак гадоў таму, але й сёння здаюцца ня менш надзённымі. Пад „людзьмі, няздольнымі зразумець“, Мікола Алексютовіч тады меў на ўвазе, між іншага, Якава Трашчанка — вядомага цяпер ідэоляга афіцыйнай гістарычнай палітыкі. А паколькі Трашчанок так і не адступіўся ад тых перакананняў, не змяніў сваіх поглядаў, сфармаваных у 1960-х гг., то й сказанае Алексютовічам застаецца актуальным. Ці ня дзякуючы Трашчанку ад рыгётрыкі публікацыяў цяперашняга прыўладнага істэблшмэнту беларускай гістарыяграфіі моцна патыхае часамі яго маладосьці, эпохай „барацьбы з фальсыфікатарамі“, а іх асноўныя тэзісы часам проста паўтараюць „неабвержныя факты“, якія тады спускала навукоўцам камуністычная партыя.²

¹ Алексютовіч М. Адзе ж ісьціна аб'ектыўная? // Польшыя. 1966. №5. С. 17-25

² Каб адчуць ці заўважыць гэта, дастаткова пачытаць, напрыклад, публікацыі Аляксандра Кавалені, Мікалая Сташкевіча ці ўжо нябожчыка Пятра Петрыкава.

Прынцыпы той гістарычнай палітыкі, якая ў нас дажыла да гэтых дзён, с'ягаюць сваімі каранямі змрочнае сталінскае эпохі. Яе падваліны былі закладзеныя яшчэ ў гады Другой сусьветнай вайны, калі савецкае кіраўніцтва СССР на чале са Сталіным паставіла перад гісторыкамі задачу зьмяніць аблічча Расеі — паказваць яе як найбольш прагрэсіўную краіну, што адыграла ключавую ролю падчас усіх пераломных момантаў эўрапейскай гісторыі. Кантроль за выкананьнем гэтай місіі гісторыкамі аддаваўся партыі, што азначала канец навуковых дыскусіяў і ўсталяваньне адзінага „марксісцка-ленінскага“ тлумачэньня мінулага. У Менску падгон гісторыі пад адзіную савецкую схему пачаўся пасля XV Пленуму ЦК КПБ (1947), які запатрабаваў ад гісторыкаў стварэньня „марксісцкай гісторыі БССР“. Ужо праз год Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ разам з Інстытутам гісторыі Акадэміі навук БССР падрыхтавалі й апублікавалі „Тэзісы аб асноўных пытаннях гісторыі БССР“³. У іх упершыню была канцэнтравана выкладзеная квінтэсэнцыя „марксісцка-ленінскага разуменьня“ гісторыі Беларусі, а ўсё, што не адпавядала апошняй, адносілася да „*антинаучных и лживых концепций, уже давно разоблаченных партией*“⁴. Ня дзіўна, што сярод „*наиболее антинаучных и вредных*“ аказаліся „*лживое отрицание общности исторического происхождения и общности исторических судеб*“ расейцаў, украінцаў і беларусаў, а таксама „*отрицание постоянного стремления белорусского народа к единству с русским народом*“.

У цытаваных „Тэзісах“, якія катэгарычна ўзалежнілі гісторыю Беларусі ад Расеі, пакуль не было гаворкі пра адзіны этнічны карань, — „*продками трех брацких народов*“ называліся „*ўсходнеславянскія плямёны*“⁵. Канцэпцыя адзінай старажытнарускай народнасьці як асобнай этнічнай супольнасьці, хоць яна пачала фармавацца яшчэ ў 1930-х гг., атрымала афіцыйную падтрымку ўладаў таксама толькі пасля перамогі ў вайне зь Нямеччынай⁶. Для легітымацыі новага вучэньня вы-

³ Тезисы об основных вопросах истории БССР. Ч. 1. История белорусского народа до Великой Октябрьской революции // Известия АН БССР. №3. Минск, 1948.

⁴ Тезисы об основных вопросах истории БССР. Ч. 1... С. 4.

⁵ Параўн.: История БССР / Под ред. Т. С. Горбунова и др. Вып. 1. Минск, 1946. С. 70.

⁶ Падрабязна па праблеме гл.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005. С. 384–394.

рашальнымі аказаліся артыкул Іосіфа Сталіна „Нацыянальнае пытаньне і ленінізм“ ды падрыхтоўка 300-годзьдзя аб’яднаньня Ўкраіны з Расеяй. У тэзісах ЦК КПСС, выдадзеных да юбілею Пераяслаўскай рады, упершыню была зьмешчаная ляканічная фармулёўка: „русский, украинский и белорусский народы происходят от единого корня — древнерусской народности, которая создала древнерусское государство Киевскую Русь“⁷.

Пасьля таго як вучэньне пра старажытнарускую народнасьць атрымала статус навуковай тэорыі, савецкая гістарыяграфічная дактрына пераняла галоўны пастулят заходнерусізму й набыла сваю завершанасьць. Цяпер гэта была масквацэнтрычная мадэль прагматычнага тлумачэньня гісторыі, закліканая апраўдваць палітыку Расеі й СССР. Прыкладам, у святле згаданай тэорыі Масква валодала гістарычнымі правамі на ўсе народы былой Кіеўскай Русі, а яе захопніцкія войны ператвараліся ў справядлівыя й прагрэсіўныя. Уважалася, што калі ўсходнеславянскія народы паходзілі ад „адзінага караня“, г. зн. адзінага продка, то далучэньне беларусаў і ўкраінцаў да Расеі належыць кваліфікаваць як „узьяднаньне“, і ўсе дзеяньні, скіраваныя на вяртаньне да былой цэласнасьці, ацэньваць толькі пазытыўна. Вось калі ў гістарыяграфіі пачалася эпоха „неабвержных фактаў“ — схематычных тлумачэньняў, прынятых у якасьці партыйных пастановаў, а значыць — неаспрэчных.

На падставе згаданых тэзісаў 1948 і 1954 гг. пісаліся ўсе сынтэтычныя выданьні й падручнікі гісторыі Беларусі — як школьныя, так і ўнівэрсытэцкія, падобны адзін да аднаго шаблённасьцю тлумачэньняў як кроплі вады. Не выпадкова ўсе яны пасьлядоўна абыходзілі тэму шматлікіх войнаў Маскоўскай дзяржавы супраць Вялікага Княства Літоўскага, і да самай Перабудовы (да канца 1980-х!) ні ў акадэмічных выданьнях па айчыннай гісторыі⁸, ні ў школьных падручніках⁹ ніводнага разу не гаварылася пра паходы маскоўскіх войскаў на тэрыторыю краіны.

⁷ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954). Москва, 1954. С. 5.

⁸ Гл.: История Белорусской ССР / Под ред. В. Н. Перцева. Т. 1. Минск, 1954. С. 85; История Белорусской ССР. / Под ред. Л. С. Абецедарского. Т. 1. Изд. 2. Минск, 1961. С. 109; Гісторыя Беларускай ССР. У 5. Т. 1. Минск, 1972. С. 102; История БССР. Учебное пособие для вузов / Под ред. В. В. Чепко, А. П. Игнатенко. Ч. 1. Минск, 1981. С. 93.

Падчас хрушчоўскай адлігі, як ведама, і БССР перажыла пэўны этап дэсталінізацыі. У краіне пасьпелі сфармавацца нацыянальна-дэмакратычныя асяродкі, сталі зьяўляцца публікацыі, аўтары якіх адыходзілі ад сакралізаванай уладамі вэрсіі айчыннай гісторыі. Аднак парасткі лібэралізацыі ў нас былі вельмі кволяыя, і з „крамолай“ адразу разьбіраліся партыйна-дзяржаўныя органы. У сувязі з уводам савецкіх войскаў у Чэхаславацкую ў 1968 г. „барацьба з ідэалыгічнымі дывэрсіямі імперыялістычнай прапаганды“ ў савецкіх рэспубліках абвастэрылася. Пленум ЦК КПБ у тым жа годзе запатрабаваў актывізацыі ідэалыгічнай працы з народамі, а дырэктар Інстытуту гісторыі АН БССР Ніна Каменская публічна паабяцала, што яе ўстанова будзе весьці „непрымірную барацьбу против фальсификаторов истории белорусского народа“. Даць „адпор“ апошнім і падмацаваць фактамі марксісцкую дактрыну гісторыі партыя даручыла вялікаму аўтарытэту савецкай гістарыяграфіі ў БССР — Лаўрэнцію Абэцэдарскаму, які напісаў брашуру з характэрнай назвай: „У святле неабвержных фактаў“⁹. Насычаная абразьлівымі выпадкамі ў адрас апанэнтаў, выразна антыбеларуская паводле сваёй ідэйнай скіраванасьці кніжачка Абэцэдарскага выйшла 30-тысячным накладам (!) і была адразу ж падтрыманая ўхвальнымі водгукамі ў савецкай пэрыёдыцы¹⁰.

Масьціты савецкі гісторык сходу назваў канцэпны апанэнтаў „паклёпніцкімі выдумкамі“, якія нават „ня могуць быць прадметам навуковай палемікі“. „Паклёпы й хлусьню трэба проста выкрываць, проціпастаўляючы ім гістарычную праўду“¹¹ — патлумачыў ён. І сапраўды, навошта палемізаваць, калі адразу вядома, што „праўдай“ валодае толькі адзін бок! Ну а ў выкрываньні прафэсар даў сабе волю, не ўстрымаўся й не пагрэбаваў недазволенымі прыёмамі, часта стасуючы замест аргументаў палітычныя ярлыкі. Кім толькі не назваў ён сваіх ідэйных праціўнікаў: „лакеямі фашысцкіх катаў“, „наймітамі амэрыканскіх і заходнегерманскіх імперыялістаў“, „гітлераўскімі паслугачамі“,

⁹ Абэцэдарскі Л., Баранав М., Паўлава Н. Гісторыя БССР. Вучэбны дапаможнік для вучняў сярэдняй школы. Мінск, 1974. С. 35—36.

¹⁰ Абецэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў. Мінск: Бібліятэчка газеты „Голас Радзімы“, 1969.

¹¹ Гл. публікацыі В. Маскаленка і Г. Караткевіч у „Советской Белоруссии“ за 12.07.1969 і „Голасе Радзімы“ №62 за 1970 г., а таксама прыкрытага псэўданімам студэнта БДУ ў „Польмі“ №2 за 1970 г.

¹² Абецэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 8.

„самазванымі «гісторыкамі»“, „буржуазна-нацыяналістычнымі фальсыфікатарамі гісторыі“, якія „затаілі лютую нянавісьць да беларускага народу“¹³, і г. д., і да т. п.

Што ж за гістарычныя тэмы былі адабраныя для разгляду ў выданьні такога масавага накладу? Як заўважае сам Лаўрэнці Абэцэдарскі, ён прысьвяціў працу пытаньням, „якія найбольш часта скажajúцца буржуазнымі фальсыфікатарамі“. У сямі разьдзелах брашуры асобна выкладзеныя афіцыйныя погляды савецкай навукі на: 1) праблему паходжаньня беларусаў („Хто па свайму паходжаньню беларусы?“), 2) нацыянальны характар Вялікага Княства Літоўскага („Ці існавала ў мінулым беларуская дзяржава?“), 3) праўнае становішча беларусаў у Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай («Народапраўства» і «залаты век»), 4) Брэсцкую царкоўную вунію („Беларуская» „народная“ рэлігія“), 5) гістарычныя сувязі Беларусі й Расеі („Беларусы і Расея“), 6) уплывы Захаду й Расеі на беларускую культуру („Некаторыя пытаньні гісторыі беларускай культуры“), 7) заканамернасьць бальшавіцкай рэвалюцыі ў Беларусі („Ці быў у Беларусі клясавы мір?“). Вось жа ўсе пералічаныя тэмы яшчэ ў „Тэзісах“ 1948 г. разглядаліся як „асноўныя пытаньні“ гісторыі БССР, і на кожнае зь іх быў дадзены дырэктывны адказ, таму Лаўрэнцію Абэцэдарскаму тут заставалася адно толькі падбіраць патрэбныя факты пад гатовыя формулы.

Адказам на брашуру Абэцэдарскага празь некалькі гадоў стала выдадзеная Беларускамі інстытутам навукі й мастацтва праца беларускага дасьледніка Паўлы Урбана¹⁴, на той час супрацоўніка мюнхэнскага Інстытуту вывучэньня СССР. У самім назове яго кнігі („У сьвятле гістарычных фактаў“) недвухсэнсоўна прачытвалася альтэрнатыва падыходаў аўтара. Трэба аддаць належнае найперш грамадзянскай пазыцыі й прыстойнасьці яшчэ малавядомага тады (хоць за плячыма яго былі штуды ў Лювэнскім каталіцкім унівэрсытэце й дысэртацыйная праца па Вялікім Княстве Літоўскім) эміграцыйнага гісторыка, які прадэманстраваў іншыя прынцыпы прафэсійнай этыкі. Адказваючы Лаўрэнцію Абэцэдарскаму, Паўла Урбан, у прыватнасьці, ніводнага разу не апусьціўся да ляянкі ці абразаў. Наадварот, ён паважна называў апанэнта прафэсарам, а часам нават „выдатным гісторыкам“¹⁵. Затое неаднара-

¹³ Абецэдарскі Л. У сьвятле неабвержных фактаў... С. 5, 38, 81, 83, 90 і інш.

¹⁴ Урбан П. У сьвятле гістарычных фактаў. (У сувязі з брашурай Л. С. Абэцэдарскага.) Мюнхэн—Нью Ёрк, 1972.

¹⁵ Тамсама. С. 122.

зова паказаў некарэктнасьць прыёмаў савецкага гісторыка, які агульна крытыкуе канцэпцыі „буржуазна-нацыяналістычных лакеяў“, але ніколі не называе, хто канкрэтна іх прытрымліваецца. Нават прыводзячы цытаты, Лаўрэнці Абэцэдарскі не падае ніякіх прозьвішчаў і працаў, зь якіх цытуе, затое можа цьмяна спаслацца на „аднаго з даўніх буржуазна-нацыяналістычных фальсыфікатраў гісторыі Беларусі“¹⁶. Верагодна, так прасьцей прыпісваць апанэнтам погляды, даводзячы іх да абсурду.

Апусціўшы тэму клясавай барацьбы й бальшавіцкай рэвалюцыі ў Беларусі, Паўла Урбан прысьвяціў асобныя часткі свае кнігі тром першым пытаньням брашуры Абэцэдарскага, а тры апошнія, лягічна звязаныя з тэмай беларуска-расейскіх узаемадачыненняў, разгледзеў разам у разьдзеле „Без Расеі Беларусь была б сірагой“. Стыль яго разбору на фоне „выкрываньняў“ Абэцэдарскага ўражае стрыманасьцю й карэктнасьцю. „...*Як і кожная праўда, праўда гістарычная нараджаецца ў пошуках і дыскусіях, і гэтыя пошукі й дыскусіі ня могуць быць загадзя схарактарызаваныя як нейкая «буржуазна-нацыяналістычная назойлівасьць»*“¹⁷, — напісаў Урбан пра свой падыход. Паспрабуйма ж параўнаць асноўныя пазыцыі й некаторыя аргумэнты двух гісторыкаў.

У пытаньні аб паходжаньні беларускага народу для Лаўрэнція Абэцэдарскага ўсё ясна і ўсё супадае з цытаванымі вышэй партыйнымі тэзісамі. Ён упэўнены, што на тэрыторыі Ўсходняй Эўропы існавала „адзіная ўсходнеславянская, старажытнаруская народнасьць“, якая фармавалася „на аснове роднасьці мовы, матэрыяльнай і духоўнай культуры ўсходніх славян“ яшчэ ў VI—VIII ст., ды што гэтая супольнасьць „была той агульнай асновай, на якой пазьней, з XIV ст., пачалі фарміравацца тры брацкіх народнасьці — беларуская, украінская й руская (велькаруская)“¹⁸. Усялякія размовы пра балцкі субстрат у этнагенэзе беларусаў прафэсар адкідвае без аргумэнтаванай палемікі, спрабуючы абсурдызаваць саму ідэю ролі балтаў: як адну зь нейкіх „элементарна непісьменных выдуманак“ ён згадвае „сьцьвярджэньні сучасных фальсыфікатараў гісторыі Беларусі, нібыта яшчэ ў VI ст. існавала балцкая па свайму паходжаньню беларуская народнасьць“¹⁹.

¹⁶ Абэцэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 32.

¹⁷ Урбан П. У святле гістарычных фактаў... С. 13.

¹⁸ Абэцэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 10, 16.

¹⁹ Тамсама. С.16.

Калі Лаўрэнці Абэцэдарскі выводзіць беларусаў з адзінай старажытнарускай народнасьці, існаваньне якой спрабуе падмацаваць сьцьверджаньнямі пра агульнасьць тэрыторыі, мовы, культуры й рэлігіі, дык Паўла Урбан паказвае, што ўсе гэтыя аргумэнты вельмі хісткія ды што адзінству той „народнасьці“ прырачаць вынікі нават савецкіх дасьледаваньняў. Полацкае княства „*живе свайм самастойным жыцьцём*“²⁰, а пра агульнасьць тэрыторыі старажытнарускай дзяржавы гаварыць складана, ды яна й не магла прадвызначаць этнічнае адзінства насельніцтва. Далей, „*агульнасьць рэлігіі, — піша гісторык, — хоць яна й мае нейкі ўплыў на нацыянальную кансалідацыю народаў, трэба тут выключыць ужо толькі з тае прычыны, каб не адшукаць „адзінага“ народу ў каталіцкай Эўропе*“²¹. Наконт „агульнай мовы“ цяжка сказаць нешта канкрэтнае, слухна заўважыў ён, бо помнікаў з таго часу захавалася замала, дый яны — „*у штучнай царкоўнаславянскай мове*“. Гэтаксама й народная культура таго часу (народныя песьні, казкі, паданьні, звычаі, танцы, народная філязофія) практычна невядомая. Што да „балцкай тэорыі“, то Паўла Урбан спакойна прыводзіць на карысьць яе аргумэнты паважных археолягаў і гісторыкаў, у тым ліку распрацоўкі Валянціна Сядова, і ня бачыць у ёй нічога „прыніжальнага“. Словам, пазыцыя эміграцыйнага гісторыка значна больш узважаная й навуковая, чымся „неабвержныя“ факты аўтарытэта з мэтраполіі.

„*Да вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі ніколі не было беларускай дзяржаўнасьці*“, а Вялікае Княства Літоўскае зьяўлялася „*дзяржавай літоўскіх фэадалаў*“, і выдаючы яго за беларускае, „*быльыя гітлераўскія паслугачы*“ „*бессаромна хлусяць*“²², — прыходзіць да высновы Лаўрэнці Абэцэдарскі ў другім разьдзеле, прысьвечаным пытаньню беларускай дзяржаўнасьці. І тут у яго развагах няма арыгінальнасьці, — верны партыі гісторык трымаецца схемы, выкладзенай „Тэзісамі“ 1948 г. Ужо там гаварылася, што празь Вялікае Княства Літоўскае „*белорусские националисты*“ імкнуцца „*обосновать исторический отрыв белорусского народа от русского народа*“²³. Ды ён і сам адкрывае палітычны сэнс катэгарычнага непрызнаньня хоць якой беларускасьці ў Вялікім Княстве: маўляў, аб’яўляючы княства беларус-

²⁰ Урбан П. У святле гістарычных фактаў... С. 21.

²¹ Тамсама. С. 28.

²² Абецэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 32, 40.

²³ Тезісы об основных вопросах истории БССР. Ч. 1... С. 13.

кай дзяржавай, нацыяналісты „па-махлярску імкнуцца стварыць уражаньне, што да Расеі варожа адносіліся не літоўская фэадальная знаць, а... увесь беларускі народ“, ды абгрунтоўваюць „варожасьць паміж братнімі народамі“²⁴.

У адказе Паўла Урбан найперш адзначае шматлікія непаслядоўнасьці, недакладнасьці й нацяжкі Лаўрэнція Абэцэдарскага. Ён палемізуе з вульгарнымі трактоўкамі дзяржаўнасьці Вялікага Княства Літоўскага й робіць шэраг слушных спасьцеражэньняў. Заўважыў, прыкладам, што дзяржаву неправамерна адчужаць ад яе народу, як і нельга вызначаць нацыянальную характарыстыку дзяржавы з адной толькі нацыянальнай прыналежнасьці паноўнай дынастыі. Трэба прызнаць, што Павал Урбан паставіў тут нямала дарэчных пытаньняў, хоць бы й адносна „літоўскіх фэадалаў“, адзіна якім прыпісаў Вялікае Княства Лаўрэнці Абэцэдарскі. Калі нават дапускаць, што паходжаньне ўсіх іх балцкае, дык у XV—XVI ст. „яны выступалі ўжо як прадстаўнікі тае ж славянскае мовы й культуры“. Наагул, гісторык піша, што Абэцэдарскі дарэмна цьвердзіць пра беларускіх фэадалаў, якія „зусім былі адсунутыя ад дзяржаўна-палітычнага жыцьця ў ВКЛ“. Абмежаваньні палітычных правоў тычыліся не нацыянальнага паходжаньня, а рэлігійнай прыналежнасьці²⁵. Зь іншага боку, спасылаючыся на дакумэнты, Паўла Урбан даводзіць, што яшчэ да прывілею 1563 г., „ад даўных часоў праваслаўныя несьлі верную службу й займалі адказныя дзяржаўныя становішчы“ ў Вялікім Княстве Літоўскім²⁶. У доказ гэтага эміграцыйны дасьледчык паказвае, як шмат магнацкіх родаў нелітоўскага паходжаньня займалі важныя дзяржаўныя пасады ў Княстве²⁷. Хоць шэраг падыходаў Паўлы Урбана (такія, як указаньні на магчыма славянскае паходжаньне Літвы ці выкарыстаньне тэрміну „Летува“ для этнічна літоўскага абшару дзяржавы) аказаліся наіўнымі й пазьней не пераняліся беларускай гістарыяграфіяй, на той час яны адпавядалі духу пошукаў новых тлумачэньняў паходжаньня й характара Вялікага Княства Літоўскага.

У трох наступных разьдзелах сваёй брашуры Лаўрэнці Абэцэдарскі імкнецца паказаць, якім цяжкім было ў сапраўднасьці сацыяльнае й праўнае становішча беларускага народу і ўмовы разьвіцьця яго культу-

²⁴ Абэцэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 40.

²⁵ Урбан П. У святле гістарычных фактаў... С. 44.

²⁶ Тамсама. С. 64.

²⁷ Тамсама. С. 53–61.

ры ў Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай, як дабратворна ўплывала на Беларусь Расея, як беларусы вялі барацьбу супраць сацыяльнага й нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту — „за аб'яднаньне з Расеяй“, ды якім выратавальным і жаданым стала для іх „узьяднаньне“ ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай. Усё гэта амаль даслоўна супадае зь неаднаразова цытаванымі тут „Тэзісамі“, у якіх стагодзьдзі ўваходжаньня Беларусі ў склад Вялікага Княства Літоўскага й Рэчы Паспалітай катэгарычна названыя „наиболее мрачным периодом в ее историческом развитии“²⁸.

Безумоўна, Лаўрэнці Абэцэдарскі знаходзіць для пацверджаньня зададзенай схемы патрэбныя факты, але найчасьцей робіць гэта зусім не як навуковец. Так, ён высьмейвае заявы „буржуазна-нацыяналістычных фальсыфікатараў“ наконт таго, што „прыгон у Беларусі быў... шмат лягчэйшы, чым у Расеі“, ды імкнецца давесьці адваротнае: што развагі пра „народапраўства“ і „залаты век“ ёсьць „антысавецкім паклёпам“²⁹, бо не часы Вялікага Княства Літоўскага, а савецкая эпоха сталася для беларускага народу найлепшым часам. Абвяргаючы ананімны „паклёпніцкі“ тэзіс аб тым, што быццам „беларусы заўсёды варожа адносіліся да рускага народу“³⁰ (у сапраўднасьці мы наўрад ці знойдем падобнае ў публікацыях хоць каго зь беларускіх гісторыкаў), Лаўрэнці Абэцэдарскі стварыў ідылічную карціну сяброўства братніх народаў і абвесьціў, што „ніякіх фактаў, якія б сьведчылі аб варожых адносінах беларусаў да рускага народу... гістарычная навука ня ведае“³¹. Варта зьздзіўленьня пераборлівасьць у фактах і ня менш дзіўная вера ў адвечнае братэрства народаў, што жылі ў розных дзяржавах. Для яго нават царкоўная вунія — толькі „хітры манэўр“ Ватыкану з мэтай „парваць сувязі беларусаў з брацкім рускім народам“³².

Прызнаючы, што на эміграцыі ніхто сацыяльнымі пытаннямі ў Вялікім Княстве Літоўскім не займаўся, Паўла Урбан выкарыстаў даступныя працы савецкіх гісторыкаў і паспрабаваў на канкрэтных лічбах параўнаць становішча прыгонных у Вялікім Княстве і ў Маскоўскай дзяржаве. Згодна з прыведзенымі ім зьвесткамі, „падаткі сялянства ў княстве ў XVI і XVII стст. былі куды ніжэйшыя, чымся падаткі

²⁸ Тезисы об основных вопросах истории БССР. Ч. 1... С. 14.

²⁹ Абецэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 41, 57.

³⁰ Тамсама. С. 65.

³¹ Тамсама. С. 76.

³² Тамсама. С. 64—65.

сялянства ў Маскоўскай дзяржаве³³. Становішча ж мяшчанаў у Беларусі было несумненна лепшае, бо многія гарады і мястэчкі Вялікага Княства Літоўскага карысталіся прывілеямі на самакіраваньне (Магдэбургскім правам) ды жылі сваім жыцьцём, а ў Расеі гарадзкое жыхарства было фактычна бяспраўнае³⁴, як сьцьвердзіў Паўла Урбан і заключыў, што тымі ж „халопамі“ самадзержца былі ў Расеі князі і баяры, памешчыкі і дваране, у той час як у Вялікім Княстве Літоўскім магнаты і шляхта карысталіся шырокімі палітычнымі правамі і вольнасьцямі, што ўсім добра вядома.

Змагаючыся зь мітам пра „залаты век“, менскі прафэсар узяўся абвяргаць чыёсьці сьцьверджаньне (яго аўтарства так і засталася невядомым. — Г. С.), быццам у XIV—XVII стст. „культура беларускага народу дасягнула самага высокага за ўсе часы яго гісторыі ўздыму“, ды што ўздым гэты „быў абумоўлены вызначальным уплывам заходнеэўрапейскай цывілізацыі“³⁵. Зразумела, Лаўрэнці Абэцэдарскі пераконвае, што самы высокі ўздым наступіў у савецкі час і што вырашалны дабратворны ўплыў на Беларусь зыходзіў не з Захаду, а з Расеі.

У развагах пра разьвіцьцё культуры Паўла Урбан прыводзіць прыкладу цеснае сувязі Вялікага Княства Літоўскага з краінамі лацінскае Эўропы ды спасьляецца на факты, якія сьведчаць пра іншае: што культура ішла зь Вялікага Княства ў Маскоўшчыну, а не наадварот. У адным ён пагаджаецца з апанэнтам — што „не выпадае ўсё зводзіць да гэтых заходнеэўрапейскіх уплываў і запазычаньняў“, паколькі самабытнасьцю валодала й мясцовая культура, але й адмаўленьне згаданых уплываў было б сьмешным³⁶. Як сьмешнымі выглядаюць і заявы Лаўрэнція Абэцэдарскага, што „амаль усе славутыя дзячы беларускай культуры вырасьлі й загартаваліся менавіта ў барацьбе супраць уплыву каталіцкага Захаду“³⁷. Бо іх не ўявіць без заходніх унівэрсытэтаў ды эўрапейскіх вартасцяў, і ніхто зь беларускіх „змагароў“ з Захадам чамусьці не перабіраўся ў Расею, а дзейнасьць Сымона Полацкага, які апынуўся ў Маскве, акурат тым і асабліва, што ён сеяў там зерні „лацінства“ і ствараў асяродзьдзе, якое выступала за збліжэньне з Захадам, удакладняе Урбан³⁸.

³³ Урбан П. У святле гістарычных фактаў... С. 88.

³⁴ Тамсама. С. 88—89.

³⁵ Абецэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 81.

³⁶ Урбан П. У святле гістарычных фактаў... С. 121.

³⁷ Абецэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 86.

³⁸ Урбан П. У святле гістарычных фактаў... С. 118—119.

Жаданьне беларусаў далучацца да Расеі Лаўрэнці Абэцэдарскі патлумачыў тым, што яны ратаваліся ад непасільных павіннасьцяў ды жорсткага нацыянальна-рэлігійнага перасьледу³⁹, а ўключэньне краю ў склад імперыі апраўдваў зусім у духу савецкай гістарычнай тэалёгіі: маўляў, Рэч Паспалітая ўвасабляла застой і рэгрэс, а „*Расея ішла тады па шляху прагрэсіўнага разьвіцьця*“, і беларускі народ аб’яднаўся з рускім „*у барацьбе супраць агульных ворагаў*“, якая прывяла да „*перамогі сацыялізму*“⁴⁰. З прыведзенымі думкамі зьвязаная й галоўная выснова Лаўрэнція Абэцэдарскага: беларускі народ ледзь выжыў у Рэчы Паспалітай „*у жорсткіх умовах каталіцкай рэакцыі*“, і „*толькі ўзьяднаньне з Расеяй у 1772—1795 гг. вывела яго на прагрэсіўны шлях эканамічнага й культурнага разьвіцьця*“⁴¹. Фраза быццам выпісаная з партыйных дырэктываў. Невыпадкова Паўла Урбан, працытаваўшы пасаж Абэцэдарскага, які ўсхваляе паляпшэньне становішча беларусаў пасля ўключэньня краю ў склад імперыі, трапна заўважыў: „*...няма ніводнага самастойнага слова, якое належала б самому прафэсару Абэцэдарскаму. Усё жыўцом запазычана з агульнай савецкай гістарычнай і партыйнай літаратуры*“⁴².

У сапраўднасьці, даводзіць Паўла Урбан, тэзіс пра абумоўленасьць усялякага разьвіцьця Беларусі яе ўключэньнем у склад Расеі не вытрымлівае крытыкі. Ізноў абапіраючыся на фактаграфію, ён паказвае, што ў складзе Расейскай імперыі становішча беларусаў у эканамічным пляне ніяк не паляпшала, а ў нацыянальна-культурным Расея спачатку падтрымлівала тую ж „*каталіцкую рэакцыю*“ ды палянізацыю, а потым „*узьялася за русіфікацыю беларускага народу, забараніўшы адначасна найменшыя спробы нацыянальна-культурнага адраджэньня*“⁴³. Безумоўна, жыцьцё не стаяла на месцы, былі зрухі, пэўнае эканамічнае разьвіцьцё край перажыў і ў складзе Расеі, і потым у складзе СССР, „*але дзякаваць Расеі за гэтыя зрухі зусім не прыходзіцца, бо яны былі б няўхільнымі і ў тым выпадку, калі б Беларусь засталася ў складзе Рэчы Паспалітай, а тым больш няўхільнымі й плённымі, калі б Беларусь здабыла сваю незалежнасьць*“⁴⁴. Што ж да нацыянальна-

³⁹ Абецэдарскі Л. У святле неабвержных фактаў... С. 77, 80 і інш.

⁴⁰ Тамсама. С. 78, 80.

⁴¹ Тамсама. С. 97.

⁴² Урбан П. У святле гістарычных фактаў... С. 95.

⁴³ Тамсама. С. 123—124.

⁴⁴ Тамсама. С. 124.

культурнага разьвіцця, то тут беларускаму народу пагатоў няма за што дзякаваць, кажа ён далей, бо ўсё нацыянальнае „было здабытае й перахаванае ім якраз у жорсткім змаганні з нацыянальным прыгнечаньнем, у супраціве русіфікацыі“. І ў апошнім Паўла Урбан не перабольшвае, бо дасьледнікі ведаюць, што русіфікацыя ды нацыянальная асыміляцыя былі важнай задачай як расейскай, так і савецкай палітыкі ў Беларусі.

Паўла Урбан слушна прыкмеціў палітычнае, а не навуковае паходжаньне асноўных пастулятаў брашуры Лаўрэнція Абэцэдарскага. Сьцьверджанні пра адвечнае „адзінства“ Беларусі з Расеяй, з аднаго боку, і пра варожасьць Захаду, з другога, паўтараюцца як заклён не таму, што на гэта ёсьць навуковыя доказы. Калі б савецкая гістарычная навука прызнала асобнае разьвіццё беларускага народу, кажа ён, „дык трэба было б выкінуць у кошык усе гэтак званыя „гістарычныя правы“ Расеі што да Беларусі, адмовіцца ад канцэпцыяў „адзінства гістарычных судэб“ беларускага, расейскага й украінскага народаў... Трэба было б адмовіцца таксама ад тэзы пра крывавыя „справедлівыя войны“, якія быццам мусіла праводзіць тая ж Расея з мэтай „собирання русских земель“ ды іхнага «восоединения в едином русском государстве»⁴⁵.

Напрыканцы кнігі, выступаючы ад імя тых, каго Лаўрэнці Абэцэдарскі кляймоў як „беларускіх буржуазных нацыяналістаў“, Паўла Урбан зазначае, што насамрэч гэтыя „нацыяналісты“ — „ніякія не „заўзятыя ворагі“ ані Расеі, ані тым больш расейскага народу й расейскае культуры. Яны толькі супраць настырлівае палітыкі апякунства над іншымі народамі...“, у тым ліку супраць „ідэалізацыі гісторыі Расеі й расейскага народу, уключна з апраўданьнем пад маркай „дабрадзейнасці“ заваёваў і гвалту над іншымі народамі“⁴⁶.

Далей, прыныпова выказваючыся за магчымасьць прыязных і добрасуседзкіх беларуска-расейскіх узаемадачыненняў, гісторык сфармуляваў іх сутнасную ўмову: „Шлях да сужыцця між народамі, не выключаючы й расейскага народу, да супрацоўніцтва між імі можа быць... прыкладам, такі, як ён сёньня склаўся ў сужыцці між народамі Заходняй Эўропы“ — „на аснове роўнасці й павагі нацыянальнае годнасці...“ Бяз гэтай роўнасці й павагі, дадаў аўтар, даводзіцца выступаць „ня толькі ў абарону гістарычных правоў беларускага наро-

⁴⁵ Урбан П. У сьвятле гістарычных фактаў... С. 8.

⁴⁶ Тамсама. С. 126.

ду, але і ў абарону звычайнае чалавечнасьці“⁴⁷. Гэтыя словы й сёння актуальныя й, думаю, падзяляюцца кожным беларусам са здаровымі грамадзянскімі пачуцьцямі.

Ва ўступе да сваёй кнігі Паўла Урбан шкадаваў, што ў самой Беларусі „*наважнай рэцэнзіі наважнага навукоўцы*“ на брашуру Лаўрэнція Абэцэдарскага так і не зьявілася. Вось жа ва ўмовах тагачаснай БССР і не выпадала чакаць нейкай крытыкі выданьня такога дзяржаўна-палітычнага прызначэньня. Акурат праз год пасля яго публікацыі чарговы Пленум ЦК КПБ адмыслова разглядаў працу Інстытуту гісторыі АН БССР і асудзіў „*памылковыя погляды*“ яго супрацоўнікаў. Годнасьць беларускай гістарыяграфіі было наканавана ратаваць тады адной працы Паўлы Урбана, выпушчанай у вольным сьвеце. Яна стала фактычна першым сыстэматычным выкладаньнем поглядаў несавецкага беларускага гісторыка на асноўныя пытаньні айчыннай гісторыі ў адказ на агрэсіўнае навязваньне вульгарна-дактрынальнай савецкай схемы яе тлумачэньня. І Паўла Урбан зрабіў тады вялікую справу — паказаў, што ніякай „неабвержнасьцю“ партыйных пастановаў немагчыма адмяніць гістарычныя факты ды перайначыць мінулае народу.

⁴⁷ Урбан П. У сьвятле гістарычных фактаў... С. 129.

Алег Гардзіенка
Натальля Гардзіенка
Лявон Юрэвіч

СЛОЎНІК ПСЭЎДАНІМАЎ І КРЫПТАНІМАЎ ЭМІГРАЦЫЙНЫХ ДЗЕЯЧАЎ

Прапаноўваем чытачам „Запісаў БІНІМ“ слоўнік псэўданімаў і крыптанімаў, першы варыянт якога быў выдрукаваны ў газэце „Беларус“ (№488. 2003). Але ў гэтая вэрсія далёкая ад пайнаты і ўсёахопнасьці, што мы добра ўсьведамляем. Зашыфраванасьць асобных псэўданімаў часта была таямніцаю нават для паплечнікаў. Напрыклад, архівіст і знаўца беларускага пэрыядычнага друку, калекцыянэр Мікола Панькоў пісаў у лісьце да Сяргея Хмары:

„Дарагі дружа! Раскапай тут яшчэ пару Тваіх вершаў, падпісаных Сяргей Сьвітка. Пасылаю, бо магчыма, ня маеш. Шукаючы Тваіх вершаў – набрыў на цэлы шэраг імёнаў пісьменьнікаў і журналістых эміграцыі ваенных часоў. Ясна, што большасьць – псэўданімы. Дык у мяне просьба: калі магчыма, раскрый мне іх. Частку я ведаю, але Ты быў у самым кодле ваеннага жыцьця ў Бэрліне ў ведаеш усё лепш за мяне. Мне ж ня хочацца, каб нарабіць памылак для папраўкі пазьней:

Язэп Блізкі, В. Будзіловіч, С. Біль, С. Базылевіч, Е. Блакітны, Янка Богдан, С. Валовіч, Алесь Верас, Міхась Вольха, Е. Глінскі, Васіль Гузаў, Ю. Громіч, С. Жук, Я. Здалевіч, К. Загорны, Павал Кулеш, А. Клім, В. Крыўскі, Піліп Касацкі, Я. Каруціч, С. Карнэлюк, Л. Крывічанін, Макар Караткевіч, А. Мірскі, Л. Нічытарук, Валентына Нарадзька, Д. Пучынскі, Астап Падгорны, Антось Полацкі, Аўгенія Сева, А. Савіцкая, Ян Слуцкі, Язэп Суродзіч, Лука Худыр, Шэршань, А. Ясенкі.

Даруй, Дружа, што забіраю Твой час, але болей тут нікога няма, каб парадзіцца. Некаторых, праўда, я амаль ведаю, але без

Тваёй акцэптацыі не хачу ўводзіць у працу. Праўда, некаторыя не надрукавалі й дзясятка вершаў ці апавяданьняў, але тое ж была вайна й нашыя злыдні¹.

Друкуючы няпоўны варыянт слоўніка, мы маем дзьве задачы: даць у рукі даследнікам няхай недасканалую, але прыладу, якая ўсё ж працуе, і разам з тым запрасіць да супрацы зацікаўленых асобаў, што могуць дадаць новае й выправіць зробленае.

- A. Drujski — **Сіповіч, Часлаў**
 A. Dziedzinka — **Сіповіч, Часлаў**
 A-č — **Асіповіч, Павал**
 Budzic — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
 Č. K. — **Кукель, Часлаў**
 Č. K-1 — **Кукель, Часлаў**
 Č. S. — **Сіповіч, Часлаў**
 Dziedzinski — **Сіповіч, Часлаў**
 H. V. — **Жук-Грышкевіч, Вінцэнт**
 J. M. — **Міхалюк, Янка**
 J. Pilecki — **Курага-Скрага, Браніслаў**
 J. P-ki — **Курага-Скрага, Браніслаў**
 J. S. — **Сяўковіч, Янка**
 J. Z. — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
 Janka Pilecki — **Курага-Скрага, Браніслаў**
 Jar. — **Амор, Якуб**, да эміграцыі **Кастусь Кадушка**
 Krywiczaniin — **Сіповіч, Часлаў**
 P. S. — **Сыч, Пётра**
 S. S-a — **Шчэрба, Сяргей**
 S-č — **Сянкевіч, Віктар**
 V. Druja — **Сіповіч, Часлаў**
 V. K. — **Кіпель, Вітаўт**
 V. K-č — **Кавеліч, Віктар**
 V. Kryvičaniin — **Сіповіч, Часлаў**
 V. Z. — **Жук-Грышкевіч, Вінцэнт**
 V. Zubkouski — **Кіпель, Вітаўт**
 Vasil Druja — **Сіповіч, Часлаў**
 Vasil K-nin — **Сіповіч, Часлаў**
 Vasil Kryvičaniin — **Сіповіч, Часлаў**
 Vialejski — **Сыч, Пётра?**
 W. Krywiczaniin — **Сіповіч, Часлаў**
 Wasil Krywiczaniin — **Сіповіч, Часлаў**
 Ž. H. — **Жук-Грышкевіч, Вінцэнт**
 A. — **Адамовіч, Антон**
 A. A. — **Адамовіч, Антон**
 a. A. — **Надсан (Надсон), Аляксандар**, да эміграцыі **Алесь Бочка**
 a. Аляксандар — **Надсан (Надсон), Аляксандар**, да эміграцыі **Алесь Бочка**
 A. B. — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
 A. B. — **Кіпель, Вітаўт**

¹ Ліст Міколы Панькова да Сяргея Хмары ад 02.10.1987. Захоўваецца ў архіве БНІМ.

А. Б. В. — **Кіпель, Вітаўт**

А. Багровіч — **Тумаш, Вітаўт**

А. Будзіч — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**

А. В. — **Кіпель, Вітаўт**

А. Валошка — **Яцэвіч, Алесь**

А. Васілеўскі — **Акуліч, Адам**

А. Верасень — **Каханоўскі, Аўген**, да эміграцыі **Калубовіч**

А. Ворса — **Орса, Аляксандар**

А. Вярба — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**

А. Вярбіна — **Камароўскі, Васіль**

А. Г. — **Марговіч, Алесь**

А. Д. — **Даніловіч, Антон**

А. Дабрыдзень — **Кадняк, Альбэрт**, да эміграцыі **Альфрэд Радзюк**

А. Дзедзінка — **Сіповіч, Часлаў**

А. Дзе-ка — **Сіповіч, Часлаў**

А. Дз-ка — **Сіповіч, Часлаў**

А. Д-ка — **Сіповіч, Часлаў**

А. Жменя — **Гарошка, Леў**

А. З. — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**

А. З. — **Зданковіч, Анатоль**

А. Загорны — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**

А. Залескі — **Сенькоўскі, Юрка**

А. Здрок — **Даніловіч, Антон**

А. Змагар — **Яцэвіч, Алесь**

А. К. — **Кабычкін, Аляксей**

А. К. — **Калодка, Аляксандар**

А. К-а — **Калодка, Аляксандар**

А. К-ая — **Каранеўская, Аўгінья**

А. К-ка — **Калодка, Аляксандар**

А. Крыга — **Станкевіч, Станіс-**

лаў

А. Крыжаніч — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Серафім Шчарбакоў**

А. Крыжаноўскі — **Пятроўскі, Ян**

А. Крыніца — **Арсеньнева, Натальля**

А. К-я — **Каранеўская, Аўгінья**

а. Л. Г. — **Гарошка, Леў**

А. Лаўрыновіч — **Малецкі, Язэп**

а. Леў — **Гарошка, Леў**

А. М. — **Калодка, Аляксандар**

А. М. — **Яцкевіч, Мадэст**

а. Максім — **Таўпека, Максім**

А. Маханоўскі — **Калодка, Аляксандар**

А. Н. — **Надсан (Надсон), Аляксандар**, да эміграцыі **Алесь Бочка**

А. Негнявіцкі — **Орса, Аляксандар**

А. П-а — **Цьвірка, Уладзімер**

А. Палескі — **Алехнік, Алесь**

А. Папліска — **Цьвірка, Уладзімер**

А. С. — **Кадняк, Альбэрт**, да эміграцыі **Альфрэд Радзюк**

А. С. — **Савёнак, Апалёнія**, дзявочае **Радкевіч**

А. Савіцкі — **Гэрмановіч, Язэп**

А. Саковіч — **Рытгар, Іна**, у замстве **Каханоўская**

А. Салавей — **Кадняк, Альбэрт**, да эміграцыі **Альфрэд Радзюк**

А. Случчак — **Ражанец, Аляксандар**

А. Сьвіслацкі — **Паланевіч, Гіпа-**

літ

А. Ськіба — **Станкевіч, Станіслаў**

а. Т. П. — **Падзява, Тамаш**

а. Уладзімер — **Тарасэвіч, Уладзіслаў**

а. Ф. Ж. — **Журня, Фелікс**

а. Фелікс Ж. — **Журня, Фелікс**

А. Ш. — **Шукелойць, Антон**

А. Шальцінаўскі — **Цьвячкоўскі, Антон**

а. Я. Г. — **Гэрмановіч, Язэп**

а. Я. Р. — **Рэшаць Язэп**

Абрамава, Надзея (Н. Тэадаровіч; Надзея Тэадаровіч)

Абрамчык, Мікола (Мікола)

Абрамчык, Ніна (Н. Р.; Ніна Раса; Н. Раса)

А-віч — **Асіповіч-Асіпчык, Аляксандар**

А-віч — **Маркевіч, Антон**

Адам Варлыга — **Гладкі, Язэп**

Адамовіч, Антон (А.; А. А.; Г. А.;

М. Г.; Г. Альгердзіч; Глеб Альгердзіч;

Язэп Апейка; В. Бірыч; Васіль Бірыч;

Янка Віж; Галілейскі; М. Грыбель; Д. Забранскі;

Даніла Забранскі; К. Каліновец;

Кастусь Каліновец; К. Кавьль; Іван

Спадзявайла; Сабастыян Кернашыцкі;

В. Крыцкі; Васіль Крыцкі;

Альгерд Ланеўскі; Н. Недасек;

Нічыпар Недасек; Н. Нізоцкі; Я. Самадум;

Р. Склот; Сучасьнік; С. Хізма;

Максім Чыгар; С. Юстапчык;

Максім Зьніч; Ант. Ад-ч).

А-іч — **Марговіч, Алесь**

Акавіты — **Акавіты, Уладзімер**

Акавіты, Уладзімер (Акавіты;

У. А.)

Акіншэвіч, Леў (Вароніч, Л. Вароніч)

Акула, Кастусь, да эміграцыі

Аляксандар Качан (М. Козыр;

Міхась Козыр; М. К.; К. А.)

Акуліч, Адам (А. Васілеўскі;

Алесь Васілеўскі)

Алесь — **Марговіч, Алесь**

Алесь Аер — **Ханяўка, Часлаў**

Алесь Беразьняк — **Гуткоўскі,**

Язэп (Ізыдар), да эміграцыі

Плашчынскі

Алесь Бязозка — **Буга, Алесь**

Алесь Валюшка — **Яцэвіч, Алесь**

Алесь Васілеўскі — **Акуліч, Адам**

Алесь Вожык — **Цярэшка, Анатоль**

Алесь Галубіцкі — **Марговіч,**

Алесь

Алесь Загорны — **Запруднік,**

Янка, да эміграцыі **Сяргей**

Вільчыцкі

Алесь Змагар — **Яцэвіч, Алесь**

Алесь Крыга — **Станкевіч, Станіслаў**

Алесь Маханеўскі — **Калодка,**

Аляксандар

Алесь Салавей — **Кадняк, Альбэрт**,

да эміграцыі **Альфрэд**

Радзюк

Алесь Смаленец — **Ружанцоў,**

Аляксандар

Алесь Суржык — **Якуб (Якубаў)-**

Птах, Кастусь

Алехнік, Алесь (А. Палескі)

Альгерд Ланеўскі — **Адамовіч,**

Антон

Аляксандар Крыжанеўскі — **Пятроўскі, Ян**

- Аляксандар Случчак — **Ражанец, Аляксандар**
Аляксандра Саковіч — **Рытар, Іна**, у замустве **Каханойская Амор, Якуб**, да эміграцыі **Кастусь Кадушка** (Мар.; Јар.)
Амсьціслаў Гарыгляд — **Войтанка, Віктар**, на эміграцыі **Войтанка-Васілеўскі**
Анатоль Бязозка — **Сіповіч, Часлаў**
Анатоль Жменя — **Гарошка, Леў**
Анатоль Сумны — **Кунцэвіч, Анатоль**
Анатоль Часлаўскі — **Цэлеш, Мікола**
Андрэй Багровіч — **Тумаш, Вітаўт**
Андрэй Дубовіч — **Грышкевіч, Франук**
Андрэй Сьвіслацкі — **Паланевіч, Гіпаліт**
Андрэй Ськіба — **Станкевіч, Станіслаў**
Андрэй Сяліба — **Станкевіч, Станіслаў**
Аніська, Дамінік (ЗЭТ)
Ант. Ад-ч — **Адамовіч, Антон**
Антон Смародзін — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Антось Вірок — **Даніловіч, Антон**
Антось Вярбіна — **Камароўскі, Васіль**
Антось Галіна — **Міцкевіч, Міхась**
Антось Рамашкін — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Антось Цікаўны — **Даніловіч, Антон**
Антось Чырык — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Ар. Ал. — **Арэшка, Аляксей**
Аркадзь Будзіч — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
Арсень Загорны — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
Арсеньнева, Натальля (А. Крыніца; Н. А.)
Архіп Папліска — **Цьвірка, Уладзімер**
Арцюх, Юрка (Ю. Ар-х)
Арэшка, Аляксей (М. Адзінокі; Ар. Ал.)
Асіповіч, Павал (А-Ў)
Асіповіч-Асіпчык, Аляксандар (Слонімска А.; А-віч)
Астроўскі, Радаслаў (Віктар Калюш)
Аўстралійская беларуска — **Каранеўская, Аўгінья**
Аўхім Вярбіцкі — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Аўхім Заблоцкі **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Б. Г. — **Грабінскі, Баляслаў**
Б. Скарыніч — **Станкевіч, Янка Бакуновіч, Уладзімер** (Ул. Сьцяблевіч; Уладзімер Сьцяблевіч; М. Хацяновіч; У. Б.)
Барскі Алесь — **Баршчэўскі, Аляксандар Баршчэўскі, Аляксандар** (Барскі Алесь)
Баяроўскі, Міхась (М. Б.)
Белар. карэспандэнт — **Сіповіч,**

Часлаў

Белямук, Міхась (Міхась Дубок)

Боргнік, Уладзімер (У. Б.)

Бр. С. — **Станкевіч, Янка**

Брачыслаў Скарыніч — **Станкевіч, Янка**

Брылеўская, Лёнгіна (Л. Б-я)

Брылеўскі, Уладзімер (У. Б.)

Будзіч — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**

Бута, Алесь (Алесь Бярозка)

В. А. — **Гэрмановіч, Язэп**

В. Адв. — **Гэрмановіч, Язэп**

В. Асьцюк — **Даніловіч, Антон**

В. Бірыч — **Адамовіч, Антон**

В. Будзіловіч — **Станкевіч, Адам**

В. Будзімер — **Кабыш, Сымон**, да эміграцыі **Сымон Кандыбовіч**

В. В. В. — **Войтанка, Віктар**, на эміграцыі **Войтанка-Васілеўскі**

В. В. Васілеўскі — **Войтанка, Віктар**, на эміграцыі **Войтанка-Васілеўскі**

В. Грэскі — **Навіцкі, Валянцін** да 1945 г. **Валянцін Новік**

В. Друя — **Сіповіч, Часлаў**

В. Ж.-Г. — **Жук-Грышкевіч, Вінцэнт**

В. З. — **Кіпель, Вітаўт**

В. З-кі — **Кіпель, Вітаўт**

В. Зубкоўскі — **Кіпель, Вітаўт**

В. К. — **Кендыш, Васіль**

В. К. — **Кіпель, Вітаўт**

В. К. — **Пануцэвіч, Вацлаў**

В. К. — **Сіповіч, Часлаў**

В. Карасэвіч — **Пануцэвіч, Вацлаў**

В. К-нін — **Сіповіч, Часлаў**

В. Крыцкі — **Адамовіч, Антон**

В. М. — **Галяк, Леанід**

В. Мікалаеня — **Галяк, Леанід**

В. П. — **Пануцэвіч, Вацлаў**

В. Р. — **Рамук, Вітаўт**

В. Рысь — **Кіпель, Вітаўт**

В. Савіцкі — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Серафім Шчарбакоў**

В. Стома — **Стома-Сініца, Васіль**

В. Т. — **Тумаш, Вітаўт**

В. Т-я — **Зубко-Штайнвэч, Вольга**

В. Шабуневіч — **Сядура, Уладзімер**

В. Сініца — **Стома-Сініца, Васіль**

Валянцін Аганёк — **Ганько, Міхась**

Вароніч — **Акіншэвіч, Леў**

Варонка, Язэп (Юры Вегаў)

Васіль Бірыч — **Адамовіч, Антон**

Васіль Будзімер — **Кабыш, Сымон**, да эміграцыі **Сымон Кандыбовіч**

Васіль Друя — **Сіповіч, Часлаў**

Васіль Крыцкі — **Адамовіч, Антон**

Васіль Савіцкі — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Сэрафім Шчарбакоў**

Васіль Сініца — **Стома-Сініца, Васіль**

Вера Р. — **Рамук, Вера**

Верабей, Кастусь (К. В.)

Весялкоўскі, Юры (Ю. В-скі; Лонданскі; Ю. В.)

Віктар Васілеўскі — **Войтанка, Віктар**, на эміграцыі **Войтанка-Васілеўскі**

Віктар Калюш — **Астроўскі, Радаслаў**

Вінцук Адважны — **Гэрмановіч, Язэп**

Віт. — **Кіпель, Вітаўт**

Войтанка, Віктар, на эміграцыі **Войтанка-Васілеўскі** (В. В. В.; В. В. Васілеўскі; Віктар Васілеўскі; Амсьціслаў Гарыглед)

Вольга Таполя — **Зубко-Штайнвэч, Вольга**

Вострыкаў, Міхась (Цімох) (Цімох В.)

Вучань Вінцука Адважнага — **Сіповіч, Часлаў**

ВЭР — **Ролсан, Янка (Гардзіцкі)**

Вялейчанін — **Сыч, Пётра?**

Вярба — **Сільвановіч, Мікола**

Вяч. Дняпроўскі — **Сядура, Уладзімер**

Г. А. — **Адамовіч, Антон**

Г. Альгердзіч — **Адамовіч, Антон**

Г. Няміга — **Паланевіч, Гіпаліт**

Г. П. — **Пікарда, Гай**

Г. П. М. — **Гуз, Павал**

Г. Піхура — **Пікарда, Гай**

Г. Ч-і — **Гладкі, Язэп**

Галілейскі — **Адамовіч, Антон**

Галяк, Леанід (В. Мікалаеня; В. М.)

Галяк, Раіса (Р. Г.)

Ганько, Мікола (М. Г.)

Ганько, Міхась (Валянцін Аганёк)

Гарошка, Леў (Л. Дварэцкі; Ана-

толь Жменя; А. Жменя; Л. Искра; Пракоп Каваль; Пр. Каваль; Л. Г.; Т. Малько; К. Пракоп; Л. Цень; а. Леў; а. Л. Г.)

Гарыглед — **Тумаш, Вітаўт**

Г-і Г-і — **Гладкі, Язэп**

Гіпаліт Няміга — **Паланевіч, Гіпаліт**

Гладкі, Язэп (Адам Варлыга; Г-і Г-і; Я. Г.; Я. Я.; Г. Ч-і; Й.)

Глеб Альгердзіч — **Адамовіч, Антон**

Грабінскі, Баляслаў (Б. Г.)

Грышкевіч, Франук (Андрэй Дубовіч)

Гуз, Павал (Паўлюк Дуброўскі; Г. П. М.)

Гуткоўскі, Язэп (Ізыдар), да эміграцыі **Плашчынскі** (Алесь Берасьняк; Я. Менскі; Язэп Менскі)

Гуцька, Уладзімер (Уладзімер Дудзіцкі; Мікола Дварэцкі; У. Д-і; Ул. Дудзіцкі)

Гэрмановіч, Язэп (Вінцук Адважны; В. Адв.; В. А.; А. Савіцкі; а. Я. Г.)

Д. — **Сіповіч, Часлаў**

Д. Баян — **Яцкевіч, Данат**

Д. Забранскі — **Адамовіч, Антон**

Данат Баян — **Яцкевіч, Данат**

Даніла Забранскі — **Адамовіч, Антон**

Даніловіч, Антон (А. Д.; Н. Авадзень; З. Ажына; Язэп Ажына; К. Аса; В. Асьцюк; Антош Вірок; Язэп Дольны; М. Залескі; А. Здрок; Янка Золак; П. Міранэк; П. Мурашка; Парыцкі Пясняр; Антош

Цікаўны; Я. З.)
 Дзівасіл — **Станкевіч, Станіслаў**
Дзімітрук, Павал (Паўла Два-
 наццаты)
 Д-ка — **Сіновіч, Часлаў**
 Д-р В. Р. — **Рамук, Вітаўт**
 Д-р Вайццолевіч — **Станкевіч,**
Янка
 др. Б. Р. — **Рагуля, Барыс**
 Др. Банадысь Чарнецкі — **Сяду-**
ра, Уладзімер
 Др. Ст. Ст. — **Станкевіч, Стані-**
слаў
 Др. Я. М. — **Малецкі, Язэп**
Дубейкаўская-Мэнке, Юлія-
на (Кветка Вітан)
Езавітаў, Кастусь (М. Зінук)
 Ж. Н. — **Навумчык, Жорж**
Жамойда, Сымон (Жук)
Жук — Жамойда, Сымон
Жук В. — Жук-Грышкевіч,
Вінцэнт
Жук Р. — Жук-Грышкевіч, Раі-
са
Жук-Грышкевіч, Вінцэнт
 (V. Z.; H. V.; F. H.; B. Ж.-Г.; Жук В.)
Жук-Грышкевіч, Раіса, дзяво-
 чае **Жукоўская** (Жук Р.; Раіса; Р.
 Ж.-Г.)
Журня, Фэлікс (а. Ф. Ж.; Ф. Ж.;
 а. Фелікс Ж.)
Жучка, Янка (Янка Нач; Стась;
 Я. Ж.; Янка Ж.)
 З. — **Запруднік, Янка**, да эмігра-
 цыі **Сяргей Вільчыцкі**
 З. — **Татарыновіч, Пётра**
 З. Алесіч — **Сямёнаў, Зьміцер**
 З. К. — **Кіпель, Зора**, дзявочае
Савёнак

Запруднік, Янка, да эміграцыі
Сяргей Вільчыцкі (Я. З.; Ар-
 кадзь Будзіч; А. Будзіч; Будзіч;
 Алесь Загорны; А. Загорны; Ар-
 сень Загорны; Рыгор Ліцьвін;
 Сяргей Ясень; З.; С. Ясень; С. Я.;
 А. Б.; А. З.; Ягор Ліцьвін; Р. Л.;
 Т. Смаленскі; М. Беластоцкі; Ян-
 ка З.; Budzic; J. Z.)

Зданковіч, Анатоль (А. З.)

Зубко-Штайнвэч, Вольга
 (Вольга Таполя; В. Т-я)

Зьмітро Ажгірэй — Стукаліч,
Юры, да эміграцыі **Серафім**
Шчарбакоў

ЗЭТ — Аніська, Дамінік

Иеромонах Вячеслав — Сіновіч,
Часлаў

І. К. — Касяк, Іван

Іван Спадзявайла — Адамовіч,
Антон

Ігнат Тур — Стукаліч, Юры, да
 эміграцыі **Серафім Шчарбакоў**
Ілляшэвіч, Хведар (Сьвята-
 слаў Залужны; С. Залужны;
 М. Дальны; Стары Скаўт)

Й. — Гладкі, Язэп

К. — Кіпель, Вітаўт

К. А. — Акула, Кастусь, да эмі-
 грацыі **Аляксандар Качан**

К. А. — Калодка, Аляксандар

К. Аса — Даніловіч, Антон

К. В. — Верабей, Кастусь

К. Кавыль — Адамовіч, Антон

К. Каліновец — Адамовіч, Ан-
тон

К. Мароз — Мерляк, Кастусь

К. Мацкевіч — Мерляк, Кастусь

К. Пракоп — Гарошка, Леў

К. Р. — **Казак, Рыгор**
К. Рамановіч — **Казак, Рыгор**
К. Старажоўскі — **Сядура, Уладзімер**
К. Ч. — **Чабатар, Кастусь**
К. Ч-р — **Чабатар, Кастусь**
К. Юхневіч — **Юхнавец, Янка**
Кабычкін, Аляксей (А. К.)
Кавеліч, Віктар (V. К-ё)
Кадняк, Альбэрт, да эміграцыі
Альфрэд Радзюк (Алесь Салавей; А. Салавей; А. Дабрыдзень; А. С.)
Казак, Рыгор (К. Р.; Рыгор Крушына; Кастусь Рамановіч; К. Рамановіч)
Калбаса, Янка (Янка Крушына; Я. Крушына; Я. К.; Янка Крушыніч)
Калодка, Аляксандар (А. Маханеўскі; Алесь Маханеўскі; А. К.; А. К-а; А. М.; А. К-ка; К. А.)
Камароўскі, Васіль (Антось Вярбіна; А. Вярбіна)
Кабыш, Сымон, да эміграцыі
Сымон Кандыбовіч (Васіль Будзімер; В. Будзімер)
Каранеўская, Аўгінья (А. К-ая; А. К-я; Аўстралійская беларуска)
Карась, Леанід (Лявон Паліч; Л. Паліч)
Карніловіч, Сяргей (Полацкі С.; С. К.)
Касмовіч, Дзьмітры (Янка Кузьня)
Кастусь Каліновец — **Адамовіч, Антон**
Кастусь Рамановіч — **Казак, Рыгор**

Кастусь Старажоўскі — **Сядура, Уладзімер**
Касяк, Іван (І. К.)
Каханоўскі, Аўген, да эміграцыі
Калубовіч (А. Верасень)
Кветка Вітан — **Дубейкаўская-Мэнке, Юліяна**
Кендыш, Васіль (В. К.)
Кіпель, Вітаўт (А. Б.; В. Зубкоўскі; Вітаўт Зубкоўскі; В. Рысь; В. К.; Віт.; В. З.; А. Б. В.; В. З-кі; V. K.; Zubkouski V.; К.; А. В.)
Кіпель, Зора, дзявочае **Савёнак** (З. К.)
Кіпель, Яўхім (Я. К.)
Конрад Мацкевіч — **Мерляк, Кастусь**
Крапіва-Жыгучка — **Ролсан, Янка** (Гардзіцкі)
Крэчэўскі, Пётра (П. Зьніч)
Кукель, Часлаў (Ў. К.; Ў. К-1)
Кулеш, Павал (Пчала)
Куліковіч — **Куліковіч-Шчаглоў, Мікола**
Куліковіч-Шчаглоў, Мікола (Куліковіч; Н. Шчаглоў; М. Менскі)
Кунцэвіч, Анатоль (Анатоль Сумны)
Курага-Скрага, Браніслаў (Янка Пілецкі; Я. Пілецкі; Я. П-кі; J. P-ki; J. Pilecki; Janka Pilecki)
Л. Б-я — **Брылеўская, Лёнгіна**
Л. Вароніч — **Акіншэвіч, Леў**
Л. Г. — **Гарошка, Леў**
Л. Дварэцкі — **Гарошка, Леў**
Л. Іскра — **Гарошка, Леў**
Л. Крывічанін — **Савёнак, Лявон**

Л. Паліч — **Карась, Леанід**
 Л. Случанін — **Шпакоўскі, Лявон**
 Л. Х. — **Хвалько, Лявон**
 Л. Цень — **Гарошка, Леў**
Латушкін, Мікола, да эміграцыі
Уладзімер Гарэлік (Ул. Г-кі)
 Лесавік — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
 Летанісец — **Панькоў, Мікола**
Лешчанка (Ляшчынскі), Язэп (Міхась Кавыль; М. Кавыль; М. К.; Я. Ляшчына; Я. Л.)
 Лістападавец — **Панькоў, Мікола**
 Лонданскі — **Весьлякоўскі, Юры?**
Лужынскі, Міхась (М. Л.; М.; Сябра Міхась)
 Лявон Крывічанін — **Савёнак, Лявон**
 Лявон Паліч — **Карась, Леанід**
 Лявон Р. — **Рыдлеўскі, Лявон**
 Лявон Случанін — **Шпакоўскі, Лявон**
 Ляднінскі С. — **Шнэк, Сьцяпан**
 М. — **Лужынскі, Міхась**
 М. — **Шыла, Мікола**
 М. Адзінокі — **Арэшка, Аляксей**
 М. Б. — **Баяроўскі, Міхась**
 М. Багун — **Шчэцька, Васіль**
 М. Беластоцкі — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі
Сяргей Вільчыцкі
 М. Вольны — **Панькоў, Мікола**
 М. Вярба — **Сільвановіч, Мікола**
 М. Г. — **Адамовіч, Антон**
 М. Г. — **Ганько, Мікола**
 М. Грыбель — **Адамовіч, Антон**
 М. Дальны — **Ільяхэвіч, Хве-**

дар
 М. Залескі — **Даніловіч, Антон**
 М. Зінук — **Езавітаў, Кастусь**
 М. К. — **Акула, Кастусь**, да эміграцыі
Аляксандар Качан
 М. К. — **Лешчанка (Ляшчынскі), Язэп**
 М. Кавыль — **Лешчанка (Ляшчынскі), Язэп**
 М. Калько — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
 М. Караткевіч — **Сядура, Уладзімер**
 М. Кніжнік — **Панькоў, Мікола**
 М. Козыр — **Акула, Кастусь**, да эміграцыі
Аляксандар Качан
 М. Кручкоўскі — **Сенькоўскі, Юрка**
 М. Крэнь — **Панькоў, Мікола**
 М. Л. — **Лужынскі, Міхась**
 М. Лагода — **Цэлеш, Мікола**
 М. Люціч — **Цэлеш, Мікола**
 М. Лясун — **Цэлеш, Мікола**
 М. Менскі — **Куліковіч-Шчаглоў, Мікола**
 М. М-ч — **Міцкевіч, Міхась**
 М. Н. — **Наўмовіч, Міхась**
 М. Н. — **Нікан, Мікола**
 М. Піліпёнак — **Станкевіч, Янка**
 М. С. — **Наўмовіч, Міхась**
 М. С. — **Скабей, Мікола**
 М. С. — **Яськевіч, Міхась**
 М. Смага — **Наўмовіч, Міхась**
 М. Стаўпіскі — **Яськевіч, Міхась**
 М. Хацяновіч — **Бакуновіч, Уладзімер**
 М. Ш. — **Шчорс, Мікола**
 М. Ш. — **Шыла, Мікола**
 Макар Караткевіч — **Сядура,**

Уладзімер

Максім Зьніч — **Адамовіч, Антон**

Максім Чытар — **Адамовіч, Антон**

Малецкі, Язэп (А. Лаўрыновіч; Я. Лаўрыновіч; Я. Л.; Др. Я. М.)

Манькоў, Палікарп (Р. Бэз)

Манькоўскі, Пётра (П. Вішнеўскі; С. Дубяга; Паўла Задруга)

Мар. — **Амор, Якуб**, да эміграцыі **Кастусь Кадушка**

Марговіч, Алесь (Алесь Галубіцкі; А. Г.; Алесь; А-іч)

Маркевіч, Антон (А-віч; Хв. Пр.; Хвядос Прылепскі).

Мерляк, Кастусь (Конрад Мацкевіч; К. Мароз; К. Мацкевіч)

Мікола — **Абрамчык, Мікола**

Мікола Волаціч — **Пануцэвіч, Вацлаў**

Мікола Вольны — **Панькоў, Мікола**

Мікола Вярба — **Сільвановіч, Мікола**

Мікола Дварэцкі — **Гуцька, Уладзімер**

Мікола С. — **Скабей, Мікола**

Міхалюк, Янка (J. M.)

Міхась Дубок — **Белямук, Міхась**

Міхась Жыгалевіч — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Серафім Шчарбакоў**

Міхась Кавыль — **Лешчанка (Ляшчынскі), Язэп**

Міхась Козыр — **Акула, Кастусь**, да эміграцыі **Аляксандар Качан**

Міхась Крыніцкі — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Серафім Шчарбакоў**

Міхась Р. — **Раецкі, Міхась**

Міхась Смага — **Наўмовіч, Міхась**

Міхась Стаўпіскі — **Яськевіч, Міхась**

Міцкевіч, Міхась (Антось Галіна; М. М-ч)

Н. Авадзень — **Даніловіч, Антон**

Н. Змагарка — **Панькова, Ніна**, дзявочае **Найдзюк**

Н. М. — **Наўмовіч, Міхась**

Н. Недасек — **Адамовіч, Антон**

Н. Нізоцкі — **Адамовіч, Антон**

Н. Р. — **Абрамчык, Ніна**

Н. Раса — **Абрамчык, Ніна**

Н. Тэадаровіч — **Абрамава, Надзея**

Н. Шчаглоў — **Куліковіч-Шчаглоў, Мікола**

Навара, Павал (П. Н.)

Навіцкі, Валер да 1945 г. **Валянцін Новік** (В. Грэскі)

Навумчык, Жорж (Ж. Н.)

Надзея Тэадаровіч — **Абрамава, Надзея**

Надсан (Надсон), Аляксандар, да эміграцыі **Алесь Бочка** (А. Н.; а. А.; а. Аляксандар)

Найдзюк, Часлаў (Ч. Н.)

Найдзюк, Язэп (Станіслаў Цыпрыяновіч)

Наўмовіч, Міхась (М. Смага; Міхась Смага; М. С.; Сябра Міхась; Н. М.; М. Н.)

Не-Паэта — **Панькоў, Мікола**

Нікан, Мікола (М. Н.)

Ніна Змагарка — **Панькова, Ніна**, дзявочае **Найдзюк**
 Ніна Раса — **Абрамчык, Ніна**
 Нічыпар Недасек — **Адамовіч, Антон**
Нядзьвецкі, Пётра (Пётра Звонны)
 Ня-Кніжнік — **Панькоў, Мікола**
Орса, Аляксандар (А. Ворса; А. Негнявіцкі)
 П. Вазэрны — **Урбан, Павал**
 П. Вішнеўскі — **Манькоўскі, Пётра**
 П. Дрыгвіч — **Татарыновіч, Пётра**
 П. Задума — **Татарыновіч, Пётра**
 П. Залужны — **Урбан, Павал**
 П. Зьніч — **Крэчэўскі, Пётра**
 П. Міранэк — **Даніловіч, Антон**
 П. Мурашка — **Даніловіч, Антон**
 П. Н. — **Навара, Павал**
 П. Рагач — **Станкевіч, Юрка**
 П. Т. — **Татарыновіч, Пётра**
 П. У. — **Урбан, Павал**
 П. Я-р — **Попка (Попко), Юры**
Падзява, Тамаш (а. Т. П.; Т. П.)
Паланевіч, Гіпаліт (Гіпаліт Няміга; Г. Няміга; А. Сьвіслацкі; Андрэй Сьвіслацкі)
Пануцэвіч, Вацлаў (В. П.; Мікола Волаціч; В. К.; Карасэвіч В.; М. Волаціч)
Панькова, Ніна, дзявочае **Найдзюк** (Н. Змагарка; Ніна Змагарка)
Панькоў, Мікола (Мікола Вольны; М. Вольны; Летапісец; Ліста-

падавец; Не-Паэта; Ня-Кніжнік; Ул. Сакол; М. Крэнь; М. Кніжнік)
 Парыцкі Пясьняр — **Даніловіч, Антон**
 Паўла Дванаццаты — **Дзімітрук, Павал**
 Паўла Задруга — **Манькоўскі, Пётра**
 Паўлюк Вазэрны — **Урбан, Павал**
 Паўлюк Дуброўскі — **Гуз, Павал**
 Пётра Звонны — **Нядзьвецкі, Пётра**
Пікарда, Гай (Г. Піхура; Г. П.)
 Полацкі С. — **Карніловіч, Сяргей**
Попка (Попко), Юры (Юрка Жывіца; Ю. Жубровіч; Х. Жук; П. Я-р)
 Пр. Каваль — **Гарошка, Леў**
 Пракоп Каваль — **Гарошка, Леў**
 пс — **Сыч, Пётра**
 Пчала — **Кулеш, Павал**
 Пятро Рагач — **Станкевіч, Юрка**
Пятроўскі, Ян (Аляксандар Крыжаноўскі; А. Крыжаноўскі)
 Р. — **Раецкі, Міхась**
 Р. Бэз — **Манькоў, Палікарп**
 Р. Г. — **Галяк, Раіса**
 Р. Ж-Г. — **Жук-Грышкевіч, Раіса**
 Р. Л. — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
 Р. М. — **Раецкі, Міхась**
 Р. М. — **Тумаш, Вітаўт**
 Р. Максімовіч — **Тумаш, Вітаўт**
 Р. С. — **Станкевіч, Раіса**
 Р. Склют — **Адамовіч, Антон**
 Рагулевец — **Рагуля, Барыс**

- Рагуля, Барыс** (Рагулевец; др. Б. Р.; Скобла М.)
- Раецкі, Міхась** (Р. М.; Р.; Міхась Р.)
- Ражанец, Аляксандар** (Аляксандар Случчак; А. Случчак)
- Раіса — Жук-Грышкевіч, Раіса**
Раман Альшанскі — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Раман Шарупіч — **Тумаш, Вітаўт**
- Рамук, Вера** (Вера Р.)
- Рамук, Вітаўт** (В. Р.; Д-р В. Р.)
- Родзька, Філарэт** (Ф. Р.)
- Ролсан, Янка (Гардзіцкі)** (ВЭР; Крапіва-Жыгучка; Янка Яр; Яр)
- Ружанцоў, Аляксандар** (Алесь Смаленец)
- Рыгор Крушына — **Казак, Рыгор**
Рыгор Ліцьвін — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
Рыгор Максімовіч — **Тумаш, Вітаўт**
- Рыдлеўскі, Лявон** (Лявон Р.)
- Рыжы-Рыскі, Уладыслаў** (Уладыслаў Сноп)
- Рыгар, Іна**, у замужстве **Каханоўская** (Аляксандра Саковіч; А. Саковіч)
- Рэшаць, Язэп** (а. Я. Р.)
С. Брага — **Тумаш, Вітаўт**
С. Дубяга — **Манькоўскі, Пётра**
С. Залужны — **Ільляшэвіч, Хведар**
С. К. — **Карніловіч, Сяргей**
С. Каліна — **Станкевіч, Станіслаў**
С. Крушыніч — **Станкевіч, Ста-**
- ніслаў**
С. Х. — **Сіняк, Сяргей**
С. Хізма — **Адамовіч, Антон**
С. Хмара — **Сіняк (Зіняк), Сяргей**
С. Шч. — **Шчэрба, Сяргей**
С. Юстапчык — **Адамовіч, Антон**
С. Я. — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
С. Ясень — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
Сабастыян Кернашыцкі — **Адамовіч, Антон**
Савёнак, Апалёнія, дзявочае **Радкевіч** (А. С.)
Савёнак, Лявон (Лявон Крывічанін; Л. Крывічанін; Свэн)
Сажыч, Язэп (Юзік С.)
Самусь Апенка — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Самусь Клёцка — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Свэн — **Савёнак, Лявон**
Сенькоўскі, Юрка (Ю. Дубовік; А. Залескі; М. Кручкоўскі; Ю. С.)
Сільвановіч, Мікола (Мікола Вярба; М. Вярба; Вярба)
Сіняк (Зіняк), Сяргей (Сяргей Хмара; С. Хмара; С. Х.; Сяргей Сьвітка)
Сіповіч, Часлаў (А. Дзедзінка; А. Дз-ка; В. Друя; Васіль Друя; Ч. С.; Ї. S.; С-ч; Ч. С-ч; Ч. Сіп-ч; Vasil Kryvičanin, V. Kryvičanin; Wasil Krywiczananin; Krywiczananin; W. Krywiczananin; Vasil K-nin; B. K-nin; B. K.; Vasil Druja; V. Druja; A. Dziedzinka; A. Дзе-ка; А. Д-ка; Д-ка; Д.; Я. Ву-

чань; Вучань Вінцука Адважнага; Белар. карэспандэнт; А. Drujski; Dziedzinski; Иеромонах Вячеслав) **Скабей, Мікола** (Мікола С.; М. С.)

Скобла М. — **Рагуля, Барыс**
Слоні́мскі А. — **Асіповіч-Асіпчык, Аляксандар**

Смаршчок, Мітрафан (Анатоль Бязозка)

Ст. — **Станкевіч, Станіслаў**

Ст. К. — **Станкевіч, Станіслаў**

Ст. Кольба — **Стагановіч, Тамара**

ра
Ст. Крушыніч — **Станкевіч, Станіслаў**

Ст. П. — **Суравы, Барыс**

Ст. Праваднік — **Суравы, Барыс**

Ст. Ст. — **Станкевіч, Станіслаў**

Ст. Тамара — **Стагановіч, Тамара**

ра
Стагановіч, Тамара (Ст. Кольба; Ст. Тамара)

Станіслаў Цыпрыяновіч — **Найдзюк, Язэп**

Станкевіч, Адам (В. Будзіловіч)

Станкевіч, Зіна (Цётка Гандзя)

Станкевіч, Раіса (Р. С.)

Станкевіч, Станіслаў (Ст. Ст.;

Дзівасіл; Ст. Крушыніч; А. Крыга;

Андрэй Сяліба; С. Каліна; Язэп

Каранеўскі; Я. Каранеўскі; С. Кру-

шыніч; Алесь Крыга; А. Ськіба;

Андрэй Ськіба; Др. Ст. Ст.; Ст. К.;

Ст.; Я. К.)

Станкевіч, Юрка (Пятро Рагач;

П. Рагач)

Станкевіч, Янка (Бр. С.; Д-р Вай-

цюлевіч; М. Піліпёнак; Брачыс-

лаў Скарыніч; Б. Скарыніч; Філё-
лэг; Я. С.)

Стары Жаўнер — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Серафім Шчарбакоў**

Стары Скаўт — **Ільляшэвіч, Хведар**

Стась — **Жучка, Янка**

Стома-Сініца, Васіль (В. Стома; В. Сініца; Васіль Сініца)

Стукаліч, Юры, да эміграцыі **Сэрафім Шчарбакоў** (Зьмітро

Ажгірэй; Юрка Віцьбіч;

Ю. Віцьбіч; Міхась Жыгалевіч;

А. Крыжаніч; Міхась Крыніцкі;

Васіль Савіцкі; В. Савіцкі; Янка

Салагуб; Ігнат Тур; Стары Жаў-

нер; Ювенал)

Суравы, Барыс (Ст. Праваднік;

Ст. П.)

Сучасьнік — **Адамовіч, Антон**

С-ч — **Сіповіч, Часлаў**

Сымон Брага — **Тумаш, Вітаўт**

Сымон Букаты — **Якуб (Якубаў)-**

Птах, Кастусь

Сымон Канопляў — **Якуб (Яку-**

баў)-Птах, Кастусь

Сымон Міронаў — **Якуб (Яку-**

баў)-Птах, Кастусь

Сыч, Пётра (пс; Р. S.; Vialejski

(?); Вялейчанін (?)

Сьвятаслаў Залужны — **Ільля-**

шэвіч, Хведар

Сябра Міхась — **Наўмовіч,**

Міхась

Сядура, Уладзімер (Уладзімер

Глыбінны; У. Глыбінны; Вяч.

Дняпроўскі; Макар Караткевіч;

М. Караткевіч; Кастусь Стара-

- жоўскі; К. Старажоўскі; В. Шабу-
невіч; Др. Банадысь Чарнецкі)
Сямёнаў, Зьміцер (З. Алесіч)
Сянкевіч, Віктар (S-č)
Сяргей Сьвітка — **Сіняк (Зіняк),
Сяргей**
Сяргей Хмара — **Сіняк (Зіняк),
Сяргей**
Сяргей Ясень — **Запруднік,
Янка**, да эміграцыі **Сяргей
Вільчыцкі**
Сяўковіч, Янка (Я. С.; J. S.)
Т. Лебядка — **Шырокаў, Пятро**
Т. Малько — **Гарошка, Леў**
Т. П. — **Падзява, Тамаш**
Т. Смаленскі — **Запруднік,
Янка**, да эміграцыі **Сяргей
Вільчыцкі**
Тарас Зарэчны — **Якуб (Яку-
баў)-Птах, Кастусь**
Тарас Ласун — **Якуб (Якубаў)-
Птах, Кастусь**
Тарасэвіч, Уладзіслаў (а. Ула-
дзімер)
Татарыновіч, Пётра (П. Задум-
а; П. Дрыгвіч; З.; П. Т.)
Таўпека, Максім (а. Максім)
Тодар Лебядка — **Шырокаў, Пят-
ро**
Тумаш, Вітаўт (В. Т.; Андрэй
Багровіч; А. Багровіч; Сымон Бра-
га; Гарыгляд; Р. Максімовіч; Ры-
гор Максімовіч; Раман Шарупіч;
Язэп Яшчар; Я. Яшчар; Р. М.;
С. Брага)
У. А. — **Акавіты, Уладзімер**
У. Б. — **Бакуновіч, Уладзімер**
У. Б. — **Бортнік, Уладзімер**
У. Б. — **Брылеўскі, Уладзімер**
У. Д-і — **Гуцька, Уладзімер**
У. С. — **Цьвірка, Уладзімер**
У. Сноп — **Рыжы-Рыскі, Ула-
дыслаў**
Ул. Г-кі — **Латушкін, Мікола**, да
эміграцыі **Уладзімер Гарэлік**
Ул. Глыбінны — **Сядура, Ула-
дзімер**
Ул. Дудзіцкі — **Гуцька, Уладзі-
мер**
Ул. Немановіч — **Цьвірка, Ула-
дзімер**
Ул. Сакол — **Панькоў, Мікола**
Ул. Случанскі — Ул. Случанскі
Ул. Сьцяблевіч — **Бакуновіч,
Уладзімер**
Уладзімер Выдра — **Якуб (Яку-
баў)-Птах, Кастусь**
Уладзімер Глыбінны — **Сядура,
Уладзімер**
Уладзімер Дудзіцкі — **Гуцька,
Уладзімер**
Уладзімер Немановіч —
Цьвірка, Уладзімер
Уладзімер Случанскі — **Шнэк,
Уладзімер**
Уладзімер Сьцяблевіч — **Баку-
новіч, Уладзімер**
Уладыслаў Сноп — **Рыжы-
Рыскі, Уладыслаў**
Урбан, Павал (Паўлюк Вазэр-
ны; П. Вазэрны; П. Залужны;
П. У.)
Ф. Ж. — **Журня, Фэлікс**
Ф. Р. — **Родзька, Філарэт**
Філёлёг — **Станкевіч, Янка**
Філістовіч, Янка (Я. Ф.; Янка
Воўк; Я. Люціч-Воўк; Янка Люціч
Воўк; Я. Воўк)

- Х. Жук — **Попка (Попко), Юры Ханяўка, Часлаў** (Алесь Аер)
Харытончык, Юры (Ю. Х.)
 Хв. Пр. — **Маркевіч, Антон Хвалько, Лявон** (Л. Х.)
 Хвядос Прылепскі — **Маркевіч, Антон**
 Цётка Гандзя — **Станкевіч, Зіна Цімох В.** — **Вострыкаў, Міхась (Цімох)**
 Цішка Баравік — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Цьвірка, Уладзімер (Ул. Немановіч; Уладзімер Немановіч; Архіп Папліска; А. Папліска; А. П-а; У. С.)
 Цьвіркун — **Якуб (Якубаў)-Птах, Кастусь**
Цьвячкоўскі, Антон (А. Шальцінаўскі)
Цэлеш, Мікола (М. Лагода; М. Люціч; М. Лясун; Анатоль Часлаўскі)
Цярэшка, Анатоль (Алесь Вожык)
 Ч. К. — **Чабатар, Кастусь**
 Ч. Канстантыновіч — **Чабатар, Кастусь**
 Ч. Н. — **Найдзюк, Часлаў**
 Ч. С. — **Сіповіч, Часлаў**
 Ч. Сіп-ч — **Сіповіч, Часлаў**
 Ч. С-ч — **Сіповіч, Часлаў**
Чабатар, Кастусь (К. Ч.; К. Ч-р; Ч. Канстантыновіч; Ч. К.)
Чарапук, Янка (Янка Змагар)
 Ш. Л. — **Швайчук, Леанід**
Швайчук, Леанід (Ш. Л.)
Шнэк, Сьцяпан (Янка Нясьцерпны; Я. Нясьцерпны; Ляднінскі С.)
Шнэк, Уладзімер (Уладзімер Случанскі; Ул. Случанскі)
Шпакоўскі, Лявон (Лявон Случанін; Л. Случанін)
Шукелойць, Антон (А. Ш.)
Шчорс, Мікола (М. Ш.)
Шчэрба, Сяргей (С. Шч.; S. S-a)
Шчэцька, Васіль (М. Багун)
Шыла, Мікола (М. Ш.; М.)
Шырокаў, Пятро (Тодар Лебада; Т. Лебада)
 Ю. Ар-х — **Арцюх, Юрка**
 Ю. В. — **Весялкоўскі, Юры**
 Ю. Віцьбіч — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Сэрафім Шчарбакоў**
 Ю. В-скі — **Весялкоўскі, Юры**
 Ю. Дубовік — **Сенькоўскі, Юрка**
 Ю. Жубровіч — **Попка (Попко), Юры**
 Ю. С. — **Сенькоўскі, Юрка**
 Ю. Х. — **Харытончык, Юры**
 Ювенал — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Сэрафім Шчарбакоў**
 Юзік С. — **Сажыч, Язэп**
 Юрка Віцьбіч — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Сэрафім Шчарбакоў**
 Юрка Жывіца — **Попка (Попко), Юры**
 Юры Вегаў — **Варонка, Язэп Юхнавец, Янка** (К. Юхневіч)
 Я. Ажына — **Даніловіч, Антон**
 Я. Воўк — **Філістовіч, Янка**
 Я. Вучань — **Сіповіч, Часлаў**
 Я. Г. — **Гладкі, Язэп**
 Я. Ж. — **Жучка, Янка**
 Я. З. — **Даніловіч, Антон**
 Я. З. — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**

Я. К. — **Калбаса, Янка**
Я. К. — **Кіпель, Яўхім**
Я. К. — **Станкевіч, Станіслаў**
Я. Каранеўскі — **Станкевіч, Станіслаў**
Я. Крушына — **Калбаса, Янка**
Я. Л. — **Лешчанка (Ляшчынскі), Язэп**
Я. Л. — **Малецкі, Язэп**
Я. Лаўрыновіч — **Малецкі, Язэп**
Я. Люціч-Воўк — **Філістовіч, Янка**
Я. Ляшчына — **Лешчанка (Ляшчынскі), Язэп**
Я. Менскі — **Гуткоўскі, Язэп (Ізыдар)**, да эміграцыі **Плашчынскі**
Я. Нясьцерпны — **Шнэк, Сьцяпан**
Я. Пілецкі — **Курага-Скрага, Браніслаў**
Я. П-кі — **Курага-Скрага, Браніслаў**
Я. С. — **Станкевіч, Янка**
Я. С. — **Сяўковіч, Янка**
Я. Самадум — **Адамовіч, Антон**
Я. Ф. — **Філістовіч, Янка**
Я. Я. — **Гладкі, Язэп**
Я. Яшчар — **Тумаш, Вітаўт**
Ягор Ліцьвін — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
Язэп Ажына — **Даніловіч, Антон**
Язэп Апейка — **Адамовіч, Антон**
Язэп Дольны — **Даніловіч, Антон**
Язэп Каранеўскі — **Станкевіч, Станіслаў**

Язэп Менскі — **Гуткоўскі, Язэп (Ізыдар)**, да эміграцыі **Плашчынскі**
Язэп Яшчар — **Тумаш, Вітаўт Якуб (Якубаў) — Птах, Кастусь** (Самусь Апенка; Цішка Баравік; Раман Альшанскі; Янка Парэцкі; Антон Смародзін; Антось Чырык; Уладзімер Выдра; А. Вярба; Аўхім Вярбіцкі; М. Калько; Тарас Зарэчны; Тарас Ласун; Лесавік; Алесь Суржык; Самусь Клёцка; Сымон Міронаў; Антось Рамашкін; Аўхім Заблоцкі; Сымон Канапляў; Сымон Букаты; Цьвіркун)
Янка Віж — **Адамовіч, Антон**
Янка Воўк — **Філістовіч, Янка**
Янка Ж. — **Жучка, Янка**
Янка З. — **Запруднік, Янка**, да эміграцыі **Сяргей Вільчыцкі**
Янка Змагар — **Чарапук, Янка**
Янка Золак — **Даніловіч, Антон**
Янка Крушына — **Калбаса, Янка**
Янка Крушыніч — **Калбаса, Янка**
Янка Кузьня — **Касмовіч, Дзьмітрый**
Янка Люціч-Воўк — **Філістовіч, Янка**
Янка Нач — **Жучка, Янка**
Янка Нясьцерпны — **Шнэк, Сьцяпан**
Янка Палонны — ?
Янка Пілецкі — **Курага-Скрага, Браніслаў**
Янка Салагуб — **Стукаліч, Юры**, да эміграцыі **Шчарбакоў, Серафім**
Янка Яр — **Ролсан, Янка**

(Гардзіцкі)

Яр – Ролсан, Янка (Гардзіцкі)

Яськевіч, Міхась (М. Стаўпіскі;

Міхась Стаўпіскі; М. С.)

Яцкевіч, Данат (Данат Баян; Д.

Баян)

Яцкевіч, Мадэст (А. М.)

Яцэвіч, Алесь (Алесь Валошка;

А. Валошка; Алесь Змагар; А. Зма-

гар)

Натальля Гардзіенка

Менск

ПЛЯГІЯТ І ПРАФАНАЦЫЯ „БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯСПАРЫ“¹

Беларуская дыяспара: Нарысы гісторыі і сучаснага стану / М. М. Бацян [і інш.]. Мінск, 2006. — 160 с., 180 ас.

Беларускае эміграцыязнаўства апошніх гадоў зьведала істотныя зьмены: досьледная актыўнасьць пераважна пераносіцца з эмігранцкіх асяродкаў у мэтраполію, у працах усё часцей узнікаюцца праблемы, не зьвязаныя выключна з эміграцыйнай літаратурай, уводзяцца ў навуковы ўжытак раней ня ведамыя дакумэнты і матэрыялы. Разам з тым, у беларускім эміграцыязнаўстве пераважаюць галіновыя працы, прысьвечаныя пэўнай краіне, сфэры дзейнасьці, асабе. У выніку разуменьне агульнай гісторыі беларускай эміграцыі й яе сучаснага стану губляецца, адыходзіць на другі плян. Менавіта таму зьяўленьне абагульняльнага выданьня, прысьвечанага беларускай дыяспары, выглядае як падзея ўнікальная, вартая асаблівай увагі й адзнакі. Некалі манаграфія „Беларуская эміграцыя“ Барыса Сачанкі стала своеасаблівым адпраўным пунктам эміграцыязнаўства ў мэтраполіі, і пасля яе аўтары не выдавалі больш сыстэматызацыйных дасьледаваньняў, дзе былі разам пададзеныя найбуйнейшыя беларускія асяродкі ў свеце.

Таму зьяўленьне кнігі „Беларуская дыяспара: Нарысы гісторыі і сучасны стан“ асабліва важнае, тым больш яе стваральнікі — М. М. Бацян, А. П. Вярцінскі, І. М. Кузняцоў, Л. В. Лойка, А. М. Сіроцкі — выкладаюць адмысловы курс „Беларуская дыяспара“, уведзены на факультэце міжнародных адносінаў БДУ ў 1997 г. (гэта адзіны падобны курс, які чытаецца ва ўнівэрсытэтах Беларусі).

---

¹ Артыкул пад назвай „Плягіят і прафанацыя гісторыі беларускай дыяспары“ быў апублікаваны ў часопісе „Беларускі гістарычны агляд“ (Т.14 Сш.1—2. 2008.)

Складанасці стварэння абагульняльнай працы, прысьвечанай замежжу, палягаюць у тым, што аўтары мусяць быць добра абазнанымі ў абставінах жыцця беларускіх грамадаў у розных краінах, каб мець магчымасць рабіць абгрунтаваныя высновы і стварыць у чытача адэкватнае ўяўленне пра развіццё эміграцыйных працэсаў у свеце з удзелам беларусаў.

На жаль, новае выданне сьведчыць якраз пра адсутнасць у яго складальнікаў адпаведных уяўленняў пра гісторыю і сучаснасць беларускай дыяспары, асабліва ў дачыненні да краінаў г. зв. „далёкага замежжа“.

Першае, што кідаецца ў вочы чытачу „Беларускай дыяспары“, пазначанай як „навукова-папулярнае выданне“ — гэта поўная адсутнасць спасылкаў. У кнізе пададзена вялікая колькасць статыстычных і фактычных звестак, крыніцы атрымання якіх застаюцца для чытача няведанымі. Побач з гэтай акалічнасцю дзіўна гучыць адна з фраз заў пры самым канцы кнігі: „...асобныя тэмы Нарысаў, як высьвятляецца, добра распрацаваны іншымі даследчыкамі, таму творчы калектыв палічыў рацыянальным шырока выкарыстаць іх вынікі ў дадзенай публікацыі. Гэта тычыцца публікацый Аляксандра (Алега. — **Н. Г.**) і Натальі Гардзіенкаў, Р. Гарэцкага, А. Мальдзіса, Г. Сяргеевай, А. Ціхамірава“². Такім чынам, пры адсутнасці спасылкаў, чытачу немагчыма аддзяліць у кнізе аўтарскі тэкст выкладчыкаў з факультэту міжнародных адносінаў ад „шырокага выкарыстання вынікаў“ працы іншых даследнікаў.

Кніга складаецца з уводзінаў, трынаццаці сэнсавых раздзелаў і бібліяграфіі. У тэксце „Уводзіны: дыяспара, эміграцыя, радзіма“ робіцца спроба вырашыць некаторыя тэрміналагічныя складанасці ў выкарыстанні паняткаў „дыяспара“ і „эміграцыя“, акрэсліць асаблівае стаўленне дзяржавы да беларусаў за мяжой ды спецыфіку гісторыі беларускай эміграцыі. Пры гэтым нельга не заўважыць, што зь сямі старонак, якія займаюць „Уводзіны“ ў кнізе, тры ўяўляюць сабою кавалак тэксту дакладу Алега Гардзіенкі „Беларуская дыяспара. Сучасныя праблемы і перспектывы“³, зробленага на IV Зьезьдзе беларусаў сьвету. І на сапраўднае аўтарства няма аніякіх спасылкаў. А адзіная фраза,

² Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану / М. М. Бацян [і інш.]. Мінск, 2006. С. 152.

³ Цалкам тэкст зьмешчаны на сайце МГА „ЗБС «Бацькаўшчына»“: <http://zbsb.org/art/11.shtml>.

дададзена да арыгінальнага зместу дакладу, прыводзіць да бльганаіны ў размежаванні паняткаў „замежжа“ — „эміграцыя“ — „дыяспара“, бо побач зь „беларускім замежжам“ уводзіцца аналягічны тэрмін „сусветная беларуская дыяспара“ і розніцу паміж імі вызначыць з кантэксту надзвычай складана.

Першы разьдзел кнігі „Гістарычныя карані беларускай дыяспары“ выкладае гісторыю падзелаў беларускіх земляў і эміграцыяў, у выніку якіх нашыя суайчыльнікі ў розны час аказваліся па-за межамі беларускай дзяржавы. Даволі кароткі і сумбурыны гістарычны нарыс кампілятыўнага характару (на падставе звестак з тэкстаў Галіны Сяргеевай, Вітаўта Кіпеля, Аляксандра Ціхамірава), тым ня менш, акрэсьлівае асноўныя этапы беларускай эміграцыйнай гісторыі. Для ілюстрацыі працоўнай эміграцыі зь беларускіх земляў на Ўсход у XIX ст. прыводзіцца нават урывак вершу расейскага паэта Мікалая Някрасава „Чыгунка“ з апісаньнем беларуса. Праўда, няма характарыстыкі эміграцыі часу Другой сусветнай вайны. Называючы яе „палітычнай эміграцыяй“, аўтар гэтага разьдзелу (не пазначаны, зрэшты, як і аўтары іншых) адносіць сюды „калябарантаў, тых, хто ў гады Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнічаў на тэрыторыі Беларусі з акупацыйнымі ўладамі“⁴. Іх складаюць: „члены Беларускай Цэнтральнай Рады, галоўнага штабу Саюзу Беларускай моладзі (які насамрэч называўся „кіраўнічы штаб“. — **Н. Г.**), Беларускай Аўтакефальнай царквы (незразумела, ці маецца на ўвазе выключна кіраўніцтва, ці ўсе вернікі. — **Н. Г.**), атрадаў Беларускай краёвай абароны“⁵. Акрамя таго, да палітычнай эміграцыі залічваюцца (са спасылкай на стаўленьне савецкай улады) оstarбайтэры і савецкія ваеннапалонныя. Аднак няясна, чаму не згаданыя ў якасьці часткі эміграцыі часу вайны звычайныя жыхары, пераважна Заходняй Беларусі, што ўцякалі ад „выгодаў“ савецкай улады і якія, уласна, і склалі аснову тае эміграцыйнае хвалі.

У адной зь нешматлікіх аформленых цытатаў разьдзелу — бльганаіна (няаўтарскі тэкст вылучаны курсівам, аднак спасылкі на крыніцу няма): Аўгену Калубовічу прыпісваецца выказваньне пра людзей, „якія з бодем пакідалі Радзіму і разьбягаліся па белым сьвеце толькі таму, што беспэрспэктывнасьць беларускай нацыянальнай працы пры Саветах была ім вядома даўно“⁶, якое насамрэч належыць Ларысе Гені-

⁴ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 20.

⁵ Тамсама.

⁶ Тамсама. С. 21.

юш. Прычына недакладнасьці палягае ў тым, што з арыгінальнага тэксту Галіны Сяргеевай⁷, выкарыстанага ў гэтым кавалку разьдзелу, выпаў адзін сказ са згадкай аўтарства Ларысы Геніюш ды спасылкай на публікацыю ў часопісе „Маладосць“ (1990 №3)⁸.

Разьдзел „Беларуская дыяспара ў Расеі“, у адрозьненьне ад тэкстаў, прысьвечаных іншым краінам, ня мае гістарычнай часткі й распавядае выключна пра сучасны стан мясцовай беларускай дыяспары. Гэта тым больш дзіўна, што менавіта гісторыя беларускіх перасяленьняў у Расею больш-менш апісаная ў беларускай эміграцыйзнаўчай літаратуры, у тым ліку ў некаторых публікацыях, прыведзеных у „Бібліяграфіі“ пры канцы кнігі. На самым пачатку тэксту пра беларусаў у Расеі выяўляецца пэўная супярэчнасьць. Колькасьць беларусаў у гэтай краіне (паводле звестак апошняга перапісу — 810 тыс. асобаў) камэнтуецца такім чынам: „...згодна з падлікамі старшыні Маскоўскага клюбу беларусаў А. Кандыбы, у Расеі пражывае больш двух мільёнаў чалавек, якіх можна аднесьці да беларускай дыяспары“⁹. Аднак без дакладнай спасылкі немагчыма высветліць, дзе й пры якіх абставінах А. Кандыба выказаў сваё меркаваньне, і ацаніць магчымасьці ды верагоднасьць ягоных падлікаў. Незразумела таксама, што ў гэтым выпадку ўкладваецца ў сэнс панятку „дыяспара“. З тэксту „Ўводзінаў“ вынікала, што панятак „дыяспара“ вузейшы за панятак „эміграцыя“, бо сюды, па-першае, немагчыма ўключыць тых, хто сам сябе ня лічыць беларусамі (а таму не адзначаны ў перапісе), а таксама тых, хто не ўваходзіць у больш-менш арганізаваную нацыянальную грамаду (што вельмі часта датычыць кароткатэрміновай працоўнай эміграцыі). Такім чынам, згаданая заўвага адносна колькаснай характарыстыкі беларускай дыяспары ў Расеі толькі дэзарыентуе чытача.

Разьдзел „Адметнасьці беларускай дыяспары ва Ўкраіне“ невялікі паводле памеру й падае асноўныя этапы стварэньня й характарыстыкі галоўных беларускіх арганізацыяў у згаданай краіне. Варта адзначыць, што разьдзел даволі схематычны й павярхоўны. Хоць існуе сапраўды мала адмысловых дасьледаваньняў, прысьвечаных Украіне, прыведзеных тут звестак недастаткова нават на фоне нераспрацаванасьці тэмы. У той жа час у даведніку „Хто ёсьць хто сярод беларусаў сьвету“ пры-

⁷ Сяргеева Г. Беларуская дыяспара // Крыжовы шлях. Мінск, 1993. С. 223.

⁸ Парэўн. таксама: Геніюш Л. Споведзь // Геніюш Л. Выбраныя творы / Укл., прадм. і камент. М. Скоблы. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000. С. 311.

⁹ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 23.

сьвечаны ўкраіне матэрыял выглядае значна паўнейшым і больш сыстэматызаваным.

Аналягічную заўвагу можна зрабіць і ў дачыненні да тэксту наступнага разьдзелу, „Беларусы ў Малдове“, дзе гісторыя стварэньня грамады пераважна сфаксаваная на савецкім часе. Сам жа разьдзел заснаваны на звестках некалькіх артыкулаў зборніку канфэрэнцыі „Беларусы ў Малдове“¹⁰.

Тэксты разьдзелу „Беларуская дыяспара ў краінах Балтыі“ схематычна акрэсьліваюць час першых пасяленьняў беларусаў у гэтых краінах, асноўныя этапы існаваньня тут беларускіх грамадаў і сучасныя нацыянальныя суполкі ды іх дзейнасьць. Самыя агульныя звесткі пра сучасныя беларускія арганізацыі ў Казахстане, Кыргызстане ды Ўзбэкістане складаюць асобны разьдзел „Беларускія абшчыны ў Цэнтральнай Азіі“. Усе згаданыя тэксты носяць пераважна апавядальны характар, без абагульненьня й аналізу агульных тэндэнцыяў жыцця беларускіх дыяспараў у тым ці іншым рэгіёне.

На гэтым фоне адметны разьдзел „Беларусы ў Польшчы“, дзе ў якасьці асобных частак вылучаюцца: гістарычны экскурс, прававы статус беларускай меншасьці, сацыяльна-эканамічнае становішча, палітычныя прыхільнасьці, сацыяльнае сьветаадчуваньне, беларускія школы, культурна-мастацкая дзейнасьць і сувязі з этнічнай Радзімай. Сваёй стылістыкай і структурай тэкст выбіваецца з папярэдніх і ставіць лягічнае пытаньне, чаму паводле аналягічнай схемы немагчыма было разгледзець таксама іншыя асяродкі беларускай дыяспары. Верагодна, таму, што сам тэкст пра беларусаў у Польшчы да таго, як трапіў у „Беларускую дыяспару“, ужо існаваў як самастойнае дасьледаваньне й проста быў перанесены ў згаданую кнігу.

Неабходна заўважыць, што ўсе згаданыя вышэй тэксты, прысьвечаныя краінам „блізкага замежжа“, раней увайшлі ў адмысловы даклад, зроблены на замову МЗС. Вялікую дапамогу ў канкрэтызацыі пададзеных у тэкстах звестак пра беларускія арганізацыі аўтарскаму калектыву аказала ЗБС „Бацькаўшчына“, што таксама ніякім чынам не адзначылі ў кнізе.

¹⁰ Сташкевич Н., Тихомиров А. Белорусско-молдавские отношения: прошлое, настоящее и будущее // Беларусь в Молдове: Материалы Международной научно-практической конференции, г. Кишинев, 6—8 октября 2001 г. Минск, 2001. С. 15—30; Поповская Т. Беларусь в Молдове: из истории формирования белорусской диаспоры // Беларусь в Молдове... С. 35—42.

Разьдзелам „Беларусы ў Цэнтральнай і Заходняй Эўропе“ пачынаецца самая неахайная й найменш лягічная частка кнігі. Ужо на самым пачатку, дзе згадваецца наяўнасьць „калёній беларусаў“ у Вялікабрытаніі, Чэхіі, Францыі, Нямецчыне ў недасьведчанага чытача можа скласьціся памылковае ўяўленьне пра існаваньне ў згаданых краінах кампактных пасяленьняў нашых суайчыньнікаў.

Першы тэкст у разьдзеле, прысьвечаны Францыі, пачынаецца са згадкі пра тое, што многія патрыёты зь Беларусі: філяматы й філярэты, удзельнікі паўстаньняў 1794, 1830—1831, 1863—1864 гг. знайшлі сабе паратунак у гэтай краіне. У якасьці прыкладу згадваецца навучаньне ў Парыжы Ігната Дамейкі ды Зыгмунта Мінейкі, аднак няма ніякіх зьвестак пра тых арганізацыі, што былі створаныя ў Францыі выхадцамі зь беларускіх земляў ад 1830-х гг. Дзіўная акалічнасьць, бо паўстанцам 1830—1831 гг. і іхнаму лёсу прысьвечаны дасьледаваньні беларускага гісторыка Вольгі Гарбачовай, што пабачылі сьвет ужо ў XXI ст. (гэта апроч багатай польскамоўнай гістарыяграфіі па гэтай праблеме). У гэксце згадваюцца беларусы, што трапілі ў Францыю ў выніку вайны 1812 г., а таксама беларусы-каталікі пазьнейшага часу. Праўда, з прыведзеных зьвестак абсалютна незразумела, чаму ў каталіцкую Францыю ў часе паміж Першай і Другой сусьветнымі войнамі „каля 35 тысяч беларусаў каталікоў“¹¹ перабраліся з таксама каталіцкай Польшчы.

Згадкі пра арганізаванае жыцьцё беларусаў у Францыі датычаць толькі таго ж міжваеннага пэрыяду, інфармацыя пра які ўяўляе сабою кавалак артыкулу Тацяны Папоўскай „Беларуская эміграцыя міжваеннага пэрыяду ў Францыі й Аргентыне“, апублікаванага яшчэ ў зборніку „Беларусіка“ ў 1992 г.¹² Пры гэтым ні ў гэксце пра Францыю „Беларускай дыяспары“, ні ў яе „Бібліяграфіі“ гэтая публікацыя наагул не называецца.

Найбольш актыўнае паваеннае беларускае жыцьцё ў Францыі апісанае ў кнізе толькі адным абзацам, дзе сьцьвярджаецца, што „ў паваенныя гады была адроджана дзейнасьць „Хаўрусу“. Праўда зараз ён мае назву „Беларускі хаўрус“. Вакол яго гуртуецца галоўным чынам паваенная эміграцыя“¹³. Трэба заўважыць, што дакладная назва най-

¹¹ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 82.

¹² Папоўская Т. Беларуская эміграцыя міжваеннага пэрыяду ў Францыі і Аргентыне // Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 2. Мінск, 1992. С. 173—181.

¹³ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 83.

больш уплывовай у краіне ў паваенны час арганізацыі гучала як Аб'яднаньне беларускіх работнікаў у Францыі „Хаўрус“, аднак яна ня згадваецца ў разьдзеле. Сёньня Аб'яднаньне ўжо не гуртуе паваенную эміграцыю й наагул пасья сьмерці яе шматгадовага старшыні Міхася Наўмовіча ў 2004 г. фактычна ня дзейнічае. Таму пададзеныя зьвесткі рэчаіснасьці не адпавядаюць.

Акрамя згаданай арганізацыі ў паваеннай Францыі важную ролю адыгрывала першая ў Эўропе Беларуская каталіцкая місія, створаная а. Лявом Гарошкам. Адметнай зьявай было таксама выданьне часопісу „Моладзь“, якому, між іншым, быў прысьвечаны заснаваны на яго матэрыялах зборнік „Месца выданьня — Парыж“ (2004), міма якога ня можа прайсьці знаўца беларускай эміграцыі (таксама, як і міма публікацыяў Ігара Лялькова на тэму беларускай прысутнасьці ў Францыі, імені якога не знайшлі месца ў кнізе).

Разьдзел пра беларусаў у Англіі можна ўмоўна падзяліць на дзьве часткі. Першая зь іх прысьвечаная паваеннай беларускай эміграцыі ў Лёндане. Сам стыль апавяданьня й шматлікія фактычныя памылкі прыводзіць да думкі, што аўтар тэксту слаба абазнаны ў праблеме. На пачатку сьцьвярджаецца, што „*сусьветным цэнтрам інтэлігенцыі беларускай дыяспары зьяўляецца Лёндан, дзе функцыянуе Асацыяцыя беларусаў Англіі. Яна стварыла тут „Беларускі цэнтар“ з буйной бібліятэкай*“¹⁴. Верагодна, аўтар тэксту мала ведае пра дзейнасьць Згуртаваньня беларусаў у Вялікабрытаніі (менавіта гэтая арганізацыя мелася на ўвазе ў цытаваным урыўку) і Беларускай каталіцкай місіі ўсходняга абраду, першы кіраўнік якой а. Часлаў Сіповіч і быў стваральнікам ня толькі Бібліятэкі імя Францішка Скарыны, але і ўсяго „беларускага цэнтру“ ў паўночным раёне Лёндану Фінчлі (у кнізе ён называецца „Фінглі“).

Аўтар разьдзелу характарызуе паваенных эмігрантаў у Вялікабрытаніі: „*Нямала было сярод эмігрантаў і калябарацыяністаў, хто баіўся перасьледу з боку савецкіх улад. Засталася ў Вялікабрытаніі й частка беларусаў зь ліку жаўнераў польскай арміі, якія ў 1939—1942 гадах знаходзіліся ў савецкіх турмах*“¹⁵. Верагодна, аўтару тэксту невядома, што менавіта былыя жаўнеры польскага войска сталі стваральнікамі паваеннай беларускай дыяспары ў Брытаніі, і гэта адрознівае яе ад усіх іншых беларускіх асяродкаў у сьвеце. Прытым найбольш актыў-

¹⁴ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 85.

¹⁵ Тамсама.

най часткай гэтых жаўнераў былі ня тыя, хто прайшоў праз савецкія лягеры, а тыя, хто прыйшоў у польскае войска пасля 1944 г. ужо на тэрыторыі Заходняй Эўропы. Іншых беларускіх эмігрантаў у Вялікабрытаніі было няшмат.

У працяг аповеду пра былых польскіх жаўнераў аўтар падае кароткія звесткі пра іх лёс у час Другой сусветнай вайны, удзел у бітве пры Арнгайме (больш правільная назва гэтага галяндзкага мястэчка — Арнэм) і пры Монтэ-Касіна. Праўда, генэрал Уладыслаў Андэрс у тэксьце названы „Ўсваладам“, а што да колькасных характарыстык беларускай прысутнасці ў польскім войску, сьцьвярджаецца, што „*супрацоўнік Беларускага інстытуту навукі й мастацтва (Нью-Ёрк, ЗША) Віктар Сянкевіч на падставе польскага эмігранцкага архіву ў Лёндане... падлічыў, што ў брытанскім войску служыла ня менш 30 тыс. беларусаў*“¹⁶. Аўтар, мусіць, ня ведае, што сам Віктар Сянкевіч быў адным з тых жаўнераў і заснавальнікаў беларускага жыцця ў Брытаніі. Называць яго супрацоўнікам БНІМу не выпадае, бо ён хоць і быў сябрам гэтай арганізацыі, але наўрад ці мог выступаць ад яе імя як супрацоўнік. А ў падліках беларусаў у шэрагах польскага войску найбольш аўтарытэтныя даследаваньні гісторыка Юр’я Грыбоўскага, аўтара шэрагу публікацыяў апошніх гадоў і дысэртацыі на гэтую тэму.

Не адпавядае рэчаіснасці й заява, што кіраўніцтва Бібліятэкі імя Ф. Скарыны выдае „Часопіс беларускіх даследаваньняў“¹⁷. Гэты ангельскамоўны часопіс — *The Journal of Byelorussian Studies* — афіцыйна друкаваўся ў 1965—1988 гг. Англа-Беларускім таварыствам, а не Бібліягэкай.

Нельга назваць дакладнай інфармацыю пра тое, што „*наводле афіцыйных звестак, у Вялікабрытаніі налічваецца 20 тыс. беларусаў*“¹⁸, бо гэтыя звесткі з Энцыклапедыі гісторыі Беларусі, а ня дадзеныя афіцыйнай брытанскай статыстыкі.

Таксама непраўдзівая інфармацыя ўтрымліваецца ў згадцы пра „*Беларускую царкву сьвятых Пятра й Паўла грэка-каталіцкай канфэсіі*“, якая нібыта „*заснавана айцом А. Надсанам*“¹⁹. Беларускую капліцу сьвятых апосталаў Пятра й Паўла ў Марыян-Хаўзе арганізаваў у 1948 г. а. Часлаў Сіповіч. Аляксандар Надсан тады быў студэнтам Лён-

¹⁶ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 85.

¹⁷ Тамсама. С. 86—87.

¹⁸ Тамсама. С. 87.

¹⁹ Тамсама. С. 88.

данскага ўнівэрсытэту, святаром стаў толькі праз больш як дзесяць гадоў.

Не адпавядае рэчаіснасці згадка, што Англа-беларускае таварыства выдае ў Лёндане з 1965 г. „Беларускую хроніку“²⁰. Ангельскамоўны часопіс *Belarusian Chronicle* ад 1997 г. выдаваў ад імя Таварыства Гай Пікарда, і гэта зусім іншы часопіс, чым згаданы ўжо вышэй „Часопіс беларусаведы“ (*The Journal of Byelorussian Studies*), выдаваны Англа-беларускім таварыствам у 1965–1988 гг.

Другая п'ялова разьдзелу пра беларусаў у Англіі распавядае пра дзейнасць Камітэту дапамогі ахвярам радыяцыі. Гэты цікавы тэкст зьяўляецца перадрукам (зноў бяз зьменаў і спасылак) артыкулу Марыны Язьневіч са зборніка праведзенай у Лёндане ў 2001 г. канфэрэнцыі „Роля беларускай дыяспары ў разьвіцьці й захаваньні беларускай культуры“²¹.

Спэцыяльных публікацыяў пра беларускае жыцьцё ў Вялікабрытаніі няшмат. Найбольш грунтоўнай можна лічыць выдадзеную ў 2004 г. манаграфію а. Аляксандра Надсана „Біскуп Чэслаў Сіповіч: святар і беларус“, прысьвечаную асабе аднаго з найбольш вядомых беларускіх дзеячаў у гэтай краіне, чьё жыцьцё падаецца на шырокім фоне гісторыі Беларусі й беларускай дыяспары. Зварот да гэтай кнігі дазволіў бы аўтару згаданага разьдзелу пазьбегнуць шмат якіх недакладнасьцяў і больш адпаведна асьвятліць гісторыю й сучаснасьць беларусаў у Вялікабрытаніі.

Неадпаведнасьць сапраўднасьці можна закінуць і тэксту, прысьвечанаму беларусам Нямеччыны, які пачынаецца са згадкі пра беларускі цэнтар Абіхта ў г. Брэслаў. Прычым аўтар не пазначае, што гэта сёньняшні польскі горад Уроцлаў.

Аповед пра арганізаванае беларускае жыцьцё ў Нямеччыне звязаны з падзеямі паваеннай гісторыі, калі на тэрыторыі гэтай краіны, а таксама Аўстрыі апынулася значная колькасьць беларускіх уцекачоў. Тут былі створаныя беларускія ДР-лягеры пад апекай адміністрацыі ААН для дапамогі й рэабілітацыі — ЮНРРА (а не ІНРРА, як у кнізе). У гэтым пра беларусаў у Нямеччыне падаюцца часам зьвесткі, якія на-

²⁰ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 89.

²¹ Язьневіч М. Беларускі камітэт дапамогі ахвярам радыяцыі і Беларуская бібліятэка імя Ф. Скарыны ў Лёндане — ля вытокаў дабрачыннай дзейнасьці // Роля беларускай дыяспары ў захаваньні і разьвіцьці беларускай культуры. Мінск, 2004. С. 102–105.

агул ня маюць ніякага дычынення да згаданай краіны. „Захоўваючы надзею на нацыянальнае адраджэнне, беларускія эмігранты ў Германіі наладжвалі культурнае й рэлігійнае жыццё. У 1947 г. пачаў дзейнічаць Ватыканскі беларускі эміграцыйны камітэт. Некаторыя сьвятары ў эміграцыі займаліся літаратурнай, мастацкай творчасцю. Напрыклад, Язэп Германовіч і Леў Гарошка многа зрабілі для папулярызацыі беларускай літаратуры ў эміграцыі, для абуджэння й захавання сярод беларусаў нацыянальнай самасьведомасці...“²² Незразумела, якое дачыненне да Нямецчыны мела згаданая арганізацыя, няясная ніколі і ў Ватыкане. Пасля вайны ў Рыме некалькі гадоў жылі беларускія сьвятары а. Часлаў Сіповіч, а. Леў Гарошка й а. Пётра Татарыновіч, але яны не стваралі беларускага эміграцыйнага камітэту. Тым больш дзіўная згадка ў тэксьце, прысьвечаным паваеннай Нямецчыне, імёнаў аа. Лява Гарошкі й Язэпа Гэрмановіча. Першы зь іх сапраўды ад лета 1944 г. да восені 1945 г. знаходзіўся ў гэтай краіне і быў адным з заснавальнікаў Беларускай службы ў Мюнхэне, аднак асноўная эміграцыйная дзейнасьць а. Лява Гарошкі звязаная ўсё ж з Парыжам, Лёнданам і Рымам. Айцец жа Язэп Гэрмановіч яшчэ да пачатку Другой сусьветнай вайны быў накіраваны на місійную працу ў Харбін (Кітай), дзе ў 1948 г. быў арыштаваны й да 1955 г. знаходзіўся ў сталінскіх лягерах. Толькі пасля гэтага ён змог выехаць на Захад і на стала пасяліцца ў Лёндане. Такім чынам, гэты дзеяч ня мог мець ніякага дачынення да паваеннай Нямецчыны.

Недакладны таксама абзац тэксту пра беларусаў у Нямецчыне, дзе дзіўным чынам у лік асобаў, аб'яднаных вакол газэты „Бацькаўшчына“, трапіў Юрка Віцьбіч, які ня толькі не ўваходзіў у склад прыхільнікаў гэтага выданьня, але й быў яго актыўным крытыкам і стваральнікам антаганістычнага перыядыку „БІС“.

На навуковае адкрыцьцё выглядае аповед пра „беларускай калёнію ў Мюнхэне“. „Цэнтар беларускай калёніі ў Германіі ўсталяваўся ў Мюнхэне, дзе сканцэнтравалася тая частка беларускай эміграцыі, якая ў гады вайны супрацоўнічала зь немцамі. Тут асела таксама частка былых ваеннапалонных. У гэтым асяродзьдзі доўгія гады культывіраваліся антысавецкія настроі. Актывісты Мюнхэнскага цэнтру супрацоўнічалі з радыёстанцыяй „Свабодная Эўропа“, удзельнічалі ў 50—70-я гады ў ідэалягічнай барацьбе паміж Захадам і Ўсходам. Натуральна, што й з савецкага боку да іх былі варожыя адносі-

²² Беларуска дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 92.

ны. Зараз эмацыйна афарбоўка тых падзей істотна паблекла. Непасрэдных удзельнікаў вайны там засталася нямнога, гэта людзі ўжо досыць сталага ўзросту. Асноўную ж частку беларускай калёніі ў Германіі складаюць сёння дзеці і ўнукі ўдзельнікаў вайны. Натуральна, адрасаваць ім якія-небудзь палітычныя прэтэнзіі за мінулае іх бацькоў і дзядоў было б несправядліва. Таму зараз з гэтай калёніяй спрабуюць наладзіць адносіны беларускія творчыя саюзы, ЗБС „Бацькаўшчына“, тым больш, што там, у Мюнхэне, назапашана нямала важных і цікавых дакумэнтаў па гісторыі Беларусі і беларускай эміграцыі. Мясцовыя інтэлектуалы выдаюць іх у штогадовым часопісе, які называецца «Мюнхэнскі беларускі зборнік»²³. Казаць пра нейкія „калёніі“ беларусаў, што былі расьцярашаныя ў розных рэгіёнах Нямецчыны, складана. Пераважнай большасьцю гэтыя людзі нават не падтрымоўвалі сувязяў паміж сабою і ня мелі грамадзкіх арганізацыяў. У Мюнхэне ж сапраўды ад 1954 г. да 1995 г. працавала Беларуска-я служба радыё „Вызваленьне“ (потым „Свабода“, ці „Свабодная Эўропа“). У Мюнхэне да 1966 г. выдавалася згаданая вышэй газета „Бацькаўшчына“. Акрамя таго, тут у 1950 г. быў створаны Інстытут вывучэньня СССР, дзе пасля рэарганізацыі ў 1954 г. сталі працаваць некалькі беларускіх навукоўцаў. Яны выдавалі „Беларускі зборнік“, якога цягам 1955—1960 гг. выйшла 12 нумароў і частка матэрыялаў адкуль перакладалася ў ангельскую мову і публікавалася ў часопісе *Belorussian Review* (выйшла восем нумароў у 1955—1960 г.). Пазьней і дзейнасьць Інстытуту, і, галоўнае, яго выданьні спыніліся, а большасьць супрацоўнікаў перабралася ў іншыя краіны. А таму словы пра сучасны штогадовы „Мюнхэнскі беларускі зборнік“ нічым не абгрунтаваны, таксама як і зьвесткі пра мітычныя мюнхэнскія архівы.

Яшчэ больш недарэчна выглядае цьверджаньне пра сучасную дзейнасьць радыё „Свабода“ ў Мюнхэне. Верагодна, аўтар браў зьвесткі з тэкстаў пачатку 1990-х, калі паведамляе пра жыцьцё і дзейнасьць у Нямецчыне шматгадовага кіраўніка Беларускай рэдакцыі гэтага радыё Юркі Сянькоўскага (памерлага пры канцы 1990-х) ды нібыта сённяшняга кіраўніка яе Вячкі Станкевіча. Яшчэ ў 1995 г. радыё „Свабода“ цалкам, разам зь Беларускай рэдакцыяй, перабралася ў Прагу, дзе яе кіраўніком доўгі час быў Аляксандар Лукашук.

Неадпаведная рэчаіснасьці й згадка пра выданьне на пачатку 1990-х „Ляймэнскага шытку“. Выданьня з такой назвай не існавала. А

²³ Беларуска дзяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 93.

згаданы як яго выдавец Мікола Іваноў сам зазначаў, што ў 1993 г. пад яго рэдакцыйнай выйшаў апошні нумар гадавіка Інстытуту беларусаведы²⁴ (а ніякі не „Ляймэнскі сшытак“).

Такім чынам, у разьдзеле, прысьвечаным беларусам у Нямецчыне, утрымліваецца шмат недакладнасьцяў, а за сучасныя падаюцца зьвесткі больш як дзесяцігадовай даўніны, што ў значнай ступені дэзарыентуе чытача.

Яшчэ адна эўрапейская краіна, прысутнасьці беларусаў у якой прысьвечанае месца ў кнізе — Чэхія. Тэкст ёсьць вельмі шырокай кампіляцыйнай (часам без рэдагаваньня цэлых абзацаў) артыкулу Рыты Гаціх, апублікаванага ў зборніку конкурсных работаў маладых дасьледнікаў эміграцыі. З улікам выкарыстанья адной з найбольш новых публікацыяў па тэме, у якасьці абагульняльнага разьдзел выглядае больш-менш арганічна й пазбаўлены хібаў папярэдніх частак. Між іншым, тут акурат падаецца інфармацыя пра пераезд радыё „Свабода“ ў 1995 г. у Прагу (пры тым што ў папярэднім разьдзеле пра Нямецчыну цвёрдзілася, што гэтая ўстанова працуе ў Мюнхэне).

Тэкстам пра Чэхію завяршаецца частка, прысьвечаная беларусам у Цэнтральнай і Заходняй Эўропе. Па-за ўвагай стваральнікаў кнігі засталіся даволі цікавы й дзейсны сьнёны беларускі асяродак у Бэльгіі ды вельмі своеасаблівая прысутнасьць беларусаў у Швэцыі. З прыведзенага вышэй відавочна, што тэкст ня толькі не зьяўляецца ўдалым абагульненьнем хаця б беларускіх сучасных дасьледаваньняў, прысьвечаных жыцьцю суайчыннікаў у Эўропе, але і ўтрымлівае шмат недарэчнасьцяў і недакладнасьцяў, што дэзарыентуюць чытача. Акрамя таго вялікія кавалкі тэкстаў тут наагул не належаць складальнікам кнігі.

Апошняя заўвага яшчэ ў большай ступені датычыць наступных разьдзелаў. Беларускія дыяспары за акіянам пададзеныя ў асобнай частцы, дзе сабраныя тэксты, прысьвечаныя асяродкам у ЗША, Канадзе й Аргентыне.

Разьдзел пра беларусаў у ЗША ўтрымлівае невялікую гістарычную частку са статыстычнымі зьвесткамі, кампіляванымі з кнігі Вітаўта Кіпеля „Беларусы ў ЗША“ (зноў без аніякіх спасылак). Частка, прысьвечаная дзейнасьці паваеннай эміграцыі, праўда, хутчэй напісаная або „па матывах“ згаданай кнігі, або з „шырокім цытаваньнем“ (без спасылак і рэдагаваньня) артыкулу Анфісы Ляднёвай „Роля нацыяналь-

²⁴ Іваноў М. Гісторыя заснаваньня і дзейнасьці беларускага музея ў Ляймэне (1982–1992) // Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 5. Мінск, 1995. С. 109.

ных згуртаваньняў у жыццядзейнасьці беларускай эміграцыі ў ЗША²⁵. Праўда, часам у вырваных з кантэксту цытатах і пераказах можна заўважыць недарэчнасьці кшталту цьверджаньня, што мястэчка Саўт-Рывэр знаходзіцца ў штаце Нью-Ёрк, а ня Нью-Джэрзі і што выключна яго жыхары-беларусы купілі 65 акраў зямлі й „*набудаваўлі свой культурны цэнтар і назвалі яго Белер-Менск*“²⁶. Прычым з даляйшага тэксту вынікае, што гэты цэнтар рэальна дзейнічае сёньня. Насамрэч адпачынаваў рэсорт Белэр-Менск, набыты супольнымі намаганьнямі некалькіх асяродкаў беларусаў Нью-Ёрку, Нью-Джэрзі, Канэктыкуту, ужо колькі гадоў як спыніў сваё існаваньне. Аналягічна як не выходзіць ужо больш за дзесяць гадоў згаданы пры канцы разьдзелу часопіс „Полацак“. Улічваючы тое, што частка, прысьвечаная дзейнасьці БАЗА й іншых арганізацыяў, узятая з артыкулу Анфісы Ляднёвай, апублікаванага 15 гадоў таму, пададзеныя тут звесткі — адпаведныя рэчаіснасьці свайго часу, але выглядаюць дзіўна для 2006 г. Тым больш што некаторыя зь іх у часе „цытаваньня“ зьведалі радыкальныя зьмены. Так, калі ў сваім артыкуле Анфіса Ляднёва распавядала пра гісторыю стварэньня ў 1951 г. Беларускага інстытуту навукі й мастацтва, то спасылалася на адпаведны артыкул у часопісе „Запісы БНІМ“ за 1953 г. У кнізе ж „Беларуская дыяспара“ ўсе звесткі што да дзейнасьці Інстытуту пададзеныя ў цяперашнім часе, а згаданыя Анфісай Ляднёвай больш як 50 прадстаўнікоў Інстытуту ў розных краінах сьвету трансфармаваліся ў звыш 50 яго супрацоўнікаў. Гэтыя апошнія, паводле кнігі, як і паўстагоддзя таму, актыўна „*займаюцца навуковымі дасьледаваньнямі гісторыі й культуры Беларусі, выдаюць літаратурныя творы, арганізуюць літаратурныя вечарыны, выставы мастакоў беларускага замежжа*“²⁷. Такія звесткі, што датычылі 1950—1960-х гг., на 2006 г. выглядаюць занадта перабольшанымі.

Далей гаворыцца, што „*з 1952 г. БНІМ штогод выдае свае навуковыя „Запісы“*“, якія паступаюць у многія бібліятэкі сьвету. Найбольш вядомымі аўтарамі зьяўляюцца В. Кіпель, Я. Запруднік, В. Сядура, А. Абрамовіч, С. Станкевіч і іншыя. Знамянальна, што менавіта тут створана найбольш поўная бібліяграфія Скарыніяны. У 1990 г. выдод-

²⁵ Ляднёва А. Роля нацыянальных згуртаваньняў у жыццядзейнасьці беларускай эміграцыі ў ЗША // Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 2. Мінск, 1992. С. 167—172.

²⁶ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 106.

²⁷ Тамсама. С. 107—108.

зены „Кароткі агляд гісторыі Беларусі“, дзе нашы суайчыннікі выкладаюць свой погляд на праблемы айчыннай мінуўшчыны²⁸. Аднак „Запісы БНІМ“ не зьяўляюцца гадавіком, таму на сёння выйшлі толькі трыццаць нумароў гэтага пэрыёдыка. Акрамя таго, згадка ў якасці сучасных аўтараў часопісу Ўладзімера Сядуры (1910—1997), Станіслава Станкевіча (1907—1980) і, верагодна, Антона Адамовіча (1909—1998) (які пазначаны тут як А. Абрамовіч) сьведчыць пра неабзнанасьць складальнікаў кнігі ў біяграфічных звестках гэтых вядомых беларускіх дзеячаў. Таксама дзіўна, што ў тэксьце не пададзены доўга-часовы кіраўнік БНІМу, рэдактар „Запісаў“ і найбуйнешы дасьледнік Скарыніяны Вігаўт Тумаш. Да таго ж, згаданае ў цытаце выданьне „Кароткі агляд гісторыі Беларусі“ (якое насамрэч ёсьць перавыданьнем кнігі Пётры Рогача (псэўданім Юркі Станкевіча) 1968 г. ня мае ніякага дачынення да БНІМу. У той жа час сам Інстытут цягам дзесяцігодзьдзяў займаецца ўласнай выдавецкай дзейнасьцю й заснаваў некалькі кніжных сэрыяў.

Цалкам жа тэкст пра беларусаў у ЗША акрамя „шырокакампілятыўнага“ характару вызначаецца састарэласьцю значнай часткі прыведзеных звестак ды шэрагам недакладнасьцяў, якія мінімізуюць яго каштоўнасьць для чытача.

Яшчэ менш варты разьдзел, прысьвечаны беларускай Канадзе. Болей як паўстагодзьдзя арганізаванага беларускага жыцьця ў гэтай краіне адлюстраваныя толькі на дзвюх старонках „Беларускай дыяспары“. Прычым тэкст, зьмешчаны на іх, сам па сабе зьяўляецца недарэчнасьцю. Так, у самым першым і апошнім абзацах настойліва даводзіцца думка, што беларусаў у Канадзе „паводле афіцыйных дадзеных на пачатак XXI ст.“ жыве 10 тыс.²⁹. Цікава, што ва „Ўводзінах“ да кнігі фігуруюць іншыя лічбы: ад каля 110 тыс. беларусаў у паваенны час, да 5115 чалавек на 2001 г., паводле звестак беларускай амбасады ў гэтай краіне.

Далей у тэксьце ідзе аповед пра адну з найбольш уплывовых арганізацыяў — Згуртаваньне беларусаў Канады. „Цэнтрам беларускага жыцьця ў Канадзе зьяўляецца горад Таронта, дзе месціцца галоўны штаб Згуртаваньня беларусаў Канады (ЗБК), які ў сучасны момант узначальвае доктар Пётар Мурдзёнак“³⁰. Аднак па-першае, кірую-

²⁸ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 108.

²⁹ Тамсама. С. 109—110.

³⁰ Тамсама. С. 109.

чым органам ЗБК зьяўляецца Галоўная ўправа (а ня штаб), па-другое, дакладнае прозьвішча згаданага дзеяча Мурзёнак, а па-трэцяе, ад 2005 г. старшынём ЗБК ёсьць Зьміцер Эльляшэвіч.

З жыцця беларусаў Канады ў разьдзеле коратка гаворыцца пра Атаўскі аддзел ЗБК, сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі, канадзкі БІНіМ. Надалей падаецца непраўдзівая інфармацыя, што „*аб жыцьці беларускай дыяспары ў Канадзе інфармуе газэта „Беларускі голас“ (ад сярэдзіны 2003 г. выйшла толькі пяць нумароў)*“³¹. Аўтар блытае два выданьні: газэту „Беларускі голас“, што выходзіла ў Канадзе ў 1952—1992 гг., і газэту „Беларускае слова“, што выдаецца ад 2002 г. і галоўны рэдактар якой — прадстаўніца новай эміграцыі Віялета Кавалёва. Акрамя згадкі надалей пра калектыў „Яваровыя людзі“ ніякай іншай інфармацыі пра беларускае жыцьцё ў Канадзе ў кнізе больш няма. Па-за ўвагай скадальнікаў засталіся асаблівасьці рэлігійнага й культурнага жыцця паваеннай і сучаснай дыяспары ў гэтай краіне. Не апавядаецца таксама й пра тое, што нашыя суайчыньнікі зьявіліся ў Канадзе яшчэ да Другой сусьветнай вайны. Наагул, складальнікі кнігі ня выкарысталі зьвестак ні з ангельскамоўнага дасьледаваньня Янкі Садоўскага „Беларусы ў Канадзе“ (*Byelorussians in Canada*, 1981), ні з кнігі Раісы Жук-Грышкевіч „Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча“, дзе багата інфармацыі пра падзеі беларускага жыцьця ў Канадзе, ні з артыкулу тае ж аўтаркі ў зборніку „Культура беларускага замежжа“³². А таму адпаведны разьдзел „Беларускай дыяспары“ атрымаўся блытаны й недарэчны.

Тэкст, прысьвечаны беларусам у Аргентыне, значна больш грунтоўны, распавядае пра суайчыньнікаў у гэтай краіне ад пачатку ХХ ст., згадвае беларускія арганізацыі міжваеннага й паваеннага часу. Сам разьдзел складаецца з пасьлядоўна скампанаваных урыўкаў вялікай публікацыі Кастуся Шалястовіча ў „Голасе Радзімы“ (1993)³³. Адтуль узятыя й даволі аптымістычныя высновы пра пэрспэктывы мясцовай беларускай дыяспары з увагі на тое, што ў нацыянальных арганізацыях адбылася зьмена пакаленьняў. Праўда, не гаворыцца, што дзеці былых эмігрантаў зь Беларусі зусім не валодаюць беларускай мовай і не

³¹ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 110.

³² Жук-Грышкевіч Р. Дзейнасьць канадскай дыяспары // *Культура беларускага замежжа*. Кн. 3. Мінск, 1994. С. 163—180.

³³ Шалястовіч К. Беларусы Аргенціны // *Голас Радзімы*. 1993. №15—20. 30 красавіка — 6 чэрвеня.

разумеюць яе, а зьмест дзейнасці таварыстваў імя М. Горкага, У. Ма-
якоўскага й г. д. арыентаваныя менавіта на зрусіфікаваную савецкую
культуру, дзе было занадта мала ўласна беларускага. Акрамя таго, тэза
пра тое, што сучасная беларуская іміграцыя ў Аргентыне складае
130 тыс. асобаў (чамусьці ў лік імігрантаў уключаюць і іх дзяцей і
ўнукаў) падаецца завышанай, тым больш што паводле прыведзеных ва
„Ўводзінах“ звестак па стане на 2005 г. у гэтай краіне пражывала каля
7 тыс. беларусаў, называць якіх бадай што самай шматлікай беларускай
дыяспарай у сьвеце цалкам неабгрунтавана. Між іншым, больш дак-
ладныя й цікавыя звесткі пра беларускае жыццё ў Аргентыне магчы-
ма знайсці ў публікацыях беларускага дасьледніка Сяргея Шабельца-
ва, які абараніў па гэтай тэме дысэртацыю ў 2005 г. і ў навуковы савет
па абароне якой уваходзіў адзін са складальнікаў „Беларускай дыяспа-
ры“ Леанід Лойка.

Асобны разьдзел кнігі „Беларуская дыяспара“ аддадзены пад
інфармацыю пра жыццё суайчыннікаў у Аўстраліі. Прычым паводле
памераў гэтая частка (10 старонак) саступае толькі апісаньню беларус-
кай дыяспары ў Польшчы (20 старонак), пра ўсе іншыя краіны інфар-
мацыі пададзена значна менш. Вылучаецца тэкст і паводле стылістыкі,
бо ўтрымлівае найбольш абагуленьня высновы адносна этапаў гісторыі,
сацыяльных характарыстык і асаблівасьцяў беларускіх асяродкаў у
Аўстраліі. Пасьлядоўнасьць і абагулены характар тэксту абумоўлены
тым, што ён узяты безь перапрацовак з адмысловага разьдзелу „Беларус-
кая дыяспара ў Аўстраліі: адметныя рысы й этапы гісторыі“ кнігі „Бела-
русы ў Аўстраліі“ (аўтара гэтай рэцэнзіі), з дадаткам некалькіх кавалкаў
іншых частак гэтага ж выданьня³⁴. Такім чынам, і гэты тэкст ня мае нія-
кага дачынення да стваральнікаў кнігі „Беларуская дыяспара“.

Наступны разьдзел „Дзяржава й грамадзкія арганізацыі ў дачы-
неньнях зь беларускай дыяспарай“ утрымлівае характарыстыку сучас-
ных стасункаў дзяржавы зь беларусамі замежжа, што праўда, у пэўнай
ступені прыгладжаную, з мэтай нівэляваць супярэчнасьці ў дачынень-
нях афіцыйнага Менску зь беларускімі арганізацыямі ў заходніх краі-
нах (пра неўспрымальныя заходнімі беларускімі суполкамі ўладаў Бела-
русі наагул ня згадваецца, што й зразумела, улічваючы афіцыйны ха-
рактар выданьня). Хоць аўтары й сьцьвярджаюць, што „*пытаньні
разьвіцьця ўзаемаадносін дзяржавы зь беларускай дыяспарай, ака-*

³⁴ Параўн.: Гардзiенка Н. Беларусы ў Аўстраліі: Да гісторыі дыяспары. Менск:
Беларускі кнігазбор, 2004. С. 158—164.

занняў ёй дзейснай дапамогі ў задавальненні нацыянальна-культурных запатрабаванняў не занялі найнапраўнае месца ў знешняй палітыцы Беларусі³⁵. У разьдзеле адзначаюцца таксама асноўныя грамадзкія арганізацыі, што працуюць з дыяспарай: таварыства „Радзіма“ і Згуртаваньне беларусаў сьвету „Бацькаўшчына“. Сярод кірункаў дзейнасьці апошняй чамусьці няма аднаго зь вельмі істотных — выданьня адмысловай кніжнай сэрыі, прысьвечанай беларускай эміграцыі: „Бібліятэка Бацькаўшчыны“. Сэрыя заснаваная ў 2004 г. і на сярэдзіну 2006 г. у ёй былі ўжо выдадзеныя дзесяць кніг з дасьледаваньнямі, успамінамі, літаратурнымі творамі і інш., зьвязанымі зь беларускімі дыяспарамі ў розных краінах.

Разьдзел „Арганізацыя працы з нацыянальнай дыяспарай у замежных краінах“ таксама зь ліку тых, што былі ў згаданым вышэй дакладзе для МЗС. Тут разглядаецца практыка дачыненняў мэтраполіі з дыяспарай у Расеі, Украіне, Армэніі і Польшчы. Кароткія агляды асабліва сьцяў дыяспаральных супольнасьцяў і іх сувязяў з адпаведнымі краінамі ды забесьпячэньня іх правоў на радзімах — ці не найбольш цікавы матэрыял з усяе кнігі.

Апошні разьдзел „Беларускай дыяспары“ складае „Гістарыяграфія праблемы“. У тэксце асьветленьня асноўныя тэндэнцыі і працы беларускага эміграцыязнаўства ад пачатку 1990-х гг. Праўда, аповед фактычна спыняецца на 2000 г. Прычыну гэтай акалічнасьці патлумачыць нескладана, бо ўвесь разьдзел цалкам уяўляе сабою перадрук часткі вялікага артыкулу Галіны Сяргеевай „Беларуская дыяспара ў нацыянальнай гістарыяграфіі XX ст.“, апублікаванага ў часопісе „Запісы БІНІМ“ у 2001 г. (зноў жа ўзяты без аніякіх зьменаў і спасылак на сапраўднае аўтарства). У выніку, акрамя факту яўнага плягіяту можна адзначыць і тое, што найноўшыя публікацыі ў галіне эміграцыязнаўства засталіся па-за ўвагай складальнікаў кнігі.

Цікава, што пададзеная пры канцы кнігі „Бібліяграфія“ толькі часткова перакрыжоўваецца з папярэдняй гістарыяграфіяй. Шмат якія знакавыя эміграцыязнаўчыя публікацыі не згаданыя ў прыведзеным сьпісе, у тым ліку „Беларуская эміграцыя“ Барыса Сачанкі, зборнік „Культура беларускага замежжа“ пад рэдакцыяй Анатоля Сабалеўскага, зборнік „З гісторыяй на „Вы“, вып. 3, што складаецца з эміграцыйных матэрыялаў, кнігі Аляксандра Надсана „Біскуп Чэслаў Сіповіч: сьвятар і беларус“, Янкі Запрудніка „Дванаццатка“ і шмат іншых вы-

³⁵ Беларуская дыяспара: нарысы гісторыі і сучаснага стану... С. 129.

даньяў, у тым ліку няма ніводнай манаграфіі з галіны эміграцыйна-га літаратуразнаўства (найбольш развітага кірунку даследаванняў беларускай эміграцыі).

Большасць пазыцыяў у „Бібліяграфіі“ ўяўляюць сабой артыкулы з часопісаў ды зборнікаў дакладаў на разнастайных канфэрэнцыях. Нельга не заўважыць і пэўную, характэрную й для іншых тэкстаў кнігі, недакладнасць і неахайнасць у прыведзеных бібліяграфічных апісаньнях. Так, з пададзенага сьпісу вынікае наяўнасць дзвюх розных кніг: „Макмілін А. Роля беларускай дыяспары ў захаванні й развіцці беларускай культуры. Лёндан, 2003“ і проста „Роля беларускай дыяспары ў захаванні й развіцці беларускай культуры. Менск, 2004“. Правільны другі варыянт. Прыведзеная ў сьпісе кніга Лявона Юрэвіча „Мэмуары па эміграцыі: Крыніцазнаўства й даследаваньне“ насамрэч мае назву „Мэмуары на эміграцыі: Крыніцазнаўчае даследаваньне“. Аўтар успамінаў „Нясна мроіліся новыя дарогі“ не аўстралійскі беларус Сымон Шаўцоў, як сказана ў „Бібліяграфіі“, а беларускі дзеяч зь Лёндану Юры Весялкоўскі. Са сьпісу таксама зусім незразумела, што выданьні: „Беларускі й беларусаведчы друк на Захадзе. Нью-Йорк—Мінск, 2003“ і „Бібліяграфія беларускага друку на Захадзе. Нью-Йорк, 2003“ (назвы ў абодвух выпадках недакладныя) ёсьць дзвюма часткамі агульнай бібліяграфіі беларускага й беларусаведнага друку, першая зь якіх прысьвечаная паасобным выданьням, а другая — пэрыёдыкам. І такіх недакладнасцяў у „Бібліяграфіі“ багата.

Такім чынам, кнігу „Беларуская дыяспара: Нарысы гісторыі й сучаснага стану“ нельга назваць удалым прыкладам абагульняльнай эміграцыязнаўчай працы. На яе старонках ня толькі не сыстэматызаваныя звесткі пра асноўныя дыяспаральныя супольнасці беларусаў, але й замацоўваюцца стэрэатыпныя ўяўленьні пра колькасны й якасны стан беларускіх грамадаў у заходніх краінах. Па-за ўвагай аўтараў засталіся эміграцыязнаўчыя працы апошніх гадоў, што зрабіла шмат якія тэксты кнігі састарэлымі яшчэ да яе выхаду.

Значная колькасць недакладнасцяў у тэкстах „Беларускай дыяспары“, часам прымітыўны стыль аповедаў, выкарыстаньне звестак больш як дзесяцігадовай даўніны дэзарыентуюць чытача, ствараюць памылковае ўяўленьне пра гісторыю й сучаснасць беларускай дыяспары. А ўлічваючы да таго ж прыклады адкрытага плягіяту на старонках выданьня, можна сьцьвярджаць, што кніга дыскрэдытуе й саміх заяўленых яе складальнікаў, і беларускае эміграцыязнаўства, і навуку цалкам.

Андрэй Любіч
Яна Славіна
Натальля Гардзіенка

КНІЖНЫ АГЛЯД (2006—2008)

Цягам апошніх двух гадоў пабачылі сьвет даволі цікавыя кнігі, прысьвечаныя беларускай эміграцыі або напісаньня яе прадстаўнікмі. Некаторыя зь іх, як „Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў“ Аляксандра Адзінца ці перавыданьне бібліяграфіі „Беларускі друк на Захадзе“ Зоры й Вітаўта Кіпеляў, можна назваць знакавымі. Былі апублікаваныя новыя цікавыя кнігі ўспамінаў: Міхася Белямука, Вольгі Грыцук, Івонкі Сурвілы, а таксама дасьледаваньні замежных беларусаў Юр'я Туронка ды а. Аляксандра Надсана. Усе гэтыя ды некаторыя іншыя выданьні знайшлі месца ў нашым аглядзе.

Ня ўсе кнігі замежных беларусаў і пра іх атрымалася ўключыць у агляд. Па-за ўвагай засталіся ангельскамоўнае дасьледаваньне д-ра Зіны Гімпелевіч, прысьвечанае Васілю Быкаву, праца „Шлях па прамой часу: Да гісторыі беларускай літаратуры Польшчы 1958—2008 гг.“, працы Зянона й Галіны Пазьнякоў і некаторыя іншыя публікацыі. Затое намі рэцэнзаванае больш раньняе (2002 г.) дасьледаваньне расейскага навукоўца А. Хісамутдзінава, прысьвечанае расейскай эміграцыі ў Кітаі, дзе можна знайсць і сваеасаблівы „беларускі аспэкт“. Спадзяемся, што гэты кніжны агляд дапаможа эміграцыязнаўцам зарыентавацца ў публікацыях, прысьвечаных беларускаму замежжы ці выддзеным па-за Беларусьсю.

Хісамутдинов А. *Российская эмиграция в Китае. Опыт энциклопедии*. Владивосток, 2002. — 360 с., 1000 ас.

Газэта „Беларус“ (№9512. Верасень 2005 г.) адгукнулася на выхад папярэдняй працы расейскага дасьледніка, „Российская эмиграция в Азиатско-Тихоокеанском регионе и Южной Америке: био-библиогра-

фический словарь”, зацемкаю Вітаўта Кіпеля. Ён звярнуў увагу на немалы лік беларусаў, згаданых у слоўніку, і на амаль поўную нераспрацаванасць гэтае тэмы ў нас. Таму зразумелая была цікавасць і да новай працы, да верагодных зьменаў і перапрацовак.

Зьмены сапраўды ёсць. Першай у энцыклапедыі пададзена біяграма Фабіяна Абрантовіча, але чамусьці зьніклі біяграмы Язэпа Гэрмановіча й Андрэя Цікоты. Ня знойдзеш у кнізе й біяграфіі ксяндза Антонія Ляшчэвіча — пры тым што аўтар піша пра касцёл сьв. Язэпа ў Харбіне. А першым настацелем касцёлу, закладзенага ў 1922 г. і асьвячонага 15 чэрвеня 1925 г., быў акурат ксёндз Антоні Ляшчэвіч. Ён уваходзіў і ў камітэт будаўніцтва.

Па-ранейшаму няма ў кнізе імянаў а. Тамаша Падзявы, згаданых Язэпам Гэрмановічам у сваіх успамінах ярэя Захара Кавалёва, марыянаў Станіслава Баговіча й Браніслава Зарэмбы — усе яны працавалі ў Харбінскай місіі. Лягічным для аўтара было б падаць імя спадарожніка Язэпа Гэрмановіча — марыяніна Антона Казімера Аніськовіча (у студзені 1940 г. ён выехаў у Францыю, дзе запісаўся ў польскае войска). Як, дарэчы, і яшчэ аднаго беларуса-сьвятара — Казімера Найловіча.

Праўда, зь біяграфіяй а. Найловіча ёсць пытаньні, асабліва як некаторыя факты ягонага жыцця параўнаць з выкладам у даведніку „Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагодзьдзя: жыццьярысы, мартыралёгія, успаміны“ (Менск—Мюнхэн, 1999). Наколькі ведама аўтару гэтай нататкі, Казімер Найловіч нарадзіўся ў Лідзе ў 1904 г. у сям’і, дзе бацька быў рыма-каталіком, а маці — праваслаўнай. Хрышчоны ён быў у праваслаўнай царкве (1906), і толькі ў 1912 г. перайшоў у каталіцтва. У 1926 г. быў прыняты ў ордэн марыянаў, з 1929 г. — навучаўся ў Русікуме (скончыў у 1935 г.). Высьвячаны на сьвятара ўсходняга абраду ў 1934 г. З восені 1935 г. — у Маньчжур’і, дзе выкладаў у харбінскім ліцэі сьв. Мікалая, некаторы час выконваў абавязкі Апостальскага адміністратара Экзархату ў Маньчжур’і. У 1943 г. пакахаў замужнюю кабегу, пачаў зь ёй жыць, перайшоў у праваслаўе. Працаваў у Харбіне настаўнікам. Пазьней быў рэпатрыяваны ў СССР, жыў у Чалябінску, у 1952 і 1959 гг. рабіў заходы па вяртаньні ў Каталіцкую царкву. Пасьля ягонай сьмерці ў 1986 г. дачка сьвятара перадала бацькавы духоўны заповіт у Русікум.

Зрэшты, што нам адзначаць няўлічанае аўтарам; цалкам магчыма, што за год, які падзяляе дзье ягоныя кнігі, ён усьвядоміў беларускасьць сьвятароў. Больш плённа адзначыць, на каго з згаданых у кнізе эмігрантаў у Кітаі нам варта звярнуць увагу — акрамя такіх знаных, як Мікалай Судзілоўскі-Русель.

Некалькі імёнаў.

Язэп Язэпавіч Вансовіч (10.10.1867, Менск — 24.06.1944, Сан-Францыска). Як вынятак, тут пазначаная нацыянальнасць: паляк. Ці так яно, трэба высвятляць. Працаваў у штотыднёвіку „Вестник Русско-японского общества“ і адначасна ў галоўным кіраўніцтве КВЖД. У Харбін павярнуўся ў 1921 г. Быў звольнены за адмову здаць савецкі пашпарт. Падпрацоўваў літаратурнымі публікацыямі. У Сан-Францыска пераехаў перад Другой сусветнай вайной, друкаваўся ў газэце „Русская жизнь“.

Леў Віктаравіч фон Гоер (27.01.1875, Менск — 30.04.1939, Парыж). Стрыечны брат пісьменьніцы Тэфі. Узначальваў шанхайскі аддзел Руска-азіяцкага банку. Міністар фінансаў ва ўрадзе Калчака. Аўтар раманаў і аповесцяў з шанхайскага жыцця.

Сяргей Міхайлавіч Аганэзаў (22.06.1884, Віцебск — 1958, Цындао). Капітан артылерыі. Рэдактар-выдавец штотыднёвіка „День“, які выходзіў з лютага 1930 г. накладам у 200 асобнікаў. У Шанхаі меў уласную друкарню *New Asia Printing Press*. Пераехаўшы ў Цындао, таксама набыў друкарню і распачаў друк газэты, але быў арыштаваны за супрацу з японцамі і апынуўся за кратамі.

Давід Барысавіч Рабіновіч (25.05.1899, Полацк — 1979). Выдавец і рэдактар газэты *Unser Leben* („Нашае Жыццё“). Выехаў у Ізраіль, дзе заснаваў часопіс „Шалом“.

Рыгор Рыгравіч Сатоўскі-Ржэўскі (05.11.1869, Полацк — 10.11.1943, Харбін). Скончыў Полацкі кадэцкі корпус. Друкаваўся ў газэтах „Новое Время“, „Россия“, „Сибирь“. Выдавец і рэдактар харбінскай газэты „Свет“, штотыднёвіка „Понедельник“, друкаваўся ў „Гун-Бао“ і „Заря“. Журналістыкай займаўся і ягоныя сыны Рыгор, Дзьмітры і Юры.

Язэп Гэрмановіч у лісьце да Юрка Віцьбіча пісаў: „Якраз прыйшла ў мае рукі дакладная вестка зь Віцебшчыны, з часу акупацыі нямецкай, 1943 г. У мястэчку Росіца, недалёка ад Дрысы, была ганебная экзэкуцыя — помста немцаў за партызанаў, і ў лютым месяцы ўся Росіца была спалена з народамі — зь дзецьмі, старцамі і жанчынамі. Народ сагналі ў касьцёл, трымалі там тры дні і групамі бралі, каб уткнуць у асобную хату; тады з аўтаматаў і гранатамі выбівалі людзей, а хату аблівалі бэнзінай і палілі — забітых і раненых без разбору. Гэта тварылася і на акалічных вёсках. У Росіцы там жа загінулі зь людзьмі два нашыя ксяндзы марыяне-законьнікі, Антон Ляшчэвіч і Юрка Кашыра, якія не хацелі пакінуць народу, хоць іх выганялі

немцы. Яны ў гадах 1941—1943 працавалі як духоўныя айцы на акругу Росіцы, Дрысы, Бігусава [Бігосава], Замоша і інш. Гэтая ж катастрофа так на мяне падзейла, што ўзяўся і ўлажыў драму-трагедыю ў 4 актах. Калі б Вы згадзіліся, то я прыслаў бы Вам яе (праўда, яна яшчэ ня выгладжаная) з просьбай моцна пакрытыкаваць. На жаль, я ня быў яшчэ ў Віцебшчыне, хоць аглядаў яе праз граніцу зь Дзісны і з даўнейшай Латвіі, але здаўна ёй цікавіўся і нямала чуў аб ёй ад аднаго памешчыка стуль, Сатоўскага-Ржэўскага, былога жыхара ў Харбіне. Ён там часта да нас прыходзіў і быў у прыязні з а. Архім. Фабіянам Абрантовічам. Чалавек вельмі інтэлігентны і пісьменьнік (расейскі), але зь перакананьня беларус і праняты ідэяй уніі рэлігійнай, зь якой выводзіліся ягоныя продкі, хоць фактычна быў праваслаўным¹.

Міхаіл Цэзаравіч Спургот (06.11.1901, Горадня — 1993, Савецк Калінінградскай вобл.). У Харбіне з 1921 г. Рэдактар часопісаў „Синий Журнал“, „Пилуля“, „Вал“, „Рубеж“, газэтаў „Речь“, „Вечерний Телеграф“, загадваў аддзелам сатыры „Дальневосточного Прожектора“. Пераехаўшы ў Шанхай, працаваў у газэце „Шанхайская Заря“. Выдаў зборнік вершаў „Экзоты эротікі“.

Лёгка заўважыць, што гэтых людзей аб'ядноўвала ня толькі Беларусь — усе яны былі журналістамі, рэдактарамі, пісьменьнікамі, а гэта значыць, што ў творах маглі знайсці адбітак вобразы ды гісторыя іхнай бацькаўшчыны. Такім чынам, адным зь першых крокаў напісаньня гісторыі беларусаў у Паднябеснай мусіць стацца ўважлівае чытаньне пералічаных вышэй пэрыёдыкаў.

А. Л.

Белямук М. Свайго лёсу не мінеш. Вільня, 2006. — 204 с., 300 ас.

Кожную новую кнігу ўспамінаў дзеячаў эміграцыі вітаеш, яшчэ нават не пабачыўшы вокладкі: штогод меншае людзей, якія могуць адказаць на няпростыя пытаньні з гісторыі эміграцыі. Тых жа, хто хоча адказаць, яшчэ меней.

Кніга Міхася Белямука складаецца зь дзвюх частак. У першай, „Родная старонка“, аповед ідзе ад трэцяй асобы; але тое не наследаваньне Кастусю Мерляку: напрыканцы разьдзелу пазначана, што тэкст

¹ Ліст Язэпа Гэрмановіча да Юркі Віцьбіча ад 01.11.1967 г. Захоўваецца ў архіве БІНіМу.

„запісаў і апрацаваў Сямён Шарэцкі“. Другая частка, „Чужына ня грэе“, ужо ўспаміны ад імя самога Міхася Белямука.

Людзкая памяць, часта да драбнятак захоўваючы адныя моманты жыцця, занатоўвае іншыя адно пункцірам. І ўсё ж у дачыненні да ўспамінаў Белямука нейкая знарочыстая, наўмысная выбарнасць выклікае падзіў. Аўтар падрабязна апісвае бацькоўскую гаспадарку на хутары ў Высока-Літоўскай гміне, навуку за палякамі, пачатак вайны, прыход — спачатку чырвонаармейцаў, а затым немцаў, але пры гэтым падбегам кажа пра знаёмства з Хведарам Ільяшэвічам, Уладзімерам Тамашчыкам, праўда, крыху падрабязней спыняецца на службе ў Беластоцкім беларускім батальёне пад камандаваньнем маёра Івана Гелды. Па арышце апошняга батальён ачоліў Сяргей Матусік, які вывез хлапцоў у Нарвэгію, — і старонкі, прысьвечаныя гэтаму часу, надзвычай цікавыя, бо ці не ўпершыню ў нашай мэмуарыстыцы дакументальна зафіксаванае жыццё беларусаў у гэтай паўночнай краіне. Толькі, зноў жа, занадта ашчадна напісаныя.

Затое зусім нічога не сказана ў кнізе пра такую неардынарную зьяву для беларускага Кліўленду, для ўсяе эміграцыі ды, урэшце, і для Беларусі як часопіс „Полацк“. Пачаўшы выходзіць у 1991 г., ён стаўся адным зь першых, што на сваіх старонках зьмяшчаў творы, артыкулы як эміграцыйных, дык і аўтараў з мэтраполіі. Мабыць, багата хто памятае скандалы, што суправаджалі ліквідаваньне часопісу ў 1997 г., і таму натуральным было б прачытаць ва ўспамінах погляд заснавальніка „Полацку“, але... Спадзевы на тое аказаліся марнымі.

Наагул, успаміны засяроджаныя пераважна на трох момантах: скаўцкі рух у Нямецчыне, у лягерах *DP*, і ўдзел аўтара ў змаганні „крывічоў“ з „зарубежнікамі“; дзейнасць у Кліўлендзе па дапамозе міграцыі суайчыньнікаў з Эўропы, часта з парушэньнем амэрыканскіх законаў і пад пагрозай ўласнай дэпартацыі, ды заснаваньне аддзелу БАЗА; і, нарэшце, асноўная тэма — БАПЦ. І калі першыя дзьве тэмы — гэта гісторыя, дык трэцяя для аўтара — сама сучаснасць, якая баліць: ад прыезду ў Кліўленд уладыкі Васіля й пачатку служэньня а. Яўхіма Якіменкі ў далёкім 1951 г. да продажу царквы Жыровіцкае Божае Маці напрыканцы 1990-х.

Няма патрэбы пераказваць змест успамінаў Міхася Белямука — да іх цяпер мусіць зьвяртацца кожны, хто возьме на сябе няўдзячны цяжар гісторыка БАПЦ, хто паспрабуе даць рады ў мяшаньні дакумэнтаў, узамных абвінавачаньняў, здагадак і вэрсіяў. Хто паспрабуе адказаць, як сталася магчымым, што „крывіч“ Міхась Белямук ад сяброўства й су-

працы з уладкама Васілём, Міколам Абрамчыкам, Аўгенам Кахановым прыйшоў да фактычнага абвінавачвання Рады БНР у расколе БАПЦ і спрыянні вуніятству.

А калі б сам аўтар некалі надумаў рабіць пашыранае выданьне ўспамінаў ці напісаць працяг, хацелася б пажадаць яму зьмяніць рэдактара ды запрасіць чалавека, які б дапамог яму выправіць памылковае напісаньне некаторых імёнаў, дадаць дзе-нідзе камэнтары ды скласьці іменны паказьнік.

А. Л.

Грыбоўскі Ю. Беларусь ў польскіх рэгулярных вайсковых фармацыях 1918—1945. Санкт-Пецярбург: Неўскі Прасцяг, 2006. — 832 с., 500 ас.

Кніга дасьледніка Юр'я Грыбоўскага прысьвечаная малавядомаму аспекту беларускай гісторыі. Паводле словаў аўтара, манаграфія зьяўляецца „своеасаблівай данінай пашаны землякам, імёны якіх доўгія гады несправядліва былі забытыя, а іх гераічныя ўчынкi знаходзіліся ў нябыце“².

Дасьледнік ужо працяглы час займаецца вывучэньнем праблемы ўдзелу беларусаў у польскіх вайсковых фармаваньнях і назапасіў багаты фактычны матэрыял, які й намагаўся выкласьці на старонках свае маштабнае працы. Яна ахоплівае час ад удзелу беларусаў у польска-савецкай вайне 1918—1920 гг. да дэмабілізацыі Войска польскага пасьля Другой сусьветнай вайны. На падставе архіўных дакумэнтаў Юры Грыбоўскі намагаецца аднавіць асаблівасьці беларускай прысутнасьці ў польскіх вайсковых адзінках, прыводзіць сьпісы, спрабуе вызначыць колькасць нашых суайчыннікаў у той ці іншай вайскавай фармацыі. Акрэсьліваецца ў кнізе й гісторыя зьяўленьня й дзейнасьці шмат якіх вайсковых частках, што вылучаліся значнай прысутнасьцю беларусаў, асабліва ў час Другой сусьветнай. Цікавасьць выклікаюць звесткі пра ўдзел беларусаў у ваенных дзеяньнях на тэрыторыі Азіі, Афрыкі й Заходняй Эўропы, што замоўчваліся ў савецкай гістарыяграфіі. Важныя таксама звесткі пра паваенны лёс тых удзельнікаў.

У вывучэньні беларускай прысутнасьці ў польскім войску, як і пры дасьледаваньні жыцьця нашых суайчыннікаў за мяжой, бадай што

² Грыбоўскі Ю. Беларусь ў польскіх рэгулярных вайсковых фармацыях 1918—1945. Санкт-Пецярбург: Неўскі Прасцяг, 2006. С. 3.

самай складанай праблемай ёсць вызначэнне колькасці беларусаў. Даволі нізкі ўзровень нацыянальнай самасьведомасці жаўнераў і асаблівае стаўленне польскага кіраўніцтва перадвызначалі „нябачнасьць“ беларусаў у афіцыйных паперах, складанасці іх вылучэння з шэрагаў вайскоўцаў іншых нацыянальнасьцяў. Часам для нашых суайчыннікаў вызначальнай станавілася канфэсійная прыналежнасьць. Аднак і яна ў адпаведных варунках магла быць зьмененая, як гэта было зь вялікай часткай праваслаўных беларусаў у шэрагах Арміі Андэрса, што запісваліся каталікамі. У такіх умовах вызначэнне колькасных характарыстык беларускай прысутнасці ў вайсковых фармацыях ператвараецца ў надзвычай складаную праблему. Юры Грыбоўскі намагаецца вырашаць яе найперш з дапамогай зьвестак з польскіх вайсковых дакумэнтаў, абапіраючыся на афіцыйную статыстыку найўнасьці ў войску праваслаўных беларусаў, лік якіх найчасцей і падае як мінімальную магчымую колькасць нашых суайчыннікаў у той ці іншай фармацыі. На жаль, аўтар амаль не выкарыстоўвае сваю дасьледніцкую інтуіцыю, каб вызначыць хаця б прыблізную агульную колькасць беларусаў (ня толькі афіцыйна зафіксаваных праваслаўных, але і схаваных, а таксама беларусаў-каталікоў) у польскім войску. Зразумела, што гэта будучы недакладныя лічбы, аднак каму як ні дасьведчанаму ў гэтай праблеме навукоўцу варта рабіць падобныя абагульненьні? А пакуль зьвесткі пра колькасць праваслаўных беларусаў у польскіх вайсковых адзінках у розны час губляюцца ў вялікіх аб'ёмах тэкстаў і гістарычных фактаў і не дазваляюць стварыць больш-менш адпаведнае ўяўленьне пра рэальныя аб'ёмы беларускай прысутнасці ў войску.

Манаграфія Юр'я Грыбоўскага зьяўляецца важным, грунтоўным і вельмі цікавым дасьледаваньнем, што дадае шмат новых зьвестак да беларускай гістарыяграфіі ваеннай праблематыкі. Варта адзначыць таксама сабраны аўтарам багаты ілюстрацыйны матэрыял. Аднак кнізе часам не хапае лягчэнасьці й празрыстасьці ў структуры й пасьлядоўнасьці разьдзелаў і частак (прыкладам тэкст пра беларускі нацыянальны рух сярод жаўнераў польскіх узброеных сілаў на Захадзе тэматычна й храналягічна яўна выбіваецца з шэрагу папярэдніх і наступных разьдзелаў, некаторыя зьвесткі ў розных частках часам паўтараюцца). Таксама бракуе часта канкрэтных, лягчэных і абгрунтаваных высноваў, што, улічваючы памеры частак (часта па 20—30 старонак), былі б вельмі дарэчы. Нельга не адзначыць і даволі складаную для ўспрымання мову аўтара, зь вялікай колькасцю моўных канструкцыяў.

Тым ня менш, сама вартасць і значнасць кнігі не выклікае сумненняў, а няспынная даследніцкая актыўнасць аўтара ў абранай тэме дазваляе спадзявацца, што хібы гэтай кнігі будуць выпраўлены ў наступных.

Я. С.

Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя: матэрыялы IV Міжнароднага кангрэсу беларусістаў „Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін“ (Мінск, 6—9 чэрвеня 2005 г.) / Пад рэд. А. Мальдзіса, А. Смаленчука. Мінск: Рэд. Газ. „Голас Радзімы“, 2006. — 360 с. — (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 28).

Канфэрэнцыі з увагай да праблемаў дыяспары — сёння даволі рэдкая зьява ў Беларусі. У некаторай ступені яны адлюстроўваюць узровень сучасных эміграцыйнаўчых даследаванняў, іх кірункі і перспэктывы. Пры складанасцях выдання літаратуры, прысьвечанай дыяспары, апублікаваныя матэрыялы такіх канфэрэнцыяў становяцца адначасова і каштоўнай крыніцай інфармацыі, і адлюстраваньнем стану вывучэння беларускіх дыяспаральных супольнасцяў і міграцыйных працэсаў.

Зборнік „Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя“ складаюць тэксты дакладаў і паведамленняў, зробленых на паседжаньнях IV Міжнароднага кангрэсу беларусістаў. Розныя паводле зместу і інфармацыйнасці матэрыялы разьмешчаныя ў трох вялікіх разьдзелах: „Дыяспара“, „Культуралёгія“, „Гісторыя“. Аднак адразу трэба адзначыць, што тэксты да гісторыі беларускага замежжа прысутнічаюць ва ўсіх трох частках зборніку.

Разьдзел „Дыяспара“ пачынаецца спэцыяльным тэкстам Анатоля Сіроцкага, прысьвечаным зместу курсу „Беларуская дыяспара“, што выкладаецца на факультэце міжнародных адносінаў БДУ. Паводле інфармацыі аўтара, студэнты гэтага факультэту вывучаюць як раннюю эміграцыю зь беларускіх земляў (часу Вялікага Княства Літоўскага), гэтак і сучасныя тэндэнцыі жыцця беларускага замежжа на Захадзе і на постсавецкай прасторы. Згадваецца ў тэксце таксама і пра сённяшняе дачыненні дзяржавы з дыяспарай, аднак у надзвычай станоўчым кантэксце. Так, аўтар аптымістычна сьцьвярджае пра стварэньне ўмоваў для „дзеяснага ўдзелу дыяспары ў гаспадарчым жыцці краіны“, пра павышэньне ступені абароненасці суайчыньнікаў за мяжой, а таксама пра ўвагу дзяржавы да пытанняў „забесьпячэння суайчынь-

нікаў магчымасцямі для свабоднага разьвіцця роднай мовы, культуры“ (с. 7—8). Пры гэтым ня згадваецца пра рэзка нэгатыўнае стаўленьне да сучасных уладаў Беларусі з боку большасці беларускіх арганізацыяў на Захадзе ды пра падзел суполак паводле стаўленьня да „рэжыму“ на постсавецкай прасторы. Хоць выкладаньне самога курсу „Беларуская дыяспара“ вартае вагагі, аднак вялікае значэньне мае і зьмест дысцыпліны, разьмеркаваньне і акцэнты ў якім з тэксту Сіроцкага не зусім зразумелыя. Прыкладам, невядома, ці робяцца параўнаньні беларускіх міграцыйных і дыяспаратворчых працэсаў з аналягічнымі іншых народаў, ці аналізуецца і суадносяцца працэсы стварэньня беларускіх суполак рознымі хвалямі эміграцыі і ў розных краінах і інш.

Сярод іншых тэкстаў разьдзелу „Дыяспара“ варта адзначыць зьмястоўныя артыкулы-дасьледаваньні Ілгі Апіне „Інтэграцыя беларусаў Латвіі на аснове этнічнай кансалідацыі“, Вольгі Гапоненкі „Беларуская дыяспара — эўрапейскай навуцы“, Аляксандра Ціхамірава „З гісторыі беларускай прысутнасьці ў Літве“, Міколы Нікалаева „Ўраджэнцы беларускіх зямель у Санкт-Пецярбургу XIX ст.“, Вольгі Зубко „Грамадзка-культурная дзейнасьць беларускай і ўкраінскай дыяспар у Чэхаславацчыне ў 1921—1939 гг.“. Іншыя тэксты ўяўляюць зь сябе хутчэй паведамленьні пра некаторыя падзеі, публікацыі ці вынікі дасьледнай дзейнасьці ў Польшчы, Расеі, Украіне.

Артыкулы ў іншых частках зборніка таксама даволі часта закранаюць беларускую прысутнасьць у розных краінах і культурах. Цікавыя тэксты Лоры Доўнар „Тыпалёгія кнігавыдавецкіх сувязяў Менску зь Вільняй, Варшавай і Пецярбургам (1795—1917)“, Алены Глагоўскай „Беларуская інтэлігенцыя ў міжваеннай Вільні“, Анатоля Вялікага „Беларусь у эўрапейскіх перасяленчых працэсах 30—50-х гадоў XX ст.“ ды іншыя.

Агульнае ўражаньне ад тэкстаў зборніка, што датычаць беларускага замежжа й эміграцыі, неадназначнае. Зразумела, што тэксты няроўныя паводле ўзроўню падачы зместу, абсягу й праблематыкі. Трэба адзначыць амаль поўную адсутнасьць матэрыялаў, прысьвечаных дыяспарам „далёкага замежжа“, значную вагу тэкстаў, прысьвечаных беларускаму жыцьцю на постсавецкай прасторы ці на беларускім памежжы. Паранейшаму бракуе абагульняльных аналітычных дасьледаваньняў у галіне эміграцыйнаўства. Цікава адцеміць амаль поўную адсутнасьць раней досыць пашыраных літаратуразнаўчых тэкстаў у дачыненні да эмігранцкай літаратуры, што, праўда, можна патлумачыць часткова тэматычнай агульнакультуралёгічнай скіраванасьцю Кангрэсу. Разам

з тым на падставе зборніка можна сьцьвярджаць пра пэўную зьмену вэктару сучасных эміграцыязнаўчых дасьледаваньняў у бок прыярытэтнага вывучэньня „блізкага замежжа“ ў гістарычным, этнаграфічным, культуралігічным аспектах. Гэтую зьяву часткова можна патлумачыць, па-першае, сучаснай дзяржаўнай палітыкай Беларусі з увагай найперш да суайчыньнікаў у суседніх краінах, а таксама маладым характарам створаных там дыяспаральных структураў.

Я. С.

Касмовіч Дз. *За вольную і сувэрэнную Беларусь*. Вільня: Gudas, 2006. — 224 с., 500 ас.

Сярод беларускіх эмігрантаў на Захадзе ў паваенны час можна вызначыць пэўную колькасьць асобаў знакавых. Людзі з розным лёсам, яны кожны па-свойму ўпісалі сваё імя ня толькі ў беларускую гісторыю на эміграцыі, але й на Бацькаўшчыне. Сярод такіх асобаў можна назваць і Дзьмітрыя Касмовіча, выпускніка багаслоўскага факультэту Бялградзкага ўнівэрсытэту, удзельніка Народнага сходу Заходняй Беларусі ў кастрычніку 1939 г., першага кіраўніка менскай паліцыі ў час нямецкай акупацыі, арганізатара атрадаў самаабароны на Смаленшчыне, Браншчыне і Магілёўшчыне, сябры Беларускай незалежніцкай партыі, а на эміграцыі шматгадовага кіраўніка Беларускага вызвольнага фронту і актыўнага прадстаўніка беларусаў на разнастайных міжнародных антыкамуністычных форумах. Жывучы па вайне ў нямецкім Штутгарце, ён вёў сталае ліставаньне зь беларусамі бадай што ўсіх краінаў паваеннай эміграцыі, выдаваў адозвы і пэрыёдыкі.

Дзьмітрыя Касмовіча на эміграцыі ўспрымалі неадназначна: хтосьці як сапраўднага лідэра, іншыя — як залішне амбітнага дзеяча, у нечым авантурнага. Але, відаць, няшмат было беларусаў на Захадзе, якія зусім нічога пра яго ня чулі. Меней вядомы гэты дзеяч на Бацькаўшчыне, хоць зь ёй зьвязаныя ці не найбольш вызначальныя падзеі яго жыцьця. Пра гэта сьведчаць апублікаваньня ў выглядзе асобнай кнігі ўспаміны Дзьмітрыя Касмовіча „За вольную і сувэрэнную Беларусь“. Дагэтуль большая частка ўспамінаў друкавалася ў часопісе „Спадчына“ (№4. 2001; №5—6. 2001; №1. 2002; №6. 2003), асобны разьдзел — у часопісе *Terra Historica* (№1. 2002. С. 35—63), а таксама на падставе тых самых успамінаў пабачыла сьвет невялікая біяграфічная брашура Пятра Казака (Сяргея Ярша) „Беларускі генэрал-антыкамуніст“ (2002).

Кніга Дзьмітрыя Касмовіча ўяўляе сабою біяграфічны нарыс пра падзеі даваеннага й ваеннага часу. Аўтар пасьялдоўна прасочвае асноўныя моманты свайго жыцця да эміграцыі, шмат прыводзіць падрабязнасьцяў падзеяў падчас нямецкай акупацыі. Цікава, што ў тэксце багата цытуюцца розныя дакумэнты, пераважна зьвязаныя з гісторыяй Беларускай праваслаўнай царквы часу Другой сусьветнай вайны. Дзьмітры Касмовіч сам быў актыўным удзельнікам тых падзеяў, і, відавочна, карыстаўся арыгіналамі цытаваных пратаколаў і пастановаў. Праўда, складана зразумець, дзе менавіта захоўваліся тыя дакумэнты: ці гэта быў архіў архіепіскапа Філафея, ці ўласныя зборы аўтара (сёньня расцягнутыя рознымі асобамі). Тым ня менш, дакладнасьць цытаваньня наўрад ці варта ставіць пад сумнеў, нават калі трактаваньне тых ці іншых падзеяў і выклікае пэўныя агаворкі. Самі ўспаміны напісаныя часам занадта патасна, але вельмі лёгка і цікава, а таму добра ўспрымаюцца чытачом. Як да любых успамінаў (і гэта зазначанае ў прадмове выдаўца), да кнігі Дзьмітрыя Касмовіча варта ставіцца крытычна³. Імкненьне аўтара паказаць значнасьць уласнай асобы і дзейнасьці часам правакавала яго на яўныя перабольшаньні ў звестках што да ўласнага становішча й інш. Сярод іншага, не выклікае асаблівага даверу цьверджаньне пра 100-тысячныя шэрагі службы парадку на ўсходзе Беларусі⁴.

Варта зазначыць, што выдадзеныя ўспаміны Дзьмітрыя Касмовіча (дарэчы, даволі добра пракамэнтаваныя выдаўцом) — гэта толькі першая частка аўтарскага тэксту. У ягоным архіве захавалася й другая, прысьвечаная дзейнасьці на эміграцыі, гісторыі Беларускага вызвольнага фронту. Гэты тэкст яшчэ чакае на свайго выдаўца, гэтаксама як чакае на дасьледніка й сама асоба Дзьмітрыя Касмовіча, яскравая й супярэчлівая.

Я. С.

Kipel V., Kipel Z. Belarusian Publishing in the West: A Bibliography = Беларускі друк на Захадзе: Бібліяграфія / Пад рэд. Юрася Гарбінскага й Лявона Юрэвіча. Ньют-Ёрк—Варшава, 2006. — XVI+841 с.

Новае дапрацаванае выданьне бібліяграфіі беларускага друку на Захадзе, складзенай Вітаўтам і Зорай Кіпелямі, увабрала ў сябе два

³ Дабровіч А. Мэмуары антыкамуніста, сваяка Якуба Коласа // Касмовіч Дз. За вольную і суверэнную Беларусь. — Вільня: Gudas, 2006. С. 6.

⁴ Касмовіч Дз. За вольную і суверэнную Беларусь С. 199.

папярэднія тамы („Паасобныя выданьні“ і „Пэрыядычны друк“)⁵ ды дапоўненае больш як сотняй новых пазыцыяў. Ва ўступе адзначаецца, што галоўнай мэтай укладальнікаў быў як мага поўны ўлік новага беларускага друку (пачынаючы ад XIX ст.), які раней адмыслова нідзе ня быў улічаны. Вынікам дзесяцігодзьдзяў працы спадарства Кіпеляў стала бібліяграфія з 4500 пазыцыяў паасобных выданьняў ды 446 пэрыядычных. Найбольш раньняе зь іх — мэмуары Міхала Клеафаса Агінскага, што пабачылі свет у Парыжы ў 1826—1827 гг., а апошнія пазыцыі датычаць ужо 2005 г. Праўда, пераважная іх большасьць адносяцца да 2-й пал. XX ст., што й зразумела, бо стваральнікамі друкаванай прадукцыі ў гэты час сталі прадстаўнікі найбольш нацыянальна сьведамай хвалі беларускай эміграцыі, што пачалася яшчэ ў час Другой сусьветнай вайны.

Напэўна, немагчыма стварыць ідэальную бібліяграфію, якая б улічыла ўсе друкі, што пабачылі свет па-за межамі Беларусі. Гэтаму не спрыяе й адсутнасьць адмысловай установы, што фіксавала б выданьні, і расьцярушанасьць беларусаў ды іх выдавецкіх ініцыятываў у сьвеце, а таксама разнастайнасьць паводле формаў, зместу, скіраванасьці друкаў. Тым большую цікавасьць выклікае праца, праробленая Вітаўтам і Зорай Кіпелямі, што мела на мэце зафіксаваць як мага больш беларускай друкаванай прадукцыі на Захадзе.

Праўда, імкненьне ахапіць максымальную колькасьць стварае шмат складанасьцяў пры апрацоўцы. У „Бібліяграфіі“ ўсе паасобныя выданьні пададзеныя ў пагадовых храналігічных разьдзелах без сьстэматызацыі паводле відаў друкаў, бо такую сьстэматызацыю зрабіць надзвычай складана. У выніку, агульная колькасьць беларускіх друкаў на кожны год, асабліва пры канцы 1940—1980-х гг., уяўляецца сапраўды значнай, аднак калі разабраць тэма друкі паводле іх відаў, аб’ёму ў друкаваных старонак і г. д., то атрымаецца, што пераважную большасьць складаюць „эфэмэрыі“ (паштоўкі, капэрты, улёткі, адовзы, невялікія буклеты, брашуры прынагоднага характару ня больш як на 10 старонак і г. д.). Сапраўды значныя са зместу й формы выданьні ў „Бібліяграфіі“ займаюць ня болей за траціну пазыцыяў. Такім чынам, з аднаго боку праца Зоры й Вітаўта Кіпеляў падтрымлівае ўяўленьні пра выключную значнасьць дасягненьняў беларускай паваеннай эмі-

⁵ Кіпель З., Кіпель В. Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе. Асобныя выданьні: Бібліяграфія. Нью-Ёрк—Менск: БІНІМ, 2003. — XXII+582 с.; Kipel V., Kipel Z. Belarusian Publishing In the West: A Bibliography. Periodicals. New York: Ross Publishing Inc., 2004. XXIV+150 p.

рацыі (бо колькасьць выдадзенага лічыцца на тысячы пазыцыяў), а зь іншага — дэманструе дасьледніку тэа рэальныя праблемы, што меў выдавецкі працэс на эміграцыі.

Акрамя таго, фіксаваньне ўсяго надрукаванага беларусамі на Захадзе абавязкова сутыкаецца з праблемамі паслядоўнасьці такога ўліку. Прыкладам, даволі шмат пытаньняў узьнікае што да ўліку друкаваных выданьняў пачатку XXI ст. У „Бібліяграфію“ трапіла пэўная колькасьць пазыцыяў, што пабачылі сьвет у Польшчы ці Беларусі (раней такія пазыцыі ня ўлічваліся), да таго ж не заўсёды дакладна апісаных. Часам узьнікаюць пытаньні й з падзелам пэрыядычных і паасобных выданьняў. Прыкладам, некаторыя выпускі часопісу „Запісы БІНІМ“, улічанага асобнай пазыцыяй у бібліяграфіі пэрыядычных друкаў, дадаткова пазначаюцца ў 2004 і 2005 гг. Прысутнічаюць і іншыя непасьлядоўнасьці, аднак пры такім вялікім аб’ёме інфармацыі тэхнічныя й лягічныя хібы ў бібліяграфічных апісаньнях цалкам зразумелыя, і, верагодна, у наступных перавыданьнях яны будуць выпраўленыя.

Неабходна адзначыць, што „Бібліяграфія“ Кіпеляў ставіць перад дасьледнікамі эміграцыі багата пытаньняў. Адно зь іх датычыць беларускіх выдавецтваў і выдаўцоў на Захадзе, рэальнасьці існаваньня пазначаных у выходных зьвестках асобаў і інстытуцыяў. Пэўная „неафіцыйнасьць“ беларускай друкаванай прадукцыі на Захадзе (яна пераважна не кантралявалася ні, зразумела, паводле зьместу, ні паводле афармленьня нейкімі вонкавымі інстытуцыямі) дазваляла выдаўцам вельмі вольна абыходзіцца з пазначэньнем арганізацыяў, што апекаваліся тым ці іншым друкам. Прыкладам, шмат якія лёнданскія выданьні выходзілі ад імя Беларускай каталіцкай місіі, часопісу „Божым шляхам“, Бібліятэкі імя Ф. Скарыны, аднак вызначэньне інстытуцыі адбывалася хутчэй спантанна, бо рэальна тымі публікацыямі займаліся адны й тэа ж асобы. Часам для саліднасьці выдавецкай ініцыятывы той ці іншы беларус-энтэзіяст пазначаў на сваім друку назву арганізацыі, у якую акрамя самога аўтара ніхто не ўваходзіў (можна згадаць падобныя прыклады выданьняў Кастуся Якуба-Птаха ці Юр’я Попкі). Ёсьць прыклады, калі выдаўцы зь нейкіх рацыяў называлі рэдактарамі ці аўтарамі няясных або зусім староньніх асобаў. Так, першым рэдактарам ангельскамоўнага „Часопісу беларусаведы“ пазначаны Ігнат Аўсей, які, цалкам верагодна, вельмі цьмяна ўяўляў сабе змест і прызначэньне выданьня. Такім чынам, для дасьледнікаў эміграцыі „Бібліяграфія“ пакідае даволі вялікае поле дзейнасьці ў вызначэньні рэальных і ідэальных удзельнікаў выдавецкага працэсу на Захадзе.

Своеасаблівую каштоўнасць „Бібліяграфіі“ ўяўляюць улічаныя тут беларусаведныя даследаванні, зробленыя ў іншых мовах замежнымі навукоўцамі. Самі па сабе гэтыя публікацыі могуць быць цікавымі для навукоўцаў, што займаюцца той ці іншай праблемай беларусістыкі. Акрамя таго, беларусаведныя працы замежнікаў могуць быць адмысловым аб'ектам даследаванняў.

„Бібліяграфія“ беларускага друку на Захадзе дазваляе прыблізна ацаніць геаграфічную разьмеркаванасць выдавецкай дзейнасці, адзначыць яе храналягічную нераўназначнасць. Прыкладам, канец 1940-х паводле штогадовай колькасці й разнастайнасці друкаў быў больш значны, чым наступныя дзесяцігодзьдзі. Цікавай правакацыяй для даследавання могуць быць і зафіксаваныя ў „Бібліяграфіі“ моўныя асаблівасці беларускіх выданняў. Акрамя таго, сама праца Вітаўта й Зоры Кіпеляў можа выкарыстоўвацца ў якасці крыніцы па гісторыі беларускай эміграцыі, бо тут улічаная вялікая колькасць прынагодных друкаў.

Безумоўна, „Бібліяграфія“ Кіпеляў ёсць унікальнай крыніцай інфармацыі для аматараў і спецыялістаў у эміграцыйзнаўстве, а таксама надзвычай цікавым правакаваннем для далейшых даследаванняў.

Я. С.

Надсан А. *Pro patria aliena: Кляштар беларускіх айцоў марыянаў у Друі (1924—1938)*. Менск, 2006. — 160 с., 500 ас. — (Бібліятэка часопіса „Беларускі Гістарычны Агляд“).

Надсан А. *Княгіня Радзівіл і справа адраджэння Уніі ў Беларусі*. Менск, 2006. — 112 с., 350 ас. — (Бібліятэка часопіса „Беларускі Гістарычны Агляд“).

Nadson A. *Ceslaus Sipovich: The First Belarusian Catholic Bishop in the 20th Century (1914—1981)*. Minsk: Technalohija, 2007. — 224 p., 250 [ac.].

Цягам невялікага прамежку часу ў Беларусі пабачылі свет некалькі кніг а. Аляксандра Надсана (Лёндан). Першая зь іх — перавыданьне даследавання жыцця й дзейнасці княгіні Магдалены Радзівіл, з падрабязным асьвятленьнем міталіягізаванай гісторыі ейнага дьямэнтавага калье, падараванага беларускім сьвятарам на патрэбы стварэння грэка-каталіцкай навучальнай установы ў Рыме, але выкарыстанага зусім іншым чынам. Аўтар на падставе знойдзеных ім дакумэнтаў спрабуе разблытаць той дэтэктыў і канстатуе прыкрою праўду рэальнай гісторыі падарунку княгіні. Упершыню праца а. Аляксандра

Надсана, прысьвечаная Магдалене Радзівіл, пабачыла сьвет у 2001 г. Новае выданьне крыху дапоўненае аўтарамі спасылкамі на новыя дасьледаваньні.

Другая кніга а. Аляксандра, што выйшла адначасова зь першай, — зусім новая праца *Pro patria aliena*, прысьвечаная гісторыі друйскага кляштара айцоў-марыянаў, што шчыльна пераплеценая з падзеямі вакол таго самага дьямэнтавага калье княгіні Радзівіл. Аднак тут гэты сюжэт ужо не галоўны. На шырокім гістарычным фоне аўтар распавядае пра паўстаньне, дзеянне й зьнішчэньне кляштара марыянаў у Друі, што, паводле першапачатковай задумы, меў быць сапраўднай беларускай рэлігійнай установай, але рэальна ніколі такім ня стаў. Неабгрунтаванае памкненьне „навяртаньня расейцаў“ з боку касцельных уладаў раскідала за межы Беларусі нацыянальна сьведаных сьвятароў, што мусілі ехаць працаваць сярод расейскіх эмігрантаў у Харбіне, замест таго каб служыць свайму народу на Бацькаўшчыне. Некаторыя зь іх ужо ніколі не вярнуліся „да сваіх“, іншыя прайшлі сталінскія лягеры, як а. Язэп Гэрмановіч ці Тамаш Падзява, і пазьней апынуліся сярод беларусаў у Лёндане. На падставе ў тым ліку й іх архіваў ды шмат якіх іншых дакумэнтаў, што захоўваюцца найперш у Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане, і напісаная гэтая кніга.

Асобна трэба адзначыць і зьяўленьне ангельскамоўнага выданьня кнігі а. Аляксандра Надсана, прысьвечанага асобе біскупа Часлава Сіповіча (пра беларускамоўную версію згадвалася ў кніжным аглядзе ў папярэднім нумары „Запісаў БІНІМ“).

Я. С.

Рагуля Б. Беларускае студэнцтва на чужыне. Выд. 2, выпр. і дап. Менск: Беларускі кнігазбор, 2006. — 188 с., 200 ас. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны).

Дзясятая зь ліку кніга ў сэрыі „Бібліятэка Бацькаўшчыны“ ёсьць перавыданьнем працы Барыса Рагулі „Беларускае студэнцтва на чужыне“, падрыхтаванай Лявонам Юрэвічам яшчэ ў 1996 г. як выданьне БІНІМу. На падставе ўласных успамінаў, а таксама з шырокім выкарыстаньнем сьведчаньняў іншых асобаў аўтар аднаўляе цікавыя старонкі жыцьця беларускай моладзі на эміграцыі адразу пасля Другой сусьветнай вайны. Жаданьне вучыцца прывяло юнакоў і дзяўчат ва ўнівэрсытэты нямецкага Марбургу й бэльгійскага Лювэну. Які быў шлях да навучаньня, чым запомніліся студэнцкія гады й чым яны займаліся пась-

ля — звесткі пра гэта можна знайсці ў кнізе Барыса Рагулі, як і згадкі пра беларускіх студэнтаў у Мюнхэне, Парыжы й Мадрыдзе, а таксама некаторыя фатаздымкі.

Безумоўна, гэтая праца мае менавіта мэмуарны характар і не зьяўляецца гістарычным дасьледаваньнем, бо сам аўтар меў дачыненне да ўладкаваньня беларускай моладзі на вышэйшыя студыі ў Эўропе й пры выкладзе абпіраўся на ўласную памяць ды сьведчаньні саміх тагачасных студэнтаў. Менавіта аповедамі заангажаваных у студэнцкай справе асобаў найбольш і цікавая гэтая кніга, якая сама зьяўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі для навукоўцаў і аматараў эміграцыйнай гісторыі. Пры перавыданьні тэкст быў дапрацаваны рэдактарам. Дадаліся некаторыя ўспаміны, біяграфічныя звесткі, сьпіс беларускіх студэнтаў у Лювэне ў 1948—1963 гг., паказьнікі, а таксама бібліяграфія матэрыялаў, прысьвечаных студэнцтву, што друкаваліся на старонках газэтаў „Бацькаўшчына“ й „Беларус“.

Я. С.

Турунак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. — 877 с., 1000 ас.

Турунак Ю. Вацлаў Іваноўскі і адраджэньне Беларусі. Мінск: Медысонт, 2006. — 180 с., 300 ас. — (Серыя „Зямля N“).

Турунак Ю. Людзі СБМ. Вільня: Gudus, 2006. — 224 с., 1000 ас.

Турунак Ю. Людзі СБМ; Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Смаленск, 2008. — 588 с., 500 ас.

Цягам апошніх двух гадоў пабачылі сьвет чатыры асобныя кнігі беларускага гісторыка ў Польшчы Юр'я Туронка. Першая зь іх — зборнік „Мадэрная гісторыя Беларусі“, куды ўвайшла большасьць ранейшых публікацыяў аўтара: і артыкулаў, і значнейшых паводле памеру дасьледаваньняў (у тым ліку „Беларусь пад нямецкай акупацыяй“ і „Беларуская кніга пад нямецкім кантролем“). Другая кніга — беларускі пераклад дасьледаваньня „Вацлаў Іваноўскі і адраджэньне Беларусі“, што ў польскай мове пабачыў сьвет у Варшаве ў 1992 г. Акрамя таго, выйшла новая арыгінальная праца Юр'я Туронка „Людзі СБМ“, прысьвечаная гісторыі Саюзу беларускай моладзі — арганізацыі, якая дала выдатны прыклад нацыянальнага ўзгадаваньня ды імпульс грамадзкай працы беларускім юнакам і дзяўчатам, шмат хто зь якіх пазьней сталі актыўнымі дзеячамі беларускай эміграцыі. На жаль, частка накладу кнігі была канфіскаваная ў Менску, таму ў хуткім часе выйшла

перавиданьне гэтай працы пад адной вокладкай з ужо вядомым дасьледаваньнем „Беларусь пад нямецкай акупацыяй“ у новай аўтарскай рэдакцыі.

Цэнтральнай тэмай дасьледніцкай дзейнасьці Юр'я Туронка зьяўляецца Другая сусьветная вайна, хоць у зборы твораў можна знайсьці даволі шмат артыкулаў, прысьвечаных іншым пэрыядам беларускай гісторыі. Працы Юр'я Туронка заўсёды выклікаюць цікавасьць аматараў гісторыі і навукоўцаў-прафэсіяналаў ня толькі тым, што аўтар узьнімае маладасьледаваныя праблемы, публікуе новы факталагічны матэрыял, але і паслядоўнасьцю ды сур'ёзнасьцю падыходаў, а таксама абгрунтаванасьцю высноваў.

Я. С.

Acta Albaruthenica 6. Droga ku wzajemności. 50 Lat białorutenistyki na Uniwersytecie Warszawskim. Warszawa, 2007. — 404 s.

Юбілейны зборнік зьмяшчае даклады, сярод якіх частка тычыцца гісторыі і культуры дыяспары: „«Патрыёт» — адзін зь першых беларускіх эміграцыйных часопісаў у Вялікабрытаніі“ Аляксандра Баршчэўскага; „Уплыў суседніх народаў на зьмену дзяржаўнага назову Беларусі ў ацэнцы беларускіх вучоных у дыяспары“ Ніны Баршчэўскай; „Лёс і творчасць беларускіх эміграцыйных пісьменьнікаў на старонках часопісу «Роднае слова»“ Ганны Дземянюк; „Беларусіка ў рэтраспэктыве польскіх бібліяграфічных працаў“ Юр'я Гарбінскага; „Беларускі Інстытут Навукі і Мастацтва ў Нью-Ёрку“ Вітаўта Кіпеля; „Словаўтварэньне мовы твораў Масея Сяднёва“ Святланы Сачанкі. Выдрукаваныя таксама артыкулы Томаса Бэрда, Арнолда Макміліна і а. Аляксандра Надсана (пра Магдалену Радзівіл). Жанр выступаў у падобных юбілейных зборніках звычайна не прэтэндуе на адкрыцьці, але дасьледнік эміграцыі знойдзе і тут карыснае па сваім фаху. Варта зьвярнуць увагу на артыкул Людмілы Сіньковай „Жыцьцё і творчасць Уладзімера Жылкі ў асэнсаваньні дасьледчыкаў“. Аўтарка ўздымае пытаньне, ці можна лічыць пераезд Жылкі ў Прагу эміграцыяй, але, на жаль, не наважваецца на ўласны адказ; толькі пераказвае погляды навукоўцаў.

А. Л.

Адзін Госпад, адна Вера, адзін Хрост: Царкоўная гісторыя вачыма эміграцыі. Мінск: Кнігазбор, 2007. — 336 с., 200 ас. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны; кн. 12).

Выдадзены ў сэр’іі „Бібліятэка Бацькаўшчыны“ зборнік тэкстаў з гучнай назвай „Адзін Госпад, адна Вера, адзін Хрост“ і прысьвячэньнем сьв. памяці Зоры Кіпель, выдавочна, складаўся як своеасаблівая чытанка зь беларускай рэлігійнай гісторыі й сучаснасьці. Складальнікі вобразна патлумачылі асноўны сэнс выданьня: „Адзін Госпад, адзін Спандар — для праваслаўных, каталікоў, уніятаў. Адзін — для беларусаў у Беларусі й па-за яе межамі. Гэтае адзінства — у Богу й веры — і ёсьць зместам і ідэяй прапануемай кнігі“.

Усе тэксты выданьня разьмеркаваныя па трох разьдзелах. У першы — „Хрыстовым шляхам“ — увайшлі біяграфічныя нарысы Лява Гарошкі „Беларускія сьвятары й рэлігійныя дзеячы Беларусі“, ягонныя ж аўтабіяграфічныя нататкі „Праз навалніцы й нягоды“, выбраныя часткі кампілятыўнага тэксту Міколы Волаціча (Вацлава Пануцэвіча) „Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква“, артыкулы Аляксандра Салагуба „Аўтакефалія“ і Зоры Кіпель „Традыцыя Сьвятой Еўфрасіньні Полацкай на эміграцыі“. Усе згаданыя тэксты вельмі няроўныя паводле тэматыкі і ўзроўню. Нарысы а. Лява Гарошкі распавядаюць пераважна пра асобных дзеячаў і падзеі ў беларускім каталіцкім і вуніяцкім жыцьці першай паловы ХХ ст., у той жа час тэкст Вацлава Пануцэвіча абагульняе гісторыю Праваслаўнай царквы, абапіраючыся на дакумэнты і дасьледаваньні. Закранутае ў згаданым тэксьце пытаньне аўтакефаліі Праваслаўнай царквы разглядаецца ў артыкуле Аляксандра Салагуба, што мае характар рэфэрату-абгрунтаваньня правамоцнасьці пастановаўкі праблемы незалежнасьці Беларускай праваслаўнай царквы. Зусім зь іншага шэрагу тэкст Зоры Кіпель, што сыстэматызуе звесткі пра культ Эўфрасіньні Полацкай у асяродзьдзі беларускіх эмігрантаў. У выніку, тэксты першага разьдзелу даволі мала спалучаюцца паміж сабою, не ствараюць таго, згаданага ў прадмове, адзінства паводле зместу й ідэі.

Варта адзначыць, што згаданыя публікацыі зьяўляюцца перадрукамі з розных пэрыядычных выданьняў. Праўда, у зборніку чамусьці не пазначаецца, дзе й калі яны зьявіліся ўпершыню. Пры гэтым толькі тэкст Вацлава Пануцэвіча пададзены з адпаведнымі камэнтарамі да яго зместу, узятымі разам з самім тэкстам з аналягічнай публікацыі ў „Запісах БНІМ“ №27 (с. 155–223). Усе іншыя пазыцыі першага разьдзе-

лу, якія таксама ўтрымліваюць даволі шмат не заўсёды вядомых шараговаму чытачу прозвішчаў і падзеяў, так і засталіся некаментаваныя складальнікамі. Адсюль вынікае пытаньне, якія менавіта камэнтары зрабіла ў зборніку адмыслова пазначаная на старонцы 2 Ларыса Задзяркоўская.

Другі разьдзел „рэлігійнага зборніка“ мае бібліяграфічны характар і прызначаны хутчэй для дасьледнікаў, чым для звычайных аматараў эміграцыйнай і царкоўнай мінуўшчыны. Тут пададзены сьпіс публікацыяў да рэлігійнай гісторыі ў Беларусі й на эміграцыі, што зьяўляліся на старонках найбуйнейшых беларускіх газэтаў на Захадзе „Бацькаўшчына“ й „Беларус“. Гэта, відаць, адзіны ў зборніку раней не друкаваны тэкст, і ягоную каштоўнасьць яшчэ ацэняць дасьледнікі.

Апошняю частку выданьня склаў мастацкі нарыс Уладзімера Глыбіннага „На Сьвятой зямлі“. Напісаны яшчэ ў 1967 г., ён апавядае пра падарожжа беларуса ў Палестыну, паказвае сьвятая для хрысьціянаў месцы вачыма нашага суайчынніка-пілігрыма. Гэта, верагодна, малавядомы чытачу ў Беларусі мастацкі твор можна выкарыстоўваць як своеасаблівы турыстычны даведнік і для сучасных вандроўнікаў у Сьвятую зямлю.

Цалкам зборнік „Адзін Госпад, адна Вера, адзін Хрост“ пакідае дваістае ўражаньне. Добрая ідэя, вобразна сфармуляваная ў прадмове, здаецца, не знайшла адпаведнага ўвасабленьня ў зьмесьце. Занадта няроўныя, стракатыя тэксты выданьня, прыныцы спалучэньня якіх у адзін збор застаецца цьмяны, з адзнакамі рэдактарска-складальніцкай недапрацаванасьці, ствараюць вельмі фрагмэтарную карціну царкоўнай гісторыі й сучаснасьці вачыма асобных эмігрантаў.

Я. С.

Адзінец А. Паваенная эміграцыя: скрыжваньні лёсаў: зборнік успамінаў. Мінск: Медысонт, 2007. — 704 с., 300 ас. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны; кн. 11).

Успаміны эмігрантаў даволі часта становяцца адзінай крыніцай інфармацыі пра спэцыфічныя варункі беларускага жыцьця на чужыне. Яны, суб'ектыўныя й непаслядоўныя, часта занадта эмацыйныя, тым ня менш, застаюцца каштоўнай крыніцай інфармацыі для навукоўцаў і часта вельмі цікавым чытвом. Асабліва актыўна сталі зьяўляцца ў друку ўспаміны эмігрантаў ад пачатку 1990-х, калі пачалося своеасаблівае „адкрыцьцё“ тэмы дыяспары ў мэтраполіі. Вялікая колькасьць

інтэрвію змяшчалася на старонках газэтаў і часопісаў, а таксама выходзіла ў зборніках. Найбольш вядомыя зь іх — „Беларуская Амэрыка“ Леаніда Пранчака ды „Ў землякоў за акіянам“ Тацяны Антонай — сфакусаваныя на беларусах у ЗША, а суйчыньнікі ў іншых краінах не маглі пахваліцца такой пільнай увагай.

Кнігу Аляксандра Адзінца „Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў“ склалі ўспаміны 73 беларусаў, што волюю лёсу й гістарычных абставінаў апынуліся пасяля 1944 г. па-за межамі Беларусі. Пераважная большасьць іх — паваенныя эмігранты, пра што й сьведчыць назва (ня ўсіх герояў, праўда, можна залічыць да эмігрантаў, але гэта ня так істотна). Аўтар, малады журналіст, апантаны ідэяй зьбіраньня ўспамінаў „старой эміграцыі“, зрабіў сапраўды велізарную працу, адшукаўшы суразмоўцаў у адзінаццаці краінах сьвету, у тым ліку ў Аргентыне й Аўстраліі. Сярод герояў кнігі й вядомыя шырокай грамадзкасьці Барыс Кіт, Барыс Рагуля, Міхась Кавыль, і малавядомыя беларусы й беларускі.

Розныя паводле зместу, настрою, скіраванасьці ўспаміны (часта ілюстраваныя фатаздымкамі зь сямейных архіваў) маюць розную цікавасьць і каштоўнасьць для чытача. Некаторыя ўтрымліваюць сапраўды ўнікальныя зьвесткі пра асобаў і варункі жыцьця ў той ці іншай краіне, як, прыкладам, аповеды Ванды Губэрт-Другавец з Аргентыны ці Яніны Лукашык-Ставожыньскай з Швэцыі. Іншыя могуць уводзіць у зман, як, прыкладам, сьведчаньне Надзеі Касмовіч пра сустрэчу зь Якубам Коласам на II Усебеларускім кангрэсе ў Менску ў 1944 г. Разабрацца ў верагодных недакладнасьцях і памылках сьведкаў дапамагаюць шматлікія камэнтары да ўспамінаў, што разам з дадаткам біяграмаў згаданых у тэкстах асобаў робяць зборнік добрай крыніцай інфармацыі з гісторыі й сучаснасьці беларускага жыцьця ў розных краінах.

Рознасьць узроўню заангажаванасьці ў беларускім грамадзкім жыцьці на чужыне аўтараў, а таксама характару й формаў успамінаў можна лічыць адначасова й плюсам кнігі Аляксандра Адзінца, і яе недахопам. Стылістычная ды зместавая няроўнасьць не заўсёды спрыяе іх адпаведнаму ўспрыманьню. Да таго ж некаторыя калізіі й падрабязнасьці пры публікацыі патрабуюць дадатковага камэнтаваньня. Разам з тым, само зьяўленьне зборніка ўспамінаў „Паваеннай эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў“ ёсьць важнай падзеяй беларускага эміграцыйна-знаўства, якая, хочацца сьледам за аўтарам спадзявацца, справакуе новую цікавасьць да беларускага замежжа.

Я. С.

Арлоў У. *Імёны Свабоды. Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабодна, 2007. — 576 с. — (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе).*

У прадмове да кнігі Ўладзімера Арлова „Імёны Свабоды“ напісана, што гэта „аўтарская энцыклапедыя любові да радзімы, волі і незалежнасці“. Верагодна, галоўным зьяўляецца азначэнне „аўтарская“. Сабраныя ў друкаваным выглядзе біяграфічныя нарысы дзеячаў беларускай гісторыі і культуры ад канца XVIII ст. да пачатку XXI ст., раней падрыхтаваныя Ўладзімерам Арловым для адмысловых радыёперадачаў, наўрад ці можна ўспрымаць як энцыклапедыю ў клясычным разуменьні гэтага слова.

Аўтар абіраў герояў паводле свайго суб'ектыўнага бачання іх лёсаў і месца ў беларускай гісторыі, звяртаў увагу на найбольш цікавыя моманты біяграфіяў сваіх герояў, значная частка якіх у той ці іншы час апынулася па-за межамі Беларусі. У выніку ў кнізе няма энцыклапедычнай унівэрсальнасці, усеахопнасці і дакладнасці, але ўсяго гэтага, відаць, Уладзімер Арлоў і не намагаўся дасягнуць. Ён проста пісаў пра цікавых яму асобаў, якіх можна ў той ці іншай ступені лічыць змагарамі за вольную Беларусь, пісаў так, як іх бачыў, як мог распавесці, часам згадваючы цікавыя моманты асабістых сустрэчаў са сваімі героямі. Тут можна знайсці звесткі пра Напалеона Орду і Мікалая Судзілоўскага, Пётру Крэчэўскага і Станіслава Станкевіча, Антона Адамовіча і Янку Юхнаўца ды шмат іншых дзеячаў, значная частка жыцця якіх прайшла далёка ад радзімы.

Нарысы, вытрыманыя ў адной стылістыцы і падобнай структуры, нельга назваць сухімі энцыклапедычнымі артыкуламі (хоць тут і падаюцца дакладныя даты жыцця і месцы нараджэння ды смерці герояў). Гэта, хутчэй, невялікія публіцыстычныя замалёўкі, эмацыйнасць якіх прыцягвае дадатковую ўвагу чытачоў. Аздобленыя добрымі фатаздымкамі тэксты ўспрымаюцца лёгка, часам нават захопліваюць. Такого кшталту выданні, нягледзячы на выразны суб'ектыўзм аўтарскага падыходу, часта робяць для папулярызавання беларускай гісторыі і культуры значна болей, як шматтомныя энцыклапедычныя даведнікі.

Я. С.

Беларус. Літаратурны альманах беларускіх пісьменьнікаў замежжа. Нью-Ёрк: Выдавецтва газеты „Беларус“, 2007. — 188 с.

Адзін з найбольш прыкметных дзеячаў эміграцыі новага пакаленьня, Марат Клакоцкі, рэдактар газеты „Беларус“, задумаў, уклаў і выдрукаваў літаратурны альманах, які плянуе выпускаць у сьвет штогод. У невялікай прадмове дырэктар БНІМу д-р Вітаўт Кіпель згадвае папярэднікаў выданьня, сярод якіх называе альманахі „Беларус“ пад рэдакцыяй Рудольфа Абіхта (1919), „Замежная Беларусь“ Пётры Крэчэўскага (1926), „Ля чужых берагоў“ Станіслава Станкевіча (1955) ды іншыя. Годная й пачэсная кампанія! У альманах, укладзены Маратам Клакоцкім, увайшлі вершы, проза, пераклады, дзёньнікі 17 аўтараў — як ужо вядомых, гэтак і пачаткоўцаў з Чэхіі: Ніны Аксёнчык, Віталія Воранава, Яны Ліцьвінавай, Макса Шчура; Латвіі: Станіслава Бабкевіча; Канады: Ірыны Варабей ды Пётры Мурзёнка; Расеі: Зьмітра Давыдзенкі; ЗША: Віталія Зайкі, Янкі Запрудніка, Сержука Сокалава-Воюша, Антося Зелянкоўскага ды Вольгі Прысмацкай; Аўстраліі: Віктара Кавалеўскага; Украіны: Петруся Капчыка ды Іны Снарскай; Польшчы: Анатоля Маўчуна.

А. Л.

Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: Зборнік да 75-годдзя прафэсара Адама Мальдзіса / Пад рэд. С. Запрудскага, А. Фядуты, З. Шыбекі. — Мінск: Лімарыус, 2007. — 444 с., 500 ас.

Да 75-годзьдзя вядомага беларускага навукоўца, публіцыста й грамадзкага дзеяча, колішняга стваральніка Культурна-асьветнага цэнтру імя Ф. Скарыны й старшыні Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў прафэсара Адама Мальдзіса пабачыла сьвет адмысловае выданьне. Першую частку яго, *Maldzisia*, складаюць артыкулы, прысьвечаныя асобе й дзейнасьці юбіляра, з дадаткам ягонай жа бібліяграфіі. Астатнія тэксты разьмеркаваныя паводле тэматычнай прыкметы „Старажытная Беларусь“, „Беларусы ў XIX стагодзьдзі“, „Беларусь у XX—XXI стагодзьдзях“, *Diaspora*. Пераважная большасьць зьмешчаных матэрыялаў прысьвечаная літаратуразнаўчым і мовазнаўчым пытаньням.

Улічваючы даўнія актыўныя кантакты юбіляра з замежнымі суайчыннікамі й беларусістамі розных краінаў, геаграфія аўтараў не выклікае здзіўленьня, гэтаксама як і вылучэньне матэрыялаў, прысьвечаных праблемам дыяспары ў асобны разьдзел. Апошні склалі тэксты Алега Гардзіенкі „Кароткі нарыс гісторыі БАІЦ у Вялікабрытаніі“,

Натальлі Гардзіенкі „Беларуска-брытанскія сувязі ў першай палове XX ст.“, Лены Глагоўскай „Ксёндз Ян Семашкевіч (Янка Быліна) на Беласточчыне (1933—1956)“, Андрэя Катлярчука „Па навуку ў Галяндыю: Студэнты зь Вялікага Княства Літоўскага ва ўнівэрсытэтах Нідэрляндаў XVII—XVIII стагодзьдзяў“. Разьдзел, прысьвечаны дыяспары, ці не найменшы ў зборніку, аднак тэксты, што датычаць гісторыі беларускай прысутнасьці ў сьвеце можна знайсці і ў іншых частах (прыкладам, публікацыя лістоў Напалеона Орды са збораў Польскай бібліятэкі ў Парыжы, падрыхтаваная Вольгай Гарбачовай, выступаў нарадзінцаў Беларусі на ўрачыстым паседжаньні Таварыства літоўскага й рускіх зямель 25 сакавіка 1832 г. у Парыжы ды некаторыя іншыя артыкулы).

Усе тэксты зборніка, як гэта звычайна бывае ў юбілейных выданнях, розныя паводле свайго зместу ды стылістыкі й аб'яднаныя толькі павагай аўтараў да Адама Мальдзіса. Тым ня менш, чытач зможа знайсці сярод артыкулаў і сапраўды цікавыя, вартыя ўвагі публікацыі, што дадаюць вагі самому факту зьяўленьня гэтай кнігі.

Я. С.

Віцьбіч Ю. Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі. Выд. 2, выпр. Смаленск, 2007. — 308 с., 500 ас.

Сьведмаая беларуская паваянная эміграцыя мела адной са сваіх мэтаў захаваць ці стварыць несаветызаваны варыянт нацыянальнай культуры: мовы, літаратуры, гісторыі. З гэтае прычыны даволі часта эміграцыйныя дасьледнікі звярталіся да тэмаў, што былі „пад забаронай“ на Бацькаўшчыне. Прыкладам такой распрацоўкі можна лічыць працу Юркі Віцьбіча „Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі“, першае выданьне якой убачыла сьвет у сэрыі „Беларускія паэты й пісьменьнікі“ Беларускага інстытуту навукі й мастацтва ў 1996 г.

Кніга была сабраная на падставе архіўных нататак і публікацыяў дзеяча праз два дзесяцігодзьдзі пасля ягонай сьмерці. У прадмове да яе дасьледнік і складальнік Лявон Юрэвіч асьвятліў асаблівасьці працы Юркі Віцьбіча: ягоны асабісты досьвед удзелу ў антысавецкім Вялікім паўстаньні, імкненьне сабраць як мага больш сьведчаньняў удзельнікаў разнастайных выступаў, скепсіс іншых дасьледнікаў і рэцэнзэнтаў, што не дазволіў кнізе пабачыць сьвет пры жыцьці аўтара. Сабраныя Віцьбічам вусныя сьведчаньні, унікальныя паводле зместу й колькасьці рэспандэнтаў, распавядаюць пра антысавецкія выступы ў

розных рэгіёнах Беларусі й іх актыўных удзельнікаў (як вядомых, гэтак і малавядомых гісторыкам). Праробленай аўтарам калясальнай працы няма аналягаў на эміграцыі.

Аднак бязь ведання перадгісторыі выдання (выкладзенай у прадмове) складана адэкватна ўспрыняць яго змест. Юрка Віцьбіч намагаўся стварыць своеасаблівы гераізаваны й рамантызаваны вобраз нацыянальнай барацьбы беларусаў, таму да прыведзеных дасьледнікам звестак варта ставіцца надзвычай асьцярожна. Апублікаваны тэкст, аб'ектыўна кажучы, ня ёсьць гістарычным дасьледаваньнем, як таго хацеў аўтар. Гэтаму пярэчыць абмежаванасьць крыніцзнаўчай базы зь перавагай вусных сьведчаньняў, пэўная ідэалогічная скіраванасьць адбору звестак, праўдзівасьць якіх патрабуе глыбокай правэркі.

Сучаснае перавыданьне працы Юркі Віцьбіча скіраванае на чытача ў Беларусі й мае сваю безумоўную каштоўнасьць, асабліва праз тую ж „нефарматнасьць“ праблемы антысавецкіх рухаў у сёньняшняй афіцыйнай беларускай навуцы й публіцыстыцы. Новае выданьне дапоўненае грунтоўнымі камэнтарамі гісторыка Алеся Пашкевіча, які зьвяртае ўвагу на канкрэтныя недакладнасьці ў аўтарскіх звестках і трактоўках. Разам з тым, пэўная „апазыцыйнасьць“ перадрукаванага твору Юркі Віцьбіча ва ўспрыняцьці беларускага чытача можа стаць новым імпульсам для міталёгізацыі нацыянальнай гісторыі 1920-х гг.

Я. С.

Грыцук В. Мы стваралі сваю Беларусь: жыцьцё і дзейнасьць Аляксея Грыцука. Мінск: Медысон, 2007. — 256 с., 500 ас. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны: кн. 13).

Укладзеная Вольгай Іпатавай кніга Вольгі Грыцук „Мы стваралі сваю Беларусь“ — ужо трэцяя „жаночая“ кніга, прысьвечаная беларускім дзеячам у Канадзе пасля выданняў Раісы Жук-Грышкевіч „Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча“ (Таронта, 1993) і Марыі Ганько „Каб сьведчылі пра Беларусь: Жыцьцё й дзейнасьць Міколы Ганька“ (Менск, 2005), таму яе нават можна назваць тыповай. Як і папярэднія, гэтак выданьне складаецца з уласна ўспамінаў аўтаркі (невялікіх паводле памеру), а таксама іншых матэрыялаў, зьвязаных з жыцьцём яе мужа Аляксея Грыцука: невялікіх успамінаў пра яго іншых асобаў, разнастайных аўтарскіх публікацыяў дзеяча, ліставаньня.

Найбольшую цікавасьць уяўляюць самі ўспаміны аўтаркі — эмацыйныя, жыцьцёвыя, пяшчотныя — яскравы прыклад „жаночага“ твора

ру. Закаханая жонка, яна пасьялядоўна выкладае тое, што ведае пра жыццё свайго будучага сужэнца да сустрэчы з ёй, падрабязна апісвае цяжкія абставіны знаёмства ў паваенным Зальцбургу ды расстаньне на доўгі дзесяць гадоў, калі яна вымушаная была вярнуцца разам з маці й пляменьнікам у Польшчу, а Аляксей скіраваўся ў Канаду. Значная частка ўспамінаў прысьвечаная жыццю ў Канадзе: спачатку ўладкаваньню там Аляксея Грыцука, што як і тысячы іншых беларусаў, нягледзячы на наяўную адукацыю, пачынаў на новым месцы з цяжкае фізычнае працы, затым — васьмнаццаці гадам супольнага жыцця. Варункі апошняга (што зразумела для жанчыны) выкладзеныя з асаблівай стараннасьцю.

Аднак разам з падрабязнасьцямі працаўладкаваньня, атрымання адукацыі ды прафэсійнага росту галоўнага героя ва ўспамінах, як і ў рэальным жыцці, значнае месца займае расповед пра беларускае жыццё ў Канадзе. Аўтарка сама была сьведкай важных падзеяў з гісторыі беларускай грамады ў Таронта. Яна згадвае набыццё беларускага грамадзка-рэлігійнага цэнтру ў 1959 г., стварэньне ў 1967 г. БІНіМу ў Канадзе, канфэрэнцыі беларусаведных студыяў у Атаўскім унівэрсытэце. Асобнае месца ў тэксьце займаюць людзі — тыя беларусы, зь якімі давлялося сустракацца й займацца супольнымі грамадзкімі справамі: Марыя й Мікола Ганькі, Людміла й Барыс Рагулі, Янка й Івонка Сурвілы. Аляксей Грыцук быў сапраўды актыўным дзеячам беларускай дыяспары ў Канадзе. Жонка згадвае: *„...ён пастаянна выконваў розныя функцыі ў беларускіх арганізацыях: быў некалькіразовым старшынём Згуртаваньня беларусаў Канады, радным БНР, сакратаром БІНІМ у Канадзе. Ён быў сапраўднай духовай падпайрой нашай арганізацыі і заўсёды стараўся ўздымаць імя беларуса да высокага ўзроўню...“*

Сьведчаньнем грамадзкага й навуковага ўнёску Аляксея Грыцука ў гісторыю беларускай Канады зьяўляюцца й іншыя матэрыялы кнігі: успаміны пра яго Марыі й Міколы Ганькоў, Барыса Аляксандрыва, Раісы Жук-Грышкевіч, а таксама артыкулы, эсэ, урыўкі з дысэртацыі — рэшткі пісьмовай спадчыны. Ці не найбольш цікавымі сярод публікацыяў зьяўляюцца тэксты „Ідэялягічныя й сацыялягічныя асновы беларускага арганізацыйнага жыцця ў Канадзе“ (рэфэрат, чытаны на II Канфэрэнцыі беларускіх студыяў у Атаве (1975) ды „Беларускі друк у Канадзе“ (пераклад ангельскамоўнага дакладу на III Канфэрэнцыі канадзкіх славістаў у Ёрк-універсытэце (1969). У першым зробленая спроба абагульненьня гісторыі зьяўленьня беларусаў у Канадзе, у

другім — ахарактарызаваны й сыстэматызаваны тагачасны беларускі друк у гэтай краіне.

Вялікую каштоўнасць ня столькі як ілюстрацыя да біяграфіі Аляксея Грыцука, колькі як цікавая крыніца звестак пра беларускае жыццё ў Канадзе ўяўляе апублікаванае ў кнізе ліставаньне з рознымі беларускімі дзеячамі, пераважна ЗША й Канады. Тут можна знайсці падрабязнасці, прыкладам, акцыі на „ЭКСПА-67“, ці кантактаў і супольных ініцыятываў беларусаў Канады й ЗША, акалічнасцяў друку некаторых беларускіх пэрыёдыкаў ды дзейнасці Згуртаваньня беларусаў Канады. Добра дапамагаюць разабрацца і грунтоўныя камэнтары да тэкстаў.

Кніга пра Аляксея Грыцука цікавая як адлюстраваньне лёсу яшчэ аднаго беларуса на фоне падзеяў жыцця беларускай грамады ў Канадзе. Пасьля кніг Раісы Жук-Грышкевіч, Марыі Ганько ды інтэрвію канадзкіх беларусаў у зборы ўспамінаў Аляксандра Адзінца „Паваенная эміграцыя: скрыжаваньні лёсаў“ — гэта яшчэ адзін цікавы кавалак у агульнай мазаіцы гісторыі канадзкай беларускай дыяспары. Між іншага, гэтая гісторыя, часткова і досыць абагулена выкладзеная яшчэ ў 1982 г. Янам Садоўскім у ягоных *Byelorussians in Canada*, сёньня ўжо відавочна патрабуе новага грунтоўнага навуковага асьвятленьня. Улічваючы тое, што ёсць сёньня кнігі „Беларусы ў ЗША“ Вітаўта Кіпеля, „Беларусы ў Аўстраліі“ Натальлі Гардззенкі, рыхтуецца „Беларусы ў Вялікабрытаніі“, напэўна, час прыйшоў і для „Беларусаў у Канадзе“. Тым больш што недахопу і ў друкаваных, і ў архіўных матэрыялах няма, патрэбная толькі ініцыятыва саміх канадзкіх беларусаў.

Я. С.

Silitki V., Zaprudnik J. Historical Dictionary of Belarus. The Scarecrow Press, Inc., 2007. — 416 p.

416 старонак — супраць 338 першага — складае другое выданьне „Гістарычнага слоўніка Беларусі“, які аўтары прысьвяцілі памяці заўчасна памерлага Ўладзімера Каткоўскага. Кніга — праз храналёгію падзеяў (даведзеных да 2007 г.), грунтоўнае ўводнае эсэ, дадаткі, мапы, абноўленую бібліяграфію ды ўласна слоўнік — ёсць найсучаснейшай крыніцаю-компасам для замежнага дасьледніка ў гісторыі й сучаснасці Беларусі, яе культуры, палітыцы, геаграфіі, эканоміцы. Ня можна не дзець, што выдаўцы палічылі неабходным зрабіць другое выданьне вельмі нятаннага — як усё акадэмічнае ў Амэрыцы — слоўніка, што

кажа на карысьць зацікаўленьня Беларусью ў ангельскамоўным сьвеце. Сёньняшня ж сытуацыя ў самой Беларусі такая, што мо нялішнім быў бы пераклад працы Янкі Запрудніка й Віталія Сіліцкага ў родную мову.

А. Л.

Урачыстасьць у садзе: драматургія беларускай эміграцыі XX стагодзьдзя / Укл. і прадм. Ванкарэма Нікіфаровіча. Мінск: Медысонт, 2007. — 536 с., 300 ас. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны; кн. 14).

Зборнік драматургічных твораў, што былі напісаныя на эміграцыі, на сёньня ўнікальная зьява. Драматургія з усіх літаратурных жанраў эміграцыйнай літаратуры бадай што найменш дасьледаваная навукоўцамі і найменш вядомая чытачам. Таму зьяўленьне такога выданьня, як „Урачыстасьць у садзе“, у пэўным сэнсе запаўняе лякуну ў мэтрапольных уяўленьнях пра гэты жанр літаратурнай творчасьці на Захадзе.

У зборнік увайшлі творы Кастуся Акулы „Тараканы ў саладусе“, Натальі Арсеньневай „Лясное возера“ і „Ўсяслаў Чарадзеі“, а таксама пераклад п’есы Гаўптмана „Затонуты зван“, Антося Галіны „Ў сьвет“, П. Зьніча (Пётры Крэчэўскага) „Здрада“, Аўгена Кавалеўскага „Ліхадзейка“, Лявона Юрэвіча „Сакрэт Антона Адамовіча“ й Янкі Юхнаўца „Ўспаміны“, „Урачыстасьць у садзе“, „Адам і Ева“ ды „Мітусьня“. Усе творы розныя паводле стылістыкі й узроўню напісаньня, аднак яны адлюстроўваюць ці не найбольш шырока зробленае на эміграцыі ў „найскладанейшым з усіх літаратурных“ (як сьцьвярджае ў сваёй прадмове Ванкарэм Нікіфаровіч) жанры.

Цікавым дадаткам выступае невялікі агляд гісторыі беларускага тэатру й драматургіі на эміграцыі Лявона Юрэвіча, а таксама створаная ім жа бібліяграфія матэрыялаў, прысьвечаных тэатру, драматургам і драматычным творам на старонках газэтаў „Бацькаўшчына“ й „Беларус“. Варта адзначыць таксама й наяўнасьць кароткіх біяграфічных зьвестак пра кожнага з аўтараў, уключаных у зборнік. Цалкам жа кніга „Урачыстасьць у садзе“, безумоўна, вартая ўвагі аматараў і дасьледнікаў эміграцыйнай творчасьці ды годны працяг сэрыі „Бібліятэка Бацькаўшчыны“ й сэрыі „Беларускія паэты й пісьменьнікі“ Беларускага інстытуту навукі й мастацтва.

Я. С.

Сурвіла І. Дарога. Стоўпцы—Капэнгаген—Парыж—Мадрыд—Атава—Менск. *Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода, 2008.* — 144 с. — (Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе).

У беларускай эміграцыйнай літаратуры можна вызначыць у якасці адмысловага жанру й аб'екту для даследаванняў жаночыя ўспаміны, што часта сталі зьяўляцца ў друку ў апошнія гады. У іх эмігранткі-беларускі з своеасаблівай „жаночай“ эмацыйнасьцю распавядаюць пра лёс свой і сваіх сем'яў на чужыне. Апошнія з шэрагу такіх успамінаў пабачылі сьвет у сэрыі „Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе“ й належаць старшыні Рады БНР Івонцы Сурвіле.

Тэкст гэтых мэмуараў невялікі й першапачаткова рыхтаваўся для радыёперадачаў у якасці праекту „жывыя ўспаміны“, а пазьней ператварыўся ў друкаванае выданьне. Гэтая акалічнасьць выразна адчуваецца пры чытаньні — узнікае пачуцьцё сапраўднага вуснага расповеду з характэрнымі часам паўтарамі, незавершанасьцю вобразаў. Як пад шырокімі мазкамі пэндзля памяці аўтарка выўляе перад чытачамі жыцьцё сваіх бацькоў у Беларусі, пакуты ваеннага ўцякацтва, цяжкі побыт у Даніі, уладкаваньне й навучаньне ў Францыі, жыцьцё з каханым чалавекам і працу над беларускімі перадачамі ў Гішпаніі, пераезд у Канаду й працу на карысьць беларушчыны ў тамтэйшай этнакультурнай радзе, канадзкім БНІМе ды Фондзе дапамогі ахвярам Чарнобылю, наведваньне Беларусі ўпершыню за паўстагодзьдзя ў 1992 г. Ва ўсім выразная аўтарская прысутнасьць, перажываньні, уражаньні.

Успаміны Івонкі Сурвілы ў чымсьці падобныя да ранейшых мэмуараў Раісы Жук-Грышкевіч, Марыі Ганько, Вольгі Грыцук. Тут таксама падзеі сямейнага жыцьця падаюцца на фоне і ў зьвязку з падзеямі жыцьця беларускіх асяродкаў на эміграцыі. Як і іншыя аўтаркі, Івонка Сурвіла ад першых старонак выступае тут найперш як дачка, жонка, маці й факусе ўвагу на прыватным, сямейным. Цікава, што нягледзячы на даволі частыя згадкі пра цяжкасьці эміграцыйнага жыцьця, няспынныя матэрыяльныя праблемы, што мелі сем'і Шыманцоў і Сурвілаў у Даніі, Францыі, Гішпаніі, цалкам тэкст пакідае даволі лёгкае, сьветлае ўражаньне.

Разам з тым, гэтыя ўспаміны спэцыфічныя, бо чым больш аповед набліжаецца храналягічна да сучаснасьці, тым больш выразна аўтарка-жанчына саступае месца аўтарцы-палітыку, старшыні Рады БНР. Распавядаецца пра „варожыя сілы — вонкавыя і ўнутраныя — на нашым шляху да волі й дабрабыту“, паступова ўзмацняецца прамоўны тон

апаведу, месцамі выразна адчуваецца, што аўтарка выступае ўжо ня толькі ад сябе асабіста, але ад імя Рады БНР ды ўсёй беларускай эміграцыі.

Безумоўна, успаміны Івонкі Сурвілы маюць грамадскую значнасьць, бо гэта першыя мэмуары, напісаныя ўласнаручна старшынёй Рады БНР. Але больш істотна зразумець каштоўнасьць гэтага тэксту для дасьледнікаў і аматараў эміграцыйнай мінуўшчыны. Неабходна адзначыць, што нягледзячы на ўсю прыватнасьць і эмацыйнасьць, часам фрагмэтарнасьць і павярхоўнасьць апаведаў аўтаркі, яны надзвычай цікавыя самой геаграфіяй згаданых падзеяў. Да гэтага часу амаль не захавалася сьведчаньняў пра беларускае жыцьцё ў паваяеннай Даніі, мала дзе можна знайсці больш-менш сыстэматызаваныя звесткі пра беларускае жыцьцё ў Францыі, пра дзейнасьць беларускіх радыёперадачаў у Мадрыдзе. Так, апавед Івонкі Сурвілы нельга назваць абагульняльным, сыстэматычным, дэтальным. Тут толькі асобнымі эпізодычнымі згадкамі прысутнічае беларуская эміграцыйная грамада, у выглядзе нейкіх асобаў, месцаў, падзеяў, знакавых для самой аўтаркі й ейнай сям'і. І разам з тым, тут згадваюцца ўнікальныя падрабязнасьці побыту на чужыне, што немагчыма адшукаць у іншых крыніцах. Прыкладам, у кнізе ўпершыню вызначаецца своеасаблівае геаграфія „беларускіх месцаў“ у Парыжы. Наагул францускі пэрыяд жыцьця аўтаркі пададзены ва ўспамінах ці не найболей цікава і ўдала. Парыж выразна паўстае перад чытачом вачыма маладой студэнткі-беларускі, што слухала лекцыі ў перапоўненых аўдыторыях Сарбона, чытала кнігі ў парыскіх парках, дыскутавала з сябрамі ў парыскіх кавярнях. Францускі апавед Івонкі Сурвілы часам набывае характар своеасаблівага турыстычнага гіда-даведніка з рэкамандацыямі найбольш цікавых месцаў, вартых наведваньня ў сталіцы Францыі.

Разам з тым, успаміны Івонкі Сурвілы пакідаюць даволі шмат пытаньняў, правакуюць да пошукаў адказаў. Прыкладам, было б цікава даведацца пра тое, хто яшчэ зь беларусаў апынуўся ў паваяеннай Даніі і як яны кантактавалі паміж сабою, чым жыла й наколькі вялікая была беларуская грамада ў Францыі й дзе, апроч Парыжу, сяліліся беларусы. Аўтарка тактычна ня згадвае ў сваіх успамінах унутрыбеларускія праблемы эміграцыйнага жыцьця, палітычныя й рэлігійныя закалоты, што падзялілі грамады. Наагул характар апаведу й яго змест „працуюць“ на замацаваньне своеасаблівага міту пра вялікую нацыянальную сьведамасьць беларускай паваяеннай эміграцыі, ледзь ня ўсе прадстаўнікі якой, здаецца, жылі адной толькі беларускай справай. На жаль, сапраў-

днасьць не была такой адназначнай, і сьведомых ды адданных энтузіястаў-беларусаў, з асяродзьдзя якіх, што праўда, паходзіць Івонка Сурвіла, было зусім няшмат, адзінкі сярод тысячаў эмігрантаў з нашых земляў. Аднак сам досьвед гэтых адзінак безумоўна цікавы.

Варта адзначыць, што кніга ілюстраваная ўнікальнымі фатаздымкамі зь сямейных архіваў, раней не друкаванымі.

Трэба спадзявацца, што гэтыя ўспаміны Івонкі Сурвілы ня будуць апошнімі і што яны справакуюць новую цікавасьць да вывучэньня беларускага жыцьця на чужыне й пошуку адказаў на ўсё новыя й новыя пытаньні.

Н. Г.

ХРОНІКА БЕЛАРУСКАГА НАВУКОВА-КУЛЬТУРНАГА ЖЫЦЬЦЯ Ў ЗАМЕЖЖЫ (2005—2007)

2005

16 лютага — у Вашынгтоне адбылася сустрэча прадстаўнікоў Таварыства беларускай культуры ў Літве зь сябрамі БІНІМу, дзе абмяркоўвалася тэма шырэйшага абмену друкаванымі матэрыяламі паміж беларусамі Літвы й ЗША.

12 сакавіка — у Саўт-Рывэры (Нью-Джэрзі, ЗША) д-р Юры Гарбінскі, супрацоўнік Інстытуту славістыкі пры Польскай Акадэміі навук, на зборцы БІНІМу распавёў прысутным пра працу над кнігай пра беларускае рэлігійнае жыцьцё ў ЗША.

18 чэрвеня — у Вашынгтоне доктар Вітаўт Кіпель як прадстаўнік БІНІМу браў удзел у канфэрэнцыі, скліканай Балтыйскім камітэтам Амэрыкі й прысьвечанай надрыхтоўцы да адкрыцьця помніку „Ахвяры камунізму“. Др. Вітаўт Кіпель прачытаў даклад на тэму „Страты Беларусі ў савецкі пэрыяд“.

Кастрычнік — у Бостане й Нью-Ёрку Нацыянальны акадэмічны тэатар імя Якуба Коласа зь Віцебску паказаў п’есы У. Драздова „Шагал, Шагал“ і Сакрата Яновіча „От цо да“.

14—15 кастрычніка — пры Гарвардзкім унівэрсытэце ў Кэмбрыджы (штат Масачусэts, ЗША) прайшоў навуковы сымпозіюм, прысьвечаны Беларусі. Арганізатарамі выступілі Гарвардзкі ўнівэрсытэт, БІНІМ, Паўночна-амэрыканская асацыяцыя дасьледнікаў беларусказнаўства й Культурна-адукацыйная фундацыя Орсэ-Рамана. Былі спавешчаныя каля дзясятка дакладаў у тэматычных сэкцыях: літаратурнай, эканамічнай, гістарычнай і сацыяльных дысцыплінаў. Бралі ўдзел: доктар Марыя-Паўла Сурвіла з Вартбурскага ўнівэрсытэту (штат Аёва, ЗША); праф. Том Бэрд з Кўнзаўскага каледжу (штат Нью-Ёрк,

ЗША), Віталь Зайка з Інстытуту габрэйскіх даследаванняў у Нью-Ёрку, праф. Зіна Гімпелевіч з універсітэту Ватэрлёо (Канада), праф. Тымці Снайдэр зь Ельскага ўніверсітэту, праф. Арнолд Макмілін зь Лёнданскага ўніверсітэту (Ангельшчына), спн. Ірына Віданава, стыпэндыятка ўніверсітэту Джона Гопкінса (Балтымар, ЗША), др. Алена Гапава з Эўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэту (Вільня, Літва), праф. Рыгор Ёфэ з Рэдфардзкага ўніверсітэту (штат Вірджынія, ЗША), др. Курт Вулгаўзэр з Гарвардзкага ўніверсітэту (Кэмбрыдж, штат Масачусэтс, ЗША).

25—26 кастрычніка — у Нью-Ёрку (ЗША) адбыліся аўтарскія вечары беларускай паэткі Вальжыны Морт. Вершы аўтарка чытала па-беларуску й па-ангельску.

30 кастрычніка — у Саўт-Рывэры (Нью-Джэрзі, ЗША) адбылася прэзентацыя кнігі айца Мікалая Лапіцкага „Ў служэньні Богу й Беларусі“, выдадзенай супольна БІНіМам і Інстытутам славістыкі Польскай Акадэміі навук. Уступнае слова Вітаўта Кіпеля, укладаньне, прадмова, камэнтары д-ра Юр'я Гарбінскага.

У праграме дзейнасьці БІНіМу ў гэтым годзе былі апрацаваныя й выдрукаваныя наступныя кнігі: „Эквівалент“ — зборнік эміграцыйнай гістарычнай прозы, укладаньне Лявона Юрэвіча; „Мэмуары на эміграцыі“ Лявона Юрэвіча; „Энцыклапэдыя беларускай дыяспары“ — праект даведніка беларускай эміграцыі Лявона Юрэвіча.

2006

18 студзеня — у Нью-Ёрку (ЗША) доктар Вітаўт Кіпель спавяшчаў даклад аб гісторыі беларускае эміграцыі ў штаце Нью-Джэрзі для сяброў Нью-Джэрэйскай асацыяцыі гісторыкаў.

28 сакавіка — у Таронта (Канада) адбылася навуковая канфэрэнцыя ў праграме адзначэньня Тызня памяці ахвяраў генацыду. Аналіз генацыднае палітыкі ў Беларусі зрабіла спн. Ірына Варабей.

4 красавіка — у Інстытуце імя Гэрымана пры Калюмбійскім універсітэце Нью-Ёрку (ЗША) адбыўся навуковы сэмінары „Беларусь пасля прэзыдэнцкіх выбараў“. У блізу дзесяці дакладах былі прааналізаваныя ня толькі палітыка, але й дэмаграфічны, сацыяльны ды інтэлектуальны стан Беларусі ды скрышталізаваныя параметры, якія ўплываюць на электарат краіны. У працы сэмінару бралі ўдзел дасьледнікі БІНіМу, Дзяржаўнага дэпартаменту, Калюмбійскага й Вашынгтонскага ўніверсітэтаў.

5 красавіка — у Цэнтры даследавання гісторыі эміграцыі ў Мінэапалісе (штат Мінэсота, ЗША) адбылася канфэрэнцыя „Права на грамадзянства ад нараджэння“. Упершыню ўзнялі пытаньне колькасці амэрыканцаў беларускага паходжання. Называлася прыкладная лічба ў некалькі сот тысяч чаалавек — ад пачатку XIX стагоддзя.

4 чэрвеня — у Нью-Ёрку Моладзевая арганізацыя БАЗА ладзіла акадэмію, прысьвечаную памяці Ларысы Геніюш. Аб творчасці паэтки й тагачасным палітычным клімаце ў краіне зрабіў даклад доктар Вітаўт Кіпель.

Чэрвень — у горадзе Рыджбург (штат Нью-Джэрзі, ЗША) дзеіла персанальная выстава спн. Юліі Шатэрнік.

11 ліпеня — падпісаньня канчатковыя дамовы аб стварэньні Цэнтру беларускіх даследаванняў пры Саўтвэстэрн-каледжы ў горадзе Вінфілд (штат Канзас, ЗША). Ініцыятар і арганізатар Цэнтру — былы амбасадар ЗША ў Беларусі Дэйвід Сўорц. Як паведамляе прэсавы камунікат, асноўнай мэтай Цэнтру будзе даследаваньне й навучаньне беларусікі.

12 верасьня — у Раўбічах (Беларусь) на тэрыторыі ды з ініцыятывы амэрыканскай амбасады ў Менску адбылася сустрэча беларускамоўных рок-гуртоў з амэрыканцамі. Кіраўніком сустрэчы быў павераны ў справах ЗША ў Беларусі Джонатан Мур, а выдоўцамі — Вітаўт Мартыненка й Анаголь Мьялгуй, якія прэзэнтавалі новавыдадзеную кнігу „222 альбомы беларускага року й ня толькі“, што ёсьць працягам выдрукаванай БІНіМам у 1989 г. кнігі „Праз рок-прызму“.

20 верасьня — у Менску адбылася прэзэнтацыя Ангельска-беларускага слоўніка, укладзенага Валянтынай Пашкевіч. На прэзэнтацыі прамаўлялі павераны ў справах ЗША ў Беларусі Джонатан Мур, а таксама рэдактар слоўніка Сяргей Шупа, старшыня рэдкалегіі Янка Запруднік, д-р Вітаўт Кіпель, Зьміцер Колас, Сяргей Запрудзкі, Лявон Баршчэўскі, Пётра Садоўскі.

21 верасьня — у Атаўскім унівэрсытэце (Канада) адбылася навуковая канфэрэнцыя „Беларусь сёньня“. Арганізатарамі выступілі Міністэрства замежных справаў Канады й Катэдра ўкраіназнаўства Атаўскага ўнівэрсытэту. Доклады чыталі др. Дэйвід Марплз і праф. Ян Брэа (Канада), праф. Агата Вярбоўская (Польшча), Наталья Лешчанка (Ангельшчына), праф. Робэрт Легвалд, праф. Пітэр Рутланд (ЗША).

12—13 кастрычніка — у Беластоку адзначалася 50-годзьдзе газэты „Ніва“. БІНіМ даслаў сваё прывітаньне. З ЗША ўдзел ва ўрачыстасцях браў Вячка Станкевіч, з Канады — старшыня Рады БНР спн. Івонка Сурвіла.

10—24 кастрычніка — у Джэрзі-Сіці (ЗША) праходзіла выстава беларускіх мастакоў Алеся Марачкіна, Уладзімера Сулкоўскага, Міхаіла Карпука, Юліі й Алеся Шатэрнікаў.

16—19 лістапада — у Вашынгтоне праходзіла гадавая канфэрэнцыя Асацыяцыі амэрыканскіх славянаведаў. Доклады на беларусаведныя тэмы чыталі праф. Зіна Гімпелевіч, д-р Паўла-Марыя Сурвіла, др. Пітэр Браўн, праф. Тэадор Ёікс, праф. Энтані Браўн, праф. Курт Вулгаўзэр, праф. Андрэй Слоін, праф. Рыгор Ёфэ. Адбыліся два круглыя сталы, прысьвечаныя Беларусі.

17 лістапада — у Вашынгтоне адбылося гадавое паседжаньне ўправа Паўночна-Амэрыканскае асацыяцыі беларусістаў, на якім доктар Паўла-Марыя Сурвіла была абраная старшынёй арганізацыі. Журы арганізацыі, якое ўзначальвае праф. Курт Вулгаўзэр, паведаміла аб прысуджэньні ўзнагароды імя Зоры Кіпель за 2006 г. д-ру Андрэю Катлярчуку (Швэцыя) за кнігу „Швэцыя ў гісторыі й культуры беларусаў“ — \$500, і сп. Уладзімеру Калупаеву (Беларусь) за артыкул „Забыты рэнасанс: беларуская эканамічная школа 1920-х гадоў“ — \$200. Асацыяцыя таксама паведамляе, што працы на наступныя конкурсы дасылаць на адрас: *Dr. Curt Woolhiser, Harvard University, Dept. Of Slavic Language and Literature, Barker Center 327, 12 Quincy St., Cambridge, MA 02138-3804.*

24 лістапада — у Кракаве (Польшча) адбылася прэзэнтацыя кнігі Вітаўта й Зоры Кіпельяў *Belarusian Publishing in the West. A Bibliography (Warszawa—New York, 2006. — 841 p.* Рэдактары Юры Гарбінскі й Лявон Юрэвіч). У прэзэнтацыі бралі ўдзел госьці зь Беларусі, Нямеччыны, Ангельшчыны. З ЗША ў Кракаў прыехалі Вітаўт і Алеся Кіпель.

25 лістапада — у Варшаве прайшла ўрачыстая акадэмія, прысьвечаная 50-годзьдзю дзейнасьці катэдры беларусістыкі пры Варшаўскім унівэрсытэце. З ЗША ў імпрэзе бралі ўдзел снн. Алеся Кіпель і д-р Вітаўт Кіпель.

У праграме дзейнасьці БІНіМу ў гэтым годзе былі апрацаваныя й выдрукаваныя наступныя кнігі: *Vitaut Kipel, Zora Kipel „Belarisan Publishing in the West. A Bibliography“*; Лявон Юрэвіч „Летапісны звод сусьвету Чалавека Сьведамага: гісторыя газэтаў „Бацькаўшчына“ й „Беларус“; „Каханы горад“ — зборнік эміграцыйнае ваеннае прозы ўкладаньня Лявона Юрэвіча.

2007

18 студзеня — у Калюмбійскім універсітэце ў Нью-Ёрку спн. Алена Матусевіч (Менск) чытала даклад аб стане радыётрансляцыі ў Беларусі ды пэрспектывах увядзеньня новых тэхналяў.

Студзень — паводле праграмы Амэрыканскага Інфармацыйнага Агенства ЗША наведала група бібліятэкараў з цэнтральных і раённых бібліятэк Беларусі. 25 студзеня адбылася сустрэча ды абмен думкамі паміж бібліятэкарамі-беларусістам Нью-Ёрскай публічнай бібліятэкі Эдвардам Касінцом, Вітаўтам Кіпелем і Лявонам Юрэвічам і кіраўнікамі бібліятэк з Маладзечна, Пінску, Бабруйску, Віцебску й Менску.

Сакавік — на Міжнародным кангрэсе дасьледнікаў і прафэсараў русістыкі ў Маскве д-р Аліцыя Барута-Садкоўская з універсітэту Паўночнае Аёвы (ЗША) спавяшчала даклад на тэму навучаньня славістыцы ды расейскай мове.

Травень — у Нью-Ёрку адбыўся паказ сэрыі фільмаў, прысьвечаных дзейнасьці апазыцыі ў Беларусі. Перад пачаткам фільмаў былі прачытаныя даклады аб мінулым і сучасным Беларусі. Пераважна гутаркі вялі прадстаўнікі Хэльсынскіх групавак і БІНіМу.

10 чэрвеня — у Саўт-Рывэры (штат Нью-Джэрзі, ЗША) беларуская й амэрыканская грамадзкасьць урачыста адзначыла 80-я ўгодкі дырэктара БІНіМу д-ра Вітаўта Кіпеля. На сьвяце прамаўлялі д-р Янка Запруднік, Івонка Сурвіла, Лявон Юрэвіч, Антон Шукелойць, праф. Томас Бэрд, Сяржук Сокалаў-Воюш ды іншыя.

Чэрвень—ліпень — стыпэндыятка фонду сэнатара Фулбрайта спн. Наталья Звонак, праф. Менскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэту, правяла сэрыю інтэрвію з амэрыканцамі беларускага паходжаньня. 1 ліпеня праф. Звонак мела шырокую сустрэчу з маладымі амэрыканцамі-беларусамі ў горадзе Лоўрэнсвіл (штат Нью-Джэрзі), для глыбейшага асэнсаваньня беларускага элементу ў амэрыканскай культуры.

У праграме дзейнасьці БІНіМу ў гэтым годзе былі апрацаваныя й выдрукаваныя наступныя кнігі: Барыс Рагуля „Беларускае студэнцтва на чужыне“ (другое выданьне); зборнік рэлігійнае тэматыкі „Адзін Госпад, Адна Вера, Адзін Хрост“ укладаньня Андрэя Любіча; „Урачытасьць у садзе“ — зборнік драматургіі беларускай эміграцыі ўкладаньня Ванкарэма Нікіфаровіча.

Вітаўт Кіпель

Д-р праф. Уладзімер Ванцэвіч

Мы радыя вітаць у ліку новых сяброў Беларускага інстытуту навукі і мастацтва д-ра Уладзімера Ванцэвіча, прафэсара Лорэнскага тэхналягічнага ўнівэрсытэту (*Lawrence Technological University*), што ў штаце Мічыган.

Уладзімер Ванцэвіч скончыў у 1977 г. выдатнікам Беларускі політэхнічны інстытут пасля чаго, адразу ж пачаў працаваць інжынэрам. У 1981 г. атрымаў ступень кандыдата, а ў 1992 г. — доктара тэхнічных навук. Як адзначана ў „Беларускай Энцыкляпедыі“ (Т. 3. Менск, 1996), Уладзімер Ванцэвіч працуе ў галіне „*тэорыі і практыкаваньня схем прываду і сьстэм разьмеркаваньня магутнасьці паміж вядучымі мастамі і коламі шматпрывадных транспартна-цягавых машын*“. Ён — уладальнік розных узнагародаў у галіне аўтамэханікі, пасьведчаны вынаходнік, сябра Амэрыканскага таварыства інжынэраў-мэханікаў ды некалькіх іншых прафэсійных таварыстваў.

Ад лета 1994 г. да лета 2001 г. Уладзімер Ванцэвіч, паралельна з навуковай і пэдагагічнай дзейнасьцю, займаў розныя пасады ў Міністэрстве замежных справаў Беларусі, у тым ліку дыпляматычную ў Нью-Ёрку ў прадстаўніцтве РБ пры ААН. Ягоная дыпляматычная дзейнасьць была звязаная зь міжнародна-тэхнічным супрацоўніцтвам, накіраваная на мінімізацыю вынікаў чарнобыльскай катастрофы. Ён быў сябрам Камісіі ААН навукі і тэхнікі.

Д-р Уладзімер Ванцэвіч — аўтар чатырох манаграфіяў і больш як 70 навуковых артыкулаў на тэмы дынамікі і праектаваньня наземных транспартных і цягавых машынаў. Ён — актыўны ўдзельнік міжнародных навуковых канфэрэнцыяў, дырэктар праграмы падрыхтоўкі магістраў мэханронных сьстэмаў Лорэнскага тэхналягічнага ўнівэрсытэту, а таксама сябра рэдкалегіяў часопісаў *Journal of Multi-body Dynamics*, *International Journal of Vehicle Autonomous Systems*, а таксама памочнік рэдактара часопіса *International Journal of Vehicle Noise and Vibration*.

Управа БІНіМу,
рэдкалегія „Занісаў“

У Беларускім інстытуце навукі й мастацтва
выйшлі наступныя кнігі:

у “Бібліяграфічнай сэрый”:

1. **Янка Купала й Якуб Колас на Захадзе.** Нью Ёрк, 1985. — 350 с.
2. **Byelorussian Statehood.** New York, 1988. — 398 p.
3. **Пяць стагодзьдзяў Скарыніяны.** Нью Ёрк, 1989. — XXVIII+283 с.
4. **Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі.** Том I. Кн. 1—2. Вільня—Нью Ёрк—Менск—Прага, 1998. — 1721 с.
5. **Беларускія слоўнікі й энцыкляпедыі.** Нью Ёрк—Менск, 2002. — XXXIII+570 с.
6. **Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе:** Асобныя выданьні. Бібліяграфія. Нью Ёрк—Менск, 2003. — XXII+582 с.
7. **Belarusian Publishing in the West: A Bibliography — Periodicals = Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе:** Бібліяграфія — Часопісы, газэты. New York, 2004. — XX+152 с.
8. **Vitaut Kipel, Zora Kipel. Belarusian Publishing in the West: A Bibliography:** Published by Belarusian Institute of Arts and Sciences; Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. New York — Warsaw, 2006. — XVI+841 p.

у сэрый “Гісторыя эміграцыі”:

1. **Ян Максімук. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне (1945—1950).** Нью Ёрк—Беласток, 1994. — 196 с.

2. *Янка Запруднік. Дванаццатка*: Дакумэнтальная аповесць пра дванаццаць беларускіх хлапцоў у Нямецчыне, Вялікабрытаніі й Бэльгіі (1946—1954 гг.). Нью Ёрк, 2002. — 510 с.

3. *Лявон Юрэвіч*. Летапісны звод сусьвету Чалавека Сьведамага: Гісторыя газэтаў “Бацькаўшчына” й “Беларус” (1947—2000). — Мінск: Беларускі кнігазбор, 2006. — 256 с. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны, кн. 8).

рыхтуецца да друку:

4. *Алег Гардзіенка. БККА: Беларускі Кангрэсавы Камітэт Амэрыкі*.

5. *Зьміцер Сайка. Гісторыя Беларуска-Амэрыканскага Задзіночання (1949—1999)*.

6. *Юрась Гарбінскі. Рэлігія й царква на эміграцыі*.

у сэр’і “Беларускія паэты й пісьменьнікі”:

1. *Наталья Арсеньнева. Між берагамі*: Выбар паэзіі. Нью Ёрк—Таронта, 1979. — XXXIX+350 с.

2. *Алесь Салавей. Нягуская краса*: Збор твораў. Нью Ёрк—Мэльбурн, 1982. — XVI+373 с.

3. *Аляксандра Саковіч. У пошуках праўды*: Аповяданьні й аповесці. Нью Ёрк—Кліўлэнд, 1986. — 254 с.

4. *Міхась Кавыль. Міжагнёўе*: Выбраныя творы. Нью Ёрк, 1990. — XXI+344 с.

5. *Уладзімер Дудзіцкі. Напярэймы жаданьням*: Збор твораў. Нью Ёрк, 1994. — XXIX+312 с.

6. *Мікола Цэлеш. Хмары над Бацькаўшчынай*: Аповяданьні. Нью Ёрк, 1995. — XXXV+299 с.

7. *Юрка Віцьбіч. Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі*. Нью Ёрк, 1996. — XVI+397 с.

8. *Архіўная кніга / Аўтар-укладальнік Лявон Юрэвіч*. Нью Ёрк, 1997. — 446 с.

9. *Лявон Крывічанін. Беларусізацыя пад №...* Нью Ёрк, 1998. — 164 с.

10. *Лявон Юрэвіч. Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі*. Нью Ёрк, 1999. — 360 с.

11. *Антон Адамовіч. Творы.* Нью Ёрк, 2003. — XXXIV+764 с.

12. **Урачыгасьць у садзе:** Драматургія беларускай эміграцыі XX стагодзьдзя / Укладаньне і праדмова *Ванкарэма Нікіфаровіча*. Менск: Медысонт, 2007. — 536 с. — (Бібліятэка Бацькаўшчыны; кн. 14).

рыхтуецца да друку:

13. **Сусьветная літаратура па-беларуску:** Кніга перакладаў

Зварот

Шаноўныя аўтары ды чытачы “Запісаў БНІМ”. Рэдакцыйная калегія рыхтуе наступны выпуск пэрыёдыку, які будзе прысьвечаны падарожжам, пілігрымкам і травэлёгам у гісторыі й літаратуры эміграцыі ды шырэй — у гісторыі Беларусі.

Запрашаем усіх зацікаўленых прапаноўваць свае матэрыялы.

Кантактаваць з рэдакцыяй можна праз

e-mail: zapisybinim@gmail.com

Макет *Вінцэсь Жынкін*
Карэктурa *Настасься Мацяш*

Падпісана да друку 08.07.2008. Фармаг 60x84 1/16
Друк афсэтны. Ум. друк. арк. 13,7
Наклад 299 паасобнікаў. Замова 226

31

ЗАПИСКИ — ЗАПИСЬ

20008